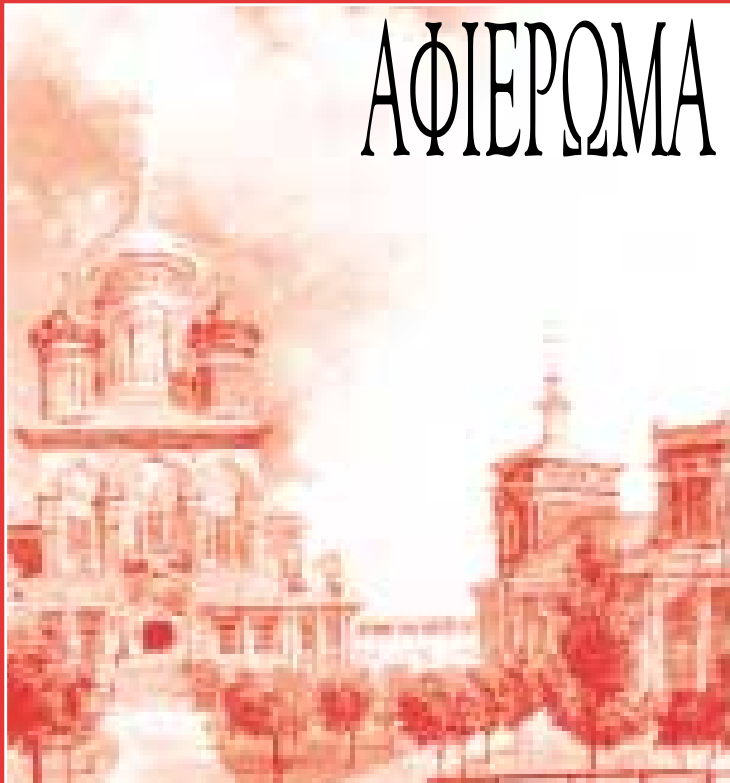

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΕΛΛΗΝΟΡΩΣΣΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΓΡΑΦΟΥΝ ΟΙ:

Δημήτρης Μιχαλόπουλος

Έλενη Κούκκου

Βασίλειος Άσσημοτύης

Άναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα

Levon Hakobyan

Συνέντευξη του ιστορικού Νίκου Ψυρούκη

Κώστας Μ. Σταματόπουλος: «Ζητείεις» Άγιορειτών στην Ρωσία

Serge Raquier: Έθνική άμυνα μέσω του εξηλεκτρισμού στην Έλβετία

Σωτήρης Γουνελάς: «Διαφωτισμένος» πολιτισμός ή επιστροφή στο Φώς;

Γιώργος Τσομπάνογλου: Γενεαλογία της έννοιας του κυβερνᾶν

Ν.Α. Καλογερόπουλος: Η ελληνική συμβολή στην διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού Πνεύματος

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος: Ο Ήρακλής Άποστολίδης και η μεσοπολεμική αναρχία

- ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΩΝ **F. Nietzsche** ΚΑΙ **T. Carlyle**
- Οι Βιβλιοφορίες από τον **Δ. Τσατσούλη**

26

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 26

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 10ος ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ 1998 ΔΡΧ. 2000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Δρ. Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Δρ. Ήλιος Τεμπέλης
Όγδμή οδός 3, 152 36 Π. Πεντέλη,
τηλ.: 8040344, fax: 8049083

ΒΟΗΘΟΣ ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Γιάννης Γορανίτης

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ίακωβος Άκτσόγλου, κοινωνιολόγος, ιστορικός
• Χρήστος Βρούστης, νομικός • Αλέξανδρος Κόν-
ντος, γλωσσολόγος, νομικός, φιλόλογος • Σπύρος
Κουτρούλης, οικονομολόγος • Αθηνά Λιάπη, δρ.
κοινωνιολογίας • Γιάννης Μαθουδάκης, φιλόλο-
γος, κοινωνιολόγος • Χριστίνα-Παναγιώτα Μα-
νωλέα, φιλόλογος • Νίκος Μαραντζίδης, δρ. κοι-
νωνιολογίας • Χρήστος Παΐζης, φιλόλογος • Γιάν-
νης Παπαδόπουλος, δρ. πολιτικών επιστημών,
τακτ. καθηγητής Πανεπιστημίου Αωζάννης •
Δημήτρης Παπανόρεου, ιστορικός, διπλωμάτης •
Άλέξανδρος Σιαπκαράς, δρ. αεροναυπηγικής
Μ.Ι.Τ., σύμβουλος πρωταθλίου Ε.Μ.Π. • Κώστας
Σταματόπουλος, ιστορικός-συγγραφέας, δρ. Πα-
νεπιστημίου Σορβόνης • Γιώργος Τσομπάνογλου,
δρ. κοινωνιολογίας • Βασίλης Φιοραβάντες, δρ. φι-
λοσοφίας, αν. καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου
• Άκης Χαριτόπουλος, κοινωνιολόγος • Νικόλας
Χρηστάκης, δρ. κοινωνικής ψυχολογίας, επ. κα-
θηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Δρ. Δημήτρης Τσατσούλης
Γ. Μπάκου 21, 115 24 Αθήνα, τηλ. 6480839

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Βαγγέλης Δουβαλέρης

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Βαγγέλης Δουβαλέρης

ΚΑΛΑΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευτέρπη Τρίμη

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

Άγγελική Κουτσούκου
Ίπποκράτους 58, 106 80 Αθήνα, τηλ. 3603546

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστης

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Άκης Χαριτόπουλος
Πλ. Βασ. Σοφίας 20, 171 23 Ν. Σμύρνη, τηλ. 9340907

ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ

Δημήτρης Κουτσονίκας

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Έκδόσεις Έλληνικά Γράμματα,
Γ. Γενναδίου 5, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 3817826 - 3806661, Fax: 3836658

ISSN 1105-8099

Περιεχόμενα

Άπό τήν διεύθυνση	3
Μελέτης Μελετόπουλος - Γιάννης Γορανίτης: Συνέντευξη από τόν Νίκο Ψυρούκη	6

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΡΩΣΣΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Δημήτρης Μιχαλόπουλος: Οί Έλληνες καί τό μεσσιανικό όραμα τής Ρωσσίας κατά τήν νεώτερη καί σύγχρονη περίοδο	20
Έλένη Κούκου: Ή συμβολή τής Ρωσσίας στήν άπελευθέρωση τής Έλλάδος	26
Βασίλειος Άσημομύτης: Ή παρουσία καί ή προσφορά τών Έλλήνων στίς δύσκολες πολεμικές περιπέτειες τής Ρωσσίας (18ος καί 19ος αιώνας)	35
Άναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα: Ρωσική έξωτερική πολιτική καί όθωμανική διοίκηση στόν Μοριά κατά τήν τελευταία πεντηκονταετία τής Τουρκοκρατίας	41
Levon Hakobyan: Ή Έλλάδα στό έργο τού Πούσκιν	47

Κώστας Μ. Σταματόπουλος: «Ζητείεις» Άγιορειτών στήν Ρωσσία: δύο ανέκδοτα όδοιπορικά Σιμωνοπετριτών μοναχών στήν Ρωσσία τού περασμένου αιώνα (1888-1892)	52
Serge Paquier: Έθνική άμυνα μέσω τού εξηλεκτρισμού στήν Έλβετία από τό 1880 ώς τό 1930. Μετάφραση: Βαγγέλης Δουβαλέρης ..	64
Σωτήρης Γουελάς: «Διαφωτισμένος» πολιτισμός ή επιστροφή στό Φώς; 69	
Γιώργος Τσομπάνογλου: Γενεαλογία τής έννοιας τού κυβερνάν. Ίστορική άνασκόπηση τής σχέσεως Κράτους - Κοινωνίας καί όί επιπτώσεις αύτης τής σχέσης στήν ανάπτυξη τών Κοινωνικών Έπιστημών. Ή πρώτη κοινωνική επιστήμη: Έγκληματολογία. ...	75
N.A. Καλογερόπουλος: Ή ελληνική συμβολή στήν διαμόρφωση τού Εύρωπαϊκού Πνεύματος	85
Μελέτης Ή. Μελετόπουλος: Ήρακλής Άποστολίδης: Ή άναρχία 93	

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ:

Friedrich Nietzsche: Κείμενα για τούς Έλληνες. Μετάφραση: Βαγγέλης Δουβαλέρης	106
Thomas Carlyle: Στατιστικές. Μετάφραση: Βαγγέλης Δουβαλέρης .	111
☆	
Βιβλιοφορίες	115
• Γράφουν: Σ. Καργάκος, Σ. Κουτρούλης, Γ. Άραμπατζής, Χ.-Π. Μανωλέα, Π. Καλλιγας.	
Έπιστολή	130
ΑΡΑΗΝ από τόν Σπύρο Κουτρούλη	133

Ἡ Νέα Κοινωνιολογία κυκλοφορεῖ κάθε ἐξάμηνο στὰ βιβλιοπωλεῖα καὶ στὰ περίπτερα. Ἀποστέλλεται κατ' οἶκον στοὺς συνδρομητές. Τιμὴ τεύχους: 2.000 δρχ. Τιμὴ ἐτήσιας συνδρομῆς (2 τεύχη): 4.000 δρχ. Τιμὴ ἐτήσιας φοιτητικῆς συνδρομῆς: 3.000 δρχ. Ἰδρύματα, Ὄργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 10.000 δρχ. Παλαιὰ τεύχη διατίθενται στὰ γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ καὶ στὸν ἐκδοτικό οἶκο. Ἡ Νέα Κοινωνιολογία δέχεται ἄρθρα, ἐργασίες κλπ. Οἱ δημοσιευόμενες ἀπόψεις ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τοὺς συγγραφεῖς τους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτές. Δημοσιεύεται κά-θε εὐπρεπῆς ἐπιστολὴ πού λαμβάνει τὸ περιοδικό. Χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται. Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τῆς ὕλης ἢ μέρους τῆς, καθὼς καὶ κάθε γραπτὴ, ραδιοφωνικὴ, τηλεοπτικὴ ἢ ἄλλη ἀναπαραγωγὴ τῆς, χωρὶς τῆ γραπτῆ ἀδεία τῆς Διευθύνσεως.

Τὰ ἀποστελλόμενα στὴν Νέα Κοινωνιολογία ἄρθρα ὀφείλουν νὰ εἶναι ἀδημοσίευτα, πρωτότυπα, ἐπιστημονικά, εὐπρεπῆ καὶ συντεταγμένα σὲ ὀρθὰ ἑλληνικά. Ἀποκλείονται κείμενα πού πολιτικολογοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καὶ προσπαθοῦν νὰ προωθήσουν μὲ οἰονόηποτε τρόπο συγκεκριμένα προσωπικά ἢ ὁμαδικὰ συμφέροντα. Οἱ στήλες τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀνοικτές σὲ ὅλα τὰ ρεύματα τῶν ἰδεῶν. Ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ μόνη «γραμμὴ» του. Τὸ περιοδικό αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐλεύθερο βῆμα διαλόγου καὶ δὲν ἔχει ἐπιστημονικές, ἐπιστημολογικές ἢ ἄλλες προκαταλήψεις. Οἱ ἐργασίες ἀπαραιτήτως πρέπει νὰ ὑποβάλλονται δακτυλογραφημένες σὲ διπλό διάστημα μέχρι 25 σελίδες χωρὶς τὴν περίληψη, τίς παραπομπές καὶ τὴ βιβλιογραφία, σὲ τρία ἀντίτυπα. Τὰ ἄρθρα ἀποστέλλονται στὴ Γραμματεία τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς.

ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

Ἡ ἐργασία πρέπει νὰ ἔχει:

1. **Σελίδα τίτλου**, μὲ τὸν τίτλο τῆς ἐργασίας (μέχρι 15 λέξεις) καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων. Νὰ σημειώνεται ὁ ὑπεύθυνος ἀλληλογραφίας καὶ ἡ διεύθυνση καὶ τὸ τηλέφωνό του. Νὰ δίνεται ἓνα πολὺ σύντομο βιογραφικὸ ση-μείωμα τοῦ (τῶν) συγγραφέως (-φέων).
2. **Σελίδα περίληψης** (abstract). Ἡ περίληψη δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τίς 200 λέξεις. Ἀνακεφαλαιώνει τὸν (τούς) στόχο (-ους) τῆς ἐργασίας, τὴν μέθοδο, τὰ ἀποτελέσματα καὶ τὰ συμπεράσματα.
3. **Σελίδα περίληψης στὰ ἀγγλικά ἢ γαλλικά**. Μετάφραση τῆς ἐλληνικῆς περίληψης στὰ ἀγγλικά ἢ γαλλικά.
4. Τὸ κείμενο τῆς ἐργασίας μὲ κατάλληλο χωρισμὸ σὲ διάφορα «κεφάλαια» καὶ ὑποτίτλους.
5. **Βιβλιογραφικὲς παραπομπές καὶ βιβλιογραφία** μὲ ἓνα ἀποδεκτὸ σύστημα, γιὰ παράδειγμα τὸ σύστημα ASA. Ὑπόδειγμα παραπομπῶν (μέσα στὸ κείμενο). (Robertson, 1988, p. 191).
Ὑποδείγματα βιβλιογραφίας:
Robertson, Ian. 1988. **Sociology**. New York: Worth Publishers.
Neushouser, Kevin. 1992. «Democratic Stability in Venezuela: Elite Consensus or Class Compromise». **American Sociological Review** 57:117-135.
Kouvertaris, George. 1976. «The Greek American Family». In **Ethnic Families in America**. Charles H. Midel and Robert W. Haberstein, eds. New York: Elsevier.
6. **Ὑποσημειώσεις** σὲ ἀριθμητικὴ σειρά, μὲ διπλά διαστήματα, σὲ ξεχωριστὸ τμήμα (μὲ τίτλο «Ὑποσημειώσεις»).
7. **Πίνακες καὶ σχήματα** σὲ ξεχωριστὴ σελίδα τὸ καθένα, μὲ διαδοχικὴ ἀρίθμηση καὶ σύντομη ἐπεξήγηση. Σχήματα μὲ σινικὴ μελάνη.

Ἡ Νέα Κοινωνιολογία συνεργάζεται μὲ τίς ἐξῆς ἔγκυρες ἐπιστημονικὲς ἐπιθεωρήσεις (σὲ ἀλφαβητικὴ σειρά):

- 1) **American Sociological Association Review.**
- 2) **European Journal of Sociology.**
- 3) **International Sociological Association.**
- 4) **Revue Suisse de Sociologie.**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τὰ ἀποστελλόμενα ἄρθρα κρίνονται ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἐπιτροπὴ, σύμφωνα μὲ τὸ διεθνῶς καθιερωμένο «blind system». **Γραμματεία Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς:** Ἀλέξανδρος Σιαπκαράς, Τ.Θ. 60043, 153 01 Ἀγία Παρασκευή.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Οί πηγές τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων μᾶς παραδίδουν ἓναν κόσμον μέ πολύ περισσότερα κοινά στοιχεία καί ἐνιαῖο χαρακτήρα ἀπό τόν σημερινό. Τό διάταγμα τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορα Καρακάλλα, το 212, μέ τό ὁποῖο ἀπενεμήθη ἡ ιδιότητα τοῦ Ρωμαίου πολίτη σέ ὅλους τούς κατοίκους τῆς Αὐτοκρατορίας, συνέβαλε στήν διαμόρφωση αὐτοῦ τοῦ ἐνιαίου κόσμου. Ἐπίσης συνέβαλε καί ἡ ἐξισωτική ἰδεολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ («οὐκ ἔνι Ἕλλην ἢ Ἰουδαῖος...»).

Τό ὑπόβαθρο βεβαίως ὑπῆρχε ἤδη ἀπό τήν ἀλεξανδρινή ἐποχή. Ἡ ὑπερεθνική πολιτική τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, πού ὑποχρέωσε τούς ἀξιωματικούς του νά παντρευτοῦν Περσίδες, ὅπως ἔκανε καί ὁ ἴδιος, καί πού αὐτοανακηρύχθηκε Αἰγύπτιος Θεός, ἦταν μία πολιτική πού ὁ Καβάφης ὀνόμασε «πολιτική τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν». Τό ἑλληνικό πνεῦμα καί ὄχι τό ἑλληνικό αἷμα διαμόρφωσαν τήν πολιτική καί πνευματική κοινότητα.

Τό βυζαντινό κράτος, πού εἶναι ἡ μεσαιωνική ἑλληνοχριστιανική συνέχεια τῆς Ρώμης, ὑπῆρξε ἱστορικό πρότυπο πολυεθνικοῦ κράτους. Σήμερα θεωροῦμε τίς ΗΠΑ παράδειγμα ἐπιτυχημένης πολυεθνικῆς σύνθεσης, ξεχνᾶμε ὅμως ὅτι ἡ Βυζαντινή Αὐτοκρατορία εἶχε ἀναπτύξει μηχανισμούς σύνθεσης ἀλλά καί ἀξιοποίησης τῆς ἐθνικῆς-πολιτισμικῆς ποικιλίας πῶς ἐξελιγμένους ἀπό τούς σημερινούς ἀμερικανούς. Παραδείγματος χάριν, στίς ΗΠΑ τήν Προεδρία κατέχουν πάντοτε Ἀγγλοσάξονες, ἐνῶ στόν αὐτοκρατορικό θρόνον τοῦ Βυζαντίου ἀνέβαιναν Ἀλβανοί, Ἀρμένιοι ἢ Σλαῦοι, χωρίς αὐτό νά ἀλλοιώσει κατ' ἐλάχιστον τήν πολιτική λειτουργία καί τήν πολιτιστική φυσιογνωμία τοῦ κράτους. Ἡ Βυζαντινή Αὐτοκρατορία ἦταν ἑλληνική στό πολιτιστικό ἐπίπεδο (γλῶσσα, πολιτισμός, κίνηση τῶν ἰδεῶν, κ.λπ.), οἱ δέ Βυζαντινοί ἀδιαφοροῦσαν πλήρως γιά οἰαδήποτε ἐθνοφυλετικά κριτήρια.

Ὁ Obolensky (*The Byzantine Commonwealth*) ἐξηγεῖ μέ πολύ ὠραῖο τρόπο πῶς τό Βυζάντιο χρησιμοποίησε τούς διπλωματικούς, ἐκκλησιαστικούς καί στρατιωτικούς μηχανισμούς του, ἐναλλακτικά ἢ συμπληρωματικά, γιά νά ἀφομοιώσει τά βαρβαρικά φύλα στήν νομιμότητά του. Ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν Σλαύων τῆς Βαλκανικῆς καί ἡ ἐκπαίδευση τῶν φυλάρχων τους στήν αὐτοκρατορική αὐλή τῆς Κωνσταντινούπολης τούς καθιστοῦσαν τελικά μετόχους τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Λέων ὁ Σοφός γράφει στά «Βασιλικά» ὅτι ὁ πατέρας του, ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών, ἐξελλήνισε τούς ἀνυπότακτους Σλαῦους τῶν βαλκανικῶν Σκλαβηγιῶν σέ τέτοιο βαθμό «ὥστε νά θεωροῦν πλέον τούς ἐχθρούς τῶν Ρωμαίων δικούς τους ἐχθρούς».

Οἱ ἐξεγέρσεις τῶν διαφόρων Βουλγάρων καί Σέρβων ἡγεμόνων τῆς Βαλκανικῆς μᾶλλον πρέπει νά ἀποδοθοῦν σέ δυναστικές φιλοδοξίες, πολιτικές διαφωνίες ἢ τοπικές διαμαρτυρίες, παρά σέ ἐθνοφυλετικά μίσση. Ἡ ποινή τῆς τύφλωσης, πού ἐπέβαλε ὁ Βουλγαροκτόνος στούς 10.000 αἰχμαλώτους πού συνέλαβε μετά τήν συντριβή τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ στό Κλειδί, τό 1014, ἐρμηνεύεται ἀπό διάφορους διαπρεπεῖς βυζαντινολόγους ὡς ἐφαρμογή τῆς κλασσικῆς ποινῆς πού ἐπιβαλλόταν σέ ἐσωτερικούς ἀποστάτες τῆς νομιμότητας καί ὄχι σέ ἐξω-

τερικούς ἐχθρούς (ἄλλωστε, ἡ ποινή αὐτὴ εἶχε ἐπιβληθεῖ κατ' ἐπανάληψη καί σέ μέλη βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν).

Ἡ βυζαντινὴ σύνθεση κράτησε 1100 χρόνια. Ἡ περιοχή ἀπὸ τὸν Εὐφράτη ὡς τὸν Δούναβη καί ὡς τὰ ἰταλικά Ἄπέννινα παρέμεινε ἐνιαία (ἂν ἐξαίρει κανεῖς τίς πρόσκαιρες βαρβαρικές εἰσβολές) διότι ἡ πολιτικὴ τῆς ἐνότητά βασίσθηκε στὴν κοινότητα τοῦ πολιτισμοῦ καί ὄχι σέ ἐθνοφυλετικούς δεσμούς. Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς ἄλλωστε ξεπέρασε τὰ κρατικά ὅρια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καί ἐπέδρασε καταλυτικὰ στὴν διαμόρφωση τῆς σημερινῆς φυσιογνωμίας τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, τῆς Ρωσίας, τῆς Ὑπερκαυκασίας καί τῆς Μέσης Ἀνατολῆς.

Ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία προσπάθησε νὰ ἀντιγράψει, καί μερικές φορές τὸ ἐπέτυχε, τίς μεθόδους διοίκησης τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Φυσικά ἐδῶ κυρίαρχη ἦταν ἡ ὠμὴ βία καί ἡ λεηλασία τῶν κατακτημένων χωρῶν. Ἔτσι, τὸ κοινὸ στοιχεῖο τῆς αὐτοκρατορίας τοὺς δέν ἦταν ὁ πολιτισμὸς ἢ ἡ θρησκεία, ἀλλὰ ἡ στρατιωτικὴ ἰσχύς ἀποκλειστικά. Οἱ Ὄθωμανοί, ἄλλωστε, τεμάχισαν τὴν κοινωνία μὲ θρησκευτικὰ κριτήρια (πιστοὶ - ἄπιστοι). Ἀλλὰ καί οἱ δύο μεγάλες θρησκευτικὲς κατηγορίες, πού ἦταν ταυτόχρονα καί κοινωνικές, δέν ὑποδιαιροῦνταν σύμφωνα μὲ ἐθνοφυλετικὰ κριτήρια, οὔτε προσδιορίζονταν βάσει αὐτῶν. Ὑπῆρχαν μουσουλμᾶνοι ἀραβικῆς, τουρκομανικῆς, βουλγαρικῆς ἢ καί ἐλληνικῆς καταγωγῆς, ὅπως ὑπῆρχαν καί «τζιμμῆδες» (δηλαδὴ ἀλλόδοξοι) κάθε ἐθνολογικῆς προέλευσης. Ὅπως δὲ ποτε, οἱ ἀραβικοὶ καί οἱ τουρκομανικοὶ πληθυσμοὶ ἦταν κατ' ἀποκλειστικότητα μουσουλμᾶνοι, ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο δέν συνέβαινε. Ἔτσι, στὰ Βαλκάνια, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ἀλβανοὶ καί Ἕλληνες χριστιανοὶ ζοῦσαν μαζί, στὰ πλαίσια αὐτοῦ πού οἱ Τούρκοι ὀνόμαζαν «ρούμ μιλλιέτ» (ὀρθόδοξη μειονότητα), πού ἦταν θρησκευτικὴ καί ὄχι ἐθνικὴ μειονότητα καί ὑπαγόταν κατ' εὐθείαν στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη.

Ἡ πολυδιάσπαση καί ὁ κατακερματισμὸς, καθὼς καί ἡ ἐναρξὴ τοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ τῶν βαλκανικῶν λαῶν, εἶναι ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ ἐθνικισμοῦ. Οἱ ἀστικές τάξεις τῶν δυτικο-ευρωπαϊκῶν κοινωνιῶν, πού προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀστική ἀνάκαμψη καί τὴν Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση, προήγαγαν τὴν ἐθνικὴ ἰδεολογία, τὴν ἐννοία τοῦ ἔθνους - κράτους καί τῆς ἐθνότητος, προκειμένου νὰ διαμορφώσουν ἐλεγχόμενους χώρους ἐλεύθερης οικονομικῆς δραστηριότητος. Οἱ Βαλκάνιοι διανοούμενοι τῶν ὀρθόδοξων διασπορῶν τῆς Κεντρικῆς καί Δυτικῆς Εὐρώπης υἱοθέτησαν καί μετέφεραν στὶς χώρες τους τὴν ἐθνικὴ σκέψη, δημιουργώντας ἐστῆς ἐθνικῆς αὐτοσυνείδησης, ἰδεολογίες καί διαμορφώνοντας ὀλόκληρο πλαίσιο ἱστορικῶν ἀναγωγῶν καί ἐθνοφυλετικῶν θεωριῶν, συχνὰ ἀσχέτων μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἀλλὰ καί ἡ πολιτικὴ τῶν δυτικῶν δυνάμεων στὴν Μέση Ἀνατολή προήγαγε δυναμικά αὐτὲς τίς διασπαστικὲς ἐξελίξεις. Ἀναπτύχθηκαν ἔτσι ἐστῆς ἐθνικῶν συγκρούσεων, μὲ τὰ γνωστά σέ ὅλους ἀποτελέσματα, πού διαρκοῦν ὡς τίς μέρες μας, καί μάλιστα μὲ αὐξανόμενη ἐνταση.

Λίγοι ἀντελήφθησαν τὴν διασπαστικὴ σημασία τῶν ἐθνικιστικῶν ἰδεολογιῶν. Ἐνας σχετικὰ ἄγνωστος Ἕλληνας συγγραφέας, ὁ Κωνσταντῖνος Σοκόλης, κατήγγειλε τὸ 1916 ἐν μέσω τοῦ Ἀ' Παγκοσμίου Πολέμου, στὸ ἔργο του «Ἡ Αὐτοκρατορία», τὴν «ὀθνεῖα ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων» ὡς ὑπαίτια γιὰ τὴν πολυδιάσπαση τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου καί τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καί τὴν ὡς ἐκ τούτου ἀδυναμία ἐπίλυσης τοῦ Ἀνατολικοῦ Προβλήματος μὲ μία νέα σύνθεση βυζαντινοῦ ἢ παρόμοιου ὑπερεθνικοῦ τύπου.

Πράγματι, τὸ πρόβλημα εἶναι ὅτι ὅλες οἱ ἐθνοφυλετικὲς κατηγορίες ὑποδιαιροῦνται εἰς τὸ ἄπειρο, καί αὐτὴ ἡ διαδοχικὴ διάσπαση δέν ἔχει τέλος. Ἄρα, τὸ πρόβλημα δέν εἶναι ἡ

έξεύρεση τῶν ἐθνολογικῶν-φυλετικῶν ὁρίων καί ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἀποδοχῆς τους ὡς κρατικῶν ὁρίων, ἀλλά ἡ ὅλη θεώρηση τοῦ προβλήματος ὑπό τό πρῖσμα τοῦ δυτικοῦ ἐθνικισμοῦ.

Ἡ θεώρηση αὐτή προέρχεται ἀπό τίς ἐπιστημονικοφανεῖς ἰδεοληψίες ὀρισμένων κύκλων τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης (πού κατέληξαν στά ἄκρα κατά τόν Μεσοπόλεμο). Ἡ πραγματικότητα ὅμως εἶναι ρευστή, οἱ λαοί εἶναι ἀνοιχτά συστήματα καί ἔρχονται σέ διαρκεῖς ἐπιμειξίες μέ τό ἐξωτερικό περιβάλλον τους. Ἄλλωστε, τά ἴδια τά ἀνθρωπολογικά χαρακτηριστικά ἐξελίσσονται καί μεταβάλλονται ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος καί ἔτσι εἶναι ἀδύνατο νά ἀνεύρει κανεῖς εὐκόλα καθαρές ἐθνικές συνέχειες γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα. Ἀντίθετα, τά πολιτιστικά χαρακτηριστικά εἶναι πιό ἐμφανῆ, ὄχι μόνον διότι ἀποτυπώνονται στίς πηγές εὐκρινέστερα, ἀλλά καί διότι μεταφέρονται στόν χρόνο ὑπερκαλύπτοντας ἀνθρωπολογικές κατηγορίες.

Ἄρα, ἡ πολιτική σκέψη καί ἡ θεώρηση τῶν διεθνῶν σχέσεων, πού βασίσθηκε στίς ἔμμενες ἀλλά ἀνυπόστατες καί ἄσχετες μέ τήν πραγματικότητα ἐθνοφυλετικές θεωρίες, δηλαδή ἡ δυτική πολιτική σκέψη ἀπό τήν Γαλλική Ἐπανάσταση ἕως σήμερα, νά γιατί ὁδήγησε σέ διαδοχικές σφαγές, μέ τελευταία καί πιό χαρακτηριστική αὐτήν στήν Βοσνία.

Ἡ ἴδια ἡ Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία διαλύθηκε ὑπό τό βάρος αὐτῶν τῶν θεωριῶν, ὄχι διότι οἱ Μεγάλες Δυνάμεις τό 1919-20 τήν διέλυσαν σέ μικρά κρατίδια χωρίς ἐθνική συνοχή, ἀλλά διότι ἤδη οἱ Νεότουρκοι, ἐπηρεασμένοι ἀπό τόν γαλλικό διαφωτισμό, εἶχαν ἀποφασίσει καί ἀρχίσει τίς ἐθνικές ἐκκαθαρίσεις Ἑλλήνων, Ἀρμενίων, κ.λπ. Τό ἀδιέξοδο τῆς προσπάθειας αὐτῆς νά δημιουργηθεῖ ἐθνικά «καθαρό» τουρκικό κράτος ἀποδείχθηκε περὶτρανα ἀπό τόν σημερινό ἐμφύλιο πόλεμο Τούρκων - Κούρδων, ἀλλά καί ἀπό τήν ἐπίσημη πλέον παραδοχή Τούρκου πρωθυπουργοῦ ὅτι «στήν Τουρκία κατοικοῦν 75 ἐθνότητες». Σέ ἀντίστοιχη τραγωδία ὁδήγησε ἡ διάλυση τῆς πολυεθνικῆς Γιουγκοσλαβίας.

Ἔτσι, μέ τήν ἐθνικιστική ἰδεολογία, ἐπῆλθε πλήρης ἀποτυχία στήν ἐπίλυση τοῦ περιφημοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, πού διαρκεῖ ἕως σήμερα καί ἀποτελεῖ πηγὴ συγκρούσεων καί αἱματοχυσιῶν.

Τό ἐρώτημα λοιπόν πού τίθεται σήμερα εἶναι μήπως μία διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση, βασισμένη στήν σκέψη ὅτι οἱ κοινωνίες καί οἱ λαοί εἶναι ἐπάλληλοι κύκλοι μέ πολλαπλές τομές καί ἱστορικές διασταυρώσεις, ὁδηγήσει σέ διαφορετικές πολιτικές ἐκτιμήσεις, πιό παραγωγικές γιά τό βαλκανικό μέλλον, πού δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι κοινό.

Συνέντευξη από τον Νίκο Ψυρούκη

Μελέτης Μελετόπουλος - Γιάννης Γορανίτης

Ο ιστορικός και στοχαστής Νίκος Ψυρούκης αποτελεί μία σημαντική προσωπικότητα στον χώρο της ιστορικής έρευνας. Η αγωνιστική του φύση και το αντικομφορμιστικό του πνεύμα επηρέασαν βαθύτατα και το επιστημονικό του έργο. Τα βιβλία του βασίζονται σε έμπεριστατωμένη έρευνα και διαρκή αναζήτηση. Το πρώτο βιβλίο του Νίκου Ψυρούκη κυκλοφόρησε το 1964 με τίτλο «Η Μικρασιατική Καταστροφή» και έχει πουλήσει περισσότερα από 80.000 αντίτυπα. Έκτοτε έγραψε ακόμη πολλά έργα (τό τελευταίο βρίσκεται υπό έκδοση), μελέτες και άρθρα.

Η Νέα Κοινωνιολογία συζητά μαζί του την πορεία του στον χώρο της επιστήμης, τις απόψεις του γύρω από καίρια, σύγχρονα και παλαιά ζητήματα, τον πολιτικό του στοχασμό και τις αγωνιστικές του εμπειρίες στον χώρο της Άριστερας, αλλά και τα γεγονότα και τις εμπειρίες που σημάδεψαν την ζωή και το έργο του.

Ν.Κ.:* Θέλετε να μās μιλήσετε για την καταγωγή σας και για τὰ παιδικά σας χρόνια;

Ν.Ψ.: Η καταγωγή μου είναι από τή Μικρά Άσία και πιό συγκεκριμένα από τό Άϊβαλί (Κυδωνίες). Έγώ βέβαια γεννήθηκα και μεγάλωσα στήν Αίγυπτο, στήν Ίσμαηλία, στήν περιοχή τής Διώρυγας, τό 1926. Η ζωή μου στό ελληνικό «γκέτο» είναι ένας από τούς βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης τής προσωπικότητάς μου. Στό ελληνικό «γκέτο» ζούσαν κυρίως λαϊκοί ναυτικοί, νησιώτες, σ' άλλο «γκέτο», πολυτελές, ζούσαν οί Γάλλοι και οί Άγγλοι. Τό παροικιακό κεφάλαιο ήταν, κυρίως, συγκεντρωμένο στήν Άλεξάνδρεια, όπου και καλλιεργήθηκε σημαντικά ή αποικιοκρατική συνείδηση τών Έλλήνων, όχι βέβαια τόσο έντονη και βλακώδης, όσο ή αντίστοιχη τών υπόλοιπων Δυτικών. Η συμβολή, όμως, τών Έλλήνων τής Αιγύπτου στόν χώρο τής διανόησης, για τόν Έλληνισμό, είναι γνωστή και μπορώ να πώ ότι με επηρέασε και σέ άτομικό επίπεδο, ακόμα και στίς περιπτώσεις εκείνες που δέν βίωσα άμεσα. Για παράδειγμα, τό διαφωτιστικό κέντρο τής Άλεξάνδρειας του Πάργα αποτέλεσε τήν αφετηρία για τό έργο όρισμένων ιδιαίτερα σημαντικών ανθρώπων, όπως ήταν ό Σκληρός, ό Πέτρος Πικρός, ό Κ.Π. Καβάφης, ό Σπρατής Τσίρκας, ό Θεόδωρος Πιερίδης, ό Νίκος Νικολαΐδης. Συνέβαλε στήν εκ-

δοση κειμένων νέων πρωτοποριακών ελλαδιτών συγγραφέων, όπως ήταν ό Κ. Βάρναλης (Δ. Τανάλιας). Υπήρξαν, πάντως, και μεγάλοι επιστήμονες, όπως ό Λαγουδάκης που πρώτος υποστήριξε ότι ή λέπρα δέν είναι κολλητική ασθένεια, ό Διαμαντής, ό όποϊος ανακάλυψε τήν θεραπεία τής μπερχάτσια — τρομερής ασθένειας από τό νερό του Νείλου, που θερίζει τούς Αιγυπτίους — ό όφθαλμίατρος Κοντονίκας, που μετά τό θάνατό του οί φελλάχοι τόν ανακήρυξαν σείχ (άγιο). Οί Έλληνες λειτούργησαν σέ άρκετές περιπτώσεις, ως μεσάζοντες στους κατ' έξοχήν αποικιοκράτες και τούς αιγυπτίους αποικιοκρατούμενους. Άλλά και προσέφεραν και έργο. Για τήν διάνοιξη τής Διώρυγας, ή ελληνική παροικία διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο και κατάφερε να διατηρήσει ζωντανά τά ήθη και τά έθιμα τής πατρίδας τής. Ό πατέρας μου δούλεψε στήν Εταιρία τής Διώρυγας ως τυπογράφος-λιθογράφος.

Ν.Κ.: Πώς βρέθηκε ό μικρασιάτης πατέρας σας στήν Αίγυπτο;

Ν.Ψ.: Ό πατέρας μου εκδιώχθηκε από τό Άϊβαλί από τόν ίδιο τόν παππού μου λόγω ενός άτυχούς περιστατικού. Μαθητής ακόμη, βρέθηκε στό γραφείο του Μητροπολίτη όπου και είδε ένα βαρόμετρο. Του δημιουργήθηκε ή έντύπωση ότι ό Μητροπολίτης παρακολουθούσε τίς ένδεί-

* όπου **Ν.Κ.:** Νέα Κοινωνιολογία, όπου **Ν.Ψ.:** Νίκος Ψυρούκης

ξεις του ὄργανου, ἔτσι ὥστε, σέ καιρό ἀνομβρίας, νά τελεῖ τίς λιτανεῖες συμβουλευόμενος καί τό βαρόμετρο. "Ὅταν μίλησε γι' αὐτό στούς συμμαθητές του δημιουργήθηκε σκάνδαλο, καί ὁ πατέρας του ἀποφάσισε νά τόν διώξει ἀφοῦ ἡ οἰκογένεια ἔφερε βάρος ἀπό τίς πράξεις τοῦ πειρατῆ Νικόλα Ψυρούκη, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς τελευταίους πειρατές τοῦ Αἰγαίου.

"Ἐτσι, τελικά, ὁ πατέρας μου ἔφυγε καί στά 16 χρόνια του κατετάγη στόν ἑλληνικό στρατό, τό 1910, πῆρε μέρος στούς πολέμους τοῦ 1912-13, στήν μάχη τοῦ Κιλκίς, τοῦ Μπιζανίου, στήν Βόρειο Ἡπειρο, καί ἄλλου. "Ἐφτασε στόν βαθμό τοῦ ἐπιλοχία. Παρ' ὅλο πού ἦταν βενιζελικός, πολέμησε τούς ἀγγλογάλλους, τό 1915, καθώς θεώρησε ἐπέμβαση στά ἐσωτερικά τῆς χώρας τήν ἐπιβολή τῆς πολιτικῆς τους στήν Ἑλλάδα. "Ἄν καί συνέχισε νά εἶναι ἀντιμοναρχικός, δέν συμμετείχε στό κίνημα τῆς Ἐθνικῆς Ἀμυνας. Πῆρε μέρος στήν ἐκστρατεία τῆς Οὐκρανίας καί ἐκεῖ ἐπαναστατικοποιήθηκε ἀφοῦ ἔζησε ἀπό κοντά τόν ἐμπαιγμό καί τό πραγματικό πρόσωπο τῆς τσαρική ἐξουσίας καί τῶν συμμάχων της. Ἡ σχέση του μέ τόν Πλαστήρα ἦταν ιδιαίτερα στενή. Μετά τό πραξικόπημα τοῦ 1935, ὁ Πλαστήρας διέφυγε στήν Αἴγυπτο καί διανυκτέρευσε καί στό σπίτι μας. Ἡ φιλία τους διατηρήθηκε ὡς τήν ἡμέρα πού ὁ Πλαστήρας ἔγινε πρωθυπουργός (κάτι πού ὁ πατέρας μου τό θεώρησε ἀπάντηση τῆς ἱστορίας του).

Πρός τό τέλος τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, στήν ὁποία πῆρε μέρος, οἱ ἑλληνικές ἀρχές τόν ἔστειλαν μαζί μέ ἄλλους φαντάρους στήν Αἴγυπτο. Ὁ πατέρας μου ἦταν τραυματισμένος καί ὑπέφερε ἀπό βαριάς μορφῆς μαλάρια, καί θά πέθαινε ἀβοήθητος ἂν δέν ἐπενέβαινε ὁ γιατρός Κερασιώτης, ὁ ὁποῖος τόν γιάτρεψε. Ἄπ' ὅ,τι ἀνακάλυψα ἀργότερα, ὁ Κερασιώτης ἦταν πεθερός τοῦ Στρατῆ Τσίρκα, ἀλλά αὐτό τό ἔμαθα μετά τόν θάνατο τοῦ Τσίρκα. "Ἐδρασε ὡς συνδικαλιστής καί πέθανε τό 1948 σέ ἡλικία μόλις 54 ἐτῶν. Μιλῶ ἀρκετά γιά τόν πατέρα μου, γιατί ἡ σκέψη, ἡ στάση ζωῆς καί ἡ δράση του ἐπηρέασαν ἀποφασιστικά τόν ψυχισμό μου, τόν χαρακτήρα μου. Ἡ μητέρα μου μέ δίδαξε τή λιτότητα καί τήν καρτερικότητα, ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπό τήν σκέψη τοῦ Ἐπίκουρου κι' ἄς μήν τόν γνώριζε μιά κι' ἦταν ἀναλφάβητη. Οἱ φελλάχοι μοῦ ἀποκάλυψαν τί σημαίνει εὐγένεια ψυχῆς.

Ν.Κ.: Ὑπῆρχαν ἄλλες πτυχές τῆς αἰγυπτιακῆς περιόδου πού ἐπηρέασαν τήν μετέπειτα δράση σας;

Ὁ Νίκος Ψυρούκης στήν Πράγα, 1956.

Ν.Ψ.: Βεβαίως. Πήγαινα μόνο σέ ἑλληνικό σχολεῖο. Στό δημοτικό, στήν γενετείρά μου καί ὕστερα, στό Κάιρο, στήν Ἀμπέτσιο Σχολή. Στό Κάιρο δέν ὑπῆρχε ἑλληνικό «γκέτο», ἔτσι συναναστράφηκα καί μέ αἰγύπτιους πατριῶτες. Οἱ σχέσεις γενικά τῶν Εὐρωπαίων ἀπέναντι στόν αἰγυπτιακό λαό, ιδιαίτερα τήν ἐποχή τῶν διομολογήσεων, πού διατηρήθηκαν ἕως τό 1936, ἀργότερα ὑπῆρξαν μιά ἀπό τίς προτροπές τοῦ ἐσωτερικοῦ μου κόσμου γιά ν' ἀσχοληθῶ μέ τήν Ἱστορία τῆς Ἀποικιοκρατίας. Ἦταν χρέος μου. Σᾶς ξαναγυρνᾶω στόν καιρό τῶν διομολογήσεων: ἕνας ὁποιοσδήποτε εὐρωπαῖος μπορούσε κάλλιστα νά διαπράξει ἔγκλημα σέ βάρος Αἰγυπτίου χωρίς νά μποροῦν νά ἐπέμβουν οἱ αἰγυπτιακές ἀρχές. Δικαζόταν ἀπό τό Προξενεῖο του καί ἡ πιό βαρεῖα ποινή ἦταν ἡ ἀπέλασή του στήν πατρίδα του. Ἡ κατάσταση δέν καλυτέρευε καί πολύ μετά τό 1936. Λόγου χάρη, στόν πόλεμο συχνά, ἀγγλοὶ ὁδηγοὶ στρατιῶτες προκαλοῦσαν αὐτοκτονιστικά δυστυχήματα μέ θύματα ντόπιους, καί ἡ ἀποζημίωση, σέ περίπτωση θανάτου, ἦταν μό-

Άριστερά ο Νίκος Ψυρούκης, στη μέση ο πατέρας και δεξιά ο αδελφός του Πανάγος, στην Ίσμαηλία.

νο τρεις λίρες. Όλα αυτά και πολλά άλλα με όδηγησαν στην συναισθηματική απομόνωση από την παροικία, μιά και ή συλλογική συνειδησή της, δυστυχώς, ήταν αποικιοκρατική.

Ν.Κ.: Μέ τί ασχοληθήκατε μετά τό σχολείο;

Ν.Ψ.: Η πολιτική μου δράση είχε αρχίσει από τά μαθητικά μου χρόνια, ενώ εργαζόμουνα τά καλοκαίρια σέ στρατιωτικές βάσεις για νά βγάλω μέρος των εξόδων των σπουδών μου. Στά τέλη του 1941 γνωρίστηκα μέ τόν στρατιώτη Γιάννη Σαλά, ό οποίος ύπηρξε ό πνευματικός μου πατέρας άφου μου μετέδωσε πολλές γνώσεις για τήν ιστορική εξέλιξη και για τή θεωρία του Κ. Μάρξ [όταν πιάστηκε, τό 1944 μέ τό λεγόμενο κίνημα του στρατού, έμαθα ότι ήταν και ό ήγέτης της Άντιφασιστικής Πρωτοπορίας (Α.Π.) της οποίας ήμουν μέλος].

Άπό τό 1944 πού τελείωσα τό σχολείο, βιοποριστικά έκανα διάφορες εργασίες χωρίς νά πάψω τήν ένεργό πολιτική δραστηριότητα μέ κέντρο βάρους τήν εκκένωση (Γκαλάα) της Αιγύ-

πτου από τά άποικιοκρατικά στρατεύματα της Μεγάλης Βρετανίας. Άλλά ή κατηγορία του έπαναστάτη και ό άμεσος κίνδυνος για τήν σύλληψή μου έγινε ή αίτία νά φύγω στο έξωτερικό μέ έντολή της «Α.Π.» Πήγα στη Γαλλία και στην συνέχεια στην Τσεχοσλοβακία (τέλη του 1949). Στην αρχή εργάστηκα ως ήλεκτρολόγος σέ εργοστάσιο ύφαντουργίας, άργότερα προτάθηκα για σπουδές επειδή ήμουν γιός εργάτη, και πήρα ύποτροφία από τήν Διεθνή Ένωση Φοιτητών. Σπούδασα Ίστορία (τμήμα έρευνας) στο Πανεπιστήμιο της Πράγας. Οί σπουδές μου κράτησαν έως τό 1956, και τό θέμα της διπλωματικής μου εργασίας ήταν ή «Μικρασιατική Καταστροφή». Είχα τήν τύχη νά μέ παρακολουθεί ένας πολύ καλός και άνοιχτόμυαλος για τά δεδομένα της εποχής, ό Ο. Ρζίχα, ό όποιος μέ βοήθησε σέ πολλά ζητήματα, αλλά κυρίως στην συγκρότηση της επιστημονικής μου σκέψης. Τελειώνοντας τίς σπουδές μου επέστρεψα στην Αίγυπτο. Γύρεψα νά εργαστώ και δούλεψα ως έπόπτης σ' ένα μαραγκουδικο, ενώ ως δημοσιογράφος άρθρογραφούσα σέ μιά ήμερήσια έφημερίδα της έλληνικής παροικίας, στον «Πάροικο». Η εκ νέου παραμονή μου στην Αίγυπτο ήταν ευκαιρία νά συνεργαστώ μέ τό κίνημα της «Άσιατοαφρικανικής Άλληλεγγύης» στους κόλπους της οποίας γνώρισα και συνδέθηκα μέ έπαναστάτες του «Τρίτου Κόσμου». Τό 1960, εκεί, γνώρισα και τόν Τσέ Γκεβάρα. Άπ' ό,τι έλεγε αναφορικά μέ τά προβλήματα του σοβιετικού καθεστώτος, ήταν πολύ προβληματισμένος άφου 50 χρόνια μετά τήν επανάσταση ή συνείδηση των Ρώσων παρέμενε καπιταλιστική. Οί παρατηρήσεις του ήταν όρθές, άλλωστε τήν κατάσταση τήν έζησα από πρώτο χέρι.

Λόγω των γνωριμιών μου, αλλά και των έπαφών μου μέ πραγματικούς άντιμπεριαλιστές, τό νασσερικό καθεστώς μέ παρακολουθούσε, ενώ στην τότε δήθεν «άντινασσερική» Ελλάδα έφταναν και σ' εκείνη στοιχεία και έμπαιναν στους φακέλους μου στην Άσφάλεια. Ο Νάσσερ είχε ανακηρυχτεί έπίσημα «Ήρωας της Σοβιετικής Ένωσης», αλλά στην πραγματικότητα ήταν εκφραστής του νεοαποικισμού στην Αίγυπτο — τό πρώτο δέν έρχόταν σέ αντίθεση μέ τό δεύτερο. Για όποιον θέλει νά γνωρίσει βαθιά τά καθεστώτα νασσερικού τύπου στον άραβικό κόσμο, άς βρει κι' άς διαβάσει τήν μελέτη του εξαίρετου αιγύπτιου διανοητή Χάσαν Ριάντ: «Τό νασσερικό καθεστώς», μελέτη του 1960. Γι' αυτό και τό νασσερικό καθεστώς καταδίωκε τους άληθι-

νούς αγωνιστές της ελευθερίας του αιγυπτιακού λαού. Συλλήψεις, βασανιστήρια, θάνατοι, στρατόπεδα συγκέντρωσης (όπως αυτό της Σίουα όπου τώρα λέγεται ότι εκεί μπορεί να βρίσκεται ο τάφος του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου). Περιττό νά πῶ ὅτι ὅσοι δειλιάζαν καί κίότευαν, ὁ τίτλος τοῦ Νάσσερ ὡς «Ἡρωα τῆς ΕΣΣΔ» ἀποτελοῦσε τό ἄλλοθι γιά νά ἐξομαλύνουν τίς σχέσεις τους μέ τό καθεστώς, καί νά πάρουν καί σημαντικές θέσεις, κυρίως στά Μ.Μ.Ε. Μά καί ὁ ἴδιος χρησιμοποιοῦσε τό ἴδιο ἐπιχείρημα: ποιός εἶναι ἀντεπαναστάτης, ἐγώ ὁ «Ἡρωας τῆς ΕΣΣΔ» ἢ ὅλοι ἐκεῖνοι πού μέ κατηγοροῦν γιά νεοαποικιστή; Ἀσφαλῶς, ὁ Νάσσερ μιλοῦσε πολύ γιά σοσιαλισμό, γιά ἀντικαπιταλισμό, κ.λπ. Τό ἴδιο μήπως δέν τό ἔκαναν καί οἱ ἄλλοι ἡγέτες τῶν νεοαποικιακῶν καθεστώτων τοῦ «Γρίτου Κόσμου», ἢ παλιότερα καί ὁ Χίτλερ καί ὁ Μουσσολίνι καί ὁ Πεταΐν; Οἱ ἔννοιες ἔχουν πιά χάσει τήν σημασία τους. Ὅλοι, εἴτε ἀνήκουν στήν ἀντεπαναστατική τάση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας, εἴτε ὄχι, χρησιμοποιοῦν μιά κοινή γλῶσσα, ἀλλά ὁ καθένας δίνει σέ κάθε λέξη ἄλλη ἔννοια. Πλήρης σύγχυση πού ἀποδεικνύει τήν κοινωνική σήψη τῶν ἡμερῶν μας. Ὅταν ἡ γλῶσσα τῆς ἐπαναστατικῆς τάσης δέν θά μπορεί νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἀντεπαναστατικῆς τάσης, τότε θά σημαίνει ὅτι ἡ ὑψωτική κοινωνική κίνηση, δηλαδή ἡ ἐπαναστατική, θά ἔχει πάρει καί πάλι τά πάνω της, μιά καί θά πάψει ἡ παθολογική κατάσταση στήν σκέψη τῶν λαῶν.

Ν.Κ.: Ποιά ἦταν ἡ σχέση σας μέ τήν ἐλληνική Ἀριστερά, ἐκείνη τήν περίοδο;

Ν.Ψ.: Συγγνώμη, ἀλλά ὁ ὅρος «Ἀριστερά», «Κέντρο», «Δεξιά» ἀπό πολιτική ἢ κοινωνική ἀποψη δέν εὐσταθεῖ. Εἶναι κενότητα. Ἔχει, φυσικά καθιερωθεῖ καί μάλιστα διεθνῶς — ἄλλη μιά ἀπόδειξη τῆς σύγχυσης πού χαρακτηρίζει τήν ἐποχή μας. Πιστεύω ὅτι θέλετε νά πείτε τό Κ.Κ.Ε., ἔτσι εἶναι, μάλιστα. ὄντας πάλι μέλος τῆς «Α.Π.», στήν Τσεχοσλοβακία αὐτομάτως ἀνῆκα στίς γραμμές τους ὡς ἀπλό μέλος καί ὑπῆρχε ἕνα εἶδος MODUS VIVENDI ἀνάμεσά μας. Οἱ πρῶτες ἀνοικτές διαφωνίες ἤλθαν στήν ἐπιφάνεια μέ τήν διατριβή μου γιά τή «Μικρασιατική Καταστροφή». Οἱ τοπικοί, τουλάχιστον, ἰθύνοντες δέν ἀποδέχονταν ὅτι τό 1918-1922 ἡ Ἑλλάδα ἀνῆκε στόν ἰμπεριαλιστικό μητροπολιτικό χῶρο καί μέ ἀνεπτυγμένο μονοπωλιακό καπιταλισμό. Ἔτσι ἕκατσα καί ἔστειλα τίς θέσεις τῆς διατριβῆς μου στόν Ἀκαδημαϊκό καί καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας, Α.Φ.

Μύλλερ, καί ἡ ἀπάντησή του ἦταν κατηγορηματική: ἔχεις ἀπόλυτο δίκιο, οἱ θέσεις σου εἶναι ἐπιστημονικές. Μά τό ἴδιο ὑποστήριζε καί ὁ καθηγητής μου Ο. Ρζίχα. Ξεπεράστηκε ἔτσι τό ἐμπόδιο περί ἀστικοτσιφλικάδικης Ἑλλάδας. Ἀλλά ἀπό τό 1955, οἱ διαφωνίες μας ἦταν ὅλο καί πιο ἔντονες πάνω στά προβλήματα τῆς φύσης τοῦ λεγόμενου «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» καί σέ πολλά ἄλλα. Καί ἄρχισα νά εἰσπράττω διάφορα ἐπίθετα «αἰρετικοῦ» καί φυσικά καί ζημιογόνες (αὐτά μετά τό 1956). Ἀλλά, ἄς σταματήσουμε ἐδῶ, μιά καί τό MODUS VIVENDI, ἄν καί τραυματισμένο, συνεχίστηκε. Ξαναγύρισα στήν Αἴγυπτο καί συνέχισα τόν δικό μου, τόν ἐλεύθερο δρόμο πού, στοὺς καιρούς μας, οὐσιαστικά τόν ἀκολουθεῖ κάθε ἄνθρωπος πού θέλει νά σκέπτεται ὅπως ἐκεῖνος τό θεωρεῖ σωστό καί ἔτσι νά ὑπηρετεῖ τήν ὑψωτική κίνηση στήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας. Τί θέλω νά πῶ μ' αὐτό; Πρῶτα, ἀπ' ὅλα ὅτι ἕνας ἐλεύθερος σκοπευτής τῆς ἐπαναστατικῆς τάσης δέν μπορεί νά εἶναι τεχνοκράτης ἐπαγγελματίας, συνεπῶς δέ μπορεί καί ν' ἀνῆκει σέ πολιτικά κόμματα. Τά κόμματα, θεσμός τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας, τοῦ πάλαι ποτέ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ (19ος αἰώνας) εἶναι πιά γραφειοκρατικοί σχηματισμοί, παρηκμασμένος θεσμός, πού παράγουν τά στελέχη τῆς ἐπίσης παρηκμασμένης ἀστικῆς ἐξουσίας, ἢ ὅπως πολύ σωστά παρατηρεῖ ὁ ἐλβετός διανοητής Jean Ziegler, σ' ἕνα πρόσφατο ἔργο του μέ τόν τίτλο «Οἱ ἄρχοντες τοῦ ἐγκλήματος» (1998), μιᾶς ἐξουσίας, τῆς καπιταλιστικῆς, πού τό ἀνώτατο στάδιο τῆς ἐξέλιξής της εἶναι τό ὀργανωμένο ἔγκλημα (ἀφοῦ ἐκεῖ ἔχει φτάσει ὁ ἴδιος ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς). Δέν σᾶς κάνει ἐντύπωση ὅτι πάνω ἀπό τό 90% τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, σύμφωνα μέ τίς τελευταῖες δειγματοληψίες, θεωρεῖ τά κόμματα μὴ ἀξιόπιστα;

Ν.Κ.: Μετά τόν ἐρχομό σας στήν Ἑλλάδα τό 1961, μέ τί ἀσχοληθήκατε;

Ν.Ψ.: Τόσο ὁ ἴδιος, ὅσο καί ἡ σύζυγός μου γνωρίζαμε τίς δυσκολίες πού θά συναντούσαμε στήν πατρίδα, ἀλλά ὄχι τόσο μεγάλες ὅσο ἀποδείχτηκαν. Στήν ἀρχή, ἕνας φίλος ἀπό τήν Μέση Ἀνατολή, μᾶς βοήθησε νά πιάσουμε καί οἱ δύο ἐργασία στήν «Ναυτεργατική-Ναυτεμπορική» τοῦ Θ. Βώκου (κι αὐτός στόν πόλεμο ἦταν στήν Μ.Α.), ὅμως τά οἰκονομικά τῆς ἐφημερίδας ἦταν πενιχρά καί προβληματική καί ἡ καθολική μισθῶν. Μετά, σέ ἀναζήτηση ἐργασίας, ἄρχισε καί τό κυνηγητό τῆς Ἀσφάλειας, ἀλλά καί οἱ παρεμβάσεις τῆς Ε.Δ.Α. Μόλις πιάναμε

ἐργασία κάπου, ἡ Ἀσφάλεια ζητοῦσε ἀπό τόν ἐργοδότη τό πιστοποιητικό κοινωνικῶν φρονιμάτων καί τό ἐπακόλουθο ἦταν τό διώξιμο. Ἄν πάλι μᾶς ἐπαιρνε κάποιος ὁμοϊδεάτης, χωρίς νά μᾶς δηλώνει, ἐμφανιζόταν τό ἐμπόδιο τῆς Ε.Δ.Α.: αὐτοί εἶναι «αἰρετικοί». Γιά ἓνα διάστημα ἡ σύζυγός μου ἐργάστηκε ὡς διαχειρίστρια στό θέατρο Ἀλεξανδράκη-Γεωργούλη καί ἐγώ στό πρωτοεμφανιζόμενο περιοδικό «Σύγχρονα Θέματα», ὅπου ἀρθρογραφοῦσαν προοδευτικοί διανοούμενοι, τό 1962-63. Παρ' ὅλα αὐτά, καί ἐκεῖ εἶχα τήν παρέμβαση τῆς Ἀσφάλειας. Μά καί κάποιος ἀνώτατο στέλεχος τῆς Ε.Δ.Α. μοῦ ζήτησε νά γίνω μέλος της, ἄν θέλω νά παραμείνω. Εἶπα τό ὄχι, μέ τήν σχετική διαμάχη, καί ἀπολύθηκα. Ἡ διαπίστωσή μου ἦταν ὅτι καί οἱ δύο, Ἀσφάλεια καί ἡγεσία τῆς Ε.Δ.Α., εἶχαν τόν φόβο τῆς ἐλευθερίας, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Φρόμ (ἐνδείξεις τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ ἀπό τόν ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἡ σύγχρονη κοινωνία, παντοῦ).

Τελικά, ἡ σύζυγός μου προσλήφθηκε διεργμηνέας-μεταφραστές στήν Πρεσβεία τῆς Τσεχοσλοβακίας καί ἐγώ ἐργάστηκα, ἐπί μονίμου βάσεως, στό περιοδικό τοῦ Κομνηνοῦ Πυρομάγλου «Ἱστορική Ἐπιθεώρηση». Περιττό νά σᾶς πῶ ὅτι σ' ὄλο αὐτό τό διάστημα συνέχιζα τήν ἔρευνα καί τήν συγγραφή. Ἄλλά ταυτόχρονα, ἀπό τό 1963, ὑπῆρξα συνιδρυτής τῆς Κίνησης Φίλων Νέων Χωρῶν (Φ.Ν.Χ.), μιᾶς Κίνησης, μέ πρωτότυπη ὀργανωτική δομή, καθαρά ὀριζόντια. Ἦταν πολιτική Κίνηση, μά ἀπό τήν ἀρχή, τελείως ἄσχετη μέ τά κόμματα καί τίς διενέξεις τους, θά ἔλεγα ὅτι ἦταν πείραμα κοινωνιολογικό μέ ἀριστα ἀποτελέσματα, παρά τόν ἀγριο πόλεμο πού δέχθηκε ἀπ' ὅλα τά κόμματα, μά καί ἀπό τά διάφορα παρακλάδια τους. Σκοπός μας, ἡ ἐνίσχυση τοῦ ἀγώνα γιά τήν αὐτοδιάθεση-ἔνωση τῆς Κύπρου καί ἡ συμπαράσταση στό ἐθνικοαπελευθερωτικά κινήματα τοῦ «Τρίτου Κόσμου» (κάνουμε δύο πολύ πετυχημένες ἐκθέσεις γιά τήν Κούβα καί γιά τό Βιέτ Νάμ). Βγάζαμε καί τό περιοδικό «Ἀντιμπεριαλιστής», μικρό, λιγосέλιδο, ἀλλά εἶχε ἀπήχηση, ἰδιαίτερα στήν νεολαία. Ὅλα αὐτά δυσκόλευαν καί τή ζωή μας. Ἡ Ε.Δ.Α. ἐπίμονα γύρευε ἀπό τήν τσέχικη Πρεσβεία νά διώξει τήν γυναῖκά μου. Στά τέλη τοῦ 1966, πρὶν ἀπό τίς ἐκλογές πού θά γίνονταν τό 1967, ἡ Ε.Δ.Α. ἔβαλε καί στόν ἀείμνηστο Πυρομάγλου τό αἶτημα νά μέ διώξει κι' αὐτός, ἀφοῦ θά κατέβαινε στίς ἐκλογές ὡς ὑποψήφιος της. Τούς ἀπάντησε, ὅπως μοῦ εἶπε: «Εἶναι ἓνα ἀηδόνι πού δέν μπαίνει στό κλουβί. Ἀφήστε τον νά προσφέ-

ρει κάτι στόν τόπο μέ τόν δικό του τρόπο». Προσωπικά μοῦ εἶπε τήν ἀπόφασή του: «Θά τήν σταματήσουμε τήν ἐκδοση καί μετά θά συνεχίσουμε». Τήν λύση τήν ἔδωσε τό πραξικόπημα. Τόσο ἐγώ, ὅσο καί ἡ σύζυγός μου βρεθήκαμε στό Γιούρα (Γυάρο), μαζί μέ τούς Ἐδαίτες «προστάτες» μας (ἡ πλειοψηφία τῶν συγκαταρούμενων μας ἦταν καλοί ἄνθρωποι, ἡ πλειοψηφία μεγάλοι στήν ἡλικία καί ἄρρωστοι).

Ν.Κ.: Ἡ ὁράση σας συνεχίστηκε καί κατά τήν διάρκεια τῆς ἐπταετίας;

Ν.Ψ.: Ὅπως σᾶς εἶπα ἐξορίστηκα στό Γιούρα καί γιά πρώτη φορά, ὅπως ἔλεγα καί τότε, «παραθέρισα» κι' ἐγώ στή ζωή μου γιά ἓνα χρόνο. Μά ἦταν χρόνος ὀδυνηρός. Οἱ συνθήκες πάνω στό νησί τοῦ διαβόλου ἦταν πολύ ἄσχημες καί γίνονταν ἀκόμα πιό δύσκολες γιά ὅσους ἔπασχαν (νομίζω ὅτι ὁ μέσος ὄρος ἡλικίας τῶν ἐξορίστων ἦταν γύρω στό 60, ἐμεῖς οἱ λίγοι σαραντάρηδες ἀποτελούσαμε τήν «νεολαία»). Ἄλλά καί προσωπικά ἀρρώστησα, ἔπαθα ταυτόχρονα καί γενική δοθιήνωση, κόντεψα νά πάθω σηψαιμία, καί μυκητίαση σ' ὄλο μου τό σῶμα. Ἀπό τήν ἄλλη, εἶχαμε ἀφήσει δύο ἀνήλικα κορίτσια κυριολεκτικά στόν δρόμο. Εὐτυχῶς ἀμέσως ἀνέλαβε τήν κηδεμονία τους ὁ ἀείμνηστος δημοσιογράφος Γιάννης Τσιριμῶκος (Μαρῆς) καί τά φιλοξενούσε σπίτι της μιά ἄλλη σπάνια φίλη μας, ἡ ἐπίσης ἀείμνηστη Νίνα Οἰκονόμου. Ὁ ἀδελφός μου, ἀπό τίς ΗΠΑ, μοῦ ἔστειλε φάρμακα, καί οἱ λιγοστοί φίλοι, ἀλλά καί ἄγνωστοι μᾶς ἔστειλαν πακέτα μέ τρόφιμα. Ἐνας δικηγόρος, γνωστός μας, καραμανλικός στό φρονήματα, ἔστειλε στόν καθένα μας ἀπό 500 δραχμές τόν μήνα γιά σιγάρα κ.λπ. Ἄλλά ὅταν μᾶς ἔβγαλαν ἀπό τά Γιούρα ἡ κατάσταση ἦταν ἀκόμα πιό δύσκολη. Ἐπρεπε νά γιατρευτῶ, ἔπρεπε νά ἐπιβιώσουμε κι' ἐμεῖς καί τά παιδιά. Δίναμε δύο φορές τήν βδομάδα παρών στό Ἀστυνομικό τμήμα, δέν μπορούσαμε νά φύγουμε οὔτε στό ἐξωτερικό, μά οὔτε καί ἔξω ἀπό τήν Ἀθήνα. Ὅσο γιά ἐργασία μήν τό συζητᾶτε. Τότε μεταφράζαμε γιά ἓνα κομμάτι ψωμί ὅ,τι βρῖσκαμε. Ἐγώ μετέφρασα τό μεγάλο λεξικό τῆς Κοινωνιολογίας (γαλλική ἐκδοση τοῦ CENTRE D' ETUDE ET DE PROMOTION DE LA LECTURE), ἔκανα ἐνάμισυ χρόνο νά τό μεταφράσω καί ἔπαιρνα 500 δραχμές τήν βδομάδα, τότε δέν εἶχε καί μεγάλη ἐπιτυχία, ἀργότερα, τό 1982 νομίζω καί ὕστερα, ἀνατυπώθηκε σέ σμίκρυνση τοῦ σχήματος μέ μεγάλη ἐμπορική ἐπιτυχία γιά τούς ἐκδότες του. Ἀκόμα μετέφρασα «Τόν Κόσμο τῆς Μουσικῆς»

Η απονομή του διπλώματος Ίστορίας στην Πράγα, 1956. Ο Ν. Ψυρούκης διακρίνεται στην επάνω σειρά, πρώτος άριστερά.

του τσέχου μουσικολόγου Πίλκα και τό «Ή ἐπιστήμη στην Ἀρχαία Ἑλλάδα» τοῦ Φάρρινγκτον, τά δύο τελευταῖα μέ τό ψευδώνυμο Ν. Ραίσης, νομίζω ὅτι ὅλα κυκλοφοροῦν ἴσαμε σήμερα. Ἐγραψα καί τήν ζωολογία στην μεγάλη Ἐγκυκλοπαίδεια Γιοβάνη καί μάλιστα στην καθαρύουσα (ἔκανα περίληψη ἑνός πανεπιστημιακοῦ ἐγχειριδίου, γραμμένου στά τσέχικα).

Ὅσο γιά τήν δραστηριότητά μου, κάτω ἀπό τίς συνθήκες πού σᾶς ἀνέφερα καταλαβαίνετε ὅτι ἦταν ιδιαίτερα δύσκολη, ἀλλά κινήθηκα μέσα στά πλαίσια τῆς Φ.Ν.Χ., τήν ὁποία εἶχαμε μετονομάσει σέ «Ἀντιφασιστικό Κίνημα Ἑλλάδας» (Α.Κ.Ε.). Συνέγραψα τό Μανιφέστο τοῦ Α.Κ.Ε. (τό παραθέτω ὡς ἐμβόλημα στόν 4ο τόμο τοῦ ἔργου μου «Σύγχρονη Ἱστορία τῆς Ἑλλάδας») καί ἔδωκα καί σύντομα ἄρθρα στό παράνομο ἔντυπο τοῦ Α.Κ.Ε., στόν «Ἐπαναστάτη». Καί σ' αὐτή τήν περίοδο ἡ προσπάθεια ἦταν νά σώσουμε τήν Κύπρο, ἄν γινόταν αὐτό θά ἔπεφτε τό καθεστῶς τῆς 21ης Ἀπριλίου μέ μεγάλη ἦτα τῆς ἀμερικανοκρατίας στην Ἑλλάδα.

Ἀπό τό 1963 ἀκράδαντα εἶχα σχηματίζει

τή γνώμη ὅτι τό πραξικόπημα προετοιμαζόταν ἀπό τίς ΗΠΑ μέ τελικό στόχο τήν διχοτόμηση τῆς Κύπρου καί τήν διπλή ἔνωση. Τά πολιτικά κόμματα προσπάθησαν, μά δέν μπορούσαν νά πάρουν τό πολιτικό κόστος μιᾶς τέτοιας βρώμικης καί ἀντεθνικῆς πράξης. Γι' αὐτό ἄφησαν νά προετοιμαστῆ ἡ ἄνοδος τοῦ ἀντικοινοβουλευτικοῦ στρατοκρατικοῦ καθεστῶτος. Τώρα, τελευταῖα, βλέπω νά κυκλοφοροῦν ἔργα, καί μάλιστα μ' ἐπίσημα ἀμερικανικά ἔγγραφα, γιά ν' ἀποδείξουν ὅτι οἱ συνταγματάρχες κινήθηκαν μόνοι τους καί ἐναντία στούς βορειοαμερικάνους, κ.λπ. Ἀνοησίες. Ἐπίσημα ἔγγραφα μπορεῖ νά υπάρχουν γιά νά παραπλανοῦν. Στά χρόνια μας, τά πάντα, ἀκόμα καί τό μοίρασμα τοῦ κόσμου ἀπό τούς γκλομπαλιστές γίνεται στό μιλητό. Θέλετε ἕνα παράδειγμα; Ἡ 21η Ἀπριλίου, ἰδεολογικά ἐμφανίστηκε ὡς ἐπανάσταση κατά τοῦ κομμουνισμοῦ καί τῆς ΕΣΣΔ. Κι' ὅμως, τό καθεστῶς αὐτό ἔδωσε ἀγκυροβόλια στόν σοβιετικό στόλο καί διατηροῦσε ἄριστες σχέσεις τόσο μέ τήν ΕΣΣΔ, ὅσο καί μέ τά ἄλλα κράτη τοῦ Συμφώνου τῆς Βαρσοβίας (ἀκόμα καί μέ τήν Κίνα καί τήν

Ἰαλβανία). Ἡ προσπάθειά μας νά συνδέσουμε ἄμεσα τόν ἀντιδικτατορικό ἀγώνα μέ τήν ἐθνικοαπελευθερωτική πάλη στήν Κύπρο, δυστυχῶς, δέν εἶχε ἀπήχηση. Ὅλοι, σχεδόν ὅλοι, ἤθελαν ἀπλῶς τήν ἐπιστροφή τῶν κομμάτων στήν ἐξουσία, τά ὁποῖα ὁ ἀντικοινοβουλευτισμός τά εἶχε κάπως ἀναπαλαιώσει καί ἐξωραΐσει. Τώρα πού τό θυμήθηκα, μέσα στήν ἑπταετία κυκλοφόρησα παράνομα σέ πολυγραφημένα φυλλάδια, τά ἔργα μου «Ἱστορία τῆς Σύγχρονης Ἑλλάδας», τούς τρεῖς πρώτους τόμους, καί οἱ «ταξικοί ἀγῶνες στήν ἐποχή τοῦ Καπιταλισμοῦ», μέ ψευδώνυμο φυσικά.

Ν.Κ.: Ποιός εἶναι ὁ ἀπολογισμός μισοῦ αἰῶνα τοῦ Κυπριακοῦ;

Ν.Ψ.: Ὁ ἀπολογισμός εἶναι θλιβερός, ἡ Κύπρος πάει νά γίνει κι' αὐτή ἄλλη μιά χαμένη πατρίδα. Ἡ κατάσταση εἶναι ζοφερή. Τό Κυπριακό ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἀναπόσπαστο μέρος τῆς παγκόσμιας ἀντιιμπεριαλιστικῆς ἐπανάστασης στό χώρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου-Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Τό κίνημα ἔπρεπε νά ξεκινήσει ἀμέσως, ἀπό τό 1945. Ἀπό τήν ἐμπειρία μου στήν Ἑγγύς Ἀνατολή καί εἰδικά τῆς Αἰγύπτου, εἶχα δεῖ ὅτι τό κλίμα ἦταν πρόσφορο. Τό πρόβλημα τῆς αὐτοδιάθεσης τοῦ λαοῦ τῆς Κύπρου ἔβρισκε ἀληθινή λύση μόνον μέ τήν Ἑνωσὴ μέ τήν Ἑλλάδα. Τό Ε.Α.Μ. εἶχε ζητήσει ἄμεση ἔνωση τῆς Κύπρου μέ τήν Ἑλλάδα, κάτι πού δέν εἶχε προτείνει κατηγορηματικά οὔτε ὁ Ε.Δ.Ε.Σ., οὔτε τό Ε.Κ.Κ.Α. Ἀλλά, ἀκόμα καί οἱ συντηρητικοὶ Κύπριοι θεωροῦσαν αὐτή τήν θέση ἀκραία. Τό Α.Κ.Ε.Λ. τότε ζητοῦσε τήν ἔνωση, ἐνῶ ἡ Ἐθναρχία θεωροῦσε ὅτι αὐτή δέν εἶναι ἐφικτή καί θ' ἀπομάκρυνε τήν Κύπρο ἀπό τούς συμμάχους. Τελικά, ἔκανε τό δημοψήφισμα τοῦ 1950, πού ἡ Ἀθήνα δέν τό ἀποδέχτηκε. Τά πράγματα, στήν πορεία, ἄλλαξαν. Μετά τό 1956, τό Α.Κ.Ε.Λ., ἀκολουθώντας τήν πολιτική Χρυστσώφ, ἐγκατέλειψε τό αἶτημα τῆς ἔνωσης καί τό αἶτημα τώρα τό ὑποστήριζε ἡ Ἐθναρχία. Εἶναι πιά τά χρόνια τῆς ἀμερικανοκρατίας στήν Ἑλλάδα μέ ἀνθύπατο τόν περιβόητο Πιουριφί καί τά πράγματα περιπλέκονταν πιά πολύ.

Τό 1945, ὅμως, πέρα ἀπό τήν ἔξαρση τῆς ἀντιιμπεριαλιστικῆς-ἐθνικοαπελευθερωτικῆς ἐπανάστασης στήν Ἀνατολή, τό μεταπολεμικό STATUS QUO δέν εἶχε ἐδραιωθεῖ ἀκόμα. Οἱ ἄγγλοι ἀποικιοκράτες, τότε, δίνανε μάχες ὀπισθοφυλακῆς. Ἦταν σέ δυσχερῆ θέση. Ὁ ἐμφύλιος στήν Ἑλλάδα θ' ἀποφεύγονταν καί δέν θά εἶχαμε τό Δόγμα Τρούμαν. Οἱ Ἀγγλοὶ θ' ἀναγκάζον-

ταν σέ ὑποχώρηση μιά καί θά μπορούσαν νά κρατήσουν στρατηγικές θέσεις στήν περιοχή. Στά 1955 πιά ὑπῆρχε ἡ PAX AMERICANA, ἡ ὁποία ἤδη ἀμφισβητιόταν ἀπό τόν Ντέ Γκῶλ καί ἄλλους. Ἡ διεθνῆς κατάσταση ἄλλαζε καί μάλιστα ἔφερε σέ δύσκολη θέση ὄχι μονάχα τή Μεγάλη Βρετανία, μά καί τίς ΗΠΑ. Τότε ἄρχισε καί ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἀμερικανοκρατίας στήν Ἑλλάδα, κυρίως ἀπό τόν ἐφοπλισμό, ὁ ὁποῖος ἀναζήτησε μιά νέα Ἑλλάδα τῆς ἀμφισβήτησης καί τήν βρῆκε στήν Κύπρο. Σ' αὐτή τήν κατεύθυνση προσανατολίστηκε πρῶτος ὁ Σοφοκλῆς Βενιζέλος, προτείνοντας τήν ἴδρυση μιᾶς ἄλλης Ἑλλάδας, τήν Δημοκρατία τῆς Κύπρου, ἀδέσμευτης. Σέ συχρητισμό μέ τά πῶ πάνω εἶναι καί ἡ παρουσία τοῦ Μακαρίου στήν συνδιάσκεψη τοῦ Μπαντόνγκ. Ἡ συνδιάσκεψη εἶχε τεράστια σημασία. Ἐκεῖ πῆγαιναν νά μποῦνε οἱ βάσεις τῆς ἀντιιμπεριαλιστικῆς ἐπανάστασης σέ παγκόσμια κλίμακα μέ τήν προοπτική τῆς κατάλυσης τοῦ ἀποικιοκρατικοῦ διεθνοῦς καπιταλιστικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Δυστυχῶς, ὁ Τίτο καί ὁ Νεχρού, ἡγετικές φυσιογνωμίες τοῦ νεοαποικισμοῦ, διέσπασαν τό μέτωπο τῶν καταπιεσμένων ἐθνῶν, ἀπέκλεισαν τήν ἐπαναστατική, τότε Κίνα, καί μετέτρεψαν τήν ὄλη προσπάθεια σέ Κίνημα τῶν Ἀδεσμεύτων (πατροναρισμένο ἀπό ΗΠΑ-ΕΣΣΔ). Τό ἀποτέλεσμα ἦταν τό ἀδυνατίσμα τῆς ἐπαναστατικῆς τάσης στήν Κίνα καί γενικά στόν Τρίτο Κόσμο καί τήν ἐπιβολή τοῦ νεοαποικισμοῦ. Μέσα σ' αὐτά τά πλαίσια, ἀπό τή μιά εἶχαμε τόν ἀγώνα τῆς Ε.Ο.Κ.Α., τόν Μακάριο μᾶλλον ν' ἀκολουθεῖ τόν ἐλληνικό ἐφοπλισμό γιά τήν ἴδρυση τῆς δεύτερης ἐνδοξῆς Ἑλλάδας καί τό Α.Κ.Ε.Λ. νά εἶναι ὑπέρ τῆς «Pax Sovietoamericana» (ἄς θυμηθοῦμε τήν ἐπίσκεψη τοῦ Αἰζενχάουερ στήν Ἀθήνα καί τούς ὁπαδοῦς τῆς Ε.Δ.Α. πού τόν χαιρετοῦσαν στούς δρόμους μέ τό σύνθημα «Ἄϊ Λάικ Ἄικ»).

Ν.Κ.: Ἀναφερθήκατε στήν ἀνάμειξη τῶν ξένων δυνάμεων στό κυπριακό. Πιστεύετε ὅτι κάτι ἀνάλογο συνέβη καί κατά τήν διάρκεια τοῦ ἐλληνικοῦ ἐμφυλίου;

Ν.Ψ.: Βέβαια. Ἦταν ἤδη γνωστό, ἀπό τό 1944, μέσω τοῦ σοβιετικοῦ πρεσβευτῆ στό Κάιρο, Νοβικόφ, ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶχε δοθεῖ στούς Ἀγγλοὺς. Ὅπως ἀναφέραμε πῶ πάνω ὁ ἐμφύλιος κάλλιστα θά μπορούσε ν' ἀποφευχτεῖ μέ τό ἀναμμα τοῦ ἀγῶνα στήν Κύπρο. Πιστεύω ὅτι οἱ Ἀγγλοὶ προκάλεσαν τόν ἐμφύλιο λόγω τῆς ἐπιμονῆς τοῦ Τσῶρτσιλ γιά νά ἐπαναφέρει τήν δυναστεία (τήν ἴδια στιγμή ὁ μεγαλοεπιχειρηματίας

Σκούρας συναντούσε τούς ηγέτες του Ε.Α.Μ. και τούς πρότεινε εκ μέρους του Τρούμαν να τούς βοηθήσουν οι ΗΠΑ να πάρουν την κυβέρνηση - μαρτυρία Σαράφη). 'Αλλά με τον εμφύλιο καταστράφηκε ακόμα περισσότερο η χώρα και τελικά επικράτησε το καθεστώς της αμερικανοκρατίας. Πιστεύω, όμως, αν δεν είχε προκληθεί ο εμφύλιος ή κατάσταση στην Ελλάδα και στην Κύπρο θα ήταν έντελως διαφορετική.

Ν.Κ.: Υπάρχουν κατά την γνώμη σας άγνωστες πτυχές της Μικρασιατικής Έκστρατείας;

Ν.Ψ.: Πρώτα απ' όλα υπάρχει ο πόλεμος των πετρελαίων. Σέ άμεση σχέση μ' αυτόν είναι και η θέση του Έλ. Βενιζέλου. Όπως μās μαρτυράει ο Σφόρτσα στο βιβλίο του «Οι οικοδόμοι της Εύρώπης», ο Ε. Βενιζέλος έθεσε τον εαυτό του, δηλαδή την Ελλάδα, στην διάθεση των σχεδίων των ΗΠΑ για την δημιουργία της Pax Americana, επειδή κατάλαβε ότι το κέντρο του καπιταλισμού ήταν πιά η Β. Αμερική. Από την άλλη, δέχθηκε να αξιοποιήσει και τις αγγλογαλλικές φιλοδοξίες στην περιοχή. Είναι φανερό ότι εξέφραζε τά συμφέροντα του έφοπλιστικού και του παροικιακού κεφαλαίου. Θέλησε να καταστήσει δυνατή την πραγμάτωση της Μεγάλης Ίδεάς του ελληνικού καπιταλισμού (όχι εκείνη του αλύτρωτου ελληνισμού) παίζοντας σέ δύο ταμπλό και καθήμενος σέ δύο καρέκλες. Θεωρήθηκε επικίνδυνος στην αγγλοκρατία και απομακρύνθηκε από την εξουσία. Τά άλλα είναι γνωστά. Μόνον ο Ι. Δραγούμης επέμενε να μήν ταυτίζεται ή λεγόμενη επίσημη Ελλάδα με τον Ελληνισμό και τά καλώς νοούμενα εθνικά συμφέροντά του.

Ν.Κ.: Πώς αποτιμάτε σήμερα τή διαμάχη τροτσκισμού-σταλινισμού; Θεωρείτε τον εαυτό σας τροτσκιστή;

Ν.Ψ.: Κατ' αρχήν δεν είμαι τίποτα απ' αυτά, ο ίδιος ο Μάρξ άγανακτούσε με εκείνους που έλεγαν ότι είναι μαρξιστές και τούς απαντούσε: έγω δεν είμαι. Οί όροι αυτοί άφορούν δόγματα. Διάβασα τό έργο του Τρότσκι, έχει κάνει σημαντικές διαπιστώσεις, μά και πρόβαλε και πολλές λαθεμένες αντιλήψεις. Ήταν άνυποψίαστος για την νομοτέλεια της αντιιμπεριαλιστικής επανάστασης. Αυτό που δεν με βρήκε σύμφωνο ήταν ή έντονη βουλησιαρχία του και ή πολιτική του για τον μεγάλο στρατό και τό μεγάλο κράτος. Λόγου χάρη, άναφερόταν στην ύπαρξη της δικτατορίας του προλεταριάτου στην Σοβιετική Ένωση, ενώ στην πραγματικότητα επρόκειτο

για μία κίνηση με δύο αντίθετες κατευθύνσεις: ή στην συνέχιση της αντιιμπεριαλιστικής επανάστασης μέσα στην ίδια την χώρα, ή του έκσυγχρονισμού της σ' ένα άμειγές καθεστώς του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού. Ο Στάλιν, αντιθέτως, στην αρχή, ήταν κατά του μεγάλου στρατού και του μεγάλου κράτους γιατί, όπως έλεγε, έτσι δεν θα δημιουργηθούν οι συνθήκες για να ξεπηθήσουν κομμούνες (αντιπολίτευση της ομάδας Στάλιν-Βοροσίλωφ). Γενικά, ή μπολσεβίκικη ήγεςία της Οκτωβριανής Έπανάστασης δεν κατανόησε τον αντιιμπεριαλιστικό χαρακτήρα της. Ο Λένιν ύποστήριξε ότι τό κόμμα είναι ή πρωτοπόρα συνείδηση της εργατικής τάξης κι από την στιγμή που τό κόμμα παίρνει την εξουσία, αυτόματα σημαίνει ότι ή εργατική τάξη επιβάλλει την ταξική της ήγεμονία. Λάθος μεγάλο γιατί, όπως χίλιες φορές είπε ο Κ. Μάρξ, την τάξη δεν μπορεί να την αντικαταστήσει κανένα κόμμα, καμμιά προσωπικότητα κ.λπ. Δεύτερον, τό μπολσεβίκικο κόμμα, όντας θεσμός της αστικοδημοκρατίας, δεν αντικαταστάθηκε από άλλη μορφή επαναστατικής όργάνωσης. Τέλος, μά και τό ίδιο τό μπολσεβίκικο κόμμα, την ήγετική του ομάδα, την αποτελούσαν τεχνοκράτες, γραφειοκράτες-διανοούμενοι, ενώ δεν άλλαξαν ούτε και οι καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις. Αν κάποιος τροποποιήθηκε, ήταν ή αστική τάξη (ο Στάλιν, τό 1928, της έδωσε τό όνομα σοβιετική αστική τάξη).

Ο Ι. Στάλιν, στά 1930, έκανε την δική του στροφή, την γνωστή ως «μεγάλη στροφή». Η μεγάλη στροφή ήταν στροφή προς τον πατριωτισμό, αλλά όχι και με ξεκάθαρο επαναστατικό περιεχόμενο. Η ιδεολογία του πατριωτισμού κινητοποίησε τις μάζες, εκβιομηχάνισε την Σοβιετική Ένωση, την προετοίμασε για τον «μεγάλο πατριωτικό πόλεμο» τον όποιο κέρδισαν τά έθνη της άχανοϋς αυτής χώρας και μās απάλλαξαν κι έμās τούς άλλους από τή ζούγκλα του ολοκληρωτισμού, εθνικοσοσιαλιστικού τύπου. Βέβαια τό καθεστώς ήταν κρατικομονοπωλιακό-αυταρχικό. Ο Stephan Courtois, σ' ένα έργο που κυκλοφόρησε τό 1997 στά γαλλικά με τίτλο «Η μαύρη βίβλος του κομμουνισμού», παρά τον έντονο αντικομμουνιστικό ύποκειμενισμό του, μās λέει ότι στο μέλλον ή Ιστορία θα αξιολογήσει τον Στάλιν ως την μεγαλύτερη φυσιογνωμία του 20ού αιώνα, γιατί πήρε μία χώρα καθυστερημένη και κατεστραμμένη, και την μετέτρεψε σέ λίγα χρόνια σέ Ύπερδύναμη. Μά έδώ έγκείται τό μεγάλο δράμα. Αν οι όμοβροντίες του Άβρόρα,

Μπάτα 1954. Έπίσκεψη στά εργοστάσια τής Σλοβακίας.

τό 1917, φιλοδοξούσαν νά γίνουν τό έγερτήριο του άγώνα για τήν άλλαγή του κόσμου, ή μετατροπή τής Σοβιετικής Ένωσης σε Έπερδύναμη, σήμαινε ότι είχε μετατραπεί σε δυνάστη των έθνών. Πιστεύω ότι για τόν Στάλιν αυτό ήταν τραγωδία (φαίνεται από τίς βιογραφίες ότι τό ένοιωθε). Ο Isaaκ Deutscher είναι πολύ πιο κοντά στην αλήθεια όταν τόν χαρακτηρίζει ως «τήν τραγικότερη» φυσιογνωμία του 20ού αιώνα (έργο του: Stalin).

Ν.Κ.: Τό ζήτημα τής «έπαναστατημένης συνείδησης» συναντάται και στό έργο του Μάο. Ποιά είναι ή γνώμη σας;

Ν.Ψ.: Ο Μάο είχε συλλάβει τήν έννοια τής αντιμπεριαλιστικής επανάστασης. Γι' αυτό και είχε τήν θέση ότι οι μάζες, ιδιαίτερα στον αποικιακά έξαρτημένο χώρο (στή μεγάλη πλειοψηφία τής ανθρωπότητας) διαπαιδαγωγούνται και αποκτούν επαναστατική συνείδηση μέσα από τόν παρατεταμένο λαϊκό πόλεμο-άγώνα. Η θεωρία του, αν και κουβαλάει όλο τό όπλοστάσιο τής μαρξιστικής θεώρησης, ήταν επίσης μπολιασμένη και μέ τήν πλούσια και σημαντική ύλιστική διαλεκτική σκέψη τής Κίνας. Οι θέσεις του για

τόν καθολικό νόμο τής αντίφασης, ή κινεζική του αντίληψη για τό χώρο-χρόνο αποτελούν νέα μεγάλη προσφορά για τήν ύψωτική κίνηση στην εξέλιξη τής ανθρωπότητας. Ο Μάο δέν έπεσε στην παγίδα τής ιδεαλιστικής αντίληψης για τήν αντίφαση (Έγγελου). Σωστά έβλεπε ότι ή άρνηση τής άρνησης δέν οδηγεί στην κατάφαση, αλλά στην διάσπαση στα δύο. Η έγγελιανή αντίληψη για τήν κατάφαση σημαίνει επανάληψη τής αὐτῆς αντίφασης, άρα διαιώνισής της, κάτι πού απέχει από τήν πραγματικότητα του «πάντα ρεϊ» του Ηράκλειτου. Ο Μάο δέν πίστευε ότι κανένα κόμμα μπορεί ν' αντικαταστήσει τίς τάξεις. Γι' αυτό, μετά από είκοσι χρόνια έξουσίας, μπροστά στα πλήθη κατάγγειλε τό Κ.Κ. Κίνας ως τό γενικό έπιτελείο τής αντεπανάστασης πού ακολουθεί τόν δρόμο του καπιταλισμού και τίς κάλεσε νά συνεχίσουν τήν επαναστατική πάλη για εκατό και για χίλια ακόμα χρόνια. Διαφορετικά θά σάς φάει τό μαύρο σκοτάδι, έλεγε, για ένα μεγάλο διάστημα (πράγμα πού έγινε).

Ν.Κ.: Έχει σήμερα διαλεκτική ή παγκόσμια ιστορία; Θεωρείτε ότι ό καπιταλισμός και ή δυ-

τική κυριαρχία είναι η τελική φάση της παγκόσμιας εξέλιξης;

Ν.Ψ.: Ο καθολικός νόμος της αντίφασης ισχύει και για την φύση και για την κοινωνία. Θά ξαναπώ τό «πάντα ρεϊ». Τά πάντα είναι κίνηση, ή όποια φυσικά έχει δύο κατευθύνσεις, τήν ανυψωτική και τήν καθοδική. Η πρώτη είναι ό δρόμος τής επαναστατικής ανέλιξης, είναι ζωή, ή δεύτερη είναι εκφυλισμός και θάνατος. Όσο για τό κατά πόσο ό καπιταλισμός και ή δυτική κυριαρχία είναι ή τελική φάση τής παγκόσμιας εξέλιξης, αν τό αποδεχτώ, τότε μέ σιγουριά σās λέω ότι ήλθε ή συντέλεια τής ανθρωπότητας. Μου έρχεται στο νοΰ μιά άποψη του βορειοαμερικανου οικονομολόγου, Ge. Ayres, που τήν διάβασα πριν από πολλά χρόνια και που τήν εκθέτει στό έργο του «Τό θείο δικαίωμα του καπιταλισμού», αν δέ μέ γελάει ή μνήμη τό έργο εκδόθηκε τό 1947, ή 1948, και που είναι ή παρακάτω: «Οί πόλεμοι του 20ου αιώνα μπορεί νά είναι ή επιθανάτια άγωνία του καπιταλισμού, αλλά χωρίς τούς πολέμους αυτούς δέν θά μπορούσαμε νά παρατείνουμε τήν άγωνία αυτή». Και όντως, τουλάχιστο από τό 1945 ίσαμε και σήμερα, στίς παραμονές του 21ου αιώνα, ή ανθρωπότητα ζει καθημερινά πολέμους και ό καπιταλισμός, ό όποιος ακολουθεί πιά τήν καθοδική τάση στην κίνησή του, γνωρίζει τήν επιθανάτια άγωνία του. Αν αυτή είναι ή τελική φάση τής παγκόσμιας εξέλιξης, τότε πλήρως επιβεβαιώνεται ό Κ. Μάρξ, ό όποιος στον Α΄ τόμο του «Κεφαλαίου» σημειώνει πώς τά κεφαλαιοκρατικά έθνη μέ τό κυνηγητό του κέρδους οδηγούν τήν ανθρωπότητα στον άφανισμό. Σίγουρα υπάρχει πιά βούρκος, ασφαλώς είναι πιά ό καπιταλισμός ένα τεράστιο οργανωμένο έγκλημα. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι κυριαρχεί τό χάος του παραλογισμού. Ό G. Deleuze, στην δεκαετία του 1980, έλεγε ότι για νά κατανοήσει κανείς τήν σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία πρέπει νά καταφύγει στην σχιζοανάλυση (ό ίδιος αυτοκτόνησε). Άλλά βάζω κι εγώ τό έρώτημα: τί γίνεται μέ τήν ύψωτική φορά τής κοινωνικής κίνησης; Χάθηκε; Για νά υπάρχουμε ακόμα ως ανθρωπότητα, όχι. Τώρα αν θά χρειαστούν ακόμα μερικοί αιώνες πολυώδουνοι, τόσο από έγκλήματα, μά και από εξεγέρσεις, για νά επικρατήσει ή επαναστατική τάση και νά ξεπηδήσει μιά νέα κοινωνία, αυτό δέν τό γνωρίζω. Μου φαίνεται πάντως άδιανόητο νά καταστραφεί, νά πεθάνει ή ανθρωπότητα μαζί μέ τόν καπιταλισμό και τήν Δύση τήν βαθεία άποικιοκρατική της συνείδηση. Αυτοί μπορούνε νά

λένε «Après mois le deluge». Τό έλεγε και ή φεουδαρχία. Μά ή ανθρωπότητα δέν εξαφανίστηκε.

Ν.Κ.: Πιστεύετε ότι ή χρονική απόσταση από τά γεγονότα αποτελεί άπαραίτητη προϋπόθεση για τήν ιστορική έρευνα;

Ν.Ψ.: Ασφαλώς όχι. Η χρονική απόσταση βοηθάει τήν όσο γίνεται μεγαλύτερη αντικειμενικότητα για τήν προσέγγιση τής ιστορικής αλήθειας. Έχει, όμως ένα μειονέκτημα. Δέν έχει τήν άμεσότητα, δέν βιώνει τό αντικείμενο τής μελέτης της. Ό ιστορικός που γράφει για τήν εποχή του, ασφαλώς είναι εκτεθειμένος πίο πολύ στό εγώ του, στον ύποκειμενισμό. Παρ' όλα αυτά κι αυτός έχει τήν δυνατότητα νά άγγίζει τήν αλήθεια και νά δώσει πολύτιμη μαρτυρία για τόν ψυχισμό των ανθρώπων τής εποχής του στους ιστορικούς του αύριο. Και οι δύο χρειάζονται και υπάρχουν. Τίποτα δέν είναι άπόλυτο, ούτε καν κι αυτά τά δόγματα.

Ν.Κ.: Βασικό ζήτημα τής ελληνικής ιστορίας είναι ή συνέχεια του ελληνισμού από τήν αρχαιότητα έως σήμερα. Τόσο ή Σχολή τής συνέχειας, όσο και ή αντίστοιχη τής ασυνέχειας διαθέτουν ισχυρά επιχειρήματα. Ποιά είναι ή άποψή σας;

Ν.Ψ.: Ασφαλώς διαθέτουν και οι δύο ισχυρά επιχειρήματα. Μά και οι δύο είναι άντεπιστημονικές, και νά σās πώ γιατί: ό χωρο-χρόνος είναι τρισδιάστατος, έχει παρελθόν, έχει παρόν, έχει μέλλον. Όσοι υπερασπίζονται τήν συνέχεια, τό παρόν έμπεριέχει και τό παρελθόν, αλλά και τό μέλλον. Όσοι υπερασπίζονται τήν ασυνέχεια, κάλλιστα μπορούνε νά πούν τί σχέση μπορεί νά έχει ό αρχαιοέλληνας δουλοκτητής μέ τόν σύγχρονο Έλληνα αστό; Άνάμεσα στην αρχαιότητα και στό σήμερα έχουμε αλλαγές ποιότητας (ασυνέχεια), μά παράλληλα, ταυτόχρονα έχουμε και συνέχεια. Και θ' άπαντούσα μέ τά λόγια του Γεμιστου προς τόν Κωνσταντίνο Παλαιολόγο: «Έσμέν γάρ οΰν, ών ήγείσθε τε και βασιλεύετε Έλληνες τό γένος, ως τε φωνή και ή πάτριος παιδεία μαρεί». Έδώ έχουμε τήν θετική έννοια του παρελθόντος για τό παρόν και για τό μέλλον, έχουμε τήν ιστορική συνέχεια. Σ' όλη τή διάρκεια του κράτους τής Νίκαιας (13ος αιώνας μ.Χ.), αλλά και μετά, στην Παλαιολόγια εποχή, οι κάτοικοι του όψιμου Βυζαντίου αυτοπροσδιορίζονταν ως Έλληνες. Μετά τήν όθωμανική κατάκτηση, οι κατακτητές επανέφεραν τό ρωμαίος μέ τήν προσθήκη του γκιαούρ και του ραγιά. Έτσι, για νά χρησιμοποιήσω τά λόγια του Κ. Μάρξ, στην περίπτωση αυτή επιστρέφουμε

πρός τὰ σκοτεινά χρόνια τοῦ φεουδαλισμοῦ καί ὁ πεθαμένος ἀδράγει τόν ζωντανό, δηλαδή τήν ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, πού ὁ ὀθωμανικός ζυγός τήν ἀναχαίτισε γιά αἰῶνες, μέ ὄπλο τό παρελθόν. Καί πάλι ἔχουμε συνέχεια, μά ἀρνητική, καθοδική κίνηση στήν εξέλιξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὅσοι μονομερῶς καί ἀπόλυτα ὑποστηρίζουν τήν συνέχεια καί μάλιστα μόνον ὡς θετική καί ὅσοι τό ἴδιο ἀπόλυτα καί μονομερῶς ὑποστηρίζουν τήν ἀσυνέχεια, δηλαδή ἕνα παρόν χωρίς παρελθόν καί μέλλον, ἔχω τήν γνώμη ὅτι ἀκολουθοῦν ἀντεπιστημονικό ὀλισθηρό ὁρμό: οἱ πρῶτοι πρὸς τόν σωβινισμό καί οἱ δεῦτεροι πρὸς τόν κοσμοπολιτισμό καί τό φροῦτο του, τόν γκλομπαλισμό τῶν ἡμερῶν μας.

Μάρτιος 1998

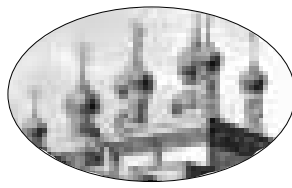
ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΨΥΡΟΥΚΗ

1. *Ἡ Μικρασιατική Καταστροφή*, 1964, τελευταία ἔκδοση 1992.
2. *Τό Νεοελληνικό Παροικιακό Φαινόμενο*, 1974.
3. *Ὁ Φασισμός καί ἡ 4η Αὐγούστου*, 1974, τελευταία ἔκδοση 1994.
4. *Ἱστορικός χώρος καί Ἑλλάδα*, 1973, τελευταία ἔκδοση 1993.
5. *Ἡ Διαμάχη στό Αἰγαῖο*, 1977.

6. *Ἡ Νεοελληνική Ἐξωτερική Πολιτική*, 1981.
7. *Ἡ Ἐνταξη τῆς Ἑλλάδος στήν Ε.Ο.Κ. καί ὁ ἄλλος Δρόμος*, 1979.
8. *Τό Κυπριακό Δράμα*, 1987 (συλλογή μελετημάτων (1958-1986), 1987).
9. *Κύπρος ἢ Θαλασσοκράτειρα*, 1990.
10. *Ὁ Ἐπίκουρος καί ἡ Ἐποχή μας*, 1984.
11. *Ἱστορία τῆς Σύγχρονης Ἑλλάδας (1940-1974)*, τόμοι Α΄ ἕως καί Δ΄ τελευταία ἔκδοση 1991 (πρώτη ἔκδοση 1976 γιά τούς τρεῖς τόμους καί τόν Δ΄, 1982).
12. *Ἱστορία τῆς Ἀποικιοκρατίας*, τόμ. Α΄-Στ΄, 1η ἔκδοση 1975-1978, τελευταία ἔκδοση, 1993.
13. *Ὁ Νεοαποικισμός*, 1980, τελευταία ἔκδοση 1991.
14. *Οἱ ταξικοί ἀγῶνες στόν Καπιταλισμό*, τόμ. Α΄-Β΄, 1989.
15. *Τό Ἐθνικό Ζήτημα*, 1992.
16. *Ἀραβικός Κόσμος καί Ἑλληνισμός*, 1992.
17. *Ἀπό τήν Γενική κρίση στήν Σήψη (1924-1997)* ἀνέκδοτο.

Σημείωση: Ὁ χρόνος συγγραφῆς καί τό ἔτος τῆς 1ης ἔκδοσης δέν συμπίπτουν. Ἀ.χ. *Τό νεοελληνικό Παροικιακό Φαινόμενο*, γράφτηκε τό 1960 στό Κάιρο. *Ἡ Σύγχρονη Ἱστορία τῆς Ἑλλάδας καί οἱ Ταξικοί Ἀγῶνες* στά χρόνια τῆς ἐπταετίας. *Ἡ Ἱστορία τῆς Ἀποικιοκρατίας* γράφτηκε, στά χρόνια 1964-1973 κ.λπ. Πρίν ἀπό κάθε ἔκδοση, ὄχι ἀνατύπωση, τὰ ἔργα θεωροῦνται ἀπό τόν συγγραφέα. Τέλος, δημοσίευσε μελετήματα, ἐπιφυλλίδες, ἄλλοτε μέ τ' ὄνομά του καί ἄλλοτε μέ ψευδώνυμα καί διάφορα λήμματα σέ λεξικά καί ἐγκυκλοπαίδειες.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΡΩΣΣΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Στις 8 Δεκεμβρίου 1997 εγκαινιάστηκε στο Μουσείο Βούρου - Εὐταξία (τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν) ἔκθεση μέ θέμα «Περπατῶντας στήν Παλιά Μόσχα». Ἡ ἔκθεση ὑπῆρξε καρπός τῆς συνεργασίας τοῦ Μουσείου αὐτοῦ μέ τό Μουσείο Ἱστορίας τῆς ρωσικῆς πρωτεύουσας.

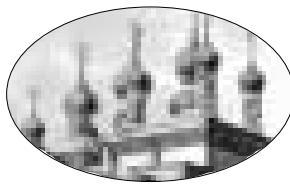
Τήν ἐπομένη τῶν ἐγκαινίων πραγματοποιήθηκε σέ χῶρο τοῦ Μουσείου Βούρου - Εὐταξία συνέδριο μέ θέμα «Ἕλληνες καί Ρῶσοι πρίν καί μετά τό 1821». Τό συνέδριο, ὀργανωτής καί συντονιστής τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ὁ διευθυντής τοῦ Μουσείου Δημήτρης Μιχαλόπουλος, ἔφερε στήν ἐπιφάνεια θέματα σχέσεων τῶν δύο λαῶν ἀπό καιρό λησμονημένα ἢ παρερμηνευμένα.

Στήν Νέα Κοινωνιολογία δημοσιεύονται οἱ σπουδαιότερες ἀνακοινώσεις πού, μέ τήν εὐκαιρία αὐτήν, ἔγιναν. Ἐκφράζεται λοιπόν ἡ ἐλπίδα πώς τό συνέδριο αὐτό θά ἀποτελέσει ἕναυσμα γιά ἐπιστημονική ἐπανατοποθέτηση τῶν ἀνά τούς αἰῶνες ἑλληνορωσικῶν σχέσεων, ἡ σημασία τῶν ὁποίων συχνά ὑποτιμᾶται, ἀλλά ποτέ δέν παύει νά εἶναι οὐσιαστική.

N.K.

Ἐπιμέλεια ἀφιερώματος: Δημήτρης Μιχαλόπουλος

Οἱ Ἑλληνες καί τό μεσσιανικό ὄραμα τῆς Ρωσσίας κατά τήν νεώτερη καί σύγχρονη περίοδο

Δημήτρης Μιχαλόπουλος

Κατά τά τελευταῖα ἔτη τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα, δηλαδή λίγο πρὶν ἀπὸ τήν κατάλυση τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Μεσαίωνα, ἐνῶ ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε ἀποκλειστεί ἀπὸ τίς ὀθωμανικῆς δυνάμεις¹, δημιουργήθηκε ζήτημα σχετικῶς μέ τήν ἀντίληψη τῆς μοναρχίας ἀπὸ τοὺς Ὀρθοδόξους Χριστιανούς. Πράγματι, ὁ μέγας δούκας τῆς Μόσχας Βασίλειος Α΄, γιὸς τοῦ θρυλικοῦ Δημητρίου Ντονσκόι, νικητῆ τῶν Τατάρων καί οὐσιαστικοῦ θεμελιωτῆ τῆς ρωσικῆς ἰσχύος, ἔθεσε θέμα οἰονεὶ κύρους τοῦ πιστοῦ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ βασιλέως καί αυτοκράτορος Ρωμαίων. Δεδομένου ὅτι αὐτός ὁ τελευταῖος εἶχε πιά καταστῆ ὑποχεῖριος τοῦ Ὀθωμανοῦ σουλτάνου, μπορούσε νά θεωρεῖται ἡγεμόνας οἰκουμενικῆς δικαιοδοσίας καί ὑπέρτατη κεφαλή ὄλων τῶν Χριστιανῶν; Ἦταν δυνατό ὁ μέγας δούκας νά τόν θεωρεῖ ἀνώτερό του;

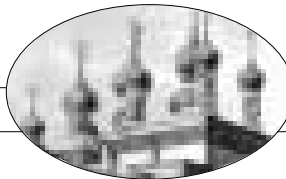
Τό σχετικό ἐρώτημα, μέ τήν εἰλικρίνεια πού συχνά χαρακτηρίζει τοὺς Ρώσους, διατυπώθηκε στὸν τότε Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἀντώνιο Β΄. Τό διάβημα ἦταν ὀρθό, ἐφόσον ὁ βασιλεὺς κυβερνοῦσε ἀπλῶς τά σώματα τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά ὁ Πατριάρχης τίς ψυχές: Τά σώματα χάνονταν, ἀλλά οἱ ψυχές ἦταν δυνατόν νά παραμείνουν ἀλώβητες. Ἔτσι, ἡ κεφαλή τῆς Ἐκκλησίας ἦταν δυνατόν νά θεωρηθεῖ κριτῆς τῶν ἐπιγείων καί νά ἀποφανθεῖ κατὰ πόσον ὁ βασιλεὺς στήν Κωνσταντινούπολη παρέμενε, παρά τήν οἰκτρὴ κατάστασή του, ὑπέρτατος μονάρχης τῶν Χριστιανῶν².

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀντωνίου Β΄ ὑπῆρξε ἐναργές κείμενο πολιτικῆς θεωρίας, πού οὐσιαστικῶς ἀφοροῦσε τό χριστιανικό Κράτος. Ἡ αὐτοκρατορία καί ἡ Ἐκκλησία, ἐξήγησε ὁ Πατριάρχης στὸν μέγα δούκα, συνιστοῦν ἐνότητα καί κοινωνία εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νά χωριστεῖ ἡ μὲν ἀ-

πό τῆ δέ. Αὐτό ἐξάλλου τονίστηκε καί ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Πέτρο:... τὸν Θεὸν φοβεῖσθε, τὸν βασιλέα τιμᾶτε³: τὸν βασιλέα, ὄχι τοὺς βασιλεῖς. Ἔνας λοιπὸν βασιλεὺς εἶναι νοητός: ἂν κάποιος ἄλλοι Χριστιανοὶ ὀνομάστηκαν καί αὐτοὶ βασιλεῖς, τοῦτο εἶναι ἀφύσικο καί παράνομο: Φυσικὴ εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ἐνός καί μόνου, ἐκείνου τοῦ ὁποίου τά διατάγματα εἶναι νόμος σέ ὀλόκληρο τὸν χριστιανικό κόσμο, ἐκεῖνος τοῦ ὁποίου τό ὄνομα — καί αὐτό μόνο — μνημονεύεται σέ κάθε μέρος χριστιανικό⁴.

Καί βέβαια — θά μπορούσε νά προσθέσει κανεῖς — ὁ Ἀπόστολος Πέτρος πάλι πλήρως αἰτιολόγησε τήν προτροπή του νά περιβάλλεται ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τιμῆ, ἐφόσον ἔγραψε τά ἀκόλουθα: Ὑποτάγητε οὖν πάσῃ ἀνθρωπίνῃ κτίσει διὰ τὸν Κύριον· εἴτε βασιλεῖ, ὡς ὑπερέχοντι, εἴτε ἡγεμόσιν, ὡς δι' αὐτοῦ πεμπόμενοι εἰς ἐκδίκησιν μὲν κακοποιῶν, ἔπαινον δέ ἀγαθοποιῶν...⁵. Ἄν συνεκτιμηθοῦν ὅλα αὐτά, εὐχερῶς ἀντιλαμβάνεται κανεῖς ὅτι, ἀκουσίως ἴσως, ὁ Πατριάρχης Ἀντωνίου Β΄, προσέγγισε ἀπαντώντας στὸν μέγα δούκα τῆς Μόσχας τήν χριστιανικὴ θεωρία περὶ Κράτους: Ἔνας μονάρχης εἶναι νοητός, ὁ διάδοχος τοῦ Μεγάλου καί Ἁγίου Κωνσταντίνου· σκοπός, ἐπιπλέον, τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Κράτους καί τῆς ὅλης δραστηριότητος τοῦ μονάρχη εἶναι ἡ — ἠθικὴ ἔστω — ἀμοιβὴ ὅσων πράττουν τό καλὸ καί ἡ τιμωρία ἐκείνων πού κάνουν κακό. Τέτοιος βασιλεὺς παρέμενε ἀκόμα ὁ τῶν Ρωμαίων... πιστός ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ· συνεπῶς δὲν εἶχε δικαίωμα ὁ μέγας δούκας τῆς Μόσχας νά ἀμφιβάλλει ὅσον ἀφορᾶ τό κύρος μέ τό ὁποῖο ὄφειλε νά τόν περιβάλλει: Ὅσο ὑπῆρχε χριστιανός μονάρχης στήν Κωνσταντινούπολη, δὲν ἦταν δυνατό νά ὑπάρχει καί ἄλλος ισότιμος. Ζήτημα λοιπὸν — καί μάλιστα μεγάλο — δημιουργήθηκε,

— Ὁ Δημήτρης Μιχαλόπουλος γεννήθηκε στήν Ἀθήνα τό 1952. Σπούδασε στήν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί στήν Ἀνώτατη Σχολὴ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν, στό Παρίσι. Σήμερα εἶναι Διευθυντῆς τοῦ Μουσείου Βούρου - Εὐταξία (τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν).

μετά τό 1453, όταν ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος σκοτώθηκε και ή Πόλις του Κωνσταντίνου έγινε πόλη του Ίσλάμ.

Έδω είναι δυνατό νά διακρίνει κανείς ορισμένες φάσεις. Αρχικώς φαίνεται πώς γινόταν δεκτή ή άποψη πού άφηνε νά ύπάρχει ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής, ότι δηλαδή ο ίδιος, παρά τήν μουσουλμανική του πίστη, μπορούσε νά θεωρηθεί, κατά κάποιο τρόπο έστω, διάδοχος του Μεγάλου και Αγίου Κωνσταντίνου. Ώς επιχειρήματα οίονει ισχυρά υπέρ τής άποψης αυτής προβάλλονταν τόσο οί όποιες ιδεολογικές συγγένειες μεταξύ Χριστιανισμού και Ίσλάμ⁶, όσο και τό γεγονός ότι ο τότε σουλτάνος ήδη είχε αναλάβει υπό τήν προστασία του τό Οίκουμενικό Πατριαρχείο, τήν όποία προστασία αυτό τό τελευταίο — τουτο άς σημειωθεί — τήν είχε άποδεχτεί⁷. Γι' αυτό άλλωστε και σέ ορισμένες περιοχές έλληνικές, ο σουλτάνος συχνά αναφερόταν ως βασιλιάς, κάτι θεωρητικώς άδιανόητο⁸. Όπως όμως έχει έπισημανθεί, έστω και άν ή αντίληψη αυτή υπέρισχυε σέ μέρος σημαντικό του έλληνικού κόσμου, στήν γεωγραφική ζώνη πού αρχίζει στήν Βόρειο Ήπειρο και καταλήγει στήν Κρήτη ούδέποτε αναγνωρίστηκε ή νομιμότητα τής όθωμανικής κυριαρχίας⁹. Πράγματι εν ισχύι παρέμενε από τό δεύτερο μισό του 15ου αιώνα έως τό 1821 ή άποψη πού έπιγραμματικώς διατύπωσε ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης:... Έλευθερία ή θάνατος· έμεις ... ποτέ συμβιβασμόν δέν εκάμαμεν μέ τούς Τούρκους· ... ο βασιλεύς μας έσκοτώθη, καμμία συνθήκη δέν εκαμε· ή φρουρά του είχε παντοτινό πόλεμον μέ τούς Τούρκους και δύο φρούρια ήτον πάντοτε ανυπότακτα... ή φρουρά του Βασιλέως μας είναι οί λεγόμενοι Κλέφται, τά φρούρια ή Μάνη, τό Σούλι και τά βουνά...¹⁰.

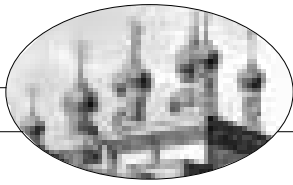
Τό θέμα βεβαίως ήταν πού θά στηρίζονταν αυτοί οί ανυπότακτοι Έλληνες. Αρχικά έγιναν διάφορες προσπάθειες προς τήν κατεύθυνση ιδίως των δυτικών Δυνάμεων. Αν και οί σχετικές έρευνες βρίσκονται ακόμα σέ κατάσταση έμβρυώδη περίπου, βάσιμη ώστόσο είναι ή εικασία ότι αρχικώς αποκρυσταλλώθηκαν σκέψεις νά αναζητηθεί ή προστασία τής Ισπανίας, του μόνου στήν ουσία ευρωπαϊκού Κράτους πού είχε άποδυθεί σέ πόλεμο άσπονδο κατά του Ίσλάμ¹¹. Όμως, κατά τήν αύγή τής Νεώτερης περιόδου τής ευρωπαϊκής Ιστορίας, οί Ισπανοί, έχοντας ανακαλύψει τήν Αμερική, επιδίωκαν τήν στερέωση τής υπερπόντιας επικράτειάς τους. Έτσι, κατά πιθανότητα — αλλά και κατά τραγική ειρω-

νεία — οί Έλληνες ήταν τόσο καλοδεχόμενοι εκεί, ώστε γρήγορα άφομοιώθηκαν¹² και μέρος τους χρησιμοποιήθηκε στήν προσπάθεια άποικισμού τής Κεντρικής και Νότιας Αμερικής¹³.

Άλλη Δύναμη πού θά μπορούσε νά βοηθήσει τούς Έλληνες ήταν ή Βενετία. Όμως αυτή δέν αποτελούσε παρά πόλη-Κράτος, μέ δραστηριότητα από τήν όποία συχνά άπουσίαζε τό ιδεολογικό υπόβαθρο. Μέ άλλα λόγια, ή όποια δράση τής ήταν καθοριστικώς περιορισμένη όσον άφορά τόσο τά μέσα όσο και τόν χρόνο. Επιπλέον, έστω και άν οί Βενετοί καλλιεργούσαν τήν φήμη πώς δέν αναμιγνύονταν σέ θέματα θρησκευτικά, οί Έλληνες υπήκοοι τής Γαληνοτάτης δέν είχαν πάντοτε τήν ίδια γνώμη. Τέλος, είχε ευρεία διάδοση ή άποψη ότι οί Ιταλοί ήταν σέ μεγάλο βαθμό υπεύθυνοι για τήν πτώση τής έλληνικής αυτοκρατορίας του Μεσαίωνα¹⁴. Συνεπώς, ούτε ή Βενετία ήταν δυνατόν νά προβληθεί ως προστάτης ιδεώδης των σκλαβωμένων Χριστιανών τής Ανατολής.

Απόπειρες αναζήτησης προστασίας έγιναν και προς τήν πλευρά των Γάλλων. Ήδη όμως από τήν εποχή του Φραγκίσκου Α΄ ή Γαλλία σέ μεγάλο βαθμό συνέπραττε μέ τήν Ύψηλή Πύλη. Όπως και νά είναι πάντως, κατά τή δεύτερη δεκαετία, του 17ου αιώνα, επιχειρήθηκε γενική εξέγερση των υποδούλων Χριστιανών των Βαλκανίων: Τά σχετικά έχουν έρευνηθεί από Ισπανούς και, όσον άφορά τούς Έλληνες, κυρίως από τόν Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο και, προσφάτως, από τόν Στέφανο Παπαδόπουλο, ο όποιος δυστυχώς δέν ζει πιά. Η εξέγερση έμελλε νά στηριχτεί σέ βοήθεια από τήν Δύση. Τουτο δέν επιτεύχθηκε και, υπό αυτές τίς συνθήκες, ο ξεσηκωμός εκφυλίστηκε σέ απλή βίαιη ένοπλη κίνηση χωρικών, πού θυμίζει τίς *Jacqueries* τής γαλλικής Ιστορίας και ή όποία κατέληξε στήν επί μερικές ώρες άπελευθέρωση των Ίωαννίνων. Τό γεγονός κατατάραξε τήν Ύψηλή Πύλη, διότι κατέδειξε ότι ή ιδέα τής νομιμότητας τής όθωμανικής κυριαρχίας στήν Χερσόνησο του Αΐμου αλλά και τήν Έγγύς Ανατολή — ιδέα τήν όποία οίονει εξέφραζε ή έπίσημη τουρκική όνομασία τής Κωνσταντινούπολης, *Κωνσταντινή*¹⁵ — δέν ήταν καθολικώς άποδεκτή στους κόλπους του χριστιανικού κόσμου.

Τό πρόβλημα όμως παρέμενε: Πού θά μπορούσαν νά στηριχτούν οί σκλαβωμένοι Έλληνες; Όπως είχε άποδειχτεί, ή Δύση είτε δέν μπορούσε, είτε δέν ήθελε νά τούς βοηθήσει. Μήπως όμως υπήρχε άλλη Δύναμη ικανή νά τούς συνδρά-

Ρωσικό μοναστήρι. Έργο του Βαλεντίν Χάνιν.

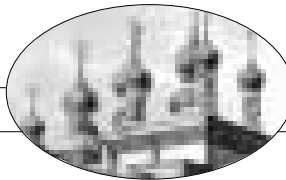
μει; Τότε περίπου άρχισε νά κυκλοφορεί ή ιδέα των Ρώσων.

Ένα από τά πρώτα κείμενα στά όποια δίνε-ται έμφαση στην όμόδοξον πού συνέδεε τούς κα-τοίκους τής Μοσχοβίας, τούς Μόσχους όπως λέ-γονταν τότε, μέ τούς υπόδουλους Έλληνες είναι τό Σύγγραμμα περί Μωάμεθ και κατά Λατίνων του Άναστασίου Γορδίου, στό όποιο και ό ιδρυ-τής τής θρησκείας του Ίσλάμ και ό Πάπας τής Ρώμης θεωρούνται αντίχριστοι· αντίθετα, ή Ρωσσία θεωρείται ή έρημος, όπου κατέφυγε ή Έκκλησία. Συνεπώς ό Θεός και οι άγγελοί του θά προστατεύουν τή ρωσική αυτοκρατορία, έως τήν συντέλεια του κόσμου, ώστε αυτή νά είναι σέ θέση νά παίξει τόν ρόλο του προστάτη τής ά-ληθινής χριστιανικής πίστης¹⁶. Βέβαια, ό Άνα-στάσιος ό Γόρδιος απέρριψε τήν ιδέα ανασύστα-σης χριστιανικής αυτοκρατορίας στην Άνατολή μέ τήν βοήθεια των Ρώσων. Τό έργο στό όποιο έμμέσως αλλά έμφαντικώς γίνεται λόγος γι' αυ-τήν είναι ή Όπτασία του Μακαρίου Ίερωνύμου Άγαθαγγέλου, πού άρχισε νά κυκλοφορεί κατά τό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα¹⁷.

Τό ζήτημα τό σχετικό μέ τήν Όπτασία δέν έχει πλήρως λυθεί. Κατά τήν επικρατέστερη ά-ποψη τό συνέγραψε ό Θεόκλητος Πολυειδής, πού έζησε κατά τόν 18ο αιώνα και ήταν χωροεπίσκο-πος Πολυανής και Βαρδάρων¹⁸. Βέβαια, αυτός, στην εισαγωγή του έργου, παρουσιάζεται ως ά-πλός μεταφραστής στα έλληνικά του άρχικού ι-ταλικού προφητικού κειμένου, τό όποιο αποδίδε-ται σέ κάποιον μοναχό Ίερώνυμο Άγαθάγγελο, πού τήν έγραψε, τό 1279, στην Μεσσίνα τής Σι-κελίας¹⁹. Όπως και νά είναι, τό όλο κείμενο έμ-φορείται από πνεύμα παραπλήσιο προς εκείνο τής Άποκαλύψεως του Ίωάννη και διαπνέεται από τήν νοσταλγία τής τελικής νίκης των ύποδούλων Όρθοδόξων Χριστιανών, πού έμελλαν νά συντρί-ψουν τόν ζυγό των Άγαρηνών. Παράλληλα, διά-χυτη είναι στό κείμενο ή πεποίθηση πώς τό όρ-θόδοξο δόγμα θά κατισχύσει και θά επισκιάσει και θά εξαφανίσει τίς «διαστρεβλώσεις» τής χριστια-νικής πίστης, τόν Ρωμαιοκαθολικισμό δηλαδή και τήν Μεταρρύθμιση. Από τήν στάση αυτή ά-πορρέει και ή σαφέστατη στην οίονεί προφητεία συμπάθεια προς τήν Ρωσσία — ή όποια συμπά-θεια έγινε αιτία νά αποδοθούν στό κείμενο δοξα-σίες πού δέν περιλαμβάνονται σέ αυτό, τά περί ξανθού γένους συγκεκριμένα²⁰.

Πράγματι, ή περικοπή ή σχετική μέ τήν Ρωσσία έχει ως έξής: Ό των Ρώσων Μονάρ-χης των άπάντων τόπων νικητής και επίμαχος γίνεται, υποτάσσει βαρβάρους, πλατύνει σύνορα, έπειτα τόπους και έπαρχίες άρμασι κτώμενος κατασταίνει φοβερόν τό βασίλειον και άναγκαί-ον εις τόν σύμπαντα κόσμον. Αυτό γίνεται νέο φρικτόν Ίμπεριον. Και άλλου: Ρωσσία έξύπνη-σον γούν εκ του ύπνου· προς σέ ό λόγος του άγ-γέλου Κυρίου εφυλάττετο και εν τῷ πρωί του ή-λιου έμπλησθήσεται ελαίου καθαρού ή λαμπάς σου, και προτου ό ήλιος εν τῷ ανατολικῷ ζω-διακῷ φανῆ, έμφανής έση, ὡ φίλη ήγαπημένη. Ίδού τά άριστοπολεμικά σου όργανα γεμίζουσι τόν αιθέρα μελωδίας· οι πολεμισταί και ήρωές σου ψάλλουσι σχεδόν τά νικητήρια, προσκαλούν-τές σε αναμορφῶσαι τόν πλανήτην εξ άλφίτου ά-μιάντου σύν τῇ του Χριστου ειλικρινεστάτη σφραγίδι, ὅστις μιά των ήμερῶν σέ ελύτρωσεν από τό σκότος τής διεστραμμένης ειδωλολατρεί-ας. Δράξον τά όπλα ταχέως, ὡ αδελφή μου, ύ-παγε συνηγόρησον τήν εξ αυτού αιώνιον αλή-θειαν, επειδή εις σέ εφυλάττετο τό σημείον τής τσαούτης φωταυγούς δόξης²¹.

Αυτό είναι λοιπόν τό μεσσιανικό όραμα τής Ρωσσίας — όπως αποκρυσταλλώθηκε: Έφρόσον

στήν χώρα αυτήν είχε ανατεθεί *οίονεί οὐρανόθεν* αποστολή αναμόρφωσης της γῆς ὀλόκληρης, εὐλογία ἦταν ἡ προσδοκία τῆς χάρις στοὺς ὁμόδοξους τοῦ Βορρά ἀπελευθέρωσης τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ. Ὅρθως λοιπὸν οἱ πρόγονοὶ μας, τῆς Στερεᾶς, τῆς Πελοποννήσου ἀλλὰ καὶ τῆς Κρήτης κυρίως, θεωροῦσαν πὼς ἡ ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ μεσσιανικοῦ ρόλου θά συνεπέφερε καὶ τὴν μέ πόλεμο κατὰ τῶν Μουσουλμάνων ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας: *Ἀκόμα τοῦτη τὴν ἀνοιξη/ραγιᾶδες, ραγιᾶδες, / τοῦτο τό καλοκαίρι/καημένη Ρούμελη./ Ὅσο ναρτεὶ ὁ Μόσκοβος/ραγιᾶδες, ραγιᾶδες, νά φέρει τό σεφέρι/Μωριᾶ καὶ Ρούμελη.*

Ἡ Ἱστορία ὅμως εἶναι γεμάτη ἀπὸ παράδοξα. Πράγματι, ἡ κάθοδος τῶν Ρώσων τὴν ὁποία τόσο προσδοκοῦσε ὁ ἑλληνικὸς Λαὸς ἄρχισε σέ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ρωσικὴ μοναρχία εἶχε ἀρχίσει νά ἀποκόπτεται ἀπὸ τὴν ζῶσα παράδοση τῆς χώρας τῆς καὶ νά στρέφεται πρὸς τὴν Δύση. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πέτρου Α΄ τοῦ Μεγάλου, ὁ δεσμὸς τῆς Ρωσσίας μὲ τὴν ἑλληνικὴ μεσαιωνικὴ πραγματικότητα, πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ, ἄρχισε ὄχι ἀπλῶς νά ἐξασθενεῖ, ἀλλὰ κάτι περισσότερο — νά γίνεται ἀντικείμενο περιφρόνησης. Μὲ ἄλλα λόγια, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 18ου αἰῶνα, οἱ Ρομανῶφ ἐπικαλοῦνταν ὡς πρὸς τοὺς Ἑλληνας κάτι στό ὁποῖο οἱ ἴδιοι δέν πίστευαν πιά καὶ πολὺ²². Γι' αὐτὸ καὶ μᾶλλον ὀρθῶς οἱ τελευταῖοι ἄρχισαν σιγά-σιγά νά ὑποψιάζονται πὼς οἱ ὑποκινήσεις σέ ἐπανάσταση τίς ὁποῖες δέχονταν ἀπὸ τὴν Ἁγία Πετρούπολη εἶχαν χαρακτῆρα ἀποκλειστικῶς σχεδὸν πολιτικό — ἢ μᾶλλον μικροπολιτικό.

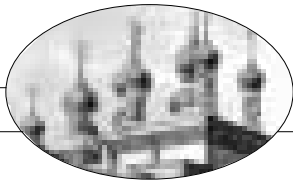
Ὅπως καὶ νά εἶναι πάντως, ἡ κάθοδος τῶν Ρώσων πρὸς τὸν Νότο εἶχε ἀρχίσει. Ὅπωςδὴποτε, αὐτὴ, σέ μία πρώτη φάση, ἀναχαιτίστηκε ἀπὸ τοὺς ὀθωμανοὺς στὸν Προῦθο²³. Ἀργότερα ὅμως, ἐπὶ Αἰκατερίνης Β΄ τῆς Μεγάλης, ἐπιχειρήθηκε ἄλλη «κάθοδος», μεγαλύτερης ἐμβέλειας καὶ μὲ συνέπειες καταλυτικῆς ὅσον ἀφορᾶ τίς πολιτικῆς ἐξελιξίσεις στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο.

Πράγματι, τότε οἱ Ρῶσοι, λαὸς πού εἶχε μικρὴ σχέση μὲ τὴν θάλασσα, ναυπήγησαν στόλο, μπῆκαν στὴν Βόρειο θάλασσα καὶ ἔφτασαν στὴν Ἀγγλία. Οἱ Ἀγγλοὶ τότε ἐπιθυμοῦσαν νά διεισδύουν στὰ νερά ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ ὀθωμανοί, μὰ δέν ἦταν ἀκόμη σέ θέση νά τό ἐπιχειρήσουν μόνοι τους. Ἐδῶσαν λοιπὸν στὸν ρωσικὸ στόλο τὰ ἀπαραίτητα στελέχη καὶ οἱ Ρῶσοι ἔφτασαν τελικὰ στὴν Πελοπόννησο²⁴ — μὲ ἀποτέλεσμα

τὴν μεγάλη ἐξέγερση πού ἔχει μείνει στὴν Ἱστορία ὡς Ὀρλωφικά, πρόβα τζενεράλε τοῦ 1821.

Ἡ τότε ρωσικὴ κάθοδος ἔχει θεωρηθεῖ ἐγχείρημα ἀποτυχημένο, ἀλλὰ ἡ ἀποψη αὐτὴ δέν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα: καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ ναι μὲν ἀπέτυχε ὁ ξεσηκωμὸς στὴν Πελοπόννησο, μὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸν Μάιο τοῦ 1770 ἐπιτεύχθηκε κάτι πού ἐπιδίωκε τό σύνολο σχεδὸν τῆς Χριστιανοσύνης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σχεδὸν τῆς Νεώτερης περιόδου στὴν Ἱστορία. Αὐτὸ δέν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου, πού ἔγινε στό λιμάνι τοῦ Τσεσμέ: Ἡ ἐξουδετέρωση τῆς ὀθωμανικῆς ἰσχύος στὴν θάλασσα, μὲ τὴν συνακόλουθη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ τῶν Ἑλλήνων, πού ἐπιτεύχθηκε στὴν συνέχεια ὑπὸ τὴν ρωσικὴ προστασία καὶ χάρις σέ αὐτὴν, ὑπῆρξαν *conditiones sine quibus non* τῆς νεκρανάστασης τοῦ Γένους²⁵. Καὶ ἀξίζει στό σημεῖο αὐτὸ νά ἀναφερθεῖ, ὅτι σπανίως λέγεται σήμερα, πὼς δηλαδὴ τὰ πυρπολικά μὲ τὰ ὁποῖα οἱ Ἑλληνας ἐπικράτησαν ἀπὸ τό 1821 καὶ μετὰ στό Αἰγαῖο δέν ἦταν παρά ὑλοποίηση τῆς ἀνάμνησης πού ἄφησε στὴν χώρα μας ἡ καταστροφή τῶν Τούρκων στὸν Τσεσμέ²⁶: ὅπως φαίνεται ἐξάλλου, ἕνας Ρῶσος, ὁ Ἰβάν Ἀφανάσα, ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴν κατασκευή τῶν πρώτων ἀπὸ αὐτὰ²⁷.

Ὅπως καὶ νά εἶναι, περὶ τίς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰῶνα ὅλα ἔδειχναν ὅτι τό μεταξὺ πνευματικῆς πρωτοκαθεδρίας καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας χάσμα στὸν Ὀρθόδοξο κόσμο — χάσμα τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὁποίου εἶχε ἐπισημάνει στὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἀντώνιο Β΄ ὁ μέγας δούκας τῆς Μόσχας Βασίλειος Α΄ — πῆγγαινε νά κλείσει. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ἡ πρώτη σημαία πού ὑψωσε ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης εἶχε τὸν σταυρὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, ἦταν δηλαδὴ ρωσικὴ²⁸. Οἱ Ρῶσοι ὅμως δέν μπόρεσαν νά ἐδραιωθοῦν στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἐνῶ περὶ τὰ τέλη τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ αἰῶνα ἐκείνου οἱ Βρεταννοὶ ἔφτασαν στὰ Ἰόνια νησιά. Ἔτσι, ὁ Κολοκοτρώνης, πρωτεργάτης τῆς Ἐπανάστασης, ἔγινε ἀξιοματικὸς τοῦ βρεταννικοῦ στρατοῦ²⁹. Ἐπιπλέον, ὅταν κατανόησε ὅτι οἱ Ἑλληνας μόνοι τους δέν ἦταν σέ θέση νά καταβάλουν τό «τρίτο κύμα» τῆς ὀθωμανικῆς ἀντίδρασης, ὑπέγραψε τό γνωστὸ αἴτημα βρεταννικῆς προστασίας³⁰. Ὅμως, προσπαθώντας νά ἐξισορροπήσει τὰ πράγματα, ὑπῆρξε ὁ ὑποκινητὴς καὶ βασικὸς συντελεστής τῆς ἀνάδειξης τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια στό ἀξίωμα τοῦ Κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδος³¹.

Καί πάλι υπάρχει παράδοξο πού πρέπει νά τονιστεί: Ἐκείνη τήν ἐποχή, τήν νοοτροπία καί τά συμφέροντα ὄχι ἀπλῶς τῶν Ρώσων μά τῶν Ὁρθοδόξων γενικῶς τά ἐξέφραζε περισσότερο ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλον ὁ Καποδίστριας. Πράγματι, ἡ ρωσική μοναρχία εἶχε ὑποστῆ — γιά ἓνα διάστημα τουλάχιστον — καταλυτική τήν ἐπιρροή τοῦ Κλήμη φόν Μέττερνιχ³². Γι' αὐτό καί ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Καποδίστρια ἀπό τήν Ἁγία Πετρούπολη καί, τελικῶς, ἡ δολοφονία του στό Ναύπλιο, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τερματισμός μεγάλης ἐμβέλειας μιᾶς προσπάθειας ἐνοποίησης στήν οὐσία τοῦ κόσμου τῶν Ὁρθοδόξων, καθῶς κι ἀναμόρφωσης τοῦ διεθνoῦς πολιτικοῦ συστήματος σέ βάσεις πιό λογικές καί γι' αὐτό πιό δίκαιες³³.

Ἡ συνέχεια εἶναι γνωστή: Ὁ πρῶτος βασιλεύς τῆς Ἑλλάδος ἦταν Ρωμαιοκαθολικός — μέ ἀποτέλεσμα νά ἀντιμετωπίσει γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο ἀντίδραση λανθάνουσα μά σφοδρή. Στήν συνέχεια ὁμοῦς ἐναρμονίστηκε μέ τό αἶσθημα τῶν ὑπάρχοντων του καί οὐσιαστικῶς θέλησε νά συμπράξει μέ τούς Ρώσους κατά τήν διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου. Εἶναι γνωστό πιά σήμερα ὅτι οἱ ἐξεγέρσεις τῶν Χριστιανῶν στήν Ἡπειρο καί τήν Μακεδονία τό 1854 δέν ἦταν ἀπίθανο νά ἔχουν ἀποτέλεσμα· ἡ δράση ὁμοῦς τῶν δύο δυτικῶν Δυνάμεων, Γαλλίας καί Βρεταννίας, ἐμμεση στήν ἀρχή καί ἄμεση στήν συνέχεια, ὁδήγησε τό ὄλο κίνημα σέ ἀδιέξοδο καί ἐπέφερε τήν κατάληψη τοῦ Πειραιᾶ καί τῆς πρωτεύουσας ἀπό τούς Ἀγγλογάλλους. Ἡ τύχη τοῦ Ὁθωνα εἶχε πιά διαγραφῆ: Ἀνατράπηκε τό 1862 ἀπό κοινωνικά στρώματα πού εἶχαν μέ τό Λονδίνο ἰσχυρούς δεσμούς³⁴.

Ὁ ἐπόμενος μονάρχης, ὁ Γεώργιος Α', διαμαρτυρόμενος τό θρήσκευμα, ἐπιλογή βρεταννική καί αὐτός, ἦταν διαφορετικός ἀπό τόν προκατόχου του, γι' αὐτό καί ποτέ δέν ὑπῆρξε ιδιαίτερα δημοφιλής. Ἀπόπειρα γεφύρωσης τοῦ χάσματος ἐγινε μέ τόν γάμο του, ἐφόσον ἐπέλεξε τήν Ὁλγα, κόρη τοῦ μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου Νικολαίεβιτς. Ἦδη ὁμοῦς στά φτωγὰ κυρίως στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ ὁ ρόλος τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας ἐπαιρνε κατά βάση διαστάσεις προσάτη τῶν ἀπανταχοῦ τῆς γῆς Ὁρθοδόξων³⁵. Πράγματι — ἄν καί τίποτα δέν λεγόταν κατηγορηματικά, ἐνῶ παράλληλα τό ζήτημα τῆς Κωνσταντινουπόλης ἐνεργοῦσε ὡς καταλύτης τόσο στήν διεθνή ὅσο καί τήν ἐλληνική κοινή γνώμη — εἶναι σαφές ὅτι στήν Ἁγία Ρωσία ἀποδιδόταν ἀποστολή οἰονεῖ μεσσιανική, ἐνῶ,

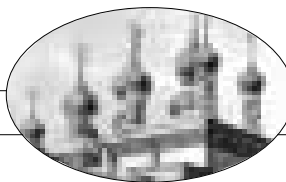
κατά κάποιον τρόπο, ἡ δυναστεία τῶν Ρομανῶν ἀποτελοῦσε τόν ἐγγυητή τοῦ ρόλου αὐτοῦ.

Ἀπό τό σημεῖο αὐτό δέν εἶναι ἀνάγκη νά ἐπεκταθεῖ κανεῖς. Ὡς ἐπισημανθοῦν ὀρισμένα κεῖνά τῆς ἔρευνας, ἡ κάλυψη τῶν ὁποίων θά βελτιώσῃ τις γνώσεις μας ὅσον ἀφορᾶ τήν γνώση ὄχι μόνο τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ἀλλά καί ἐκείνης τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Πράγματι, δέν υπάρχει ἀρκετή γνώση ὅσον ἀφορᾶ τό ἔργο τῆς βασίλισσας Ὁλγας στήν Ἑλλάδα. Ἐπιπλέον, ὑφίσταται μεγάλη ἄγνοια γιά τό ἔργο πού ἐπιδίωξε νά ἐπιτελέσει στήν Κρήτη ὁ πρῶτος ἀρμοστής ἐκεῖ τῶν Δυνάμεων πρίγκιπας Γεώργιος³⁶. Μήπως ὁ πρίγκιπας αὐτός ἐπιχείρησε ρωσσοφιλή στροφή; Ἄν ναι, μήπως ἡ στάση του αὐτή ὑπῆρξε οὐσιώδης αἰτία τῆς ἀπομάκρυνσής του ἀπό τήν Κρήτη;

Νά θέματα πρὸς τά ὁποῖα πρέπει νά στραφεῖ ἡ ἱστορική ἔρευνα· καί βέβαια, ὅταν γίνεται ἐδῶ λόγος γιά ἱστορική ἔρευνα, δέν νοεῖται μόνο αὐτή πού θά γίνει σέ ἀρχεῖα ἐλληνικά, γαλλικά ἢ βρεταννικά ἀλλά κυρίως ρωσικά. Ὡς διατυπωθεῖ λοιπόν ἡ εὐχή νά παρουσιαστῆ σύντομα ὁ ἱστορικός πού θά τό κάνει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. κυρίως Nevra Necipoglu, «Daily Life in Constantinople», *Istanbul* (Κωνσταντινούπολη), 1 (1993), σσ. 67-72, ὅπου δίνεται πλήρης τακτική καί στρατηγική ἀνάλυση τῆς πολιορκίας.
2. Βλ. κυρίως Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin* (Παρίσι: Payot, 1969), σσ. 575-576.
3. Πέτρου, Α', β, 17.
4. G. Ostrogorsky, ὁ.π. σ. 575.
5. Πέτρου, Α', β, 13-14.
6. Πρβλ. τῆ γνωστή περίπτωση τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Γεωργίου Ἀμιρούτζη. (Στήβεν Ράνσιμαν, *Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσίᾳ*. Μετάφραση Νικολ. Κ. Παπαρόδου, τομ. Β' [Ἀθήνα: Μπεργαδῆς, 1979] σ. 362).
7. Ὁ.π., τομ. Β', σσ. 339-360.
8. Πρβλ. ὁ.π., τόμ. Β', σ. 341.
9. Πρβλ. Δημήτρη Μιχαλόπουλου, «Ἰσλάμ καί Χριστιανισμός. Ἱστορικό περίγραμμα», *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 23 (ἄνοιξη 1997), σ. 16.
10. Θεοδώρου Κ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς ἀπό τά 1770 ἕως τά 1836*. (Φωτομηχανική ἐπανεκδόση ἀπό τήν α' ἐκδόση). Εἰσαγωγή - Εὐρετήριο - Ἐπιμέλεια Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλου (Ἀθήνα, 1981), σ. 190.
11. Πρβλ. José M. Floristán Imízcoz, *Fuentes para la política oriental de los Austrias*, τόμ. I (Πανεπιστήμιο τῆς Λεόν, 1988), σσ. 3-5.
12. Els Jueus I la Ciutat de Girona (ἐκδόση Δημαρχείου τῆς Χερόνας, Χ.Ε.), σ. 22.
13. Βλ. Δημήτρη Μιχαλόπουλου, «Ὁ Ἕλληνας κον-

κισταδός», *Τό Βήμα* (Αθήνα), 10 Μαρτίου 1996, σ. 5/43.

14. J.M. Floristán Imiúcoz, *δ.π.*, τόμ. I, σ. 16.

15. N. Mallouf, *Dictionnaire français - turc* (Παρίσι: Maisonneuve, 1856), λήμμα «Constantinople», σ. 120.

16. Βλ. Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου, *Σύγγραμμα περὶ Μωάμεθ καὶ Λατίνων*. Εἰσαγωγή - Κριτική Ἔκδοση - Σχόλια Ἀστερίου Ἀργυρίου (Αθήνα: Ἐταιρία Σπερσεολογικῶν Μελετῶν, 1983), σ. 25/309.

17. Βλ. Ὀπτασία τοῦ Μακαρίου Ἱερωνύμου Ἀγαθαγγέλου. Πρόλογος - Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια Δημήτρη Μιχαλόπουλου, Ἀθήνα: Ἑλληνική Εὐρωεκδοτική, 1991.

18. Ὁ.π., σσ. 13-14.

19. Ὁ.π., σ. 13.

20. Ὁ.π., σ. 15.

21. Ὁ.π., σ. 52.

22. Βλ. κυρίως τὸ ἔργο τοῦ Eugene Schuyler, *Peter the Great, Emperor of Russia*, τόμ. I-II, Λονδίνο: Sampson Low, Marston, Searle and Rivinston, 1884.

23. Ὁ.π., τόμ. II, σσ. 239-247.

24. Βλ. Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. I (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), σ. 249.

25. Πρβλ. Δ. Μιχαλόπουλου, *Ὁ Ἐθνικός Διχασμός. Ἡ ἄλλη διάσταση* (Αθήνα: Τροχαλία, 1997), σ. 56.

26. Ὁ.π., σ. 58.

27. Πρβλ. ὅσα ἀναφέρει σχετικῶς ὁ Σπύρος Μελλάς στὸ βιβλίο του *Ὁ ναύαρχος Μιαούλης* (Αθήνα: Σαλίβερος, 1932), σ. 209-211.

28. Βλ. Θεοδώρου Κ. Κολοκοτρώνη, *δ.π.*, σ. 18.

29. Ὁ.π., σ. 36 (εἰσαγωγή Τ. Γριτσόπουλου).

30. Ὁ.π., σ. 157.

31. Ὁ.π., σσ. 185-188.

32. Βλ. Δ. Μιχαλόπουλου, *Ὁ Ἐθνικός Διχασμός...*, *δ.π.*, σ. 59.

33. Ὁ.π., σσ. 59-61.

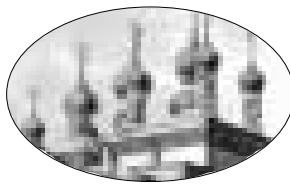
34. Στέφανου Παπαδόπουλου, «Ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. II' (Αθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1977), σσ. 152-153.

35. Henri Belle, *Voyage en Grèce, 1861-1874*, Παρίσι, 1873, σσ. 11, 70.

36. Βλ. κυρίως Μανούσου Ρ. Κούνδουρου, *Ἱστορικαὶ καὶ διπλωματικαὶ ἀποκαλύψεις. Ἱστορικά γεγονότα, 1890-1923*. Ἐπιμέλεια Χαρίκλειας Γ. Δημακοπούλου καὶ Ἐλευθερίου Γ. Σκιαδᾶ, Ἀθήνα: Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, 1997.

Ἡ συμβολή τῆς Ρωσσίας στήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος

Ἐλένη Κούκκου

Μετά τήν ἔκρηξη τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ἡ διπλωματία τῆς Εὐρώπης ἀντιμετώπισε μέ πολλή ἀνησυχία καί καχυποψία τό γεγονός, καί εἰδικά σ' αὐτόν τόν νευραλγικό χῶρο, στήν χερσόνησο τοῦ Αἴμου. Ὁ ἐφιάλτης τῆς ἀναβιώσεως τῶν γαλλικῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν πού εἶχαν ἀναστατώσει τήν Εὐρώπη κατά τό τέλος τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. ἦταν ἀκόμη «νωπός» στόν εὐρωπαϊκό χῶρο.

Ὁ ἐφιάλτης αὐτός ἔπαιρνε ἄλλες ἐπικίνδυνες διαστάσεις ἀπό τήν συγκεκριμένη χώρα, ὅπου τό 1821 ἀναπήδησαν ἐκ νέου οἱ πολεμικές φλόγες. Ἦταν ἡ μόνη περιοχή, ἡ μόνη χώρα, ἡ ὁποία προκαλοῦσε τό παγκόσμιο διπλωματικό ἐνδιαφέρον, ὄχι μονάχα ἀπό τήν σπουδαιότητα τῆς στρατηγικῆς γεωγραφικῆς θέσης της, ἀλλά κυρίως ἀπό τήν πνευματική ἀκτινοβολία πού δέν εἶχε παύσει νά ἀσκεῖ στά πνεύματα τῶν διανοουμένων καί τῶν καλλιτεχνῶν ὅλου τοῦ κόσμου, καί κατά τήν μακρά περίοδο τῆς ὑποδουλώσεώς της στήν βάρβαρη τουρκική δουλεία. Μερικοί μάλιστα φιλελεύθεροι καί δημοκρατικοί νέοι εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νά φθάνουν στήν Ἑλλάδα γιά νά πολεμήσουν γιά τήν ἐλευθερία της.

Ἡ ἐπίσημη ὁμως εὐρωπαϊκή διπλωματία κράτησε ὄχι ἀπλῶς ψυχρή ἀλλά καί ἐχθρική στάση ἀπέναντι στήν νέα αὐτή πολεμική ἐστία, ἀπέναντι στήν ἐλληνική ἐπανάσταση.

Καί αὐτός ἀκόμη ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος, παρόλο πού εἶχε κάνει ἤδη ἀπό τό 1815, τόν Ἑλληνα διπλωμάτη Καποδίστρια ὑπουργό τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας του, ἀντιδρούσε ἔντονα σέ κάθε πρότασή του νά κηρύξει ἕνα νέο ρωσσοτουρκικό πόλεμο γιά νά ἀπελευθερώσει τούς ὑπόδουλους λαούς τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ὅπως τούς τό εἶχε ὑποσχεθεῖ τόσες φορές καί τούς εἶχε δώσει τόσες ἐλπίδες. Τοῦ

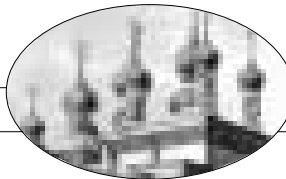
ἀνέπτυξε δέ μέ συγκλονιστικά ἐπιχειρήματα τά ὀφέλη πού θά εἶχε ἡ Ρωσσία σέ ὅλη τήν εὐρωπαϊκή διπλωματία καί τό κύρος πού θά ἀποκοτῶσε ἀνάμεσα σέ ὅλους τούς ὁμόδοξους χριστιανικούς λαούς τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ τσάρος ἀρνήθηκε κατηγορηματικά: «Αἱ σκέψεις αὐταί εἶναι πολύ λογικαί», τοῦ εἶπε, «ἀλλά διά νά τάς ἐκτελέσει κανείς πρέπει νά προσφύγει εἰς τό τηλεβόλον, πρᾶγμα τό ὁποῖον δέν ἐπιθυμῶ. Ἀρκετοῦς πολέμους εἶχομεν ἐπί τοῦ Δουναβέως... Ὁ κόσμος ἔχει ἀνάγκη ἀπό ἡσυχίαν!...».¹

Ἀπό ὅλες τίς εὐρωπαϊκές δυνάμεις, ἐκείνη πού ἐκδήλωσε ἀπροκάλυπτα καί ἔντονα τήν ἀντίδραση καί τήν σαφῆ ἐχθρική στάση τῆς ἀπέναντι στό ἐπαναστατικό κίνημα τῆς Ἑλλάδος ἦταν ἡ Αὐστρία.

Ὁ σουλτᾶνος ἀντιπρόσωπευε γιά τό αὐστριακό ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τή νομιμότητα, τήν «légitimité». Ἐπομένως οἱ Ἕλληνες δέν εἶχαν κανένα δικαίωμα νά ἀποτινάξουν τήν τουρκική καταδυναστευση, ἐφόσον ἦταν ὑπήκοοι τῆς Τουρκίας. Εἶναι γνωστό ὅτι φανατικός ὑποστηρικτής τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἦταν ὁ διαβόητος καί θανάσιμος ἐχθρός τοῦ Καποδίστρια, ὁ ὑπουργός τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Αὐστρίας, ὁ Metternich. Ὁ πρέσβης τῆς Γαλλίας στήν Πετροῦπολη, de la Ferronnays, μεταξύ ἄλλων ἐπιτιμητικῶν κρίσεων ἐναντίον του, χαρακτηρίζει τόν Metternich ὡς «ἐπικίνδυνον ἐχθρό, βουτηγμένο στίς μηχανορραφίες, ἀμείλικτο στήν μνησικακία του, παραδομένο στά χίλια δύο κρυφά καί ὑπουλα ἐλατήριά του...». Ἀμέσως μετά τήν κήρυξη τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως, τήν ἀπεδοκίμασε φανερά, καί μέ πάθος καί μῖσος ἀγωνιζόταν νά πείσει καί τόν τσάρο Ἀλέξανδρο ὅτι θά πρόδιδε τήν θέληση ὅλων τῶν μοναρχῶν τῆς Εὐρώπης νά τηρήσουν τήν ἀρχή τῆς νομι-

— Ἡ Ἐλένη Κούκκου εἶναι καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Γεννήθηκε τό 1921 στή Λέσβο· σπούδασε στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί μετά στή Γαλλία καί τήν Ἰταλία. Ἐχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερος μέ τήν προσωπικότητα τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια.

μόττητος, εάν έπαιρνε τό μέρος τών επαναστατημένων Έλλήνων².

Η Πρωσσία ήταν μέλος τής Έρως Συμμαχίας, αλλά δέν τήν ενδιέφεραν τά γεγονότα τής Ανατολής. Προτιμούσε νά κρατήσει τόν ρόλο του δαιτητή. Ο ύπουργός τών Έξωτερικών τής, ό von Bernstorff, κατά τήν διάρκεια του συνεδρίου στό Troppau, τό φθινόπωρο του 1820 ως τήν άνοιξη του 1821, άπροκάλυπτα θά διακηρύσσει ότι «ή Πρωσσία θέλει και δέχεται ό,τι θέλει ή Αυστρία»³.

Η στάση και ή διπλωματική πολιτική τής Άγγλίας, τά πρώτα χρόνια μετά τήν έκρηξη του άπελευθερωτικού άγώνα τών Έλλήνων, ήταν σαφώς έχθρική. Οί φιλικές σχέσεις τής μέ τόν Άλή πασά τών Ιωαννίνων και ή τραγική παράδοση τής Πάργας και ή τυραννική διοίκηση τών Έπτανήσων, πού τά κατείχαν οί Άγγλοι, από τόν Άγγλο άρμοστή Thomas Maitland, και τό φοβερότερο, ό συνεχής έφοδιασμός τών Τούρκων στά έλληνικά λιμάνια μέ τρόφιμα και πολεμοφόδια από άγγλικά πλοία, είχαν άποδείξει στους Έλληνες άγωνιστές τήν έχθρότητα τής Άγγλίας άπέναντι στην άπελευθέρωση τής Ελλάδος από τόν τουρκικό ζυγό.

Τά οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα τής Άγγλίας άπαιτούσαν τήν υπεράσπιση τής άκεραιότητας τής Τουρκίας. Ήταν επίσης φανερός ό κίνδυνος για τήν Άγγλία — ότι από τήν επανάσταση τών Έλλήνων θά έβγαινε κερδοσμένη ή μεγάλη όρθόδοξη και όμόδοξη μέ τήν Ελλάδα χώρα του βορρά, ή Ρωσσία. Ο Άγγλος ύπουργός τών Έξωτερικών, Castlereagh, στό συνέδριο του Aachen (Aix-La-Chapelle), τόν Σεπτέμβριο του 1818, άγωνιζόταν νά άποτρέψει τόν κίνδυνο συμμαχίας Ρωσσίας - Γαλλίας, πού έπεδίωκε ό Καποδίστριας, ήδη από τό 1815, όταν έσωσε τήν ήττημένη χώρα από τό διαμελισμό και τήν οικονομική κατάρρευση⁴. Ο Castlereagh φοβόταν ότι μιά ρωσσογαλλική συμμαχία θά ήταν εναντίον τής Τουρκίας και υπέρ τής Ελλάδος και άγωνιζόταν νά τήν ματαιώσει⁵.

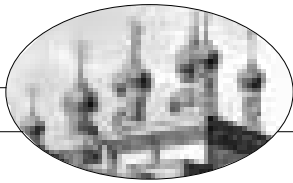
Η Γαλλία, μετά τήν ήττα του Ναπολέοντα στό Waterloo, κατείχε δευτερεύουσα θέση ανάμεσα στις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Οπότε, θέλοντας νά άνυψώσει τό γόητρό τής στην Ανατολή, δέν άφηνε άνεμετάλλευτη καμμία ευκαιρία. Τό έλληνικό πρόβλημα, έπομένως, δέν ήταν δυνατόν νά τήν άφήσει άδιάφορη⁶. Ειδικά όμως σ' εκείνη τήν περίοδο — όταν κηρύχθηκε ή επανάσταση στην Ελλάδα εναντίον τής Τουρκίας — οί τρεις Γάλλοι πού άσκούσαν τήν έξωτε-

ρική πολιτική τής Γαλλίας, ό πρωθυπουργός Richelieu, ό ύπουργός τών Έξωτερικών Pasquier και ό ύφυπουργός G. de Rayneval, δέν τό έκριναν φρόνιμο νά πάρουν ευνοϊκή θέση σε προβλήματα άλλων χωρών πού έκρυβαν κινδύνους για νέες περιπέτειες και τά όποια μπορούσαν νά βλάψουν τά γενικώτερα συμφέροντα τής χώρας τους. Κυβερνητικοί παράγοντες δήλωναν ότι «ή έλληνική επανάσταση δέν παρουσίαζε τότε ευνοϊκές ευκαιρίες παρά μονάχα για τήν Ρωσσία... Έπομένως τό συμφέρον τής Γαλλίας ήταν νά μείνουν τά πράγματα όπως είχαν»⁷. Ένας έπίσης άκόμη άρνητικός λόγος για τήν Γαλλία στό νά εκδηλωθεί υπέρ τής Ελλάδος, ήταν και τό γεγονός ότι ή Τουρκία ήταν ένας από τούς πιο πιστούς συμμάχους τής Γαλλίας ήδη από τίς πρώτες δεκαετίες του 16ου αϊ.⁸

Έπομένως, αυτοί οί λόγοι «ύποχρέωναν» τόν Γάλλο πρωθυπουργό Richelieu νά σβήσει από τήν μνήμη του και από τήν εθνική μνήμη τής χώρας του τό όφειλόμενο τεράστιο χρέος τής άπέναντι στον Έλληνα διπλωμάτη, νά ξεχάσουν όλες εκείνες τίς γραπτές δηλώσεις τους προς τόν τσάρο Άλέξανδρο ότι «άν ή Γαλλία ήταν ή τότε Γαλλία τό όφειλαν έξ ολοκλήρου στον Έλληνα ύπουργό τών Έξωτερικών του τόν Ιωάννη Καποδίστρια»⁹, και νά κρατήσει στάση έπιφυλακτική, άν όχι και σαφώς φιλοτουρκική, άπέναντι στην άγωνιζόμενη Ελλάδα¹⁰.

Ουσιαστικά, μετά τήν κήρυξη τής έλληνικής επαναστάσεως, πραγματικοί πρωταγωνιστές τών διπλωματικών άντεγκλήσεων για τό έλληνικό πρόβλημα, ήταν ό Καποδίστριας και ό θανάσιμος αντίπαλός του Metternich, μέ «τό μήλον τής έριδος», τόν τσάρο τής Ρωσσίας Άλέξανδρο. Ο Καποδίστριας ήταν ό ένθερμος υποστηρικτής και υπερασπιστής, μέ ίσχυρά και μελετημένα έπιχειρήματα, τής άμεσης βοήθειας προς τήν Ελλάδα, και τήν άνάληψη, από τόν Ρώσο αυτοκράτορα, τής προστασίας του άπελευθερωτικού άγώνος τής.

Στους αντίποδες ακριβώς τών προσπαθειών του Καποδίστρια προς τόν τσάρο χάριν τής πατρίδος του, άγωνιζόταν μέ πάθος και πρωτοφανές μένος ό Metternich, ό μεγάλος ύποστηρικτής του κατεστημένου, του status quo τής Ευρώπης, προσπαθώντας νά πείσει τόν τσάρο νά μήν άναμιχθεί, μέ κανένα τρόπο, στό θέμα τής Ελλάδος και νά τόν άπομακρύνει από τήν έπίδραση του Έλληνα ύπουργού του. Μέ «σατανικό» τρόπο και μέ «σατανικά» έπιχειρήματα έφιστούσε στην προσοχή του τσάρου τούς κινδύνους από

τήν επανάσταση τῆς Ἑλλάδος, πού θά ἀπειλοῦσε ὀλόκληρη τήν Εὐρώπη «ἄν ὑποστήριζε τό μίσμα ἐκεῖνο τῆς επαναστατημένης μεσημβρινῆς Ἑλλάδος»¹¹.

Δυστυχῶς στόν ἀνελέητο αὐτόν ἀγῶνα ἐπεκράτησε ὁ «μισέλλη» Metternich. Μέ δεξιοτεχνία ἐκμεταλλεύθηκε τήν εὐθυνοφοβία, τόν παθολογικό φόβο τοῦ τσάρου γιά κάθε επαναστατικό κίνημα, τό ἀναποφάσιστο καί τήν δυασμένη προσωπικότητα τοῦ Ἀλεξάνδρου. Καί ὁ ἴδιος ἀπορεῖ μέ τό ἀποτέλεσμα: «Δέν ἤμπορῶ καλά καλά νά ἐξηγήσω τήν τόση ἐπίδραση πού ἀσκῶ ἐπάνω του. Τά λόγια μου ἀντηχοῦν σάν μιά φωνή πού βγαίνει ἀπό τόν ἄλλο κόσμο... Κανένας δέν πιστεύει ὅτι ἀνάμεσα στόν τσάρο Ἀλεξάνδρο καί σέ μένα δέν ὑπάρχει μιά βαθειά καί ἀπόλυτη συνεννόηση. Ἡ ἐπιρροή μου στούς τέσσερις τελευταίους μήνες θριάμβευσε... Ὁ πρῶτος ὑπουργός τῆς Ρωσσίας (ὁ Καποδίστριας) βρίσκεται σέ δυσμένεια...», ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ Metternich, κατὰ τήν διάρκεια τοῦ συνεδρίου στό Laybach, ὅταν οἱ συμμαχικές δυνάμεις πῆραν τήν ἀπόφαση «νά κρατήσουν αὐστηράν οὐδετερότητα», ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα καί νά μὴν τήν βοηθήσουν στόν ἄνισο ἀγῶνα τῆς¹².

Ἡ στάση τῶν μεγάλων δυνάμεων ἀπέναντι στήν ἐλληνική επανάσταση θά μπορούσε νά συνοψισθεῖ ἐπιγραμματικά ὡς ἐξῆς: ἡ Ρωσσία εὐθυγραμμίστηκε μέ τίς ἀπόψεις τοῦ καρχελλαρίου τῆς Αὐστρίας, τοῦ Metternich. Ἡ Πρωσσία δέν εἶχε καμμία ἀντίρρηση. Ἡ Ἀγγλία πιστεύει ὅτι οἱ ἀντιδράσεις τῆς Αὐστρίας ἀντανακλοῦσαν τίς δικές τῆς ἀπόψεις. Καί τέλος ἡ Γαλλία κρατοῦσε προσωρινά ἐφεκτική στάση, παρακολουθοῦσε μέ προσοχή τίς ἐξελίξεις στό ἀνατολικό ζήτημα καί θά ἐπενέβαινε ὅταν ἐκείνη θά ἔκρινε πῶς ἦταν ἡ κατάλληλη ὥρα¹³.

Ἡ διπλωματική πολιτική τῆς Εὐρώπης, μέ τήν ὅλη στάση τῆς εἰδοποιοῦσε τήν επαναστατημένη Ἑλλάδα ὅτι δέν ἔπρεπε νά περιμένει καμμία βοήθεια ἀπό τίς μεγάλες δυνάμεις καί ἐπομένως ἔπρεπε νά στηριχθεῖ μονάχα στίς δικές τῆς δυνάμεις¹⁴.

Παρά ταῦτα οἱ Ἑλληνες ἀγωνιστές δέν εἶχαν παύσει νά ἐλπίζουν ὅτι τά κοινά αἰσθήματα καί τά κοινά συμφέροντα Ρωσσίας καί Ἑλλάδος θά ἀλλάζαν τελικά τίς διαθέσεις τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου ἀπέναντι στό ἐθνικοαπελευθερωτικό τους κίνημα καί ὅτι θά δεχόταν νά τούς βοηθήσει.

Ἡ μακροχρόνια παράταση τοῦ ἐλληνοτουρκικοῦ πολέμου εἶχε δημιουργήσει σοβαρά προβλή-

ματα στά οἰκονομικά συμφέροντα, στήν διακίνηση τοῦ ἐμπορίου στήν Ἀνατολική Μεσόγειο καί στήν ἀσφάλεια τῶν ἐμπορικών πλοίων τῶν μεγάλων δυνάμεων.

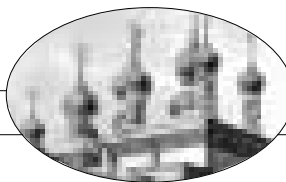
Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τό διαρκῶς ὀγκούμενο ρεῦμα τοῦ φιλελληνισμοῦ τῶν λαῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν — μέ πρωτεργάτες τόν Καποδίστρια καί τόν Eynard — ἀνάγκασε τίς εὐρωπαϊκές χώρες νά ἀντιληφθοῦν ὅτι καί τό δικό τους συμφέρον τίς ὑποχρέωνε νά σκεφθοῦν καί νά ἀποφασίσουν κάποια ἐπέμβαση γιά τήν κατάπαυση τοῦ πολέμου.

Πρῶτα δείγματα αὐτῆς τῆς διπλωματικῆς στροφῆς καί ἀλλαγῆς παρουσιάσθηκαν στήν ρωσική πολιτική, ἡ ὁποία μέχρι τότε ἀκολουθοῦσε καί αὐτή «αὐστηράν οὐδετερότητα». Ἦδη ἀπό τό τέλος τοῦ 1822, κατὰ τήν διάρκεια τοῦ συνεδρίου τῆς Βερόνας στήν Ἰταλία, ἡ ρωσική ἀντιπροσωπεία, μέ ἀρχηγό τόν τσάρο Ἀλέξανδρο, εἶχε προτείνει ἐπέμβαση στόν πόλεμο τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῆς Τουρκίας, χωρίς ὅμως νά ἔχει ζητήσει τήν σύμφωνη γνώμη τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων¹⁵.

Καί τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1823, ἡ ρωσική κυβέρνηση πρότεινε τήν σύγκληση εἰδικοῦ συνεδρίου, μέ ἀποκλειστικό θέμα τήν εἰρήνευση τῆς Ἀνατολῆς¹⁶. Τότε ἡ Γαλλία, ἡ Αὐστρία καί ἡ Πρωσσία ἀνταποκρίθηκαν θετικά καί ἔστειλαν ἀντιπροσώπους τους στήν Πετρούπολη. Μόνο ἡ Ἀγγλία καί πάλι ἀρνήθηκε, μέ τήν πρόφαση ὅτι δέν πίστευε στά ἀποτελέσματα τῶν συνεδρίων αὐτῆς τῆς μορφῆς. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, ἡ ἀρνήσή της ὀφειλόταν στά σχέδιά της νά προβάλλει τόν ρόλο τῆς Ἀγγλίας ὡς μοναδικοῦ ρυθμιστῆ καί προστάτη ἑνός πιθανοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

Οἱ πρῶτες διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στούς ἐκπροσώπους τῶν τεσσάρων χωρῶν ἔγιναν στήν Πετρούπολη τόν Ἰούνιο τοῦ 1824. Καί οἱ δευτερές ἀπό τόν Φεβρουάριο ὡς τόν Μάιο τοῦ 1825 στήν ἴδια πόλη. Ἡ κατηγορηματικά ὅμως ἀρνητική στάση τῶν ἐκπροσώπων τῆς Αὐστρίας ὀδήγησε σέ ἀρνητικά ἀποτελέσματα. Προτάσεις τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου ὅπως προσφέρουν τουλάχιστο ἐμπιστευτική μεσολάβηση στούς δύο ἐμπολέμους δέν καρποφόρησαν γιά τούς ἴδιους λόγους.

Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1824, ἡ Ρωσσία εἶχε προβεῖ καί σέ ἄλλη πιό συγκεκριμένη ἐνέργεια. Ὑπέβαλε στίς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἀνεπίσημα σχέδιο δημιουργίας τριῶν αὐτονόμων ἐλληνικῶν ἡγεμονιῶν, κατὰ τό πρότυπο αὐτῶν

πού υπήρχαν στην Βλαχία και την Μολδαβία. Η πρώτη θά περιελάμβανε την Θεσσαλία, την Ανατολική Στερεά Ελλάδα, την Αττική και την Βοιωτία. Η δεύτερη την Ήπειρο και την Δυτική Στερεά Ελλάδα. Και η τρίτη την Πελοπόννησο και την Κρήτη. Για τα νησιά των Κυκλάδων, μέ έντελως άσαφη και άοριστη πρόταση, προβλεπόταν ή διατήρηση τής τοπικής τους αὐτονομίας¹⁷.

Παρά τις σοβαρές άρνητικές τους πλευρές, το ρωσικό σχέδιο είχε και θετικές. Η σπουδαιότερη ήταν ότι προέβλεπε αὐτονομία και σε περιοχές όπου ή επανάσταση δέν είχε επιβιώσει. Και έπειτα, ό τεχνητός αὐτός χωρισμός των ελληνικών έδαφών δέν ήταν δυνατόν νά παραμείνει επί μακρόν. Σύντομα οι τρεις ιδεατές ήγεμονίες θά ένώνονταν¹⁸.

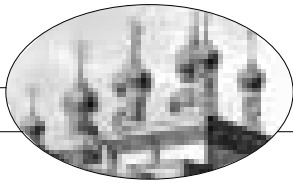
Όταν, όμως, ή άνεπίσημη αὐτή πρόταση τής Ρωσσίας δημοσιεύθηκε στην γαλλική έφημερίδα «Constitutionnel», στις 12 Ίουνίου 1824, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην έμπόλεμη Ελλάδα¹⁹.

Στόν ευρύτερο χώρο του ρωσικού λαού και κυρίως στην στρατιωτική ήγεσία, είχε ώριμάσει ή σκέψη για άμεσο ρωσοτουρκικό πόλεμο, καθώς έφθαναν οι πληροφορίες για τις συνεχιζόμε-

νες τουρκικές βαναυσότητες έναντίον του ελληνικού λαού. Και αὐτός ακόμη ό τσάρος Νικόλαος δέν απέκλειε αὐτόν τόν πόλεμο. Η άρνητική στάση και οι αντιδράσεις των άλλων δυνάμεων — και κυρίως τής Άγγλίας και Αὐστρίας — είχαν πείσει τή ρωσική κυβέρνηση ότι έπρεπε νά σταματήσει τις διαπραγματεύσεις μέ τις άλλες χώρες και νά τούς δηλώσει ότι θά αντιμετώπιζε τήν λύση του ελληνικού προβλήματος μέ μονομερείς αποκλειστικά ένέργειες.

Ό ξαφνικός όμως θάνατος του τσάρου Άλεξάνδρου, σε ήλικία 49 ετών, κατά τήν διάρκεια περιόδου του στην Κριμαία, τήν 1η Δεκεμβρίου 1825²⁰, επιτάχυνε τις ένέργειες τής Ρωσσίας για επίλυση του ελληνικού προβλήματος. Ό νέος τσάρος Νικόλαος ό Α΄, διέθετε χαρακτήρα έντελως διαφορετικό από τόν αδελφό του. Ήταν δυναμικά αποφασιστικός σε ό,τι πίστευε ότι ήταν σωστό και δίκαιο και δέ σταματούσε μπροστά στις αντιδράσεις των άλλων δυνάμεων.

Η άπόφαση του Νικόλαου νά προχωρήσει σε λύση του ελληνικού προβλήματος, ακόμη και χωρίς τήν σύμπραξη ή τήν συγκατάθεση των άλλων Δυνάμεων, έγινε άμέσως αντιληπτή από τήν άγγλική κυβέρνηση, ή όποία ανησύχησε. Τόν Ίανουάριο του 1826 έστειλε στην Πετρούπολη,

σάν έκτακτο ἀπεσταλμένο της, τόν δοῦκα Wellington, φαινομενικά γιά νά συγχαρεῖ τόν νέο τσάρο Νικόλαο γιά τήν ἀνάρρησή του στόν ρωσικό θρόνο, στήν πραγματικότητα ὅμως γιά νά ἐξακριβώσῃ τίς προθέσεις του ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα καί τήν Τουρκία²¹.

Ὁ Wellington ἔπρεπε κατ' ἀρχήν νά πείσει τόν τσάρο νά μὴν προβεῖ σέ καμμιά πολεμική ἐνέργεια ἐναντίον τῆς Τουρκίας. Σέ ἀντίθετη δέ περίπτωση, νά προσπαθῆσῃ νά ἐξασφαλίσει τήν συνεργασία τῆς Ρωσσίας μέ τήν Ἀγγλία, ὥστε νά μπορεῖ νά ἐλέγχει τίς ρωσικές κινήσεις πού θά ἦταν ἀντίθετες μέ τά ἀγγλικά συμφέροντα στήν Μεσόγειο. Μετά ἀπό σύντομες διαπραγματεύσεις, στίς 4 Ἀπριλίου 1826, ὑπογράφηκε στήν Πετρούπολη πρωτόκολλο ἀπό τούς Wellington, Nesselrode καί τόν Ρῶσο πρέσβη στό Λονδίνο πρίγκιπα Lieven. Τά σπουδαιότερα σημεῖα τοῦ πρωτοκόλλου ἦταν:

Ὁ σουλτάνος ἔπρεπε νά παράσχει στήν Ἑλλάδα πλήρη ἐσωτερική αὐτονομία, μέ ἀπόλυτη ἐλευθερία στήν ἀσκηση τῆς θρησκείας, στήν ἐσωτερική διακυβέρνηση τοῦ κράτους καί στήν διεξαγωγή τοῦ ἐμπορίου. Μέ τήν ὑπογραφή τοῦ πρωτοκόλλου, τά δύο μέρη δήλωναν ὅτι ἐπιθυμοῦσαν τήν εἰρήνευση καί τόν τερματισμό τοῦ πολέμου. Τά σύνορα τοῦ νέου κράτους θά τά καθόριζαν μελλοντικές διαπραγματεύσεις.

Τό πρωτόκολλο τῆς 4ης Ἀπριλίου 1826 εἶναι τό πρῶτο διπλωματικό ἔγγραφο πού ἀναγνώριζε πολιτική ὑπαρξή στήν Ἑλλάδα. Σ' αὐτό τό ἐπίσημο ἔγγραφο, τό ὁποῖο οὐσιαστικά κατέλυε τίς ἀρχές καί τό κείμενο τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, γιά πρώτη φορά ἀναφερόταν τό ὄνομα τῆς Ἑλλάδος²².

Σύμφωνα μέ τίς ἐπίσημες ἀπόψεις τῆς ρωσικῆς κυβέρνησης, τά κίνητρα πού ὄθησαν τόν τσάρο στήν ὑπογραφή αὐτοῦ τοῦ πρωτοκόλλου ἦταν καί πολιτικά καί οικονομικά, ἐφόσον ἀπό μακροῦ ἡ Ρωσσία ἐθεωρεῖτο ὁ φυσικός προστάτης τῆς Ἑλλάδος. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Βυζαντίου τῆς εἶχαν προσφέρει τόν πνευματικό πολιτισμό καί τήν ὀρθόδοξη θρησκεία. Καί ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., οἱ Ἕλληνες διευκόλυναν τήν διακίνηση τοῦ ρωσικοῦ ἐμπορίου στήν Μαύρη Θάλασσα.

Οἱ συντελεστές τῆς ὑπογραφῆς αὐτοῦ τοῦ ἐπισήμου ἔγγραφου εἶχαν ἀπό κοινου ἀποφασίσει ὅτι δέν θά κοινοποιούσαν οὔτε θά δημοσίευαν αὐτό τό κείμενο, παρά μονάχα μετά τήν ἐπιστροφή τοῦ Lieven στήν ἔδρα του στό Λονδίνο. Ὅταν ὅμως ὁ Wellington ἔφθασε στίς 27 Ἀπριλί-

ου 1826 στό Λονδίνο, ὁ πρέσβης τῆς Αὐστρίας τό γνώριζε ἤδη ἀπό πληροφορίες πού τοῦ ἔστειλαν ἀπό τό Παρίσι!.. Στίς 8 Μαΐου μάλιστα δημοσιεύθηκε καί στους «Times» τοῦ Λονδίνου²³. Ποιοί καταπάτησαν τήν ὑπόσχεσή τους; Οἱ Ρῶσοι ἢ οἱ Ἀγγλοι; Μέχρι σήμερα δέν ἔχει δοθεῖ τεκμηριωμένη ἀπάντησι²⁴.

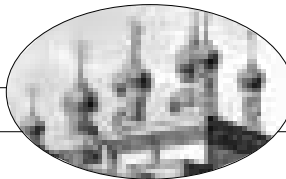
Ὅποια καί ἂν εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἓνα ἦταν τό σοβαρό γεγονός: τό ἑλληνικό ζήτημα ἀπασχόλησε ἐπίσημα τόν τύπο, τήν εὐρωπαϊκή διπλωματία, τόν κόσμο, τήν ἱστορία, γιά πρώτη φορά...

Τό πρωτόκολλο τῆς Πετρούπολεως ἀποτελοῦσε πραγματικά σημαντική νίκη τῆς ρωσικῆς διπλωματίας καί τῆς ἔδινε ἓνα προβάδισμα στό ἐνδιαφέρον γιά τήν λύση τοῦ ἑλληνικοῦ προβλήματος, ἐναντι τῶν ἄλλων ἐνδιαφερομένων δυνάμεων. Ὁ Ἀγγλος ὑπουργός τῶν Ἐξωτερικῶν Canning τό ἐπεσήμανε ἀμέσως καί ἐπέπληξε τόν Wellington ὅτι μέ τήν ἐνέργειά του αὐτή ὑπερέβη τίς ὁδηγίες πού τοῦ εἶχαν δοθεῖ²⁵.

Μετά τήν γνωστοποίηση τοῦ κειμένου τοῦ Πρωτοκόλλου αὐτοῦ καί τήν ἀποστολή τοῦ τηλεγράφου τῆς Ρωσσίας πρός τήν Τουρκία, ἡ ἀγγλική κυβέρνηση πίεζε τήν ρωσική νά ἐπαναλάβῃ τίς διαπραγματεύσεις της μέ τήν Πύλη, στήν προσπάθειά της νά ἀποτρέψῃ ἓνα ρωσοτουρκικό πόλεμο, ἐνῶ ὁ σουλτάνος ἀπέριπτε τά ὅσα περιέχονταν στό κείμενο αὐτό.

Στίς 25 Σεπτεμβρίου 1826 ὑπογράφηκε ἡ Σύμβαση (Convention) τοῦ Ἀκκερμαν μεταξύ Ρωσσίας καί Τουρκίας. Τό κείμενό της συμπλήρωνε τό κείμενο τῆς Συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου τοῦ 1812, γιά τήν ἀναθεώρηση τῆς ὁποίας εἶχε δώσει τόσες διπλωματικές μάχες ὁ Καποδίστριας, ἐφόσον τήν θεωροῦσε ἀνεφάρμοστη γιατί ἄφηνε πάλι τούς λαούς τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἰμου ὑπόδουλους στήν Τουρκία²⁶.

Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1826, μέ ἐνέργειες τοῦ G. Canning, δέχθηκε καί ἡ Γαλλία νά συμμετάσχει στό Πρωτόκολλο τῆς Πετρούπολεως, ἐφόσον δέν τήν συνέφερε νά μείνῃ ἀμέτοχη στίς μελλοντικές πολιτικές ἐξελιξίσεις στήν Ἀνατολή καί ἰδιαίτερα στό μέλλον τῆς Ἑλλάδος. Ὅταν ἔγινε πρόταση καί στήν Αὐστρία, ἀρνήθηκε, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, καί ἡ Πρωσσία δήλωσε οὐδετερότητα²⁷. Ὁ Metternich, μάλιστα, εἶχε γράψῃ στόν πρέσβη του στήν Κωνσταντινούπολη, Ottenfels, «νά παραμείνῃ ἀρνητικός» σέ κάθε προσπάθεια εἰς βάρος τῆς Τουρκίας. Καί πρόσθετε: «Τό προσεχές μέλλον θά μᾶς ἀποδείξῃ ἂν θά ὑπάρχουν ἀκόμη Ἕλληνες γιά νά τούς σώσου-με!...»²⁸.

Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1827, ὁ G. Canning ἀνέλαβε τήν πρωθυπουργία τῆς Ἀγγλίας καί ἀμέσως ἐνεργοποιεῖ τίς προσπάθειες τῆς χώρας του γιά τήν ἐπίλυση τοῦ ἐλληνικοῦ προβλήματος, μέ τήν συνεργασία τῆς Ρωσσίας καί τῆς Γαλλίας.

Στίς 6 Ἰουλίου 1827 ὑπογράφηκε στό Λονδῖνο ἡ Συνθήκη γιά τήν εἰρήνευση τῆς Ἑλλάδος, ἀπό τοὺς ἐκπροσώπους τῶν τριῶν δυνάμεων. Ἀπό τόν Ρῶσσο πρέσβη στό Λονδῖνο Lieven, ἀπό τόν Γάλλο πρέσβη στό Λονδῖνο G. Polignac καί τόν Ἀγγλο ὑπουργό τῶν Ἐξωτερικῶν John Dudley²⁹. Στά βασικά της ἄρθρα καί τίς ἀρχές ἦταν σχεδόν ὁμοία μέ τό πρωτόκολλο τῆς Πετρούπολεως. Στήν τελική ὑπογραφή της εἶχε οὐσιαστικά βοηθήσει τό ἐνδιαφέρον τῆς Γαλλίας γιά τήν ἐξέλιξη τῆς καταστάσεως στήν Ἑλλάδα, γιατί δέν ἤθελε νά ἀφήσει τήν πρωτοβουλία τῆς ἀποκαταστάσεώς της σέ ἐλεύθερο κράτος μονάχα στήν Ρωσία καί στήν Ἀγγλία, χωρίς καί τήν δική της συμμετοχή: Ἡ Γαλλία πρότεινε καί στήν Αὐστρία καί τήν Πρωσία νά συμμετάσχουν στήν ὑπογραφή, μέ τήν σύμφωνη γνώμη τῆς Ρωσσίας καί Ἀγγλίας, ἀλλά αὐτές καί πάλι ἀρνήθηκαν³⁰.

Ἡ ὑπογραφή τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου ἐγινε δεκτὴ μέ διαφορετικὰ αἰσθήματα στίς διάφορες χώρες. Στήν Πετρούπολη, ὅπως ἦταν φυσικό, μέ αἰσθήματα ἱκανοποιήσεως καί μέ ἀνακούφιση³¹. Στήν Γαλλία ἡ ἀντιδραστικὴ κυβέρνηση τοῦ πρωθυπουργοῦ Joseph Villèle προσπαθοῦσε νά κρατήσῃ τήν χώρα του σέ διαλεκτικὴ στάση μεταξύ τοῦ σουλτάνου καί τοῦ πασᾶ τῆς Αἰγύπτου Ἰμπραῖμ. Ἀνησυχοῦσε μήπως τό νέο ἐλληνικό κράτος δημιουργήσει ἀνταγωνιστικότητας στά γαλλικὰ συμφέροντα στήν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἐνῶ διατελοῦσε κάτω ἀπὸ τήν ρωσικὴ ἐπιρροή. Γιά τήν ἀντίδραση τῆς Ἀγγλίας ἀρκεῖ νά ἀναφερθεῖ ἡ ἀνεπίτρεπτα ἀνθελληνικὴ δήλωση τοῦ βασιλέως της Γεωργίου τοῦ Δ' στὸν πρέσβη τῆς Αὐστρίας Esterhazy: «Ὁ Θεὸς ξέρει, πῶς κάθε ἄλλο παρά φιλέλληνας εἶμαι. Στέλνω ὅλο τό ἐλληνικὸ Ἔθνος στό διάβολο»³². Καί πρόσθεσε ὅτι δέχθηκε τήν ὑπογραφή τῆς Συνθήκης μόνο ἀπὸ τὸν φόβο τῆς μονομεροῦς ἐνέργειας τῆς Ρωσσίας. Καί ἡ ἀγγλικὴ ἐφημερίδα «Morning Post», στίς 14 Ἰουλίου 1827, ἔγραφε ὅτι «ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση δέν εἶχε κανένα δικαίωμα νά ἐμποδίσει τὸν σουλτάνο νά ὑποτάξῃ πλήρως τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους του τώρα μάλιστα πού οἱ προσπάθειές του βρίσκονταν πολὺ κοντὰ στήν ἐπιτυχία»³³.

Μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τό κείμενο τῆς

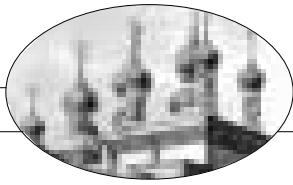
Συνθήκης εἶχε τό μυστικὸ πρωτόκολλο, πού ἦταν προσαρτημένο στήν συνθήκη. Σ' αὐτὴ ἀναφερόταν κατηγορηματικὰ ὅτι ἂν ἡ Τουρκία δέν ἀποδεχόταν τήν μεσολάβηση τῶν τριῶν Δυνάμεων μέσα σ' ἓνα μῆνα γιά τήν σύναψη ἀνακωχῆς, τότε οἱ κυβερνήσεις αὐτῶν τῶν χωρῶν θά ἐπενέβαιναν στρατιωτικὰ γιά τήν κατάπαυση τῶν ἐχθροπραξιῶν. Θά χρησιμοποιοῦσαν ὅλα τὰ μέσα «διά τήν ἐκτέλεσιν τούτου τοῦ σκοποῦ»³⁴, ἐμποδίζοντας μέ ναυτικὲς δυνάμεις τὸν ἀνεφοδιασμό, σέ ἄνδρες καί πολεμοφόδια, τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ στρατοῦ³⁵.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Πύλη ἀντέδρασε μέ βιαιότητα στίς ἀποφάσεις τῶν τριῶν Δυνάμεων καί στήν ἀπάντησή της χρησιμοποίησε γλῶσσα καθόλου διπλωματικὴ. Ὅταν οἱ πρέσβεις τῶν τριῶν Δυνάμεων ὁ Ribeaupierre τῆς Ρωσσίας, ὁ Stafford Canning τῆς Ἀγγλίας καί ὁ Guilleminot τῆς Γαλλίας, τοῦ ἐπέδωσαν στίς 2 Σεπτεμβρίου 1827 τό κείμενο τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου ὁ σουλτάνος ἐκτός ἑαυτοῦ δήλωσε ὅτι θά ἔστειλε ἄλλες 80.000 στρατό γιά νά ἀνακαταλάβῃ ὅλα τὰ ἐλληνικὰ ἐδάφη. Ἀπειλήσε ἀκόμη ὅτι θά κατέστρεφε καί θά ἔκαιε ὅλες τίς ἐπαρχίες καί τίς πόλεις τῆς Εὐρώπης. Ἰδιαιτέρα ἦταν ὀργισμένος ἐναντίον τῆς Γαλλίας, ἡ ὁποία τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει, καταπατώντας τήν μακραίωνη γαλλοτουρκικὴ φιλία καί συμμαχία³⁶. Καί ἡ τελευταία του φράση στὸν διεργηθέντα τῆς ρωσσικῆς πρεσβείας Francini ἦταν κατηγορηματικὰ ἀρνητικὴ:

«Ἡ ἀπάντησή μου θετικὴ, ὀριστικὴ, ἀμετάκλητη, αἰώνια, εἶναι ὅτι ἡ Ὑψηλὴ Πύλη δέν δέχεται καμμιά πρόταση πού ἀφορᾶ στοὺς Ἕλληνες!»³⁷.

Ὁ Καποδίστριας, μετὰ τήν ἀποδοχὴ τῆς παραιτήσεώς του ἀπὸ τήν θέση τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσσίας ἀπὸ τὸν Τσάρο Νικόλαο³⁸, ἔφθασε στό Λονδῖνο, ὅταν ἡ Συνθήκη εἶχε ὑπογραφεῖ. Σέ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Eynard, ἀπὸ τό Λονδῖνο 2 Σεπτεμβρίου 1827, τοῦ ἔγραφε ὅτι ὅταν οἱ πρέσβεις τῶν τριῶν Δυνάμεων ἔδωσαν στήν Πύλη «τὴν Λονδίνειον Συνθήκη... ἡ πρότασις μεσιτείας τό πᾶν ἀνεκίνησεν καί τό μὲν μουσουλμανικὸν πλῆθος κατεπτοημένον καί περίφοβον, ὁ δὲ σουλτάνος λυσσῶν καί ἀφορίζων. Ἄλλ' εἰκάζεται ὅτι μὴ ἔχων συμπνέοντα καί προσερείδοντα τὸν τοῦ λαοῦ του θυμὸν θέλει τέλος συμβιβασθεῖ μέ τήν ἐπικειμένην ἀνάγκην. Καί βλέπομεν εἰς δέκα πέντε ἢ εἴκοσι ἡμέρας»³⁸.

Ὁ Ἕλληνας διπλωμάτης, μόλις μελέτησε τό

κείμενο της Συνθήκης, έπεσήμανε άμέσως όλα τά άρνητικά και δυσμενή σημεία πού περιελάμβανε για τήν Ελλάδα. Τό σοβαρότερο ήταν ότι ή διεθνής αυτή δικαιοπράξια καθιέρωνε τόν θεσμό της «έγγυήσεως» και της κηδεμονίας της Ελλάδος από τις τρεις μεγάλες Δυνάμεις. Και ό θεσμός αυτός έμελλε νά προξενήσει τόσα άρνητικά και καταστροφικά αποτελέσματα στην ιστορία των νεωτέρων χρόνων της Ελλάδος³⁹.

Η Συνθήκη του Λονδίνου, σέ περίπτωση άρνητικής άπαντήσεως του σουλτάνου, προέβλεπε και τήν άποστολή στην Ανατολική Μεσόγειο κοινής ναυτικής μοίρας των τριών Δυνάμεων, μέ σκοπό τήν παρεμπόδιση των έχθροπραξιών άνάμεσα στους Έλληνες και στους Τούρκους, «άποφεύγοντας όμως τήν χρήση βίας». Η άνακωχή νά επιβληθεί αλλά ή βία νά άποφευχθεί», άνέφερε τό κείμενο της Συνθήκης. Η άσάφεια όμως των όδηγιών πού είχαν δοθεί στους τρεις ναυάρχους — Codrington, Heyden και Rigny — είχε σαν συνέπεια τήν άναπόφευκτη σύγκρουση του συμμαχικού στόλου μέ τόν Τουρκοαιγυπτιακό στόν κόλπο της Πύλου. Η ιστορική ναυμαχία του Ναυαρίνου, στις 20 Οκτωβρίου του 1827 κατέστρεψε ολοσχερώς τόν Τουρκοαιγυπτιακό στόλο. Στην Πετρούπολη τό συγκλονιστικό αυτό γεγονός προκάλεσε βαθειά ικανοποίηση. Στο Παρίσι άμνηχανία. Και στο Λονδίνο δυσάρεσκια και καταδίκη του Codrington.

Στήν Ελλάδα άνέλπιστη άνακούφιση⁴⁰.

Η ναυμαχία του Ναυαρίνου έσωσε προσωρινά τήν επανάσταση από τήν στρατιωτική πλευρά. Από τήν διπλωματική όμως δέν κατόρθωσε νά επιβάλει στόν σουλτάνο τήν άποδοχή της Συνθήκης του Λονδίνου. Χρειάστηκαν μακρές διαβουλεύσεις της μόνιμης επιτροπής των εκπροσώπων των τριών Δυνάμεων στό Λονδίνο της «Conference of London» για νά επιλύσουν τά δύσκολα και χρονίζοντα έλληνικά προβλήματα.

Οι αποφάσεις του Συνεδρίου του Λονδίνου γνωστοποιήθηκαν στην Ελλάδα μέ τό γνωστό Πρωτόκολλο της 3 Φεβρουαρίου του 1830⁴¹, οι όποιες «μέ άυταρχικό και τηλεσιγραφικό τρόπο επιβλήθηκαν στην Ελλάδα» όπως έγραφε ό Καποδίστριας, και θά έπλητταν μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Ρούμελης, τό όποιο θά έπρεπε νά μεταφερθεί νοτιότερα δημιουργώντας πρόσθετα σοβαρά οικονομικά προβλήματα στό άδειο έθνικό Ταμείο της Ελλάδος⁴². Στις 11 Μαρτίου του 1830 έγραφε στόν Nesselrode:

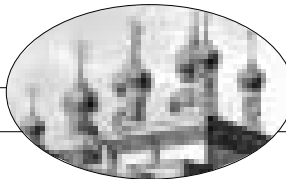
«Έξαιτίας των άναγκαστικών αυτών μετακινήσεων, ούδέποτε θά ύπάρξει ειρήνη στην πε-

ριοχή. Η έπιμονή των δυτικών Δυνάμεων νά περιορίσουν τήν έδαφική επέκταση της Ελλάδος είναι ένδεικτική των επιδιώξεών τους νά υποβάσουν τήν χώρα σέ άποικία τους: ή μέ διαφορετικά λόγια σέ λεωφόρο προσιτή άποκλειστικά στην Γαλλία και τήν Άγγλία⁴³».

«Η Ελλάδα μόνη της είναι αδύνατη. Κάτω όμως από τις φτερούγες του Άετου του Βορρά είναι ισχυρή», έγραφε τότε ή άγγλική έφημερίδα «Courrier», λίγες ήμέρες πριν από τήν δολοφονία του Καποδίστρια⁴⁴. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι χωρίς τήν ύποστήριξη της Ρωσίας, πού τήν πρόσφερε έπειτα από τις αδιάκοπες και συντονισμένες ενέργειες του Καποδίστρια, μέ έντονα διπλωματικά διαβήματα, ή Ελλάς θά γινόταν τότε ένα μικρό κρατίδιο μέχρι τόν Ισθμό της Κορίνθου, όπως άπαιτούσε «μεγαλόκαρδα» ή Άγγλία!... «Η Άγγλία ούδέποτε θέλησε νά άποτελέσει ή Ελλάδα πραγματικά ανεξάρτητο κράτος», έγραφε και ό Marx⁴⁵, άνάμεσα σέ τόσους άλλους συγγραφείς και ιστορικούς. Τό 1824, τό άγγλικό κοινό δημόσια ύποσχέθηκε στους άρχηγούς του άγγλικού κόμματος ήθική και ύλική ύποστήριξη, μέ τόν όρο νά περιορίζαν τήν έλληνική επανάσταση μόνο στην Πελοπόννησο και τά γύρω νησιά⁴⁶. Στόχος της άγγλικής πολιτικής ήταν νά εφαρμοσθεί στό μικροσκοπικό και άνίσχυρο αυτό κρατίδιο, τό ίδιο διοικητικό σύστημα πού είχαν εφαρμόσει στα Έπτάνησα τά όποια κατείχαν από τό 1815⁴⁷. «Ένα σύστημα άποικιακό, από τά πιο καταπιεστικά πού ύπήρχαν» έγραφε ό Ribeaupierre⁴⁸.

Οι προσπάθειες της Ρωσίας για τήν δημιουργία ενός βιώσιμου και ελεύθερου κράτους, ήταν στενά συνδεδεμένες και μέ τά δικά της οικονομικά και έμπορικά συμφέροντα. Άς μή διατηρούμε ψευδαισθήσεις και άυταπάτες. Άλλωστε ό Καποδίστριας επάνω σ' αυτήν τήν προσγειωμένη και ρεαλιστική συλλογιστική και επιχειρηματολογία στήριζε όλες τις προτάσεις του προς τους δύο τσάρους. Προς τόν Άλέξανδρο κυρίως, και προς τόν Νικόλαο. Η Ρωσία όφειλε νά βοηθήσει τους Έλληνες στην άπελευθέρωσή τους και στην δημιουργία ισχυρού έλληνικού κράτους, γιατί μόνον έτσι θά εξασφάλιζε και τά δικά της οικονομικά συμφέροντα.

Ο άντιπρέσβης της Ρωσίας στό Ναύπλιο Μ.Α. Βούλγαρης, έγραφε στόν Ρώσο ύπουργό των Έξωτερικών Nesselrode ότι «Η Ελλάς πρέπει νά είναι ένα κράτος μέ σύνορα, πού νά τήν ασφαλίζουν από κάθε πιθανή εισβολή, ένα κράτος, τό όποιο από τήν ίδια του τήν φύση, τόν δυ-

ναμισμό του και από τήν ανάπτυξη τής γεωργίας και τής εμπορικής ναυτιλίας θά προσφέρει ισχυρή και σωτήρια ώθηση στο διαμετακομιστικό εμπόριο τής Μαύρης Θάλασσας, εξασφαλίζοντας και στα ρωσικά προϊόντα μιά αγορά πλεονεκτική και απεριόριστη».

Μιά από τις πιο κρίσιμες φάσεις του «Ανατολικού Προβλήματος», τό οποίο για πολλές δεκαετίες διατάραζε τήν ισορροπία των δυνάμεων και των συσχετισμών στην Ευρώπη, και προκάλεσε σοβαρές αντεκδικήσεις και αντιζηλιές μεταξύ των μεγάλων Δυνάμεων, ήταν ή ελληνική επανάσταση. Ο μεταξύ τους ανταγωνισμός για επικράτηση στο νευραλγικό αυτό χώρο, από στρατηγικής και οικονομικής πλευράς, δημιούργησε — από τήν νομική και πρακτική πλευρά — τήν επίβολή τής «πολλαπλής προστασίας» που έβλαψε τήν Πατρίδα μας από πολλές πλευρές και τής δημιούργησε πολλά πρόσθετα σοβαρά προβλήματα για μακρό χρονικό διάστημα.

Στόν ανελέητο αυτόν ανταγωνισμό πάντως, και ανεξάρτητα από τά βαθύτερα και πραγματικά αίτια — τά συμφεροντολογικά — ό ρόλος τής Ρωσσίας υπήρξε τότε αποφασιστικός για τήν απελευθέρωση τής Ελλάδος και τήν δημιουργία του νέου Έλληνικού κράτους⁴⁹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αρχείο Ιωάννου Καποδίστρια, Α', Κέρκυρα 19, σ. 35.
2. G. Isambert, *L'indépendance grecque et l'Europe*, Paris, 1900, σ. 65-67.
3. G. Isambert, έ.ά., σ. 67-68.
4. Βλ. Έλένης Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας, ό άνθρωπος - ό διπλωμάτης*, έκδοση 11η, Αθήνα 1997, σ. 62 κ.έ., όπου και ή άλλη βιβλιογραφία.
5. Isambert, έ.ά., σ. 68-69. -C. Crawley, *The question of Greek independence. A study of British policy in the Near East, 1821-1833*, Cambridge, 1930, σ. 19-20.
6. Gravière, Station, 1, 46-47.
7. C. Crawley, έ.ά., σ. 22.
8. Πρώτη ή Γαλλία εγκαινίασε επίσημα τόν θεσμό των διομολογήσεων, των Capitulations, μέ τήν Τουρκία. Βλ. Έλένης Κούκκου, *Αί διομολογήσεις και ή γαλλική προστασία εις τήν Ανατολήν. 1535-1789*, Αθήνα 1967, πολλαχού.
9. Βλ. μεταξύ άλλων όσα αναφέρει ή Ρωξάνδρα Στούρτζα - Edling, *Mémoires*, Moscou 1888, σ. 145 κ.έ. - Έλένης Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας - Ρωξάνδρα Στούρτζα... Ιστορική βιογραφία*, 3η έκδοση, Αθήνα 1997, σ. 649.
10. Isambert, έ.ά., σ. 69-71.
11. Βλ. Κ. Καιροφύλα, *Ό μισελληνισμός του Metternich*, Αθήνα 1917, πολλαχού. - Έλένης Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας. Ό άνθρωπος - ό διπλωμάτης*, 79

κ.έ., 126 κ.έ., 132 κ.έ. - Άπ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του νέου Έλληνισμού*, Ε', 564 κ.έ. - Isambert, έ.ά., σ. 71-72.

12. Metternich, *Mémoires, documents et écrits divers*, τ. III, 383, 449, 456 κ.ά.

13. Βλ. Δημήτρη Λουλέ, *Ό ρόλος τής Ρωσσίας στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα 1981, σ. 12 κ.έ., 14 κ.έ.

14. Όταν τό 1819 ό Καποδίστριας επισκέφθηκε για πρώτη και τελευταία φορά τήν πατρίδα του Κέρκυρα — μετά τήν αναχώρησή του για τήν Πετρούπολη τό 1808 — είχε τονίσει στους πολυάριθμους όπλαρχηγούς που τόν επισκέφθηκαν ότι ό τσάρος δέν ήταν καθόλου διατεθειμένος νά κηρύξει τόν πόλεμο κατά τής Τουρκίας ή νά περιπλέξει τις σχέσεις του μέ τήν φιλότουρκη Αγγλία. Έπρεπε επομένως νά στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις. Βλ. Αρχείο Καποδίστρια, Α' σ. 53. Για τήν εγκύκλιο επιστολή που συνέταξε τότε και τήν έστειλε στόν Ρώσο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Stroganoff, βλ. Έλένης Κούκκου, «Τό ανέκδοτο ελληνικό κείμενο τής εγκυκλίου επιστολής του Ιωάννου Καποδίστρια, τής 6/18 Απριλίου 1819 από τήν Κέρκυρα» *Ανακοίνωση στην Ακαδημία Αθηνών*, Πρακτικά Ακαδημία Αθηνών, 2 Α', Αθήνα 1997.

15. Αρχείο Έξωτερικής πολιτικής τής Ρωσσίας στην Μόσχα. Γραμματεία, 12961 (1828). Υπόμνημα τής ρωσικής πρεσβείας στό Λονδίνο πρό τόν Ρώσο ύπουργό των Έξωτερικών, Nesselrode, 20 Φεβρουαρίου 1828.

16. Harold Temperley, *The foreign policy of Canning, 1822-1827*, London 1925. Φωτοτυπημένη ανατύπωση, Michigan 1962, σ. 333.

17. A. Prokesch-Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen von turkische Reiche*, Wien 1867, τ. 4, σ. 63-73. Τό σχέδιο δημοσιεύθηκε και στους «Times» του Λονδίνου, στις 15 Ιουνίου 1824.

18. Όπως συνέβη και μέ τις Παραδουνάβιες Ήγεμονίες τό 1859 και μέ τήν ένωση τής Βουλγαρίας μέ τήν Ανατολική Ρωμυλία τό 1885.

19. Temperley, έ.ά., σ. 322. Βλ. και Δ. Λουλέ, έ.ά., σ. 17.

20. Λεπτομέρειες για τόν θάνατο του Αλεξάνδρου βλ. Έλένης Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας - Ρωξάνδρα Στούρτζα*, σ. 442 κ.έ.

21. Βλ. Π. Πετρίδη, *Η διπλωματική δράσις του Ιωάννου Καποδίστρια υπέρ των Έλλήνων*, 1814-1831, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 168 κ.έ. και σημ. 8 τήν σχετική βιβλιογραφία για τό ταξίδι του Wellington και τις εκεί ενέργειές του.

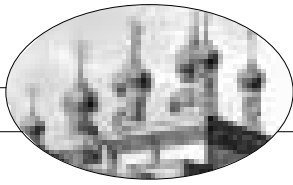
22. Ed. Driault et M. Lhéritier, *Histoire diplomatique...*, 1, σ. 318-319. - Temperley, *The foreign policy*, σ. 351 κ.έ. - J.S. Dostian, *Η Ρωσσία και τό βαλκανικό ζήτημα* (ρωσικά), Μόσχα 1972, σ. 238 κ.έ., όπου και ή παλαιότερη ρωσική βιβλιογραφία. - C.M. Woodhouse, *Capodistria. The Founder of Greek Independence*, London, New York, Toronto 1973, σ. 317.

23. Επίσημο αντίγραφο υπάρχει και στό Αρχείο Έξωτερικής Πολιτικής τής Ρωσσίας (Μόσχα). Γραμματεία, Φ. 12960.

24. C.W. Crawley, ό.π., σ. 62, υποθέτει από τούς Ρώσσους.

25. O.M. Sparo, *Η απελευθέρωση τής Ελλάδας και ή Ρωσσία*, Αθήνα 1971, σ. 162.

26. Βλ. Ἐλένης Κούκκου, Ἰωάννης Καποδίστριας... σ. 42 κ.έ., ὅπου καί ἄλλη βιβλιογραφία.

27. Ἀρχεῖον Ἐξωτερικῆς πολιτικῆς Ρωσσίας. Γραμματεία, Φ. 12692, 20 Φεβρουαρίου 1828.

28. Prokesch - Osten, ὁ.π., σ. 245.

29. Τό κείμενο τῆς Συνθήκης δημοσιεύθηκε ἀμέσως στούς «Times» τοῦ Λονδίνου, στίς 9 Ἰουλίου 1827 καί λίγο ἀργότερα, στίς 28 Ἰουλίου καί στίς 4 Αὐγούστου 1829 στήν «Gazzetta degli stati uniti delle Isole Ionie» ἀριθ. 500 καί 501. Βλ. καί H. Temperley ὁ.π., σ. 601-606. G. Isambert, ὁ.π., σ. 297-305. - Γ. Δαφνῆ, ὁ.π., σ. 545.

30. Βλ. Ἐλένης Κούκκου, ὁ.π. σ. 234 κ.έ. ὅπου καί ἡ ἄλλη βιβλιογραφία.

31. Ἡ συνθήκη ὑπογράφηκε στό Λονδῖνο, ἐπειδή ἡ ρωσική κυβέρνησις εἶχε στείλει ὅλα τά σχετικά ἔγγραφα τῆς δικῆς τῆς πληρεξουσιότητος στόν πρέσβη τῆς στό Λονδῖνο Christofer Lieven.

32. Temperley, ὁ.π. σ. 254.

33. Βλ. καί «Courrier», 13 Ἰουλίου 1827. Ὑπῆρχαν ὁμως καί τά ἀντίθετα δημοσιεύματα. Βλ. «Morning Advertiser», 17 Ἰουλίου 1827. Οἱ «Times», 9 Ἰουλίου 1827, ἔγραψαν ὅτι ἡ Συνθήκη μποροῦσε νά εἶχε ὑπογραφῆ ἠνωρίτερα, ἂν οἱ Σύμμαχοι δέν καθυστεροῦσαν ἐξαιτίας τῶν αὐστριακῶν ραδιουργιῶν, πού ἀποσκοποῦσαν στό νά δώσουν καιρό στήν Τουρκία νά καταπνίξει τήν ἐλληνική Ἐπανάστασι, μέ τήν βοήθεια τῶν Αἰγυπτίων.

34. Βλ. Ἀλεξ. Σούτσου, Συλλογή τῶν εἰς τό Ἐξωτερικόν Δημόσιον Δίκαιον τῆς Ἑλλάδος ἀναγομένων ἐγγράφων, Ἀθήναι 1858, σ. 20. Ὁ πρέσβης τῆς Ρωσσίας μάλιστα εἶχε δηλώσει εὐθέως στήν Πύλη ὅτι «ἡ εὐρωπαϊκή ἐπέμβασι ὅπωςδήποτε θά πραγματοποιηθεῖ εἴτε ἀπό πέντε Δυνάμεις, εἴτε ἀπό τρεῖς, εἴτε ἀπό δύο, εἴτε ἀκόμη καί ἀπό μία». Ἐνοῶντας τήν Ρωσσία «Courrier», 12 Ἰουνίου 1827.

35. Ἡ σπουδαιότερη διαφορὰ ἀνάμεσα στό Πρωτόκολλο τῆς 4ης Ἀπριλίου 1826 καί τῆς Συνθήκης τῆς 6 Ἰουλίου 1827, ἦταν ἀκριβῶς αὐτό τό ἄρθρο τοῦ μυστικοῦ πρωτοκόλλου, πού προέβλεπε τήν χρησιμοποίησι ὄλων τῶν μέσων, ἀκόμη καί τῆς βίας, ἂν ἡ Τουρκία ἀρνήσταν

τήν ἐφαρμογή τῆς ἀνακωχῆς, πού ὄριζε ἡ Συνθήκη. Βλ. καί...

36. Driault et Lhéritier, ὁ.π. σ. 371-377.

37. Driault et Lhéritier, ὁ.π. σ. 375 κ.έ.

38. Καποδίστρια, Ἐπιστολαί, Α', σ. 161-162.

39. Βλ. Ἀπ. Δασκαλάκη, Ἡ ἐπανάστασις καί ἡ Εὐρώπη. Περιοδικό «Ἱστορία», 34 (1971). Ἀφιέρωμα στό '21, ὅπου γράφει ὅτι ἐνῶ οἱ Ἕλληνες κήρυξαν τήν ἐπανάστασι ἀκριβῶς γιά τήν ἀποτίναξι τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, οἱ λεγόμενες προστάτριες Δυνάμεις, μέ τήν Συνθήκη τοῦ Λονδίνου ἤθελαν τήν Ἑλλάδα ὑποτελεῖ σ' αὐτές. Γιά τήν ἀπήχησι, πού εἶχε ἡ ὑπογραφή τῆς Συνθήκης στήν Ἑλλάδα βλ. C. Crawley, ὁ.π. σ. 79, τήν ἀνέκδοτη ἐπιστολή τοῦ Βιάρου Καποδίστρια πρὸς τόν ἀδελφό του Ἰωάννη Καποδίστρια, τῆς 28 Ἰουλίου 1827.

40. Βλ. λεπτομερῶς στήν εἰδική μελέτη τοῦ C.M. Woodhouse, Ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, μετάφρασι ἀπό τά ἀγγλικά Σωκρ. Χατζηπολυχρόνη, Ἀθήνα 1977, ὅπου καί ὅλη ἡ ἄλλη βιβλιογραφία.

41. Βλ. Parliamentary Papers, τ. 2.

42. Καποδίστρια, Ἐπιστολαί, τ. 3, 25 Μαρτίου 1830.

43. Κεντρικό Κρατικό ἀρχεῖο Μόσχας. Τμήμα Παλαιῶν Ἐγγράφων Φ. 3/57, 11 Μαρτίου 1830.

44. «Courrier», 3 Σεπτεμβρίου 1831.

45. Μάρξ-Ἐγκελς, Ἀπαντα, τ. 10, σ. 40.

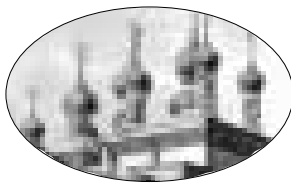
46. Ἀρχεῖο Ἰνστιτούτου ρωσικῆς Λογοτεχνίας. Πετρούπολι. Ἀρχεῖο Ἀλεξ. Σπούρτζα, Φ. 288/2, ἔγγραφο 13.

47. Mémoires, τ. 1, σ. 87.

48. «Οἱ Ἄγγλοι πού κατέχουν τά Ἐπτάνησα καί ὁ ἀρμοστής Maitland μεταχειρίζεται τοὺς συμπατριώτες μου ὡς Ἰνδούς...» θά γράφει ὁ Καποδίστριας στό σχετικὸ ὑπόμνημά του, ὅταν ἐπισκέφθηκε τήν Κέρκυρα τό 1819. Βλ. Ἀρχεῖον Καποδίστρια, Α', σ. 57-58.

49. Συνοπτική, ἀλλὰ μέ γνώση τοῦ θέματος, εἶναι ἡ σύντομη μελέτη, τοῦ πρόωρα χαμένου, Δημήτρη Λουλέ, πού ἤδη ἀναφέρθηκε: «Ὁ ρόλος τῆς Ρωσσίας στήν διαμόρφωσι τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους».

Ἡ παρουσία καί ἡ προσφορά τῶν Ἑλλήνων στίς δύσκολες πολεμικές περιπέτειες τῆς Ρωσσίας

18ος καί 19ος αἰώνας

Βασίλειος Ἀσημομύτης

Επί χίλια καί πλέον χρόνια ὑπάρχουν ἀδιάλειπτοι δεσμοί μεταξύ Ρωσσίας καί Ἑλλάδος. Ἡ σχέση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέ τούς Ρώσσους ὑπῆρξε ἀμφίδρομη, ὅπως κάθε δυναμική σχέση. Ὁ Ρώσσοι συγγραφέας Α. Ρόγκοφ σημειώνει πώς ἡ μεσαιωνική Ρωσσία διατήρησε μέ τούς Ἑλληνες τόσο πολλές πολιτιστικές ἐπαφές, ὅσο δέν εἶχε μέ τούς λαούς καμμιάς ἄλλης χώρας, κι αὐτό δέν εἶναι ὑπερβολή¹. Οἱ πολιτιστικές αὐτές σχέσεις δέν εἶναι δυνατόν νά ἐρμηνευθοῦν καί νά κατανοηθοῦν, ἂν δέν λάβει κανεῖς ὑπόψη του τό γεγονός ὅτι οἱ Ρώσσοι ἀσπάζτηκαν τόν Χριστιανισμό, θέτοντας ἔτσι τίς βάσεις τῆς δημιουργίας τῆς Ἁγίας Ρωσσίας μέ συνεκτικό κρίκο τήν ὀρθόδοξη πίστη καί τόν βυζαντινό παράγοντα.

Ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν Ρώσσων συνέβαλε καταλυτικά στήν ἱστορική πορεία τῶν δύο λαῶν, Ἑλλήνων καί Ρώσσων. Ὡς πρώτη προσφορά τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τούς Ρώσσους θεωρήθηκε ἡ διά τῶν Κυρίλλου καί Μεθοδίου δημιουργία τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου, μέ στοιχεῖα πού πήραν ἀπό τό Ἑλληνικό, καί ὡς συνέπεια αὐτοῦ ἡ μετάφραση στά Ρωσικά τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῶν λειτουργικῶν κειμένων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων. Θά ἀκολουθήσουν ἐκατέρωθεν κι ἄλλες πολιτισμικές προσφορές τῆς ὀρθόδοξης πίστεως καί οἱ δεσμοί παρέμειναν ἰσχυροί καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας².

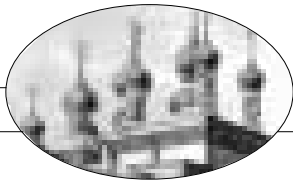
Οἱ Ρώσσοι δέν μένουν ἀσυγκίνητοι καί ἀγνώμονες μπροστά σέ ὅσα δέχτηκαν. Νιώθουν ὑποχρέωση, ἀπό τήν πρώτη ἀρχή, νά συμπαρασταθοῦν στούς Βυζαντινοὺς Ἑλληνες σέ δύσκολες στιγμές, κυρίως πολεμικές. Ἐτσι σέ ἀνύποπτο χρόνο ὁ Βλαδίμηρος, Πρίγκιπας τοῦ Κιέβου, θά σπεύσει νά στείλει τήν περίφημη druzina τῶν

6.000 Βαράγγων, γιά νά βοηθήσει τόν Βασίλειον Β' τόν Βουλγαροκτόνο στούς πολέμους ἐναντίον τῶν «Δυνατῶν», Βάρδα Φωκά καί Βάρδα Σκληροῦ. Ἡ ἐπέμβαση αὐτή τοῦ Ρωστικοῦ στρατοῦ ἐμπόδισε τήν πτώση τοῦ Αὐτοκράτορος. Τό στρατιωτικό αὐτό τμήμα θά παραμείνει μόνιμα στήν ὑπηρεσία τοῦ Βασιλείου καί θά ἀποτελέσει ἓνα σημαντικό μέρος τῶν ἐπιλέκτων στρατευμάτων του³.

Καί ἤλθαν γιά τούς Ἑλληνες χρόνοι δίσεχτοι καί ἡ «Ρωμανία ἐπάρθεν». Τότε, κατά τήν Τουρκοκρατία, οἱ σχέσεις Ρωσσίας καί Ἑλλήνων συγχροτοῦνται ἀπό πραγματική συναλληλία καί ἐκατέρωθεν προσφορά καί ἀνταπόδοση. Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης (1453) καί τῆς Τραπεζοῦντας (1461) ἔδωσαν ἀφορμή στούς Ρώσσους νά προσφέρουν στούς κατατρεγμένους ἀπό τούς Τούρκους Ἑλληνες ἄσυλο, πολιτική προστασία, οικονομική ἐνίσχυση καί μοναδικές εὐκαιρίες γιά νά διατηρήσουν τήν Χριστιανική τους πίστη καί τήν ἐθνική τους συνείδηση. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ Ἑλληνισμός ἐμφανίζεται νά προσφέρει ἀπό τά ἀποθέματα τοῦ πνευματικοῦ του πλούτου καί, ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, οἱ Ἑλληνορωστικές πνευματικές σχέσεις μποροῦν νά θεωρηθοῦν δυναμικότερες ἀπό ἐκεῖνες τίς σχέσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέ τήν Δύση⁴. Στήν συμβολή καί ἀνάπτυξη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στούς Ρώσσους καί τούς Ἑλληνες ἐξέχουσα θέση καταλαμβάνει ὁ Ἑλληνας Μάξιμος ὁ Γραικός, ἄνθρωπος πολυτίμητος στήν Ρωσική Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, λόγῳ τῶν μόχθων του πρὸς βελτίωση τῶν ρωσσοσλαβονικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων⁵.

Μέ αὐτές τίς προϋποθέσεις γίνεται ἀντιληπτή καί ἐρμηνεύεται ἡ διάθεση τῶν Ἑλλήνων, τόσο ἐκείνων πού εὐρίσκονται στήν Ρωσσία, ὅ-

— Ὁ Βασίλειος Ἀσημομύτης εἶναι καθηγητής τῆς Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης. Ἔχει σπουδάσει Ἱστορία, Φιλολογία, Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καί Θεολογία στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, τοῦ ὁποῦ καί ἔχει ἀναγορευθεῖ διδάκτωρ Θεολογίας.

σον και εκείνων του Έλλαδικού χώρου, να θέλουν να συμπαρασταθούν με κάθε τρόπο, όταν η Ρωσσία ζητεί βοήθεια ή βρίσκεται σε κάποια δύσκολη πολεμική κατάσταση.

Στά τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα δημιουργείται αναβρασμός των Χριστιανών στα Βαλκάνια και ιδίως των Ελλήνων στις ελληνικές περιοχές, Δυτική Στερεά Ελλάδα, Ήπειρο, Αλβανία και εξαπλώνεται στην Δυτική Μακεδονία. Ο αναβρασμός αυτός εξαιτίας των υπερβασιών, τόσο των τουρκικών διοικητικών, όσο και των φορολογικών οργάνων, βρίσκεται διέξοδο σε κινήσεις απελπισίας, όπως ο ξεσηκωμός του αρματολού της Νάουσας Ζήση Καραδήμου και των δύο γιων του, Βασίλη και Δημήτρη, «ενάντια στην στρατολόγηση νέων γενιτσάρων». Το σύνθημα της εξέγερσης ήταν: «Εμείς δεν παραδίνουμε τους γιούς μας στους μουσουλμάνους» και τό τολμημά τους αυτό πληρώθηκε με την ζωή τους.

Η αναστάτωση αυτή είναι γενικότερη και κατά την άποψη του ιστορικού Άπ. Βακαλόπουλου, έχει σχέση με την εμφάνιση του Μεγάλου Πέτρου στο προσκήνιο της ιστορίας⁶. Οι Έλληνες, απογοητευμένοι από τους ήγεμονες της Δύσης, φυσικό ήταν να στραφούν προς τους Ρώσους, που διέθεταν μεγάλες δυνάμεις, επίφοβες για τον Σουλτάνο, ήταν ορθόδοξοι και είχαν ένα δυναμικό τσάρο να τους κατευθύνει.

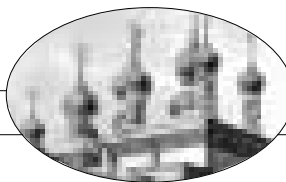
Σ' αυτήν την περίοδο θά δημιουργηθεί τό μεσσιανικό όραμα της Ρωσσίας, διάδοση προφητειών, χρησμών και όράσεων. Μέσα σ' αυτή την θολή ατμόσφαιρα υποθάλλεται ο αλόγιστος μυστικισμός και η αίγλη, με την οποία οι ραγιαδες περιβάλλουν την επιβλητική προσωπικότητα του Μ. Πέτρου (1689-1725). Για όλους αυτούς τους λόγους η Ρωσσία εξυψώθηκε στην υπόληψη των Ελλήνων, οι οποίοι, στρέφοντας απελπισμένοι τά βλέμματά τους προς αυτήν, ικέτευαν την συνδρομή του. Ο μονάρχης εκείνος, που άνοιξε διάπλατα τίς πύλες του κράτους του στον δυτικό πολιτισμό, στρέφει τά μάτια του προς Νότο, στον Εύξεινο Πόντο, τον Βόσπορο και την Κωνσταντινούπολη, τό Αιγαίο, κινούμενος από τίς ιστορικές αναμνήσεις του παρελθόντος, αλλά και από τίς οικονομικές ανάγκες του.

Ο Πέτρος αισθάνεται την ανάγκη να προσεταιριστεί, αν όχι τους Έλληνες, τουλάχιστον τους ορθοδόξους: όρίζει, λοιπόν, τον Ρώσο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Τολστόι να έλθει σ' επαφή με Έλληνες, Σλαύους και Ιταλούς ναυτικούς, να τους στρατολογήσει για να τους

χρησιμοποιήσει ως ναυτικά στελέχη. Είναι γνωστή η περίπτωση του Έλληνα Μπότση, σπουδαίου ναυτικού, ο οποίος ανέλαβε, μαζί με άλλους, την οργάνωση του στόλου της Βαλτικής. Έν τω μεταξύ, Ρώσοι πράκτορες τριγυρίζουν στις ελληνικές επαρχίες της Οθωμανικής κυριαρχίας και στα Ίονια νησιά, μοιράζοντας σε μοναστήρια και σ' εκκλησίες πλούσια δώρα του τσάρου, που φέρουν την εικόνα του με την επιγραφή «Petrus Primus Russograecorum Monarcha». Τότε δέχεται και η Μονή των Ίβήρων τό τεράστιο σε μέγεθος, περίφημο πολύτιμο Ευαγγέλιο, δώρο του Μ. Πέτρου, που σώζεται μέχρι σήμερα.

Παράλληλα μορφωμένοι Έλληνες γίνονται πρόθυμα δεκτοί στην Ρωσσία και παίρνουν μεγάλα αξιώματα. Η φήμη του μεγάλου τσάρου φέρνει τον λόγιο μοναχό Αναστάσιο στην Ρωσσία και εγκαθίσταται στην Μόσχα, απ' όπου διακηρύσσει ότι η λύτρωση του Γένους θά προέλθει από τον «Φιλέλληνα βασιλέα». Τό 1709 η μεγάλη ώρα του Πέτρου φθάνει: η μάχη της Πολτάβας, όποτε κατατροπώνει τον Κάρολο ΙΒ' της Σουηδίας, που είχε συμμαχήσει με τον Σουλτάνο. Τό Γενάρη (6) του 1711 ο Μέγας Πέτρος σε υπόμνημά του διαγράφει την πολιτική του απέναντι στους βαλκανικούς λαούς, ότι «η Ρωσσία δεν είναι καθόλου διατεθειμένη να μείνει ανίσθητη στις κραυγές της οδύνης και της απελπισίας των Ελλήνων, Ρουμάνων, Βουλγάρων και Σέρβων, που στενάζουν κάτω από τον ζυγό των Τούρκων»⁷.

Οί σκλαβωμένοι Έλληνες άνυπόμονα πιά περιμένουν την επέμβαση του ισχυρού προστάτη τους. Τόσο μάλιστα άνάβουν τότε τά αίματα στην Ελλάδα, ώστε οι αρματολοί της Ακαρνανίας με άρχηγό τον Τσεκούρα σφάζουν μέσα σε μία νύχτα τους Τούρκους της περιοχής. Ο Τσάρος Πέτρος στις 23 Μαρτίου 1711 εκδίδει την γνωστή προκήρυξή του «προς πάντας τους πιστούς και πάντας τους μητροπολιτάδες, όπου μās αγαπούν, και τους βοϊβοδάδες και τους σερδάριδες και τους προεστούς των κλεφτών και τους καπετάνους, και τά άξια παλληκάρια και πάντας τους χριστιανούς όπου είναι εις την πίστιν μας και πάντας τους παπάδες. Εγώ σās κράζω εις τό ασκέρι μου και εις τό μεγάλο τάμπουρό μου, και σεις να φέρετε και πιστούς σας φίλους. Με την δύναμιν του σπαθιού μου να εύρετε ήσυχίαν και να γλυτώσετε από τους Τούρκους. Και ό,τι τιμήν σās έκαμαν οι μεγάλοι άφεντάδες και οι μεγάλοι άγάδες, και εγώ παρόμοια θέλω σας την κάμνει. Διά την λύτρωσίν σας

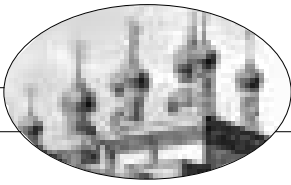

ἐμπαίνω εἰς τὰ βάσανα καὶ θέλω νά μέ βοηθήσετε καί μετὰ ταῦτα θέλει σᾶς δώσει ὁ Θεός τό πάσα καλό καί θέλετε εὔρει ἐκ μέρους μου τιμὴν καί εὐσπλαχνίαν». Οἱ σύγχρονες μαρτυρίες δείχνουν ὅτι οἱ Ἕλληνες παρακολουθοῦν μέ συγκίνηση τίς ἐπιχειρήσεις του καί ἡ συμπάθειά τους πρὸς τοὺς Ρώσους εἶναι ἐκδηλη, ὅμως δέν ξεσηκώνονται. Ἄσχοῦν μόνο παθητικὴ ἀντίσταση. Οἱ κάτοικοι τῆς Νάουσας μέ ἐπικεφαλῆς τοὺς προύχοντες δέν προθυμοποιήθηκαν νά παραδώσουν σιτηρὰ στοὺς Τούρκους, πού προορίζονταν γιὰ τὸν ἐφοδιασμόν τῶν στρατευμάτων πού ἐκστράτευαν ἐναντίον τῶν Ρώσων. Ἔτσι ἔγιναν «παραίτιοι νά ναυαγήσῃ ἡ προμήθεια καί νά προκληθῇ ἀναστάτωση» ὅπως γράφει ἡ σχετικὴ σουλτανικὴ διαταγὴ⁸. Σύμφωνα μέ τὴν ἐκθεση τοῦ Βενετοῦ προξένου στό Δυρράχιο στίς 28 Ἰανουαρίου 1711 μᾶς πληροφορεῖ πὼς ὁ μπεηλέρμπεης τῆς Ρούμελης κάνει περιοδεῖες ἀπὸ Μοναστήρι μέχρι Σόφια καί λαμβάνει προληπτικὰ μέτρα κατὰ τῶν Ἑλλήνων, συλλήψεις προκρίτων, βίαιες στρατολογίες. Ἵστερα ὁ ἴδιος ὁ πρόξενος πληροφορεῖ τὴν κυβέρνησή του (30 Ἀπριλίου 1711) ὅτι σέ διάφορα μέρη τῆς Ρούμελης καί τῆς Μακεδονίας παρουσιάζονται σώματα (ληστῶν) ἀπὸ 400-500 ἄνδρες, χριστιανούς καί

μουσουλμάνους, πού ληστεύουν καί σκοτώνουν κυρίως Τούρκους⁹. Ἡ ἐμφάνιση αὐτῶν τῶν κλέφτικων ομάδων μέ τό μεγάλο ἀριθμὸ ἀνδρῶν εἶναι ἀδύνατο νά ἐρμηνευθεῖ ἂν δέν τό δοῦμε ὡς συνέπεια τῆς ἐπιδείνωσης τῶν ρωσσοτουρκικῶν σχέσεων καί τῆς ἐκρηξῆς τοῦ πολέμου. Ὁ Ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος λήγει μέ τὴν ἀπροσδόκητη ἤττα τοῦ Μ. Πέτρου στό Stanilesti, κοντὰ στόν Προῦθο, στίς 19-21 Ἰουλίου 1711. Ἀπελπισμένος ὁ τσάρος καί ταπεινωμένος συνθηκολογεῖ. Ἔτσι ἐγκαταλείπει τό ὄραμα τοῦ Εὐξείνου καί στρέφεται πρὸς τὴν Βαλτικὴ.

Ὅ,τι δέν εἶχε κατορθώσει νά ἐπιτύχει ὁ Μ. Πέτρος ἐπιχείρησε νά τό πραγματοποιήσῃ ἡ Αἰκατερίνη Β' (1762-1796). Γνωρίζει τί προσδοκοῦν ἀπὸ αὐτὴν οἱ σκλαβωμένοι Χριστιανοὶ τῆς Βαλκανικῆς καί πρὸ πάντων ὁ ἀνυπόμονος ἑλληνικὸς λαός, θεωρῶντας τὴν Ρωσσία ὡς «κοινὴ τῶν ὀρθοδόξων μητέρα καί μόνη ἐλπίδα καί καταφυγὴ τοῦ δυστυχοῦς γένους τῶν Ἑλλήνων εἰς τούτους τοὺς καιρούς». Ξέρει ἀκόμη τί πρόσφεραν οἱ Ἕλληνες πού ἐγκαταστάθηκαν στὴν Νότια Ρωσσία καί τί εἶναι δυνατόν νά προσφέρουν στό μέλλον. Φλέγεται ἀπὸ τὸν πόθο νά παραλάβει τὴν Βυζαντινὴ κληρονομιά καί αὐτὸ γίνεται σκοπός. Γι' αὐτὸ πιέζει τὴν Τουρκία συνεχῶς ἀ-

πό τήν ώρα πού ανέβηκε στόν θρόνο. Κι ὁ Σουλτάνος νιώθει νά βρίσκεται πάντοτε σέ παραμονές πολέμου μέ τήν Ρωσία.

Πληροφορεῖται καθημερινά γιά τό πνεῦμα, πού ἐπικρατεῖ στήν Ἑλλάδα. Μαθαίνει ὅτι βρίσκονται σέ κατάσταση ἀναβρασμοῦ ἡ Ἀκαρνανία κι ὁ Βάλτος, ἡ Θεσσαλία καί ἡ Μακεδονία, ἡ Πελοπόννησος καί πρό πάντων ἡ Μάνη. Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν χώρα ἡ Τσαρίνα ζητεῖ νά βρεῖ τοὺς καλύτερους συμμάχους τῆς, τοὺς πάντοτε πρόθυμους νά ἐπαναστατήσουν Μανιάτες.

Τήν ἐκστρατεία στήν Μεσόγειο καί ἰδιαίτερα στό Μοριά εἰσηγήθηκε θερμά καί διαρκῶς παρεκίνησε ὁ ἐκ Σιατίστης λοχαγός τοῦ Πυροβολικοῦ Γεώργιος Παπάζωλης¹⁰. Τήν ἐπιχείρηση ἀναλαμβάνουν οἱ ἀδελφοί Ὀρλώφ. Στά 1765 στήν Πετρούπολη στό Συμβούλιο τοῦ Στέμματος ὁ Κόμης Γρηγόρης Ὀρλώφ ἀναπτύσσει τό σχέδιό του γιά τήν ἐκστρατεία τοῦ Ἀρχιεπελάγου καί ἐκφράζει τήν πεποίθησή του ὅτι αὐτή θ' ἀποσπάσει τήν προσοχή καί τίς δυνάμεις τῶν Ὀθωμανῶν ἀπό τόν Βορρά, καί συνεπῶς οἱ πολεμικές ἐπιχειρήσεις τῶν ρωσικῶν στρατιῶν στά Βαλκάνια θά διευκολυνθοῦν γι' αὐτό, πάση θυσία, ἔπρεπε νά ξεσηκωθοῦν οἱ Ἕλληνες.

Οἱ τελευταῖοι μαθαίνουν ἀπό δικούς τους κι ἀπό Ρώσους τήν ἐκστρατεία καί ἐτοιμάζονται. Μερικοί ἀπό τά νησιά τοῦ Αἰγαίου σπεύδουν μέ κάθε τρόπο νά καταταγοῦν ὡς ναῦτες σέ ρωσικά καράβια. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ καραβοκύρη ἀπ' τήν Μύκονο Ἀντώνη Ψαροῦ, πού πῆγε στήν Πετρούπολη καί ζήτησε ἀπό τό Ναυαρχεῖο νά ὑπηρετήσουν στό ρωσικό ναυτικό¹¹. Σύμφωνα μέ ρωσικές πηγές, τότε σέ κάθε ρωσικό πλοῖο τοποθετήθηκαν κάμποσοι Ἕλληνες ναυτικοί, ὡς πλοηγοί, ἀκόμη, καί καπετάνιοι.

Μιά ἄλλη σημαντική περίπτωση ἦταν ἐκείνη τοῦ Ἰωάννη Βαρβάκη. Στά τέλη τοῦ 1769 ὁ Ψαριανός καπετάνιος, πού οἱ Τοῦρκοι θεωροῦσαν τόν πιό τρομερό κουρσάρο στό Αἰγαῖο καί τόν εἶχαν ἐπικηρύξει μέ 1000 πιάστρα, πληροφορήθηκε ἀπό τόν πατέρα του Ἀνδρέα ὅτι οἱ Ρώσοι πέρασαν τό Γιβραλτάρ καί βρίσκονταν στήν νότια Πελοπόννησο· ἔσπευσε λοιπόν μέ τό εἰκοσοκάνονο καράβι του, μιά γρήγορη «σεμπέκα» καί τέθηκε ὑπό τās διαταγὰς τοῦ ναυάρχου Σπιρίντωφ. Συμμετείχε μάλιστα στήν ἀπό θαλάσσης πολιορκίαν τοῦ Ναβαρίνου, πού ἔπεσε στίς 10 Ἀπριλίου 1770.

Ἡ προσφορά τοῦ Βαρβάκη ὑπῆρξε ἰδιαίτερα σημαντική στήν ναυμαχία τοῦ Τσεσμέ. Ὄταν ὁ Τουρκικός στόλος μπῆκε γιά νά κρυφτεῖ στόν

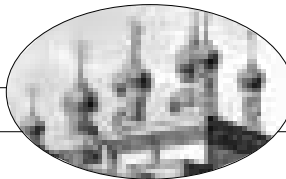
Κόρφο, μετέτρεψε, κατὰ πρόταση τοῦ Σπιρίντωφ, τό καράβι του σέ πυρπολικό καί ὀδηγώντας το μπῆκε στό λιμάνι ἀπό τά ρηγά του καί πλησίασε μιά τουρκική φρεγάτα καί, ἀφοῦ ἔδιωξε τό πλήρωμα, πού ἦταν Ρῶσοι οἱ πιό πολλοί, τήν τινάζε στόν ἀέρα. Τινάχτηκε κι αὐτός στήν θάλασσα, ὅπου ἔτρεξαν οἱ Ρῶσοι ναῦτες καί τόν ἔσωσαν, καθώς εἶχε τραυματιστεῖ θανάσιμα. Τήν πράξη του αὐτή ἐπιβεβαιώνουν: ὁ ναύαρχος Σπιρίντωφ στό ἡμερολόγιό του καί τό ἐγγράφο πού ἔστειλε στήν Αἰκατερίνη ὁ Ἀλέξιος Ὀρλώφ, βάσει τοῦ ὁποῖου ὁ Ἕλληνας καπετάνιος μέ ὑψηλότατη προσταγή τήν 21η Ὀκτωβρίου 1772 προήχθη σέ ὑπολοχαγό¹². Στόν Τσεσμέ ἀναφέρεται πῶς ἔλαβε μέρος ἓνας νεαρός μόλις 17 ἐτῶν, κάποιος Λάμπρος Κατσώνης, πού κατατάχθηκε ἐθελοντής στόν Ρωσικό στόλο. Στήν πολιορκία τῆς Κορώνης εἶχε διακριθεῖ γιά τό θάρρος καί τήν νοημοσύνη του¹³.

Καί οἱ Ψαριανοί, πού διακρίθηκαν ὡς καταδρομεῖς, ἀρχικά δίστασαν στήν πρόταση-προτροπή τοῦ Σπιρίδωφ νά ἐπαναστατήσουν. Ὑστερα, ὅμως ἀπό τήν πυρπόληση τοῦ Ὀθωμανικοῦ στόλου δέχτηκαν νά συμμετέχουν. Οἱ Ψαριανοί δέν εἶχαν παρά μόνον 36 σακολέβες, ἀπό τίς ὁποῖες 25 μετέτρεψαν σέ καταδρομικά. Ὄπωςδήποτε τότε οἱ Ψαριανοί θαλασσοκράτησαν ἀπό Μακεδονία καί Θράκη μέχρι τήν Ἰωνία καί τήν Συρία¹⁴.

Ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ εἶχε ἀφήσει τά σπέρματα τῶν μεταγενεστέρων προστριβῶν καί ρήξεων μεταξύ Ρωσίας καί Τουρκίας. Γιά πρώτη φορά ὁ ρωσικός κίνδυνος εἶναι τόσο αἰσθητός στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Ὁ Γρηγόρης Πατιόμκιν, ἀφοσιωμένος στήν Αἰκατερίνη διοικητής τῆς Νότιας ἢ Νέας Ρωσίας, θέτει σ' ἐφαρμογή τό «Ἑλληνικό ἢ μεγάλο σχέδιο», δηλαδή τήν προέκταση τῆς Ρωσίας πρὸς Νότο μέ στόχο τήν Κωνσταντινούπολη καί τήν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων.

Τό 1779 ἀποφασίζεται ἡ προσάρτηση τῆς Κριμαίας καί ἄλλων τόπων. Μετά τό γεγονός αὐτό ἀκολουθεῖ νέα φάση ἐποικισμοῦ τῶν πόλεων τῆς Ν. Ρωσίας. Ὁ Πατιόμκιν καταλαβαίνει πῶς γιά νά προφυλαχθοῦν τά παράλια χρειάζεται στρατό. Τότε καλεῖ Ἕλληνες στρατιωτικούς καί τοὺς ἀναθέτει τήν φρούρηση τοῦ τόπου. Αὐτοὶ ἀποτελέσαν τό Μπαλακλαβικό τάγμα, ἐπειδὴ ἡ ἔδρα του ἦταν ἡ πόλη τῆς Κριμαίας Μπαλακλαβά, πού πρόσφερε πολλές ὑπηρεσίες στήν Ρωσία καί γιά πολλά χρόνια.

Σ' αὐτό τό τάγμα κατετάχθη ὡς ἀξιωματικός κι ὁ Λάμπρος Κατσώνης. Σύντομα θά δια-

κριθεῖ σέ ἐκστρατείες, ὅπως ἐκείνη στήν Περσία καί θά προαχθεῖ στό βαθμό τοῦ Λοχαγοῦ «ἐπί ἀνδραγαθία». Ὁ νέος Ρωσοτουρκικός πόλεμος βρίσκει τόν Κατσώνη κυβερνήτη ἐξωπλισμένου πλοίου ἔχοντας γιά πλήρωμα, μεταξύ ἄλλων, 98 Ἕλληνες. Σύντομα γίνεται διοικητής στολίσκου καί τόν Μάη τοῦ 1788 ἀρχίζει τήν δράση ἐναντίον τῶν Τούρκων.

Ὁ Κατσώνης πληροφορεῖται τήν τουρκορωσική συνθήκη τοῦ Ἰασίου (1792) κ' ἐξοργίζεται. Ἀγανακτισμένος ὁ Λάμπρος δέν ἀναγνωρίζει τή συνθήκη, ὁρᾷ μέ ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία, ἔχοντας ἕνα στολίσκο ἀπό 12 καράβια. Στέλνει τότε στήν Αἰκατερίνη μιά μακρά δήλωση, πού ὀνομάζεται «φανέρωση». Σ' αὐτή τήν δήλωση ὁ Κατσώνης ἐκφράζει μέ βαθύ τόνο καί εἰλικρίνεια τό παράπονό του:

«Ἦθελε εἶναι ματαίως ἐξωδευμένος ὁ καιρός ἂν τινάς ἐκαταγίνετο ν' ἀπαριθμήσει μίαν πρός μίαν τάς ἐκδουλεύσεις, ὁπού τό γένος τῶν Ρωμαίων (Ἑλλήνων) εἰς κάθε περίστασιν ἐπρόσφερε πρός βοήθειαν τῆς Ρωσσικῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν δέν ὑπάρχει ἄνθρωπος, ὁπού νά μήν ἤξεύρει εἰς τί καί πῶς καί πότε τοῦτο τό ἐλληνικόν γένος ἐκινήθη κατά τῶν Ὄθωμανῶν, τώρα μέν ἀπό τήν ἐλπίδα τῆς ἐλευθερίας του, τώρα ἀπό τάς ὑποσχέσεις τῶν ἐνταῦθα στελλομένων Ρώσων ἀρχηγῶν, καί τέλος εἰς ὅλα ταῦτα καταπεπεισμένοι ἀπό τό ὁμόπιστον, καθώς καί κατά τόν ἐνεστῶτα πόλεμον»¹⁵.

Ὁ Κατσώνης θά γυρίσει (1794) στήν μεσημβρινή Ρωσία, θ' ἀποσείσει τίς ἐναντίον του κατηγορίες καί θ' ἀπαλλαχθεῖ ἀπό αὐτές. Τό 1796 ὁ νέος Τσάρος Παῦλος ὁ Α' θά δώσει σ' αὐτόν μεγάλη χρηματική ἀποζημίωση γιά ὅ,τι πρόσφερε στήν Ρωσία. Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ποσοῦ διαμοίρασε στους παλιούς συναγωνιστές του. Θά πεθάνει τό 1804 στό Καρασόι τῆς Κριμαίας, ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ.

Τό 1801 ἀνεβαίνει στόν θρόνο ὁ Ἀλέξανδρος Α'. Ὁ νέος τσάρος, μορφωμένος καί προοδευτικός, κάλεσε κοντά του πολλούς διακεκριμένους Ἕλληνες γιά νά ὑπηρετήσουν τό νέο πνεῦμα τῆς Ρωσσίας. Ἀπό τούς πολιτικούς τούς Καποδίστρια, Στούρτζα, Κατακάζη, Παπαρρηγόπουλο καί ἄλλους· ἀπό δέ τούς στρατιωτικούς τούς Ὑψηλάντηδες, Μουρούζες, Μελισσηγούς καί τούς λοιπούς, πού δόξασαν τό ἐλληνικό ὄνομα¹⁶.

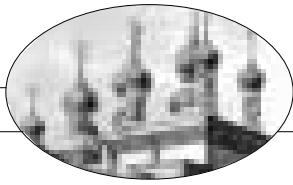
Στήν δεύτερη περίοδο, ὅμως, τῆς βασιλείας του οἱ σχέσεις μέ τήν Γαλλία ἐπιδεινώνονται. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1812, ἡ «μεγάλη στρατιά» τοῦ Ναπολέοντα εἰσβάλλει στήν Ρωσία κάνοντας σφο-

δρές μάχες, μέ ἀποκορύφωμα τήν μάχη τοῦ Μποροντίνο (6 Σεπτεμβρίου 1812)· οἱ Γάλλοι καταλαμβάνουν τήν Μόσχα, πού, ὅμως, ἤδη τήν εἶχαν πυρπολήσει οἱ ἴδιοι οἱ Ρῶσοι κατά τήν ἀποχώρησή τους.

Σ' αὐτή τήν δύσκολη στιγμή τῆς Ρωσσίας οἱ Ἕλληνες συμπαραστάθηκαν μέ κάθε τρόπο. Δέ θά μιλήσω γιά τούς Ὑψηλάντηδες, ἀξιωματικούς τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ (ὁ μέν Ἀλέξανδρος θά χάσει τό δεξί του χέρι, ἀπό βόμβα γαλλικοῦ τηλεβόλου, προφυλάσσοντας ἔτσι τόν τσάρο, καθῶς ἀνῆκε στήν προσωπική του φρουρά, κατά τήν μάχη τοῦ Μπάουτσεν τό 1813, ὁ δέ Δημήτριος κοντά στόν Κουτούζωφ), θά ἀναφερθῶ ἐπιλεκτικά σέ δύο μόνο μαρτυρημένα γεγονότα. Τό πρῶτο:

Κατά τό ἀπαίσιον ἔτος 1812 καί, ἐνῶ ὁ Ναπολέων βρισκόταν πρό τῶν θυρῶν τῆς μητέρας Μόσχας, ὁ Ἀλέξανδρος Α' ἔστειλε προκήρυξη πρός ὀλόκληρο τό ρωσικό ἔθνος (6η Ἰουλίου 1812) καί τό καλοῦσε εἰς ἄμυνα τῆς πατρικῆς χώρας ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ. Ἡ προκήρυξη στίς 22 Ἰουλίου ἔφθασε στήν Ὀδησσό στά χέρια τοῦ διοικητοῦ τῆς Δούκα τοῦ Ρισελιέ. Ἐκεῖνος ἀμέσως κάλεσε ὅλους τούς ἐγκριτοὺς πολίτες τῆς περιοχῆς στήν Δημοτική Λέσχη. Ἀφοῦ μίλησε πρός ὅλους τούς συγκεντρωθέντας, στράφηκε πρός τούς Ἕλληνες τῆς Ὀδησσοῦ καί τούς εἶπε: «Καί ἐσεῖς πού ἀποτελεῖτε τήν ἐδῶ ἐλληνική κοινότητα, ἐσεῖς πού, ἀφοῦ ἐγκαταλείψατε τήν πατρική σας χώρα, ὅπου τό ἔθνος σας στενάζει κάτω ἀπό τόν βαρῦ ζυγό, ἐτύχετε ἐν Ρωσίᾳ σκέπης, προστασίας καί εὐδαιμονίας, εἶναι δυνατόν νά μήν ἀκολουθήσετε τό ἐνδοξον παράδειγμα τῶν προγόνων σας, πού πάντοτε πρόθυμοι ἐθυσιάστηκαν ὑπέρ τῆς δόξης τοῦ ἔθνους των; Καί στήν νέα σας πατρίδα, ἡ ὁποία σᾶς δέχθηκε στήν ἀγκαλιά τῆς σάν δικά της παιδιά, καθότι εἴσθε ὁμόδοξοι, εἶναι δυνατόν νά μή δείξετε τήν προθυμίαν σας στό ἔργο αὐτό, εἰς τό ὁποῖον στηρίζεται ἡ σωτηρία καί ἡ ἴδια ἡ εὐτυχία σας; Ἐχω πλήρη πεποίθηση ὅτι εἴστε γεμάτοι ἀπό αἰσθήματα ἀγάπης πρός τήν νέα σας πατρίδα, ὅτι δέν θά φεισθῆτε γιά τήν σωτηρία τῆς, ὅτι ἐπάξια θά φέρετε τό ὄνομα τῶν παιδιῶν τῆς».

Οἱ Ἕλληνες τῆς Ὀδησσοῦ δέν χρειάζονταν τόσα λόγια γιά νά δείξουν τήν ἀγάπη καί τήν εὐγνωμοσύνη τους στήν Ρωσία, πού τούς φιλοξενούσε. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες πρόσφεραν 100 χιλιάδες ρούβλια γιά τόν ἀγῶνα αὐτόν, τό ποσό αὐτό ἦταν τό μισό ἀπ' ὅσο συγκεντρώθηκε ἐκεῖ· ὅλοι οἱ Ρῶσοι, σύμφωνα μέ τίς ρωσσικές πηγές,

πρόσφεραν 94 χιλιάδες ρούβλια. Έκτός αυτού πάρα πολλοί Έλληνες παρουσιάστηκαν στον Ρισελιέ και του ζήτησαν να σχηματίσουν τάγματα έθελοντών, όπως του Μπαλακλαβά, για να πολεμήσουν τους Γάλλους. Τό ίδιο πρότειναν και οι Έλληνες ναυτικοί.

Όλοι οι Έλληνες έμποροι, και ήταν τόσο πολλοί, έσπευσαν να συγκεντρώσουν τρόφιμα και άλλα αναγκαία για να αποσταλούν προς τους χειμαζόμενους Ρώσους του Βορρά. Ένας, μάλιστα, ο Π. Καλεβράς, άνηψιός του εμπόρου Ι. Πολυχρονιάδη, ανέλαβε να μεταφέρει τρόφιμα στην Μόσχα καθ' όδόν, όμως, αιχμαλωτίστηκε από τους Γάλλους και υπέφερε πολλά ώσπου να γλυτώσει¹⁷.

Τό δεύτερο μαρτυρημένο γεγονός είναι τό ακόλουθο: Η προκήρυξη του τσάρου έφθασε και στό Άστραχάν. Ο Ιωάννης Βαρβάκης, άρχηγός των Εύγενών της Περιοχής, όταν τό πληροφορήθηκε, έσπευσε να στείλει για τίς ανάγκες του ρωσικού στρατού περισσότερα από έναμισυ εκατομμύριο ρούβλια. Για τήν προσφορά του αυτή τιμήθηκε από τόν ίδιο τόν τσάρο μέ τό παράσημο του Αγίου Βλαδίμηρου, 1ου βαθμού ευγενείας, εις ανάμνηση εκείνου του πολέμου. Στο συνοδευτικό δίπλωμα έγραφε: «Γιά τήν άδιάσπαστη άφοσίωση και αγάπη προς τόν Τσάρον και τήν Πατρίδα, για εκδήλωση ιδιαίτερης εξαιρετικά θερμής και πλούσιας δωρεάς και εις ένδειξιν των άληθμονήτων υπηρεσιών προς τήν Μητέρα Ρωσία»¹⁸.

Η προσφορά των Ελλήνων σε δύσκολες πολεμικές περιπέτειες τής Ρωσίας δέν σταματούν έδω· θά συνεχιστούν και μετά τό 1821 στην έποχή του τσάρου Νικολάου Α΄, ιδίως μέ τήν προσφορά των 12 έλληνικών ταγμάτων του Μπαλακλαβά Κριμαίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ρόγκοφ, Α. Οι ρωσοελληνικές πολιτιστικές σχέσεις από τό δεύτερο μισό του 15ου έως τόν 17ο αιώνα. Στόν τόμο «ΧΙΛΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ - ΡΩΣΣΙΑΣ», εκδόσεις «ΓΝΩΣΗ», 1994, σ. 125.

2. Λαμπράκη - Πλάκα, Μαρίνα, «Οι Πύλες του Μυστηρίου άνοίγουν τόν Παράδεισο τής Όρθοδοξίας» στην έκδοση τής ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗΣ, *Οι πύλες του μυστηρίου*, 1994, σελ. 12.

3. Οικονομίδης, Ν. *Ρώσοι έμποροι και στρατιώτες στην Κωνσταντινούπολη, στόν Τόμο «ΧΙΛΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ - ΡΩΣΣΙΑΣ»*, «ΓΝΩΣΗ» 1994, σσ. 43, 44. Βλέπε και ΒΑΣΙΛΙΕΦ, Α. Α. *Ιστορία τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Μεταφρ. Δ. Σαβράμη, Τομ. Γ΄ PAPHYROS PRESS 1971, σ. 65.

4. Κιτρομηλίδης, Π.Μ. *Άπό τήν Όρθόδοξη κοινοπολιτεία στις έθνικές κοινότητες: Τό Πολιτικό Περιέχομενο των Έλληνορωσικών Πνευματικών σχέσεων κατά τήν Τουρκοκρατία*. «ΧΙΛΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ - ΡΩΣΣΙΑΣ», όπου παραπάνω, σελ. 140-141.

5. Philipp Strahl, *Das gelehrte Russland (Η Λογία Ρωσία)*, Λειψία 1828, σελ. 109.

6. Βακαλοπούλου, Άπ. *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. 4, σ. 66.

7. Κοντογιάννη, Παντ. Μ. *Οι Έλληνες κατά τόν πρώτον επί Αικατερίνης Β΄ Ρωσοτουρκικόν Πόλεμον (1768-1774)*, Άθήνα, 1903 σσ. 23-24.

8. Βασδραβέλλη, Ι.Κ., *Ιστορικά Άρχεία Μακεδονίας. Α΄ Άρχεϊον Θεσσαλονίκης (1695-1912)*, Θεσσαλονίκη 1952 σσ. 97-98.

9. Μέρτζιου, Κ.Δ., *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947*, σσ. 270-271.

10. Γριτσόπουλου, Τάσου Άθ., *Τά Όρλωφικά*, Άθήνα 1967 σ. 42.

11. Σπάρο, Ο. Μπ., *Η Έλληνική Έπανάσταση και η Ρωσία*. Έκδ. ΜΠΑΪΡΟΝ, Μετάφρ. Α. Σαραντόπουλου, 1965, σσ. 26-27.

12. Μαρκόβ, Άλεξ, *Άληθινές ιστορίες τής περιοχής του Άστραχάν (στά Ρωσικά)* σσ. 152-153. Ο Έλληνας από τό νησί Ψαρά.

13. Olivier, G. A., *Voyage dans l' Empire Othoman, L' Egypte et la Perse*, τόμ. 2, σ. 317. Βλέπε και Άπ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τόμ. 4, σ. 561.

14. Παπαρηγόπουλος, Κωνστ., *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*. Άθήνα 1932. τόμ. 5ος, σελ. 199-200.

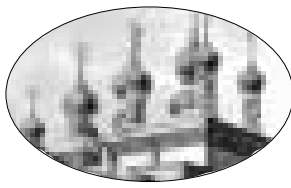
15. Κουμανούδη, Στ. Α., *Φανέρωσις του έξοχωτάτου χιλιάρχου και ίππέως Λάμπρου Κατσώνη*, «Πανδώρα» 15 (1864) σ. 309. Βλέπε και Γεωργίου, Ηλ. Π., *Ο Θαλασσομάχος Λάμπρος Κατσώνης*, Άθήνα 1971.

16. Γουμάλις, Π. *Οι Έλληνες έν Ρωσία*, «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ», τ. ΙΔ΄, 1891, σ. 476-486.

17. Παλαιολόγος, Κ.Α., «Ο έν Νοτίω Ρωσία Έλληνισμός από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς». ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ, τόμ. Ε΄, 1881, σσ. 544-545.

18. Μαρκόφ, Άλ., *Τό πορτραίτο του ήρωα του Τσεσμέ. Άστραχάνσκη Ζβέσπα «Τά νέα του Άστραχάν»*, 19.8.1993.

Ρωσσική έξωτερική πολιτική και ὀθωμανική διοίκηση στὸν Μοριᾶ κατὰ τὴν τελευταία πεντηκονταετία τῆς Τουρκοκρατίας

Ἀναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα

Η ἐπανάσταση τοῦ 1769-1770, πού τὴν ἀποκαλοῦμε συνήθως «Ὀρλωφικά»¹ ἀπὸ τὸ ὄνομα τῶν Ρώσων ναυάρχων ἀδελφῶν Ὀρλώφ, σηματοδότησε παρά τὴν ἀτυχῆ γιὰ τοὺς Ἑλλήνες ἔκβασή της μιά σειρά ἀπὸ ἐξελίξεις τόσο στὴν ἐξωτερική ὅσο καὶ στὴν ἐσωτερική πολιτική τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ πρῶτες ἐντάσσονται στὸ εὐρύτερο φάσμα τῶν ρωσσοτουρκικῶν σχέσεων καὶ δὴ τῶν ρωσσοτουρκικῶν πολέμων τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν πρῶτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ δὲν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τοῦ παρόντος κειμένου.

Τὶς δευτέρες, τὶς ἐσωτερικὲς δηλαδή ἐξελίξεις στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, καὶ εἰδικότερα στὴν διοίκηση τῆς Πελοποννήσου, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ παρουσιάσουμε σὲ γενικὲς γραμμές, ὅπως αὐτὲς προκύπτουν ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν σχετικῶν ἐλληνικῶν καὶ ὀθωμανικῶν πηγῶν.

Ἄς ξεκινήσουμε μὲ μιά σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομὴ. Τὸ ὀθωμανικὸ διοικητικὸ σύστημα ἦταν στρατοκρατικὸ. Σπαχήδες φεουδάρχες νέμονταν τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους μαζί μὲ τὸ δικαίωμα τῆς διοίκησης τῆς περιοχῆς τους, ὡς ἀντάλλαγμα τῆς ὑποχρέωσής τους νὰ συμμετέχουν ἐνεργά στίς πολεμικὲς δραστηριότητες τοῦ κράτους.

Κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα ὅμως τὸ σύστημα αὐτὸ εἶχε πιά ὀριστικὰ παρακμάσει, γιὰ πολλοὺς λόγους, οἱ σημαντικότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους συνδέονται μὲ τὴν οἰκονομικὴ κρίση στὴν ὁποία ὀδήγησε τοὺς Ὀθωμανοὺς ἡ λήξη τῆς περιόδου τῶν συνεχῶν στρατιωτικῶν ἐπεκτάσεων καὶ τῆς διαρκoῦς τροφoδοσίας τοῦ κρατικοῦ θησαυροφυλακίου μὲ τὰ προϊόντα τῆς λεηλασίας τῶν ἐκάστοτε κατακτωμένων ἐπαρχιῶν. Τώρα πιά ἀπο-

κλειστικὴ πηγὴ κρατικοῦ εἰσοδήματος ἀπέμεναν οἱ φόροι τῶν ἤδη ὑπαρχουσῶν ἐπαρχιῶν.

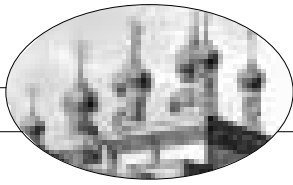
Τὸ σύστημα τῆς εἰσπραξῆς τῶν φόρων² στηρίχτηκε σὲ πλειοδοτικὲς πρακτικὲς πού ἐπέτρεψαν σὲ τοπικοὺς κοινοτικοὺς ἄρχοντες, μουσουλμάνους (ἀγιάνηδες) καὶ χριστιανοὺς (κοτζαμπάσηδες) νὰ ἀποκτήσουν ὡς φοροεισπράκτορες ὑπολογίσιμη οἰκονομικὴ δύναμη καὶ ἀντίστοιχη πολιτικὴ ἐπιρροή. Οἱ τοπικοὶ αὐτοὶ ἄρχοντες ἐξελίχτηκαν σύν τῷ χρόνῳ σὲ πραγματικοὺς ἐπαρχιακοὺς ἡγεμονίσκους, οἱ ὁποῖοι ἄρχισαν σιγά-σιγά νὰ ὑποκαθιστοῦν τὶς παραδοσιακὲς στρατιωτικὲς διοικητικὲς ἀρχές στίς ἐπὶ μέρους ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας.

Στὴν Πελοπόννησο εἰδικά, ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ φεουδαρχικὸ σύστημα στὴν οἰονεὶ ἡγεμονία τῶν φορέων τοῦ φοροεισπρακτορικοῦ μηχανισμοῦ ἐπιταχύνθηκε καθοριστικὰ ἀπὸ τὴν ὀρλωφικὴ ἐπανάσταση μὲ τὴν ἀκόλουθη διαδικασίαν:

Ὅταν ξέσπασε ἡ ἐπανάσταση, μόρα βαλεσί, δηλαδή πασᾶς διοικητῆς τῆς Πελοποννήσου ἦταν μιά ἐξέχουσα προσωπικότητα τῆς ὀθωμανικῆς πολιτικῆς ἱστορίας, ὁ Muhsinzade Mehmet pasha, πρῶην Μ. Βεζίρης, δηλαδή πρωθυπουργός τῶν Ὀθωμανῶν³. Ὁ μόρα βαλεσί διέγνωσε ἀμέσως τὸν κίνδυνο πού ἀντιπροσώπευε γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος ἡ πιθανὴ ἐπιτυχία τῆς ἐξέγερσης μέσα στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τοῦ ρωσσοτουρκικοῦ πολέμου καὶ γιὰ νὰ τὴν ἀντιμετωπίσει ἔλαβε δραστικὰ μέτρα. Εἶχε ἤδη ἀπὸ καιρὸ διαπιστώσει ὅτι οἱ παραδοσιακὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις τῶν σπαχήδων καὶ τῶν γενιτσάρων δὲν ἐπαρκοῦσαν. Εἰδικά ὁ θεσμὸς τῶν σπαχήδων εἶχε κυριολεκτικὰ ἐκφυλιστεῖ στρατιωτικὰ, καθὼς

— Ἡ Ἀναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα γεννήθηκε τὸ 1954 στὴν Δράμα. Σπούδασε στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τῆς ὁποίας τὸ 1991 ἀναγορεύτηκε ἀριστοβάθμιος διδάκτωρ. Σήμερα ὑπηρετεῖ στὸ Πειραματικὸ Σχολεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

είχε όχι μόνο παραμεληθεί ή συστηματική εκπαίδευσή τους αλλά και ο εξοπλισμός τους (μέσπαθιά) είχε καταντήσει παρωχημένης πιά τεχνολογίας. Ο Μεχμέτ είχε ακόμη επισημάνει έγγραφως στην Πύλη, πρίν ακόμη από τήν εξέγερση, ότι τά κάστρα του πασαλικίου είχαν έλλιπώς συντηρηθεί και οί φρουροί τους ήταν σχεδόν έντελώς άνοργάνωτοι και άνεκπαίδευτοι. Ζήτησε λοιπόν άμεσα τήν βοήθεια των ισχυρών αγιάνηδων τής Θεσσαλίας και τής Μακεδονίας για τήν αντιμετώπιση του κινδύνου. Έκείνοι έσπευσαν μέ πολυάριθμα σώματα μισθοφόρων, κυρίως Άλβανών και κατέπνιξαν σχετικά εύκολα τήν, άνεπαρκώς άλλωστε προετοιμασθείσα, εξέγερση⁴. Έχασαν όμως τελικά τόν έλεγχο των ίδιων των έκστρατευτικών τους σωμάτων τά όποια εξόκειλαν σέ ένα όργιο λεηλασιών και βιαιοπραγιών σέ βάρος όχι μόνο των χριστιανών αλλά και των ίδιων των όθωμανών του Μοριά.

Τό χρονικό διάστημα από τό 1770 ως τό 1779, κατά τό όποιο είχε στην Πελοπόννησο κυριολεκτικά καταργηθεί κάθε έννοια έννομης τάξης, είναι γνωστό στην βιβλιογραφία ως περίοδος τής Άλβανοκρατίας⁵.

Ο Μουχσίν ζαντέ στό διάστημα αυτό έγινε και πάλι Μ. βεζίρης. Μέ ενέργειές του διορίστηκαν τότε διαδοχικά στό αξίωμα του πασά τής Πελοποννήσου δύο τουλάχιστον από τούς αγιάνηδες τής Θεσσαλίας πού τόν είχαν βοηθήσει στην κατάπνιξη τής όρλωφικής εξέγερσης⁶. Ακόμη, παρά τό γεγονός ότι άντιλαμβανόταν τόν κίνδυνο τόν όποιο έγκυμονούσε για τό μέλλον τής κεντρικής διοίκησης ή ένίσχυση των ισχυρών τοπαρχών, αναγκάστηκε, λόγω τής δυσμενούς για τούς Όθωμανούς εξέλιξης του ρωσσοτουρκικού πολέμου, νά καλέσει κατά παρόμοιο μέ τήν περίπτωση τής Πελοποννήσου τρόπο ισχυρούς αγιάνηδες από τήν Άνατολία και τήν Βαλκανική, για νά ενισχύσουν τό μέτωπο του Δούναβη.

Ήταν πιά σαφές ότι ο όθωμανικός στρατός χρειαζόταν πάση θυσία ανανέωση, όσο δύσκολη κι άν ήταν κι όσο επικίνδυνους κραδασμούς κι άν επρόκειτο (όπως συνέβη) νά προκαλέσει αυτή στό όθωμανικό καθεστώς. Η αναγκαιότητα τής επώδυνης αυτής ανανέωσης σηματοδοτήθηκε άκριβώς από τήν όρλωφική επανάσταση.

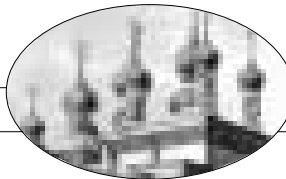
Στήν Πελοπόννησο ή Ύψηλή Πύλη αναγκάστηκε νά στρέψει κατά των Άλβανών σφετεριστών τής όθωμανικής έξουσίας τόν θρυλικό για τά κατορθώματά του καπουδάν πασά Γαζή Χασάν Τζεζαερλή κι εκείνος τό 1779 επέβαλε δυναμικά τήν θέληση τής Κωνσταντινούπολης. Για

τήν επίτευξη τής άποστολής του ο Χασάν αναγκάστηκε νά προσεταιριστεί τίς ομάδες χριστιανών κλεφτών του Μοριά, παραδοσιακών έχθρων τής όθωμανικής διοίκησης. Η εύκαιρία για ανασύνταξη των διαλυμένων χριστιανικών άντάρτικων ομάδων ήταν σημαντική και οί ένοπλες δυνάμεις άντίστασης του έλληνισμού τήν εκμεταλλεύτηκαν στό έπακρο έγγράφοντας ύποθήκη στην αξιοποίησή της στό μέλλον.

Ο Χασάν συνδύασε στό πρόσωπό του τά αξιώματα του μόρα βαλεσί και του καπουδάν πασά και έτσι ή διοίκηση του πασαλικίου του Μοριά ένώθηκε επί των ήμερών του μέ εκείνη των νησιών τής Άσπρης Θάλασσας, του Αιγαίου. Ακόμα και ή πρωτεύουσα τής Πελοποννήσου, ή Τριπολιτσά τραυματισμένη σοβαρά από τήν δράση των Άλβανών κατά τήν περίοδο τής Άλβανοκρατίας, έχασε τήν σημασία της και ύπερκεράστηκε από τό Ναύπλιο, στό λιμάνι του όποίου ναυλοχούσε μόνιμα μοίρα του όθωμανικού πολεμικού στόλου.

Τουλάχιστον για μία δεκαετία, ως τό 1789, όποτε ο Γαζή Χασάν πέθανε, τό πασαλίκι του Μοριά κυβερνήθηκε από τόν ίδιο ή από άνθρώπους τής εμπιστοσύνης του. Και τουλάχιστον ως τό 1807 ή Πελοπόννησος βρισκόταν κάτω από τήν ισχυρή έπιρροή του εκάστοτε καπουδάν πασά⁷. Αυτό συνέσφιξε τούς δεσμούς της μέ τά ναυτικά νησιά και ιδιαίτέρως μέ τήν Ύδρα και αναβάθμισε τό ρόλο της ως νοτιοδυτικού συνόρου τής όθωμανικής επικράτειας. Από τήν άλλη πλευρά, ή ανάγκη συστηματικότερου έλέγχου των ισχυρών τοπαρχών τής δημιουργούσε τήν ανάγκη ένίσχυσης των άρμοδιοτήτων του πασά διοικητή της. Ο τελευταίος θεωρούσε μάλλον ένοχλητική τήν κηδεμονία του άρχιναύαρχου, και έτσι από τό 1786 ή έδρα του Μόρα Βαλεσί μεταφέρθηκε εκ νέου στην Τριπολιτσά, όπου ο στόλος δέν μπορούσε νά επιτηρεί τόσο στενά τίς δραστηριότητές του⁸.

Χαρακτηριστικό περιστατικό, άνεκδοτολογικό μέν, αλλά βασισμένο σέ αξιόπιστη πηγή, τήν σχετική ύπηρεσιακή αναφορά Γάλλου διπλωμάτη τής εποχής πρós τήν ύπηρεσία του⁹, αποτελεί δείγμα του πολέμου έντυπώσεων πού διεξαγόταν άνάμεσα στους αξιωματούχους τής Πύλης και τούς τοπικούς άρχοντες τής Πελοποννήσου: Ο Γαζή Χασάν, πού είχε ζήσει μία περιπετειώδη, κυριολεκτικά μυθιστορηματική ζωή, καθώς από γιός σκλάβας κατόρθωσε νά αναρριχηθεί σέ ύπατα αξιώματα τής όθωμανικής διοικητικής και στρατιωτικής ιεραρχίας, διατηρούσε σέ κτήμα

του στό Ναύπλιο ένα μεγάλο εξημερωμένο λεοντάρι, πού υπάκουε μόνο στον ίδιο, και, όπως ήταν φυσικό, προκαλούσε τρόμο στους επισκέπτες του. Φρόντιζε λοιπόν ο Γαζή Χασάν να το εμφανίζει ξαφνικά, κατά την διάρκεια των ακροάσεων πού παραχωρούσε σε τοπικούς παράγοντες ή και στους συναδέλφους του επαρχιακούς πασάδες ακόμη, ώστε να τους εμπνέει δέος και να τους επιβάλλεται. Δέν είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς γιατί οι πασάδες του Μοριά επιθυμούσαν διακαώς την απαλλαγή τους από τον έλεγχο του καπουδάν πασά.

Στό διάστημα πού ακολούθησε τά Όρλωφικά, είχαν επέλθει σημαντικές δημογραφικές μειώσεις στον Μοριά. Η συρρίκνωση του πληθυσμού οφειλόταν όχι μόνο στις εκατόμβες των θυμάτων της εξέγερσης και της περιόδου της Άλβανοκρατίας, αλλά κυρίως στό ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα των κατοίκων της Πελοποννήσου προς τις δυτικές ακτές της Μ. Άσίας. Παρά την μείωση του πληθυσμού, τό ύψος της φορολογίας παρέμεινε στά ίδια ύψη κι αυτό αύξησε την καταπίεση και την έξ αυτής αγανάκτηση των χριστιανών κατοίκων του Μοριά. Επίσης, οι ιδιοκτησίες ατόμων πού χαρακτηρίστηκαν ως υποπτοι για ήθικη ауτουργία στην εξέγερση, ή πάντως ως ρωσόφιλοι, είχαν δημιουργηθεί υπέρ του όθωμανικού δημοσίου ή αξιωματούχων του.

Έτσι π.χ. όλες οι περιοχές της επαρχίας του Μυστρα, πού δημεύτηκαν, παραχωρήθηκαν ως ιδιοκτησία στον θρησκευτικό μουσουλμάνο ήγέτη, Σείχ ουλ Ίσλάμ, πού ήδη κατείχε τό δικαίωμα της εϊσπραξης των φόρων της περιοχής ως μαλικιανέ, δηλαδή ισόβιο δικαίωμα¹⁰.

Η σημαντικότερη όμως εξέλιξη ήταν ή ραγδαία άνοδος της δύναμης των τοπικών αρχόντων, αγιάνηδων και κοτζαμπάσηδων, πού ήδη είχαν αρχίσει σε όρισμένες περιπτώσεις να συνεταιρίζονται επιχειρηματικά και να συνδέονται μεταξύ τους με ευκαιριακές πολιτικές φατρίες, οι όποιες μάλιστα εξασφάλιζαν σημαντικές προσβάσεις στην Πύλη. Στό έξής, ή επιλογή των διοικητικών και δικαστικών αρχών της Πελοποννήσου επηρεαζόταν κατά πολύ από τις παρεμβάσεις των ντόπιων τοπαρχών των όποιων ή δικαιοδοσία άγγιζε την επιλογή ακόμα και του μόρα βαλεσί.

Τό φαινόμενο ήταν ασφαλώς γενικώτερο. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις ισχυρών τοπαρχών πού έφτασαν στό σημείο να αυτονομηθούν σχεδόν από την κεντρική έξουσία και να εξέλιθθούν σε ήμιανεξάρτητους ήγεμόνες υπήρξαν οι

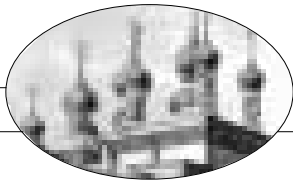
Πασβάνογλου του Βιδινίου, ό Μεχμέτ Άλής της Αιγύπτου, ή οικογένεια Καραοσμάνογλου στη Μ. Άσία και, στον έλλαδικό χώρο ό περιβόητος Άλή Τεπελενλής της Ήπείρου. Η περίπτωση της Πελοποννήσου αποτελεί πάντως χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας της Πύλης να αντιμετωπίσει τό πρόβλημα των αγιάνηδων στρέφοντας τους μέν κατά των δέ.

Άπό την άλλη πλευρά, οι χριστιανοί της Πελοποννήσου, πού ήταν και το συντριπτικό τμήμα του πληθυσμού της, δέν έπαψαν μετά τά Όρλωφικά να θεωρούνται υποπτοι φιλορρωσικών διαθέσεων. Την πάγια αυτή όθωμανική καχυποψία ενίσχυαν άλλωστε οι ανάλογες ύπόνοιες δυτικοευρωπαϊών διπλωματικών αντιπροσώπων, όπως π.χ. του Γάλλου προξένου Vial, ό όποιος προσπαθεί να υποβαθμίσει τις πραγματικές αιτίες συμπάθειας ανάμεσα στό ρωσικό και τον έλληνικό λαό και να τις αποδώσει αποκλειστικά στό φανατισμό, όπως γράφει, των ιερέων της Πελοποννήσου, οι όποιοι απέχθάνονταν την ετερόδοξη Δυτική Ευρώπη¹¹.

Στό μεταξύ, συνεργούσης και της διεθνούς συγκυρίας, κυρίως των Ναπολεοντείων πολέμων, από τά τέλη του 18ου αιώνα ή Πελοπόννησος είχε καταστεί πεδίο σκληρού ανταγωνισμού ανάμεσα σε περισσότερους διεκδικητές. Γάλλοι και Άγγλοι πράκτορες, υπό τό πρόσχημα της αρχαιολατρίας και της άθώας περιήγησης, διέσχιζαν τό Μοριά, συναποκομίζοντας όσα ένθύμια της κλασικής αρχαιότητας μπορούσαν, αλλά κυρίως καταγράφοντας με κάθε λεπτομέρεια και προσοχή τά γεωγραφικά, διοικητικά, οικονομικά και άλλα δεδομένα της περιοχής, για να ενημερώσουν τις κυβερνήσεις των χωρών τους σχετικά με τις δυνατότητες στρατιωτικής επέμβασης στην περιοχή και μετατροπής της σε προτεκτοράτο.

Άπό την συνθήκη μάλιστα του Καμποφόρμιο (1797) και έξής παρατηρήθηκε έντονη κινητικότητα όχι μόνο στην Πελοπόννησο αλλά και σε όλη την δυτική Ελλάδα. Στην Ήπειρο ό διαβόητος Άλής διεξήγαγε προσωπική έξωτερική πολιτική με βασικό άξονα μιά συστηματικά αντιρρωσική στάση, πού του επέτρεπε να εμφανίζεται ως νομιμόφρων απέναντι στην Πύλη και να συγκαλύπτει τις κεντρόφυγες τάσεις του.

Στην Πελοπόννησο ή κατάσταση κρίθηκε ιδιαίτερα επικίνδυνη από την Ύ. Πύλη ιδιαίτερα κατά τό 1806, έτος έναρξης ενός νέου Ρωσοτουρκικού πολέμου. Οι μνήμες όχι μόνο από τά όρλωφικά αλλά και από την υποστήριξη των Πε-

λοπονησίων προς τον Λάμπρο Κατσώνη κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1787-1792 ήταν ακόμα νωπές για τους Όθωμανούς. Έξ άλλου σώματα κλεφτών της Πελοποννήσου που είχαν διαφύγει την συντονισμένη εξόντωση που εξαπολύθηκε εναντίον τους τον ίδιο χρόνο (1806), βρίσκονταν σε επαφή και σε φιλική όπωσδήποτε σχέση με τους Ρώσους που ως την συνθήκη του Τίλσιτ κατείχαν τά Έπτάνησα.

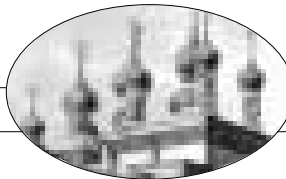
Αν στην ανωτέρω συγκυρία προστεθεί ή ραγδαία ανάπτυξη της αρχουσας τάξης των τοπικών αρχόντων και μάλιστα χριστιανών, αντιλαμβανόμαστε γιατί επιλέχτηκε ακριβώς τότε ως νέος μόρα βαλεσί, ο δευτερότοκος γιός του Άλη Τεπελενλή, Βελή πασάς, δοκιμασμένος ήδη σε πολεμικές ενέργειες κατά των Ρώσων και φορέας της αντιρωσικής πολιτικής του πατέρα του. Η επιλογή φαίνεται ότι προωθήθηκε από την Γαλλία (μέσω του τότε πρεσβευτή της στην Κωνσταντινούπολη στρατηγού Sebastiani) και προκάλεσε έντονη δυσαρέσκεια στην Ρωσία. Αναφέρεται ότι ο Ρώσος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη διαμαρτυρήθηκε κατά της απόφασης της Πύλης να διατηρήσει τον Βελή και στο αξίωμα του διοικητή των Τρικάλων που ήδη κατείχε. Όμως ή Πύλη δέν σκόπευε να ικανοποιήσει τίς επιθυμίες των Ρώσων, όταν μάλιστα ή επιλογή

του νέου μόρα βαλεσί είχε υπαγορευτεί κυρίως από τον ρωσικό κίνδυνο¹².

Τό πόσο νευραλγική ήταν για την εκβαση του πολέμου ή στάση την όποία ήταν διατεθειμένος να τηρήσει απέναντι των Ρώσων ο νέος μόρα βαλεσί, φάνηκε από τά γεγονότα του θέρους του 1807 στο Αίγαίο, όταν ο Ρώσος ναύαρχος Σενιάβιν κατόρθωσε να πείσει μερίδα του λαού της Ύδρας να αποσκιρτήσει από την όθωμανική κυριαρχία. Οι Ύδραίοι ζήτησαν τότε την σύμπραξη του Βελή πασά, στον όποιο ύποσχέθηκαν να παραδώσουν τό νησί τους για να τό εξουσιάζει μαζί μέ την Πελοπόννησο ως αυτόνομο κράτος. Για τον φιλόδοξο Βελή, που ασφαλώς όραματιζόταν, όπως και ο πατέρας του, ένα ανεξάρτητο δικό του κράτος, ό πειρασμός πρέπει να ήταν μεγάλος. Ο Βελή όμως προτίμησε να δείξει νομιμοφροσύνη στον σουλτάνο επενδύοντας τίς φιλοδοξίες του σε μελλοντική προαγωγή του στην όθωμανική ιεραρχία, όπου αναφέρεται ότι εποφθαλμιούσε τό αξίωμα του Μ. βεζίρη¹³.

Βασικό σκέλος της αποστολής του Βελή στην Πελοπόννησο ήταν και ό περιορισμός της συνεχώς αυξανόμενης ισχύος των τοπικών αγιάνηδων. Η πολιτική του απέναντι αυτών των τελευταίων ήταν πράγματι από αυστηρή έως σκληρή. Αντίθετα επέδειξε φιλική διάθεση και ανε-

κτιρότητα απέναντι στον ελληνικό χριστιανικό πληθυσμό και ιδιαίτερα σε όρισμένους κοτζαμπάσηδες, όπως π.χ. στον Σωτηράκη Λόντο της Βοστίτσας. Αυτή η πολιτική του Βελή εξελέφθη από πολλές σύγχρονες του ελληνικές πηγές ως απότοκος φιλελληνικών αισθημάτων, πολύ μάλλον επειδή ο Βελή διέθετε και στοιχεία ελληνοπρεπούς κουλτούρας, ως περιστασιακός μαθητής του περίφημου Γιαννιώτη σχολάρχη Ἐθανάσιου Ψαλλίδα.

Ἡ πυγμή με τήν ὁποία ὁ Βελή προσπάθησε νά ἐπιβληθεῖ στους τοπικούς ἡγεμονίσκους, Ὁθωμανούς ἀλλά καί ὀρισμένους ἰσχυρούς χριστιανούς, προκάλεσε ἔντονος ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τους. Τό 1808 ἐκπονήθηκε σέ συνεννόηση μέ τόν Γάλλο στρατιωτικό διοικητή τῶν Ἐπτανήσων Donzelot σχέδιο αὐτονόμησης τῆς Πελοποννήσου¹⁴ καί ὑπαγωγῆς τῆς στήν γαλλική προστασία. Στήν συνωμοσία συμμετείχαν μερικοί ἀπό τούς σημαντικότερους ἀγιάνηδες καί κοτζαμπάσηδες τῆς Πελοποννήσου, ὅπως ἡ οἰκογένεια τῶν Λαγκαδιῶν Δεληγιάννηδων. Ἀπό τά ἀπομνημονεύματα τοῦ Κανέλλου Δεληγιάννη, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας τοῦ περιστατικοῦ πού διηγείται, παραθέτω ἕνα χαρακτηριστικό ἀπόσπασμα:

«Μετά ἀπό βαθεῖαν σιωπήν καί σκέψιν ἔλαβε τόν λόγον ὁ Μουσταφάμπεης καί λέγει: Ἄρχοντα! Ἀφοῦ ἐκαταντήσαμεν εἰς τοιαύτην ἀπελπισίαν καί ἀποφασίζομεν νά ἀλλάξωμεν ζυγόν, δέν εἶναι ἄραγε συμφερότερον νά προσκαλέσωμεν τούς Ρώσους, ὅπου εἶναι καί ὁμόθησκοί σας, πρὸς τούς ὁποίους θά ἔχετε βέβαια τήν ἰσχύν νά ὑπερασπίζεστε κἂν καί τά ἰδικά μας δικαιώματα;

Καί ἄλλα τοιαῦτα ὁμίλησε — καί τοῦτο πιθανόν διά νά δοκιμάσει τήν γνώμην τῶν χριστιανῶν, νά ἰδεῖ τί φρονοῦν. Ὁ Γέρο Δεληγιάννης ὅμως ἀμέσως τόν ἀπάντησε καί τόν εἶπε:

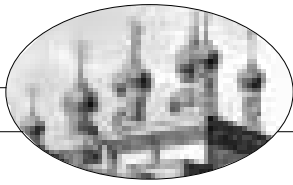
Μπέη μου: Ἰσια, ἴσια, διά αὐτό τό ὁμόθησκον δέν θέλω, μήτε ἐγώ, μήτε οἱ συνάδελφοί μου. Φρονῶ, διά νά μήν ὑποθέσετε καί ἡ ἐνδοξότης σας καί ὅλη ἡ Τουρκιά, ὅτι θέλομεν τούς Μοσκόβους διά νά ἐκδικηθοῦν οἱ χριστιανοί τούς Τούρκους δι' ὅσα κακά ἔπαθον εἰς τά 1769, δέκα σχεδόν χρόνους ἀπό τούς Ἄλβανούς, ἔνεκα τῆς ἐπαναστάσεως τήν ὁποίαν ὑπεκίνησε τότε ἡ Ρωσσία διά τούς ἐδικούς τῆς σκοπούς καί κατέστρεψε τήν πατρίδα μας. Ἄν λοιπόν ἀποφασίσετε αὐτό Τούρκοι καί Χριστιανοί, ἐγώ δέν εἶμαι σύμφωνος. Ἄν ὅμως ἀποφασίσετε διά τούς Φρανσέζους εἶμαι καί ἐγώ σύμφωνος.

Ἔτσι τότε οἱ μπέηδες καί ἀγάδες ἐπευφήμησαν τήν γνώμην του καί τήν εἰλικρινειάν του... καί ἀμέσως ὀρκίσθησαν οἱ μέν εἰς τό Κοράνι, οἱ δέ εἰς τό Εὐαγγέλιον...».¹⁵

Ἀπό τό κείμενο αὐτό φαίνεται ἀνάγλυφη ἡ ρωσσοφοβία τῶν Ὁθωμανῶν καί συνακόλουθα ἡ ἐπιφυλακτικότητα τήν ὁποία ἔπρεπε νά ἐπιδεικνύουν οἱ χριστιανοί γιά νά μήν κινοῦν τις ὑποψίες τῶν Τούρκων.

Τό σχέδιο αὐτονόμησης δέν πραγματοποιήθηκε ποτέ, γιατί τούς ὀργανωτές του τούς πρόλαβαν οἱ ἐξελιξίεις. Τόν Ἰούλιο τοῦ 1809 ὁ ἀγγλικός στόλος κατέλαβε τήν Ζάκυνθο καί κατόπιν καί ἄλλα Ἴονια νησιά, κι ἔτσι ἡ γαλλική ἐπιρροή στήν περιοχὴ ἐλαχιστοποιήθηκε. Οἱ ἀγιάνηδες δέν ἐγκατέλειψαν τίς προσπάθειες. Ἡ ἀποστολή τοῦ Βελή ἐπὶ κεφαλῆς σώματος τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ στό ρωσικό μέτωπο τῆς Βουλγαρίας καί οἱ ἐκεῖ στρατιωτικές του ἀποτυχίες, πού τόν ἐξέθεσαν στά μάτια τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἔδωσαν στους ἀγιάνηδες τοῦ Μοριά τήν εὐκαιρία πού ἀναζητοῦσαν. Κατάγγειλαν στήν Πύλη τόν Βελή γιά κακοδιοίκηση καί φορολογικές καί ἄλλες καταχρήσεις, καί πέτυχαν τήν ἀντικατάστασή του τό 1812. Οἱ κατηγορίες σέ βάρος του ἦταν σοβαρές καί σέ μεγάλο βαθμό ἀληθεῖς. Ἡ ἀπόφαση ὅμως τῆς Πύλης νά στηρίξει σ' αὐτές τήν καθαίρεση τοῦ Βελή ἦταν ὑποκριτική. Ἡ κακοδιοίκηση καί οἱ οικονομικές καταχρήσεις ἀποτελοῦσαν τότε τόν κανόνα στήν ὀθωμανική ἐπαρχιακή διοίκηση καί ὁ τελευταῖος πού νομιμοποιεῖτο νά ἐκπλαγεῖ ἀπό τήν ἀποκάλυψή τους θά ἦταν ἡ ἴδια ἡ ὀθωμανική ἐξουσία. Πραγματικὴ αἰτία τῆς ἀπόλυσης τοῦ Βελή ἦταν ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἰσορροπίας τῶν πολιτικῶν δυνάμεων στό ἐσωτερικό τοῦ κράτους, ὅπου ὁ πατέρας του Ἄλῆς ἀρχίζε σταδιακά νά περιέρχεται στήν δυσμένεια τοῦ σουλτάνου, ἐνῶ ἡ διεθνὴς συγκυρία, ἡ ναπολεόντεια εἰσβολὴ στήν Ρωσσία φαινόταν προσωρινά νά ἀποσοβεῖ τό ρωσικό κίνδυνον ἀπὸ τό Αἰγαῖο.

Οἱ διοικητές πού διαδέχτηκαν τόν Βελή στήν Πελοπόννησο δέν κατόρθωσαν νά ἀναχαιτίσουν, παρά τίς προσπάθειές τους, τήν πολιτικὴ δύναμη τῶν ἀγιάνηδων. Σέ πολλές περιπτώσεις προτιμοῦσαν νά παραμένουν στήν Κωνσταντινούπολη καί νά ὀρίζουν κάποιον Πελοποννήσιο ἀγιάνη τοποτηρητή τους. Οἱ ἀγιάνηδες τῆς Πελοποννήσου συναγωνίζονταν γιά τήν διεκδίκηση τῶν διοικητικῶν ἀξιομάτων πού ἐπὶ τέλος ἐβλεπαν νά περιέρχονται καί ἐπίσημα στά χέρια τους. Χρειαζόνταν ὅμως πολλὰ χρήματα γιά νά δωροδοκοῦν

τά αρμόδια κέντρα εξουσίας στην πρωτεύουσα και να εξασφαλίζουν την απαραίτητη υποστήριξη από το σουλτανικό περιβάλλον. Στο οικονομικό ζήτημα εξυπηρετήθηκαν, με ποικίλα πολιτικά ανταλλάγματα, από χριστιανούς κοτζαμπάσηδες, κομματικούς τους φίλους.

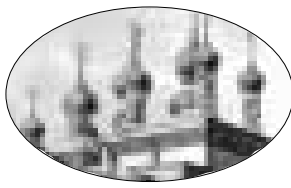
Μέ τον καιρό οι αγιάνηδες της Πελοποννήσου εξαρτήθηκαν οικονομικά από τους κοτζαμπάσηδες. Στο μεταξύ, οι άπλοι ραγιάδες καταπίεζονταν όλο και περισσότερο από την έπαχθη φορολόγηση και τις ανυπολόγιστες αυθαιρεσίες. Η αγανάκτηση περίσσευε. Και καθώς η ουσιαστική πολιτική δύναμη είχε πιά μεταφερθεί μαζί με την οικονομική στα χέρια μερικῶν χριστιανῶν κοτζαμπάσηδων, οι προοπτικές μιάς νέας, επιτυχοῦς αὐτῆς τῆν φορά ἐπανάστασης διαγράφονταν καθαρά στὸν ὀρίζοντα. Τὴν προετοιμασία τῆς ἐπανάστασης αὐτῆς εἶχε ἤδη ἀρχίσει συστηματικά καὶ ἀποφασιστικά μιά ὁμάδα Ἑλλήνων πατριωτῶν στὴν Ὀδησσό τῆς Ρωσσίας, ὅταν στὰ 1814 ἴδρυνε τὴν Φιλικὴ Ἐταιρία.

Μέ ὅσα προαναφέραμε δὲν ἐπιδιώκουμε ἀσφαλῶς νὰ δείξουμε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὑπῆρξε γέννημα τῆς ρωσικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Πιστεύουμε ὅμως ὅτι οἱ ἀντιδράσεις πού προκάλεσε ἡ ἐπιθετικὴ ρωσικὴ πολιτικὴ κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἔστω κι ἂν ὑπαγορευόταν, ὅπως ἦταν ἄλλωστε φυσικό, ἀπὸ τὰ ρωσικά συμφέροντα, συντέλεσαν στὴν ἐπίσπευση καταλυτικῶν ἐσωτερικῶν ἐξελίξεων στὴ δομὴ τῆς ὀθωμανικῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης. Οἱ ἐξελίξεις αὐτές διευκόλυναν τὴν ἐκρηξὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἐπιθετικὴ ρωσικὴ πολιτικὴ τοῦ 1828-29 συντέλεσε στὴν τελικὴ διπλωματικὴ δικαίωσή του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιά τὰ Ὀρλωφικά βλ. Τάσου Ἰ. Γριτσόπουλου, *Τὰ Ὀρλωφικά, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς*, ἐν Ἀθήναις, 1967.
2. Γιά τὸ ὀθωμανικὸ φορολογικὸ σύστημα βλ. Ἀναστασίας Κυρκίνη - Κούτουλα, *Ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση στὴν Ἑλλάδα, Ἡ περίπτωσις τῆς Πελοποννήσου (1715-1821)*, Ἀθήνα, 1996.
3. Βλ. Yuzo Nagata, *Muhsinzade Mehmed pasa ve ayanlik Muessesesi*, (Ὁ Μουχσίν ζαντέ Μεχμέτ πασᾶς καὶ ὁ θεσμός τῶν αγιάνηδων), Τόκυο, 1976.
4. Βλ. σχετικὰ Yuzo Nagata, *Greek Rebellion of 1770 in the Morea peninsula, Some remarks through the Turkish Sources* (στὸ *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, σελ. 103-117, Σμύρνη 1995).
5. Γιά τὴν περίοδο τῆς Ἀλβανοκρατίας βλ. Μιχαὴλ Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν Δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, σελ. 193-206, Ἀθήνα 1978 καὶ Ἰ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Δ., σσ. 444-456, Θεσσαλονίκη 1973.
6. Ἐπρόκειτο γιά τοὺς Ἀλῆ Ἀγᾶ ἀπὸ τὰ Φάρσαλα (Τσατάλτζα) καὶ τὸν Ὄσμάν μπέη ἀπὸ τὴν Λάρισα (Γενί Σεχίρ) (βλ. Nagata, ὅ.π.π., σ. 113).
7. Σχετικὰ μέ τὴν περίοδο ἐπιρροῆς τοῦ Γαζῆ Χασάν στὰ πράγματα τῆς Πελοποννήσου βλ. Κυρκίνη - Κούτουλα, ὅ.π.π., σσ. 102-104.
8. ANF, AE, B472, ἐπιστολὴ τοῦ Γάλλου προξένου στὴν Κορώνη πρὸς τὸ Γαλλικὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν στίς 31 Αὐγούστου 1784.
9. Ὁ.π.π.
10. Βλ. Nagata, ὅ.π.π., σελ. 114. Ἐπρόκειτο γιά τὸν ivaz Pasha zade Ibrahim Efendi.
11. Βλ. John Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, σ. 146:53, Ἀθήνα, 1985.
12. Γιά τίς ρωσικὲς ἀντιρρήσεις κατὰ τοῦ Βελῆ βλ. Ἀχμέτ Μουφίτ, *Ἀλῆ πασᾶς ὁ Τεπελενλῆς (1744-1822)*, Β' ἔκδοσις, σσ. 87-88, Ἰωάννινα 1993.
13. Βλ. Ἄντ. Λιγνοῦ, *Ἀρχεῖον τῆς Κοινοτήτας Ὑδρας*, τ. 3, σ. 262, Πειραιᾶς 1922.
14. Βλ. Νικόλα Βερνίκου, *Τὸ Σχέδιο Αὐτονομίας τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ Γαλλικὴ Ἐπικυριαρχία*, Ἀθήνα 1997.
15. Ὁ.π.π. σσ. 64-65.

Ἡ Ἑλλάδα στό ἔργο τοῦ Πούσκιν

Levon Hakobyan

Ο Πούσκιν ἦταν ὄχι μόνο μέγας ποιητής, ἀλλά καί ἡ ποίησή του ἦταν ἡ κινητική δύναμη, ἡ ὁποία προσδιόρισε ἀπό πολλές ἀπόψεις τήν κατεύθυνση τῆς ἐξέλιξης τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας καί γενικά τῆς ρωσικῆς καλλιτεχνικῆς σκέψης.

Τό βραχύ χρονικό διάστημα πού ἔζησε καί δημιούργησε τά ἔργα του, ἦταν γιά τήν ἱστορία τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας ἡ πιό σημαντική, ἡ πιό βασική περίοδος, διότι ἀκριβῶς σ' αὐτή τήν ἐποχή ἡ ρωσική λογοτεχνία, ἡ ὁποία λόγῳ τῶν συγκεκριμένων περιστάσεων εἶχε καθυστερήσει στήν ἱστορική της ἐξέλιξη, ὑπερνίκησε (ἀπό πολλές ἀπόψεις χάρις στόν Πούσκιν) τήν καθυστερήσή της καί μπήκε σχεδόν ταυτόχρονα μέ τίς λογοτεχνίες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης στήν ἐποχή τοῦ ρομαντισμοῦ.

Ἡ ἀρχή τοῦ ἔργου τοῦ Πούσκιν πέφτει στήν περίοδο τῆς παρακμῆς τοῦ ρωσικοῦ κλασικισμοῦ, ὅταν ἄρχισαν νά κλονίζονται οἱ σκληροί κανόνες τῆς κλασικιστικῆς ποιητικῆς καί ὕστερα ἀπό τήν βραχύχρονο περίοδο τοῦ σεντιμενταλισμοῦ, στήν ρωσική λογοτεχνία ἄρχισαν νά εἰσχωροῦν καινούριες εἰκόνες ἐνός ἄλλου καλλιτεχνικοῦ συστήματος, πού ἐμφανίζεται στήν Δύση — τοῦ ρομαντισμοῦ.

Τά πρῶτα τριάντα χρόνια τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα ὁ ρομαντισμός εἶχε κυριαρχήσει σχεδόν ὀλοκληρωτικά στήν ρωσική λογοτεχνία καί μόνο στό τέλος τῆς δευτέρας δεκαετίας στήν Ρωσία ὅπως καί στό δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό ἄρχισε νά διαφαίνεται τό περίγραμμα τοῦ ρεαλισμοῦ.

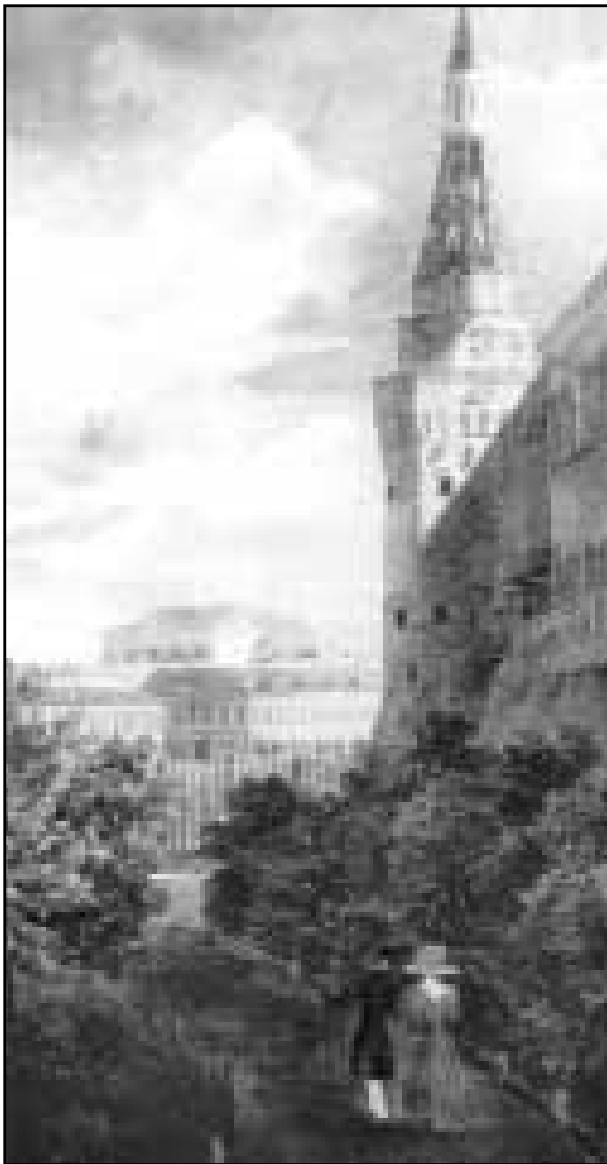
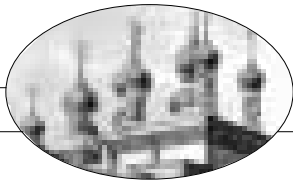
Ὁ Πούσκιν ἦταν ὄχι μόνο μάρτυρας αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν στήν ρωσική λογοτεχνία, ἀλλά καί ὁ ἴδιος ἦταν ἕνας ἀπό τούς πρῶτους, πού εἶχε ἐδραίωσε τόν ρομαντισμό στήν Ρωσία, ὅπως καί ἀργότερα θά ἐδραίωνε τήν ρεαλιστική ἀρχή τῆς γνώσης τοῦ κόσμου.

Στήν διάρκεια ὅλης τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς τοῦ Πούσκιν ὅπως καί τῶν ἄλλων ποιητῶν τοῦ

λεγόμενου «κύκλου τοῦ Πούσκιν» τό θέμα τῆς Ἑλλάδας, τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἦταν πολύ ἐπίκαιρο καί εἶχε ἀντιμετωπιστεῖ διαφορετικά, ἀναλόγως τοῦ καλλιτεχνικοῦ συστήματος, στό ὁποῖο εἶχε δημιουργηθεῖ τό συγκεκριμένο ἔργο.

Στήν ἐποχή τοῦ κλασικισμοῦ τό θέμα τῆς ἀρχαίας ἦταν ὄχι μόνο διαδεδομένο πολύ, ἀλλά καί μάλλον ἦταν τό πιό σημαντικό πού διαπότιζε ὅλη τήν καλλιτεχνική συνείδηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Καθιερώνοντας τήν ὑψηλότετη ἀξία τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, οἱ κλασικιστές στά ἔργα τους ἀναδημιουργοῦσαν μυθολογικές καί ἱστορικές ὑποθέσεις, ἀντέγραφαν τίς λογοτεχνικές μορφές καί τό μετρικό ρεπερτόριο τῶν ἀρχαίων καί ἐκπόνησαν τήν καινούργια ποιητική, βασιζόμενη στίς γνωστές ποιητικές τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀλλά πιό ἐκλεπτυσμένη καί πιό αὐστηρή.

Στά πιό ἐπίσημα εἶδη κλασικιστικῆς ποίησης, τίς ὠδές καί τίς ἐπιστολές, τά ὁποῖα ἔχει δημιουργήσει ὁ Πούσκιν στά πρῶτα του ἔργα ἀφθονοῦν οἱ μυθολογικές εἰκόνες καί ἱστορικές ἀναφορές. Αὐτές οἱ εἰκόνες δημιουργημένες κατὰ τούς κανόνες τοῦ κλασικισμοῦ, εἶναι στατικές καί ἀμετάβλητες στό κείμενο, καί δέν ἐξελισσονται, ὅπως καί δέν ἐξελισσονται τά ἀρχαία ἀγάλματα καί ναοί, πού ἰδανικά ἐνσάρκωσαν κατὰ τήν γνώμη τῶν κλασικιστῶν τήν ἰδέα τῆς ἐκτός χρόνου καί αἰώνιας ἀξίας. Οἱ εἰκόνες αὐτές δέν ζοῦν στό ἔργο, ἀλλά παραμένουν ἐκεῖ, σάν ἀντικατάσταση ἄλλης εἰκόνας, σάν ἀλληγορία ἢ ἔμβλημα: ὁ μύστης τοῦ Παρνασσοῦ εἶναι ὁ ποιητής, ὁ Πήγασος εἶναι ἡ ποιητική ἔμπνευση, ὁ Ἀπόλλωνας ἢ ὁ Φοῖβος εἶναι ἡ ποίηση... Ἡλύσια, Ἐρως, Ὑποκρήνη, Ἐρμῆς — ὅλα τά ὀνόματα καί τοπωνύμια αὐτά, δανεισμένα ἀπό τήν ἀρχαία μυθολογία, στά πρῶτα ἔργα τοῦ Πούσκιν, οὐσιαστικά προσανατολισμένα στήν παράδοση τοῦ κλασικισμοῦ, δέν εἶναι εἰκόνες στήν αὐστηρή σημασία τῆς λέξης, ἀλλά εἶναι συνώνυμα, ἢ καλύτερα περιφράσεις ἐκείνης ἢ ἄλλης λέξης ἢ

έννοιας, οι οποίες βρίσκονται έξω από τὰ μυθολογικά συμφραζόμενα.

Σ' αὐτά τὰ ἔργα τοῦ Πούσκιν, ὅπως καί σέ ὅλη τήν προηγούμενη κλασικιστική παράδοση, τό μυθολογικό ὄνομα μόνο παραπέμπει στόν μύθο, ἀλλά δέν τόν πραγματοποιεῖ, καί ἀπό τήν πολυσήμαντη μυθολογική εἰκόνα μένει ἡ πιό ἀπλή της μορφή - ἡ ἀλληγορία.

Τά ἐλληνικά θέματα καί οἱ ἐλληνικές εἰκόνες παίρνουν καινούρια ποιότητα στόν ρομαντικό πολιτισμό. Στό ρωσικό ρομαντισμό, καί ἰδιαίτερα στήν ποίηση τοῦ Πούσκιν, μπορούμε νά ἀνακαλύψουμε τρία βασικά θέματα, δεμένα μέ τόν ἐλληνικό κόσμο.

Τό πρῶτο ἀπ' αὐτά, τό πιό διαδεδομένο, ἰδιαίτερος στήν ἀρχική περίοδο τοῦ ρομαντισμοῦ καί ἀμέσως δεμένο μέ τήν καινούρια κο-

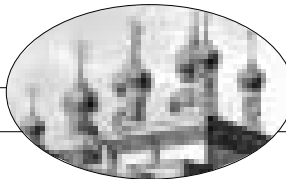
σμοθεωρία εἶναι ἡ ἀντίληψη τῆς Ἑλλάδος ὡς εἰδύλλιο.

Ἡ χαρακτηριστική γιά τήν ποιητική σκέψη τῶν ρομαντικῶν, καί βεβαίως τοῦ Πούσκιν ἰδέα τῆς δικοσμίας, ἡ ὁποία περιέχει τήν ἀντιπαλότητα τοῦ πραγματικοῦ κόσμου τοῦ ὄχλου καί τοῦ ἰδανικοῦ κόσμου τοῦ ρομαντικοῦ ἥρωα, τοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας, τοῦ ὀνείρου καί τῆς ἀρμονίας, λύνεται μέ τήν ἀναχώρηση τοῦ ἥρωα ἀπό τόν μάταιο κόσμο τοῦ ὄχλου στόν κόσμο τῶν ἀπόλυτων πνευματικῶν ἀξιών. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ὁ ἀρχαῖος κόσμος ὡς ὁ κόσμος τῆς ὁμορφιάς καί τῆς ἀρμονίας, τῆς τέχνης καί τῆς ἐλευθερῆς σκέψης, καθ' ὁλοκληρίαν ἀνταποκρίνονταν σ' αὐτό τό ἰδανικό τοῦ ἥρωα τοῦ ρομαντισμοῦ. Στήν περίοδο αὐτή τό ἐλληνικό θέμα στήν ποίηση τοῦ Πούσκιν παρουσιάζεται βασικά στό εἶδος τῶν Ἀνακρέοντειων ποιημάτων — ἐνός ἀπό τὰ πιό διαδεδομένα εἶδη τῶν πρώτων ρομαντικῶν, τό ὁποῖο ἀντιτάσσεται μέ τήν ἐπικούρεια κοσμοαντίληψή του στό ἐπίσημα ὑψηλά εἶδη τοῦ κλασικισμοῦ μέ τήν πανηγυρικότητά τους καί τήν ἀλληγορικότητά τους. Ἰδιαίτερα στό εἶδος αὐτό ὁ Πούσκιν ἔχει δημιουργήσει τήν εἰκόνα τῆς εἰδυλλιαῖς ἀρχαιότητας τοῦ κόσμου τῶν ὀνείρων καί τῶν πνευματικῶν βλέψεων τοῦ λυρικοῦ ἥρωα του.

Τό δεύτερο θέμα, δεμένο μέ τό ἐλληνικό κόσμο στήν ποίηση τοῦ Πούσκιν εἶναι ἡ ἀντίληψη τῆς Ἑλλάδος ὡς ἰδανικό. Σ' αὐτή τήν θεματική ομάδα ἀναφέρονται τὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἔχουν πολιτική κατεύθυνση, ἀπόηχο τῶν γνωστῶν γεγονότων στήν πολιτική κατάσταση τῆς χώρας (ἡ ἐπανάσταση τῶν δεκεμβριστῶν καί οἱ συνέπειές της). Στά ἔργα αὐτά διαγράφεται ἡ εἰκόνα τοῦ ἰδανικοῦ κράτους, ὅπως ἦταν γιά τούς ρωσικούς ρομαντικούς «ὁ χρυσός αἰώνας» τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας. Τό βασικό μοτίβο αὐτῶν τῶν ἔργων — ἡ ἀντίσταση κατά τῆς τυραννίας — εἶχε κιόλας ἀρκετές παραδόσεις στήν ρωσική λογοτεχνία τῆς προηγούμενης περιόδου, ἐνῶ ἡ ρομαντική παρουσία αὐτοῦ τοῦ θέματος στήν εὐρωπαϊκή λογοτεχνία ἦταν καθιερωμένη ἀπό τό ὄνομα τοῦ Βύρωνα.

Τελικά, τό τρίτο βασικό θέμα στό ἔργο τοῦ Πούσκιν εἶναι δεμένο μέ τήν σύγχρονη του περίοδο, μέ τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821, εἰδικά, γιά τήν ὁποία ἔχει γράψει ἐνθουσιώδη γράμματα στόν ἀδελφό του καί στούς φίλους του, ἐνῶ ἔχει γράψει καί μερικά ποιήματα («Ὁ πόλεμος» κ.λπ.) *Νά μὴν κλαῖς, πιστή ἐλληνίδα.*

Ἐδῶ εἶναι σπουδαῖο νά σημειώσουμε τό ἐξῆς:

καί ἡ ἴδια ἡ ἐπανάσταση, καί οἱ σκοποί της, καί οἱ ἥρωές της ὀλοκληρωτικά ἀντιστοιχοῦν στά ἰδανικά τῆς ρομαντικῆς κοσμοαντίληψης. Ἡ ἐπανάσταση ἐξ ὀνόματος τῆς ἐλευθερίας τοῦ λαοῦ ἀντιστοιχοῦσε στά ἰδανικά τοῦ ρομαντισμοῦ, καί ἐγινε ἡ ἐνσάρκωση τοῦ ρομαντικοῦ ἥρωα ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης — στρατηγός τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ, πού ἐγκατέλειψε τά πάντα, γιά νά πολεμήσει γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ.

Σημειωτέον, ὅμως, ὅτι οἱ εἰκόνες τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας στά ἔργα τοῦ Πούσκιν ἔτσι καί ἀλλιῶς προβάλλονται μέσα ἀπό τό πρῖσμα τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας. Σέ ὅλα τά ποιήματα, τά ἀφιερωμένα στήν ἐλληνική ἐπανάσταση ὅπως δὲ ποτε ὑπάρχει ὁ παραλληλισμός μέ τήν ἀρχαιότητα. Ὁ σύγχρονος Ἑλληνικός κόσμος στήν συνείδηση τοῦ Πούσκιν πάντα εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας.

Ἄς τονίσουμε ἐδῶ κάτι σημαντικό ὄχι μόνο γιά τόν Πούσκιν, ἀλλά καί γιά ὅλους τοὺς ρομαντικούς, μιά ἰδέα τῆς ρομαντικῆς ιστοριογραφίας, τοῦ Herder: καταλαβαίνοντας τοὺς ἄλλους πολιτισμούς καί τοὺς ἄλλους λαούς καταλαβαίνουμε καί τόν δικό μας. Γι' αὐτό οἱ ρομαντικοί ἐξέταζαν τόσο προσεκτικά τόν ἄλλο κόσμο, προσπαθώντας νά βροῦν ἀπαντήσεις γιά τίς ἀξίες στόν δικό τους πολιτισμό, στήν δική τους ἱστορία.

Ἔτσι, στήν εἰκόνα τοῦ σύγχρονου ἐλληνικοῦ κόσμου ὁ Πούσκιν ἀπό μιά πλευρά εἶχε δεῖ τό ἀκατάλυτο πνεῦμα τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, καί ἀπό τήν ἄλλη - τά ὁράματα τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων ἀνταναικλώμενα σάν σέ καθρέφτη στήν ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος ἦταν καί ἡ ἀντανάκλαση στήν σύγχρονη ρωσική ζωή, τῶν ἰδανικῶν τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀντίστασης κατά τῶν τυράννων.

«Ζητεῖες» Ἀγιορειτῶν στήν Ρωσσία: δύο ανέκδοτα ὁδοιπορικά Σιμωνοπετριτῶν μοναχῶν στήν Ρωσσία τοῦ περασμένου αἰῶνα (1888-1892)

Κώστας Μ. Σταματόπουλος

Εξ ὅσων γνωρίζω, δέν ἔχομε πληροφορίες γύρω ἀπό τήν διεξαγωγή ἀγιορειτικῶν ζητειῶν στήν Ρωσσία τοῦ Κιέβου, οὔτε ἔχω ὑπ' ὄψιν νά ὑπῆρξε ἀντιστρόφως, ἐκ μέρους δηλαδή τῶν ἡγεμόνων της, οἰκονομική ἐνίσχυση πρὸς τά ἀγιορειτικά μοναστήρια, ἔστω καί πρὸς μόνον τά ρωσσιτικά¹. Ἡ Ρωσσία ἦταν μακρυστά. Κι ὅποιος ἔφθανε ἀπό ἐκεῖ γιά νά ἀσκητεύσει στό Ὅρος, εἴτε δέν ἐπέστρεφε στήν πατρίδα του, εἴτε, ἐάν ἐπέστρεφε, ἦταν γιά νά μεταλαμπαδεύσει στήν ρωσσική πραγματικότητα τήν ἀγιορειτική πνευματική ἐμπειρία². Ἄλλως τε, τό Βυζάντιο ἦταν ἀκόμη ἀκμαῖο. Ἀλλά καί ὅταν πλέον θά παύσει νά εἶναι, οἱ ἐθνικοί ἡγεμόνες τῆς Βαλκανικῆς θά συναγωνισθοῦν μεταξύ τους στήν μίμηση τῆς εὐσεβείας τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Βασιλεύουσας καί τῆς γενναιοδωρίας τους πρὸς τίς ἱερές μονές, συνεχίζοντας ἔτσι τήν αὐτοκρατορική ρωμαϊκή παράδοση μέσα ἀπό ἕνα ἀναπόσπαστο χαρακτηριστικό τῆς εἰκόνας καί τῆς ἀποστολῆς τοῦ προτύπου ὀρθοδόξου ἡγεμόνος.

Τό μακρυνό καί τολμηρότατο ταξίδι τῆς Ρωσσίας ἐπομένως, δέν θά ἀποτολμηθεῖ ἀπό τοὺς Ἀγιορειτες παρά μόνον ὕστερα ἀπό τήν ἐγκατάλειψη κάθε ἐλπίδας ὑλικῆς ὑποστηρίξεως ἀπό χῶρες καί ἡγεμόνες ἐγγύτερους. Καί τοῦτο δέν θά συμβεῖ, παρά μόνον μετά τήν ὀλοκλήρωση καί ἐδραίωση τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς στή Βαλκάνια — δεδομένου ὅτι οἱ μετακινήσεις προϋποθέτουν πάντοτε ἕνα ἐλάχιστον ἀσφαλείας τῶν ὁδῶν — ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀναστατώσεως πού ὁ ἀλλόθρησκος κατακτητής ἐπέφερε στήν οἰκονομικά τῶν μοναστηριῶν.

Ἀλλά, γιά νά στραφοῦν τά ἀγιορειτικά μοναστήρια καθῶς καί τά ὀρθόδοξα τουρκοκρατού-

μενα πατριαρχεῖα καί οἱ λοιπές μεγάλες μονές τῆς ἐλληνορθόδοξης Ἀνατολῆς πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Μοσχολίας καί νά ζητήσουν βοήθεια, ἔπρεπε νά συντρέξουν καί ἄλλοι λόγοι.

Ὁ πρῶτος ἀπό αὐτοὺς ἦταν ἡ ἀνοδος, στήν συνειδηση τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου, τοῦ γοήτρου τῆς Ρωσσίας τό ὅποιο στήριζόταν, ἀφ' ἑνός στήν ἀποδεδειγμένη πολιτικο-στρατιωτική ἰσχὺ καί, ἀφ' ἑτέρου, στήν προσήλωση τῆς χώρας στήν Ὀρθοδοξία. Ὁ συνδυασμός τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν μόλις πού ἄρχιζε νά διαμορφώνεται στήν Μοσχολία τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνα, δίδοντας ἔτσι κάποια βάση στήν ἐπίσης ὑπὸ διαμόρφωσιν ἰδεολογία τῆς Μόσχας ὡς τρίτης καί ὀριστικῆς Ρώμης. Τό κύρος τῆς ἀνερχόμενης ὀρθόδοξης δυνάμεις τοῦ βορρᾶ θά ἐνισχυθεῖ ἀκόμη περισσότερο τόν 16ο καί 17ο αἰῶνα, ὥσπου τόν 18ο, ἡ Ρωσσία θά κυριαρχήσει στήν συνειδηση τῶν ὀρθόδοξων τουρκοκρατούμενων λαῶν ὡς ἡ ἡγετική δυνάμεις τῆς Ὀρθοδοξίας. Πότε; Ὅταν ἡ ἡγεσία της, ὄχι μόνον εἶχε παύσει νά ἀκολουθεῖ καί νά ἐμπνέεται ἀπό τήν βυζαντινὴ ὀρθόδοξη παράδοση, ἀλλ' εἶχε ἐπιπλέον στραφεῖ στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, μέ σκληρά μέτρα κατὰ τῆς Ἐκκλησίας πού ἦταν ὁ κύριος ἐκφραστής της.

Ἐπρεπε, δεύτερον, ἡ ἴδια ἡ Ρωσσία νά συνειδητοποιήσῃ τόν ἐξέχοντα καί ἡγετικό της ρόλο ἐπικεφαλῆς τῶν ὀρθόδοξων λαῶν, κάτι πού ἐπίσης δέν ἐγινε αὐτόματα. Στά χρόνια τοῦ Ἰβάν Δ' τοῦ Τρομεροῦ (1533-1584), ἡ σύσφιξη τῶν σχέσεων μέ τήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή ἐνισχύθηκε μέ τήν ἀποστολή ἀποκρισιarίων καί δωρεῶν, διαδικασίας πού θά συνεχισθεῖ καί στήν ἐπόμενα χρόνια. Στήν περίοδο μάλιστα τῆς παντοδυναμίας τῶν πατριαρχῶν, τοῦ βασιλεοπάτορος Φιλαρέτου

* Τό παρόν δημοσίευμα ἀποτελεῖ τήν εἰσήγηση τοῦ γράφοντος στό διεθνές συνέδριο μέ θέμα «Ἡ διασπορά τῶν Ἑλλήνων στήν Ρωσσία ἀπό τήν πτώση τῆς Πόλης μέχρι σήμερα», πού πραγματοποιήθηκε στό παλαιό ἀμφιθέατρο τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπό τίς 5 ἕως τίς 8 Μαΐου 1992.

καί ιδιαίτερα του μεγάλου Νίκωνος, θά καταστεί ένα από τά κύρια μέσα πραγματοποίησεως της ρωσικής εξωτερικής Ostpolitik.

Έπρεπε, τρίτον, ή Ρωσία νά ήταν σέ θέση νά ανταποκριθεί ύλικώς, στοιχειώ επίσης διόλου αυτόνοτο, καθώς επί αιώνας τό μέγιστο μέρος τών πόρων της, τό μέγιστο μέρος τών πολυτίμων μετάλλων πού είχε στήν κατοχή της, περνούσε στά χέρια τών Τατάρων της Χρυσής Όρδης, στους όποιους ύστερα από τήν μογγολική εισβολή τόν 13ο αιώνα, ήσαν φόρω ύποτελείς οί ρωσικές χριστιανικές ήγεμονίες³. Άλλά και άργότερα, μετά τήν έξασθένιση και τήν αποτίναξη της μογγολικής επικυριαρχίας, ή οικονομική κατάσταση της Ρωσίας — ή όρθότερα τών Ρωσιών πλήν του Νόβγκοροντ — ελάχιστα βελτιώθηκε, έξ αίτίας δύο κυρίως λόγων: α) διότι οί όμορες ρωμαιοκαθολικές χώρες, ήτοι ή Πολωνία - Λιθουανία και οί Χανσεατικές πόλεις της Βαλτικής, κάθε φορά πού εύρίσκοντο σέ πόλεμο μέ τήν Μοσχοβία απαγόρευαν τήν είσοδο στό έδαφος της πολυτίμων μετάλλων πού είτε προήρχοντο από αυτές είτε άπλώς διέσχίζαν τήν επικράτειά τους, και β) διότι ή τεχνολογική υπανάπτυξη της Ρωσίας καθιστούσε αδύνατη τήν ικανοποιητική εκμετάλλευση τών ήδη γνωστών και δυνάμει πλουσιών μεταλλείων άργύρου της Πετσόρα και της Τούλμα. Έξ ού και οί συχνές-πυκνές εκκλήσεις τών Ρώσων ήγεμόνων στά τέλη του 15ου και καθ' όλον τόν 16ο αιώνα, στήν Ούγγαρία και τήν Ίταλία, μέ σκοπό τήν προσκέλυση πεπειραμένων μεταλλωρύχων⁴. Ούγγροι άλλωστε ήσαν οί νομισματοκόποι εκείνοι πού επέτρεψαν στήν Μοσχοβία νά κόψει, στά 1483, τό πρώτο χρυσό νόμισμα της ιστορίας της⁵.

Γίνεται έπομένως σαφές στόν άναγνώστη πώς, ακόμη και άν δέν ληφθοῦν ύπ' όψιν οί δυσκολίες και οί κίνδυνοι του ταξιδιού μέσα από χώρες είτε ανασφαλείς — όπως ήταν τό κοζακικό No man's land πού εκάλυπτε μέγα μέρος της Ουκρανίας — είτε σαφώς έχθρικές — όπως συνήθως ήσαν οί άπέραντες κτήσεις του Πολωνού βασιλέως πού άγριζαν τό Σμολένσκ — ή κατάσταση πού περίμενε τους Άγιορείτες μοναχούς στήν Μόσχα, ακόμη και τόν προχωρημένο 16ο αιώνα, κάθε άλλο ήταν παρά ειδυλλιακή⁶. Και, κατ' επέκτασιν, πρέπει νά ύποτεθεϊ πώς ή ανάγκη πού τους ώθοῦσε ήταν άνάλογη μέ τήν τώλη τους.

Δέν θά έμπλακοῦμε σέ λεπτομέρειες⁷. Ύπενθυμίζομε μόνον πώς ή επίσημη άπαρχή του θεσμού της ζητείας μεταξύ του Άγίου Όρους και

της Ρωσίας χρονολογείται μόλις στά 1509, μέ τήν άναγνώριση εκ μέρους του Βασιλείου Γ' στους παντελείμονίτες μοναχούς του δικαίωματος εισόδου στό ρωσικό έδαφος, ανά τετραετία, τριμελοῦς αντιπροσωπείας, προς συλλογήν έλαιών⁸. Σημειωτέον πώς στά 1497 είχε επιχειρηθεϊ, επίσης από τους παντελείμονίτες, μία πρώτη άνιχνευτική έξόρμηση στήν Μόσχα, στήν αύλή του Ίβάν Γ' και της έλληνίδος συζύγου του Σοφίας-Ζωής Παλαιολογίνας⁹. Τά αποτελέσματα της υπήρξαν ένθαρρυντικά για τήν χεμαζόμενη ρωσική μονή πού άπεφάσισε νά επαναλάβει τήν άποστολή και ει δυνατόν νά έξασφαλίσει μόνιμη χορηγία. Η συμφωνία του έτους 1509 θά αποτελέση τό πρότυπο παρομοίων συμβάσεων πού, κατά κανόνα, ανανεώνονταν στήν άρχή κάθε καινούργιας βασιλείας. Στά τέλη του 16ου αιώνα οί άγειορειτικές μονές πού απέλάμβαναν τό δικαίωμα της ζητείας στήν Ρωσία ήσαν, πλήν της Ρωσικής, ή Χελανδαρίου, ή Βατοπεδίου, ή Κουτλουμουσίου και ή του Παντοκράτορος¹⁰.

Στό γύρισμα του αιώνα οί ζητείτες διεκόπησαν άπότομα, καθώς ή Ρωσία βυθίστηκε στό χάος της «περιόδου τών ταραχών» (1604-1613). Η επανασύνδεσή της μέ τό Όρος θά γίνη στά 1626, μετά δηλαδή από τήν άπώθηση τών Πολωνών από τή Μόσχα, τήν ανάρρηση στόν θρόνο της νέας δυναστείας τών Ρομανώφ (1613) και μετά τήν ύπογραφή μακροχρόνιας άνακωχής μέ τήν Πολωνία και τήν Σουηδία.

Οί πρώτοι Άγιορείτες πού επέστρεψαν ήσαν φυσικά και πάλι οί Ρώσοι. Η παρουσία τους στήν Μόσχα εγκαινίασε περίοδο μιās περίπου έβδομηκονταετίας, στήν διάρκεια της όποιας οί έλληνο-ρωσικές επαφές, μία από τίς διαστάσεις τών όποιών ήσαν οί άγιορειτικές ζητείτες, διήνυσαν τήν χρυσή τους εποχή. Κι ή μέν τσαρική αύλή γενίκευσε τό προνόμιο της ζητείας, επεκτείνοντάς το έως και τήν παραμικρή άγιορειτική σκήτη, οί δε καλόγεροι — καθώς οί δρόμοι ήσαν όλιγώτερον ανασφαλείς — έπορεύοντο όλο και περισσότεροι στήν Ρωσία κομίζοντας, για νά κερδίσουν τήν εύνοια τών άρχών και νά συγκινήσουν τά πλήθη, λείψανα και εικόνες (άλλοτε μόνον προς προσκύνησιν και άλλοτε ως δώρα), φορητά κειμήλια και χειρόγραφα, μέ τά όποια έμπλουτίστηκαν τά ρωσικά ίερά, τά σκευοφυλάκια και οί βιβλιοθήκες.

Ο κανόνας πού έρύθμιζε τό καθεστώς τών ζητειών παρέμενε πάντοτε εκείνος του 1509. Έπομένως, δέν έπρόκειτο περί άληθινής περιοδείας: οί καλόγεροι έφθαναν στήν Μόσχα άκο-

λουθώντας προδιαγεγραμμένη διαδρομή, εισέπρατταν τήν συμπεφωνημένη χορηγία τους — στό ποσό τής όποίας ένίοτε προσετίθετο ή συνδρομή τής μοσχοβίτικης εκκλησίας ή κάποια έκτακτη τσαρική δωρεά — και αναχωρούσαν, ακολουθώντας και πάλι τήν ίδια πορεία. Ρητή ήταν ή απαγόρευση έξαγωγής παντός έμφύχου ή άψύχου αγαθού πού δέν προβλεπόταν στήν συμφωνία, όπως επίσης και ή υπέρβαση τής καθορισμένης ποσότητας. Επίσης, σέ αντίθεση μέ τήν τακτική τών ήγεμόνων τής Ούγγροβλαχίας και τής Μολδαβίας, δέν έδωρίζετο στά άγιορειτικά μοναστήρια γή. Στόν κανόνα αυτόν δέν έχομε παρά μόνον δύο εξαιρέσεις, πού άμφότερες άφορούν σέ άκίνητα άστικά: α) τήν δωρεά¹¹ στήν μονή Χελανδαρίου από τόν Ίβάν Δ΄ και τούς γιούς του, στά 1564 («7072 από κτήσεως κόσμου» γράφει τό σχετικό χρυσόβουλο) μιάς επαύλεως μέ ίκανό οικόπεδο στήν συνοικία Κιτάιγκορόντ τής Μόσχας, πού τότε ήχμαζε ως εκκλησιαστικό και έμπορικό κέντρο¹². Έκατόν έικοσι χρόνια άργότερα, ήτοι στά 1684, οί Χελανδαρινοί θά ανταλλάξουν τό έν λόγω άκίνητο αντί

του ποσού τών 100 ρουβλίων πού θά προστεθει, εκείνο μόνον τό έτος, στό ποσό τής τακτικής χορηγίας τους¹³. Και β) τήν δωρεά στήν μονή τών Ίβήρων από τόν τσάρο Άλέξιο Μιχαήλοβιτς, στά 1653, τής ιστορικής μοσχοβίτικης μονής του Άγίου Νικολάου «παρά τή άγορά τών εικόνων», πού μετετρέπη σέ ίβηρητικό μετόχι και επέζησε ως λίγο μετά τήν μπολσεβικική επανάσταση του 1917¹⁴.

Τόν 18ο αιώνα ή ρωσική βοήθεια προς τό "Άγιον Όρος μειώθηκε αισθητά, όπως άλλως τε μειώθηκε — άγγίζοντας τά όρια τής έξαφάνισης — ή ρωσική παρουσία στήν άθωνική χερσόνησο. Τά αίτια τής μεταβολής ήσαν, άφ' ενός, ή άντιεκκλησιαστική πολιτική τών τότε τσάρων στό όνομα του εκσυγχρονισμού και, άφ' έτέρου, τό σκληρότερο δέσιμο του άγροτικού πληθυσμού στήν γή, ή επιδείνωση του καθεστώτος τής δουλοπαροικίας. Τό ότι οί δωρεές τών τσάρων προς τά ρωμαίικα μοναστήρια τής θωμανικής Ανατολής δέν εξέλιπαν έντελώς, ώφείλετο στό ότι άποτελούσαν διάσταση τής «έλληνικής πολιτικής» τών Ρωμανών, μέσο δηλαδή άσκήσεως προπαγάνδας προς τούς όρθοδόξους ραγιαδες. Πλήν όμως τά ποσά πού έξήγοντο από τήν Ρωσία ήσαν όλο και μικρότερα, καιτοι ή αυτοκρατορία του βορρά ήταν πλέον παγκόσμια δύναμη. Έτσι, ή διοίκηση του ίβηρητικού μετοχίου στήν Μόσχα, προκειμένου νά κτίσει εκ νέου τά κατεστραμμένα από πυρκαϊά οικήματά του, βρέθηκε ός στήν ανάγκη νά εισαγάγει χρήματα από τήν Όθωμανική αυτοκρατορία, μία πρώτη φορά στά 1769, μία δεύτερη όκτώ χρόνια άργότερα...¹⁵.

Η θέση τών Ρώσων στό "Άγιον Όρος θά αρχίσει και πάλι νά βελτιώνεται, από τά πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, εξ αίτίας τής θετικότερης στάσεως τών ρωσικών αρχών έναντι τής Όρθοδοξίας γενικότερα, ειδικότερα δέ έναντι του μοναχισμού. Οί επαφές μέ τό Όρος ανάζωπυρώθηκαν. Η πρόοδος ώστόσο υπήρξε άργή έως τά μέσα του αιώνα. Έν συνεχεία ή κατάργηση τής δουλοπαροικίας, ή επανάσταση στίς συγκοινωνίες, ή δημογραφική εκρηξη, ή φιλορθόδοξη επίσημη ρωσική αυτοκρατορική ιδεολογία και ό πανσλαυισμός, συνετέλεσαν ώστε ή εγκατάσταση τών Ρώσων στόν "Άθωνα νά αποκτήσει τίς διαστάσεις άληθινής πλημμυρίδος... Η ποικίλη εκδήλωση του ρωσικού ενδιαφέροντος για τό Όρος συνέπεσε χρονικώς μέ τό πλήγμα πού υπέστη ή οικονομική ύπόσταση τών άγιορειτικών μοναστηριών, ύστερα από τήν κατάσχεση, εκ μέρους του ρουμανικού κράτους, τών κτημά-

των τους στην νεοσύστατη Ρουμανία (1863). Κτημάτων που ήσαν απέραντα και από τα οποία οι Άγιορείτες επί αιώνες άντλούσαν τό μέγιστο μέρος των εσόδων τους. Έστράφησαν τότε μαζικώς προς την φίλη, άγια Ρωσία. Η οποία, για τους λόγους που ανέφερθησαν και στους όποιους θά πρέπει νά προστεθεί ή φλογερή πίστη του ρωσικού λαού, θά καταστεί, έως την πτώση του τσαρικού καθεστώτος, για πρώτη φορά στην ιστορία, ό κύριος οικονομικός ύποστηρικτής, ή βασική άρωγός των άγιορειτικών μοναστηριών.

Επομένως, ή συνοδεία των Σιμωνοπετριτών, που την νύκτα της 9ης προς 10η Δεκεμβρίου 1988 καταφθάνει στην Όδησό μέ τό βαπόρι από την Κωνσταντινούπολη, δέν πρωτοτυπεϊ. Ακολουθεί πεπατημένη την όποια τέσσερις αιώνες ενωρίτερα, μέ μέσα πρωτόγονα, είχαν χαράξει, σπρωγμένοι από την ανάγκη θαρραλέοι άγιορείτες «ταξιδιώται». Έτσι, τό όδοιπορικό των έτών 1888-1892, τίς γενικές γραμμές του όποιου θά παρουσιάσωμε, άποτελεϊ ένα από τά τελευταία επεισόδια της μακράς ιστορίας των «ζητειών» ή ιστορίας «λογειών» του Άγιου Όρους στην μεγάλη όμόδοξη αυτοκρατορία του Βορρά, ιστορία την όποία, δύόμισυ μόλις δεκαετίες άργότερα έμελλε νά διακόψει ό Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ή πτώση του τσαρισμού και ή έπιβολή στην Ρωσία του άθέου μπολσεβικικού καθεστώτος.

Τό ρωσικό «ταξίδιο» των Σιμωνοπετριτών μās είναι γνωστό από τίς σημειώσεις που έκράτησαν δύο από τά μέλη της συνοδείας που τό διεξήγαγε: ό καθηγούμενος Νεόφυτος και ό ιεροδιάκονος και μετέπειτα ήγούμενος της Μονής, Ίωαννίκιος.

Ό Νεόφυτος άντέγραψε τίς σημειώσεις του, τό έτος που ακολουθήσε την έπιστροφή του, από την Ρωσία, στον έπίσημο κώδικα της Μονής, στον όποιο, ύστερα από την ολοκληρωτική καταστροφή του αρχείου της στην πυρκαϊά του 1891, εύρίσκονται καταχωρημένα τά περισσότερα στοιχεία που γνωρίζομε από την ιστορία της. Τό κείμενο του ρωσικού όδοιπορικού καταλαμβάνει τίς σελίδες 95-105 του κώδικα συνεχίζεται μέ την λεπτομερή περιγραφή της μεγάλης πυρκαϊάς του 1891 καθώς και μέ την εκτενή αναφορά παλαιότερων πυρκαϊών που σημάδευσαν την ιστορία της Σιμωνόπετρας: την φωτιά του έτους 1670 και την φωτιά του έτους 1581. Είναι καλογραμμένο, όρθογραφημένο, εύανάγνωστο. Τό ύφος του είναι τηλεγραφικό. Και

τούτο διότι, έν γνώσει, διόλου δέ άπίθανα και κατ' έντολήν του Νεοφύτου, έτερο μέλος της ταξιδιωτικής συνοδείας, ό ιεροδιάκονος Ίωαννίκιος κατέγραψε ταυτόχρονα μέ κάθε λεπτομέρεια, την πρόοδο της περιόδου.

Οί σημειώσεις του Ίωαννίκιου περιέχονται στις 92 πρώτες σελίδες ενός μικρόσχημου τετραδίου, δεμένου μέ μαύρο χαρτί, τεφτεριού στην πραγματικότητα λογαριασμών, συνόλου 180 σελίδων, που φέρει στην βιβλιοθήκη-αρχείο της Σιμωνόπετρας τον αριθμό, χειρόγραφον αριθ. 45. Εύανάγνωστη ή γραφή, καλύπτει όλόκληρη την επιφάνεια της σελίδας. Οί συχνές εκ των ύστερων, μεταξύ των γραμμών, σημειώσεις, οι παραπομπές, ό σταδιακός (ελάχιστος άλλ' όπωσδήποτε αισθητός) έκρωσσιμός της γραφής και της γλώσσας, που προδίδει την πρόοδο του Ίωαννίκιου στην εκμάθηση της ρωσικής, προσθέτουν στις λεπτομερείς ταξιδιωτικές του σημειώσεις ζωντάνια και άμεσότητα, συνθέτοντας μέ λίγα λόγια ένα κείμενο συναρπαστικό. Και είναι λυπηρό που τό όδοιπορικό του Ίωαννίκιου παρέμεινε ήμιτελές. Καλύπτει αποκλειστικά τά δύο πρώτα έτη της ζητείας, ήτοι τό 1889 και τό 1890 και διακόπτεται τό Πάσχα του 1891, στην αρχή περίπου του πρώτου ταξιδίου έπιστροφής.

Άλλά ύπάρχει και μία τρίτη πηγή πληροφοριών στο αρχαιοφυλάκιο της Σιμωνόπετρας, εύγλωττη και λεπτομερής, που μās παρουσιάζει τόσο τά άμεσα όσο και τά έμμεσα αποτελέσματα της ζητείας. Πρόκειται για τον κατάλογο των εύεργετών και των δωρητών της Μονής. Τό όνομά τους συνοδεύεται από τό ποσό καθώς και τον λόγο της δωρεάς: «ύπέρ υγείας», «ύπέρ αναρρώσεως», «ύπέρ άναπαύσεως», αλλά και «ύπέρ άγοράς κώδωνος» κ.λπ. Ό κατάλογος συνετάχθη καθ' ύπόδειξιν του Νεοφύτου στα 1898 και συνεχίστηκε από τους διαδόχους του. Κατά βάση ακολουθεϊ γεωγραφική και χρονολογική σειρά, έστω και άν συμβαίνει ένίοτε ό εκάστοτε συντάκτης νά επανέρχεται σε μέρη τά όποια έχει ήδη αναφέρει. Στίς σελίδες που αναφέρονται στην Ρωσία διακρίνονται δύο διαφορετικοί γραφείς. Ό ένας πιθανώς νά είναι ό ίδιος, ό γηραιός πλέον Νεόφυτος. Ό άλλος είναι χωρίς άμφιβολία ό Ίωαννίκιος, που δηλώνει πως άντλεϊ τά στοιχεία που παραθέτει από προγενέστερο προσωπικό του κατάστιχο.

Τό τετράδιο αυτό, μνεία του όποιου γίνεται και στο όδοιπορικό, έχει σήμερα χαθεί. Λόγω δέ της γεωγραφικής λογικής και της άπουσίας όποιουδήποτε χρονολογικού προσδιορισμού που ό

κατάλογος τῶν δωρητῶν ἀκολουθεῖ, μᾶς εἶναι ἀδύνατο νά διακρίνωμε ποιές ἀπό τίς δωρεές ἔγιναν κατὰ τήν διάρκεια τῆς ζητείας καί ποιές ἐστάλησαν στήν Σιμωνόπετρα μετά τήν ἐπιστροφή τῶν πατέρων, εἴτε ἐκ μέρους ἀτόμων μέ τά ὅποια εἶχαν αὐτοί συνθεθεῖ κατὰ τήν τετραετή περιοδεία των στήν Ρωσσία, εἴτε ἐκ μέρους ἄλλων, ἀγνώστων σ' αὐτούς, πού ἀπλῶς ἤθελαν νά βοηθήσουν τήν Μονή καί νά μνημονεύωνται στίς ἀκολουθίες τῆς. Ἐκτός ἀπό χρήματα, φθάνουν στό μοναστήρι δῶρα εἰς εἶδος, ὅπως ἄμφια, ἐκκλησιαστικά σκευή· φθάνουν καί τρόφιμα ὅπως χαβιάρι καί ταραμάς. Οἱ δωρεές σέ χρῆμα κυμαίνονται ἀπό δέκα ἕως χίλια πεντακόσια ρούβλια, κάτι πού συμφωνεῖ μέ τήν διαπίστωση τοῦ Νεοφύτου πού παρατηρεῖ: «Καθ' ὅλον τό διάστημα μέγαν εὐεργέτην δέν εὕρομεν εἰμή μικροτέρους καί τά πλεῖστα παρά κοινοῦ λαοῦ...».

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τήν διαδικασία πού ἀκολουθοῦσαν στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα τά μοναστήρια προκειμένου νά ἀποκτήσουν ἄδεια διεξαγωγῆς ζητείας στήν ρωσική αὐτοκρατορία, τό πρῶτο βῆμα ἦταν ἡ ὑποβολή σχετικῆς αἰτήσεως στήν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ρωσσίας, συνήθως ἀπ' εὐθείας, σπανιώτερα μέσῳ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἡ ἄδεια ἐκοινοποιεῖτο στήν αἰτούσα Μονή, εἴτε διά τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορικῆς πρεσβείας στήν Κωνσταντινούπολη, εἴτε διά τοῦ γενικοῦ προξενείου τῆς Ρωσσίας στήν Θεσσαλονίκη. Ὡστόσο, ἡ διαδικασία αὐτή κάθε ἄλλο ἦταν παρά τυπική. Ἡ καλή διάθεση τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν δέν ἦταν πάντοτε δεδομένη καί ὁ γίγας τῆς γραφειοκρατίας δυσχέρανε ἔτι περαιτέρω τά πράγματα, ἐπιμηκύνοντας τήν περίοδο ἀναμονῆς. Ἡ Σιμωνόπετρα, ἐπί παραδείγματι, ἔχοντας ὑποβάλει αἴτηση ζητείας στά 1865 — γιά νά ἀντιμετωπίσει τό πλήγμα τῆς ἀπώλειας τῶν κτημάτων τῆς στήν Ρουμανία, καί τά χρέη πού προῆλθαν ἀπό τήν ἀνέγερση νέων οἰκοδομῶν στήν Μονή — καί ἔχοντας «ἐκτοτε πλειστάκις» ἐπαναλάβει τήν αἴτηση, δέν ἔλαβε τήν ποθητή ἀπάντηση παρά στά τέλη Ὀκτωβρίου 1888, δηλαδή, ὕστερα ἀπό ἀναμονή 23 ὀλόκληρων χρόνων! Ἡ ἄδεια τῆς Συνόδου καθόριζε ἐπίσης τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς ταξιδιωτικῆς συνοδείας τά ὅποια ἐπελέγοντο ἐν συνεχείᾳ ἀπό τήν διοίκηση τῆς Μονῆς. Στήν περίπτωση τῶν Σιμωνοπετριτῶν, ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι στήν ζητεία συμμετείχε ὁ ἴδιος ὁ ἡγούμενος, ἦταν ἀνάγκη νά ρυθμιστοῦν τά τῆς διοικήσεως τῆς Μονῆς κατὰ τήν διάρκεια τῆς ἀπουσίας του. Διορίστηκε πρὸς τοῦτο τριμελής ἐπιτροπή - γερωντεία. Ἄνα-

χωρῶντας, οἱ καλόγεροι ἔλαβαν μαζί τους «ἀργυροῦν κιβώτιον ἐμπεριέχον τόν Τίμιον Σταυρόν, τήν χεῖρα τῆς Ἁγίας Μαγδαληνῆς, μέρος τῆς Ἁγίας Θεοπρομήτορος Ἄννης καί μέρος τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος καί ἱαματικοῦ Παντελεήμονος».

Μετά τόν Ἄθωνα, ὁ πρῶτος σταθμός ἦταν ἀπαραιτήτως ἡ Κωνσταντινούπολη. Ἐκεῖ, οἱ Ἁγιορεῖτες ἐφοδιάζονταν μέ συστατικές ἐπιστολές τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τήν ρωσική Σύνοδο, καθὼς καί μέ διαβατήρια εἰσόδου στήν Ρωσσία ἀπό τήν ρωσική Σύνοδο, καθὼς καί μέ διαβατήρια εἰσόδου στήν Ρωσσία ἀπό τήν ρωσική πρεσβεία στό Σταυροδρόμι. Ἐνίστε ἡ ρωσική Σύνοδος ζητοῦσε προκαταβολικῶς ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο νά τῆς ἀποσταλῆ πλήρης ὀνομαστικός κατάλογος τῶν μοναχῶν καί τῶν δοκίμων τῆς Μονῆς πού εἶχε ὑποβάλει αἴτηση ζητείας, προκειμένου νά ἀποτρέψῃ τήν εἴσοδο στήν ρωσική ἐπικράτεια ἀπατεῶνων μοναχῶν ἢ ψευδομοναχῶν καί πλαστῶν λειψάνων. Ὡστόσο, τά κρούσματα αὐτά δέν ἔλειπαν· συχνά ὠφείλοντο σέ Ρώσους κελλιῶτες Ἁγιορεῖτες. Ἀπό τήν Ὁδησό ἡ συνοδεία ἐφθάνε σιδηροδρομικῶς, μέσῳ Μόσχας, στήν Ἁγία Πετρούπολη. Ὑπέβαλε τίς συστατικές ἐπιστολές, μαζί μέ τήν ἐγγραφή ἐγκριση τῆς ζητείας, στήν ἀρμόδια ὑπηρεσία τῆς Συνόδου γιά νά λάβῃ ἐτήσια ἄδεια διεξαγωγῆς, σχετικές ὁδηγίες καθὼς καί τό ἐπίσημο βιβλίο τῶν εἰσπράξεων, τό ὁποῖο ἐλέγχετο καί ἐσφραγιζετο σέ κάθε σταθμό τῆς περιοδείας, ἀπό τόν Ἐπίσκοπο καί τήν τοπική κονιστόρια. Οἱ πατέρες κατέθεταν ἐπίσης τό διαβατήριο εἰσόδου καί ἐλάμβαναν ἄλλο, ἐλεύθερης κυκλοφορίας στό ἐσωτερικό τῆς Ρωσσίας. Τό παλαιό θά τοὺς ἐπιστρεφόταν μετά τό πέρας τῆς ζητείας, κατὰ τήν ἐξοδὸν τους ἀπό τήν ρωσική ἐπικράτεια. Μετά ἀπό αὐτά, πανέτοιμοι, οἱ Ἁγιορεῖτες μποροῦσαν νά δοκιμάσουν τήν τύχη τους, ἐλεύθεροι νά ἐπιλέξουν τήν διαδρομὴ τῆς ἀρρεσκείας τους.

Στήν σιμωνοπετρίκη ζητεία τοῦ 1888 τόν ἡγούμενο Νεόφυτο συνοδεύουν ὁ ἱερομόναχος Διονύσιος καί ὁ ἱεροδιάκονος Ἰωαννίκιος. Ἀργότερα, τόν Διονύσιο, πού ἀσθενεῖ καί ἐπιστρέφει στό Ὄρος τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1889, θά ἀντικαταστήσῃ, ἀπό τόν Ἰανουάριο τοῦ ἐπόμενου ἔτους, ὁ Ρώσος σιμωνοπετρίτης κελλιῶτης παπα-Βησσαρίων, ἐπί πληρωμῆ, καθ' ὅ,τι ἐκτελοῦσε καί χρέη διεργηγῆς. Ἀπεδείχθη ὁμως δόλιος, κλέφτης καί τεμπέλης. Ἔτσι, μέ ἀνακούφιση δέχθηκε ὁ Νεόφυτος τόν Ἰούνιο τοῦ 1891, νά τοῦ

δώσει άδεια νά επισκεφθει τήν οικογένειά του στην έπαρχία τής Σαμάρας. Έκτοτε ο Βησσαρίων δέν ξανακούσθηκε. Από τόν Αύγουστο του 1889, τήν στιγμή πού ή κατάσταση τής υγείας του Διονυσίου άρχισε νά γίνεται άνησυχητική, ένας τέταρτος μοναχός συμμετέχει στό ταξίδι. Πρόκειται γιά τόν παπα-Γερβάσιο, πού ταξιδεύει, τυπικά ανεξάρτητος, μέ τό όνομα Θεοδόσιος Αύλωνίτης. Η καλογερική «οίκονομία» απέδειχθη έτσι ισχυρότερη από τήν «άκρίβεια» των ρωσικών άρχων. «Τό διαβατήριόν του ήτο οικονομικόν, γράφει ο Νεόφυτος, υπό τό όνομα Θεοδόσιος Αύλωνίτης». Στίς άρχές Απριλίου του 1891, μετά τήν απόρριψη από τήν Σύνοδο του αίτήματος διεξαγωγής τής ζητείας γιά τρίτο συνεχές έτος, ο Γερβάσιος αναχωρεί γιά τό Όρος μεταφέροντας χρήματα και συνοδεύοντας δώρα και ποικίλες άγορές. Έπιστρέφει και πάλι στην Ρωσία, στις 27 Σεπτεμβρίου 1891, επειδή λόγω του συμβάντος τής πυρκαϊάς, είχε στό μετώξύ άνανεωθεί ή άδεια γιά τρίτο έτος ζητείας. Είναι όμως άτυχος. Προσβάλλεται από ίνφλουέντσα και πεθαίνει στην Πετρούπολη τήν νύκτα τής 4ης πρός 5η Νοεμβρίου. Πράγμα πού σημαίνει πώς τό τελευταίο έτος, τήν ζητεία διεξήγαγαν μόνοι ο Νεόφυτος μέ τόν Ίωαννίκιο. Πρόκειται μάλιστα γιά τό τμήμα τής περιόδου τό όποιο γνωρίζομε — και τουτο τηλεγραφικά — άποκλειστικά από τις σημειώσεις του Νεοφύτου. Στόν Ίωαννίκιο φαίνεται πώς ο χρόνος απέλειπε γιά νά κρατά ήμερολόγιο.

Καθώς στά πλαίσια αούτης τής εισηγήσεως δέν είναι δυνατό νά ακολουθήσωμε κατά πόδας τούς Σιμωνοπετρίτες «ταξιδιωτες» ανά τήν άχανή Ρωσία, περιορίζομε τήν παρουσίαση του όδοιπορικού στα έξής ένδεικτικά σημεία:

α) στις διαδρομές πού ακολουθήθηκαν και στόν τρόπο διεξαγωγής τής ζητείας και β) στην ύποδοχή πού έτυχαν οι άγιορείτες εκ μέρους των άρχων και του λαου, δίδοντας έμφαση στις πληροφορίες εκείνες πού αναφέρονται σε όμογενείς.

α) Ανάμεσα στις άρχές Ίανουαρίου του 1889 και στις άρχές Ίανουαρίου του επόμενου έτους, οι ταξιδιωτες καλόγεροι, ξεκινώντας από τήν Πετρούπολη, στην όποία εξέθεσαν τά λείψανα σε τρεις διαφορετικούς ναούς, έπεσκέφθησαν διαδοχικώς δεκατρείς πόλεις καθώς και ικανό αριθμό χωριών. Έπισκέπτονται γιά δεύτερη φορά τό Νίζνι Νόβγκοροντ, ύστερα από περιοδεία στην έπαρχία του, προκειμένου νά εκμεταλλευθούν τήν περίοδο τής μεγάλης έτήσιας έμποροπανηγύρεως. Επί ένα έτος οι Σιμωνοπετρίτες διαγράφουν

έναν μεγάλο κύκλο, μέ τήν Μόσχα και τό Βλαδιμήρ στην δυτική του περιφέρεια. Κατόπιν ακολουθούν τόν Βόλγα ανατολικώς έως τό Καζάν, συνεχίζουν τό ποτάμιο ταξίδι έως τήν Σαμάρα όπου εγκαταλείπουν τό ποταμόπλοιο γιά νά επιστρέψουν, μέ δύο μόνον ένδιάμεσους σταθμούς — τήν Πένζα και τό Ριαζάν — στην Μόσχα άπ' όπου, μόνος ο ήγούμενος μεταβαίνει στην Πετρούπολη μέ σκοπό νά άνανεώσει γιά ένα ακόμη έτος τήν άδεια ζητείας.

Κατά τό δεύτερο έτος, δηλαδή από τις άρχές Φεβρουαρίου του 1890, οι σιμωνοπετρίτες περιέρχονται 24 μικρότερες ή μεγαλύτερες πόλεις καθώς και μικρό αριθμό χωριών. Τήν φορά αούτη επιλέγουν τήν κεντρική και νότια Ρωσία, συμπληρώνοντας τά κενά τής βιαστικής επιστροφής τους, μετά τήν Σαμάρα, κατά τό προηγούμενο έτος, και παραμένοντας επί μακρόν στις πόλεις ανάμεσα στόν άνω ρου του Ντόν και τόν Βόλγα. Στην συνέχεια, ακολουθώντας τόν Βόλγα, επισκέπτονται τό Σαρατώφ, τό Τσαρίτσιν και τό Άστραχάν, εγγίζοντας δηλαδή τήν Κασπία, προτου — και πάλι μέσω Σαρατώφ — επιστρέψουν στην Μόσχα, ο δε Νεόφυτος στην Πετρούπολη, όπου ή Σύνοδος του άρνείται τήν άνανέωση τής άδείας. Οι Άγιορείτες τότε καταφεύγουν, όπως θά έλεγαν, σε λύση «οικονομική». Θά περιοδεύσουν επί ένα περίπου εξάμηνο παρανόμως, υπό τό πρόσχημα του άποχαιρετιστηρίου ταξιδιου, του ταξιδιου επιστροφής. Τό πρώτο μέρος του ταξιδιου αούτου θά τούς οδηγήσει — ύστερα από πέντε σταθμούς — στό Κίεβο, άπ' όπου επιστρέφουν στην Μόσχα γιά τις έορτές του Πάσχα (1891). Κατόπιν, ακολουθώντας τόν Βόλγα, κατέρχονται, μέ πυκνούς σταθμούς, ως τό Άστραχάν, άπ' όπου, μέσω Τσαρίτσιν, φθάνουν μέ ποταμόπλοιο στό Ροστώβ, όπου τούς προφθαίνει ή άπαίσις είδηση τής καταστροφής τής Σιμωνόπετρας από τήν πυρκαϊά τής 27ης Μαΐου. Έτσι, ή εκουσία καθυστέρηση στό ρωσικό έδαφος τούς βγήκε σε καλό. Γιά νά πληροφορηθούν περισσότερα, μεταβαίνουν σιδηροδρομικώς, μέσω Χαρκόβου, στην Όδησσό. Κι από εκεί, εφοδιασμένοι μέ νέες συστατικές επιστολές εκ μέρους τόσο του Φαναριου όσο και του Ρώσου πρέσβευς στην Κωνσταντινούπολη, φθάνουν, μέσω Μόσχας, και πάλι στην Πετρούπολη, όπου, στα μέσα Ίουλίου, επιτυγχάνουν άδεια γιά τρίτο — στην ουσία γιά τέταρτο — έτος ζητείας (μέσα 1891 - μέσα 1892).

Τότε όμως είναι πού εύρίσκονται αντιμέτωποι μέ ένα επί πλέον πρόβλημα, του όποιου τά

πρώτα σημάδια είχαν ήδη συναντήσει περιοδεύοντες στις επαρχίες της Νοτιοανατολικής Ρωσσίας: τήν έξαρση του λιμού των ετών 1891-1892, του τελευταίου μεγάλου λιμού της παλαιάς Ρωσσίας, πού ωφείλετο σε παρατεταμένη ξηρασία και έπληττε κυρίως τις επαρχίες του Ντόν, τήν αγροτο-βιομηχανική λεκάνη του Ντονέτς και τόν μέσον ρούν του Βόλγα. Οί Σιμωνοπετρίτες κατά συνέπειαν προτιμούν νά παραμείνουν επί μακρόν στην Πετρούπολη, όπου τά αποτελέσματα της ζήτησης δέν είναι τά αναμενόμενα, διότι ο κόσμος — πενέστερος, σε σχέση μέ τήν πρώτη τους επίσκεψη — αποστέλλει τά χρήματα στις μαστιζόμενες από τόν λιμό περιοχές: «άφορία ής ένεκα Κυβέρνησις και λαός ήσαν έμμέριμνοι και κατεγίνοντο όπως συνάξωσιν και επαρκέσουν τοίς πενομένοις και αποθνήσκουσι» γράφει ο Νέοφυτος. Στην συνέχεια επισκέπτονται τήν Κρονστάνδη, όπου γνωρίζονται και συλλειτουργούν μέ τόν πατέρα Ιωάννη (1829-1908), τήν μεγαλύτερη τότε μορφή της ρωσικής Όρθοδοξίας. Τό όνομα του μετέπειτα αγίου της Έκκλησίας αναγράφεται μεταξύ των δωρητών της Σιμωνόπετρας. Είναι περιεργό πώς οί δύο άγιορείτες δέν κατευθύνονται προς τήν δυτική Ρωσσία, τό Νόγκοροντ δηλαδή και τό Πσκώφ, αλλά επιστρέφουν στην περιοχή της Μόσχας, επισκεπτόμενοι έξι πόλεις της, έως τήν λήξη της άδειας τους. Έν συνεχεία, ή κατηγορηματική άρνηση της Συνόδου νά ανανεώση έστω και για ένα μόνον εξάμηνο τήν άδεια ζήτησης, αναγκάζει τόν Νέοφυτο και τόν Ιωαννίκιο νά εγκαταλείψουν όριστικώς τό ρωσικό έδαφος, παίρνοντας τό ατμόπλοιο στην Όδησσό. Φθάνουν στην Κωνσταντινούπολη, μετά από δεκαήμερη καραντίνα στην Σινώπη του Πόντου. Εύρίσκονται και πάλι πίσω στην Μονή τους στις 29 Νοεμβρίου 1892, μετά από άπουσία τεσσάρων ετών.

Οί μοναχοί χρησιμοποιούν ως κύριο ταξιδιωτικό μέσο τόν σιδηρόδρομο και τό ποταμόπλοιο: σπανιώτερα, έλλείψει άλλης επιλογής, καταφεύγουν στην ιππήλατη «πόστα», δηλαδή τήν ταχυδρομική άμαξα. Συνήθως φιλοξενούνται στα σπίτια ευσεβών και φιλομονάχων ιδιωτών. Άλλοτε διανυκτερεύουν σε κοινά ξενοδοχεία και πανδοχεία ή καταλύουν στους ξενώνες εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, όπως ήσαν τά διάσπαρτα ανά τήν Ρωσσία παντελεημονικά μετόχια και ή Λαύρα του Αγίου Αλεξάνδρου Νιέφσκυ στην Πετρούπολη. Σπανιώτατα φιλοξενούνται στα μέγαρα των επισκόπων και των μητροπολιτών.

Τόν πρώτο καιρό ή παρουσία διερμηνέως είναι απαραίτητη. Αρχικώς τούς εξυπηρετεί κάποιος Καλύμνιος όνόματι Γρηγόριος παππα-Καβαδίας πού προσλαμβάνεται στην Όδησσό μέ μηνιαίο μισθό 50 ρουβλίων. Τόν αντικαθιστούν στην Πετρούπολη μέ άλλον, φθηνότερον κατά 15 ρουβλία, επίσης Καλύμνιο, τόν Νικόλαο Μ. Βαλλιάνο. Τόν διαδέχεται — «μας άφησε ή τόν αφήσαμε» σημειώνει ο Νέοφυτος, αποφεύγοντας νά γίνει περισσότερο συγκεκριμένος — ο Άντώνιος Γεωργίου Κωλέττης, Καλύμνιος κι αυτός, πού προσλαμβάνεται στον Νίζνι Νόβγκοροντ και ακολουθεί τούς Σιμωνοπετρίτες επί τέσσερις μήνες. Απολύεται στην Μόσχα, στα τέλη του έτους. Έκτοτε ή παρουσία του Ρώσου ιερομόναχου Βησσαρίωνος και ή εκμάθηση της ρωσικής από τόν Ιωαννίκιο, καθιστούν τόν διερμηνέα περιττό.

Πρώτος σε μία επαρχιακή πόλη φθάνει συνήθως ο ήγούμενος, προκειμένου νά εξετάσει τήν διάθεση του πληθυσμού και νά συνεννοηθεί μέ τις εκκλησιαστικές αρχές, δηλαδή τόν επίσκοπο και τήν τοπική ύπηρεσία της κοινοστόριας. Λίγες ή μέρες άργότερα άφίκνεται ή λοιπή συνοδεία. Μεταβαίνει στον υποδειχθέντα ναό και αρχίζει άμέσως, μπροστά στα άγια λείψανα, τις παρακλήσεις και τούς αγιασμούς, άλλοτε μέν χωρίς άλλη βοήθεια, άλλοτε δέ μέ τήν συμμετοχή μελών του τοπικού κλήρου πού, στην περίπτωση αυτή, άμειβόταν ειδικά: «Ένίοτε μας βοηθούσαν και έντόπιοι ιερείς, άλλ' ήμεις έκοπιάζαμεν διπλόν κόπον πολλές ήμέρας από πρωίας έως έσπέρας, εψάλλαμεν οί ίδιοι μέ τόν Αρχιμανδρίτην διά νά μήν υποχρεούμεθα εις τούς ξένους και πληρώνομεν». Έργασία, όπως αντιλαμβανόμεθα κοπιαστική: «Διειμίναμεν ένδεκα ήμέρας (στό Γιεγκόρεβσκ), άκαταπαύστως νύχθα και ήμέρα σχεδόν νά ψάλλωμεν αγιασμούς, 3-4 ώρας τήν νύχθα μόνον αναπαυόμεθα» γράφει ο Ιωαννίκιος. Διότι, μετά τό πέρας της έργασίας στους ένοριακούς ναούς και στα μοναστήρια — όπου οί καλόγεροι, ένίοτε, έψελναν, μετά από αίτηση των μοναχών, παρακλήσεις σε κάθε κελλι ξεχωριστά — οί Άγιορείτες επισκέπτονταν και ιδιωτικές οικίες, μεταφέροντας τά λείψανα μέ άμαξα: (στό Σαρατώφ) «πηγαίνοντες εις οικίαν νά ψάλλωμεν αγιασμόν, μας έροίψεν τό άλογον από τό άμάξι έντός της κεντρικής όδου της πόλεως μέ τά άγια λείψανα. Άλλά θεϊκή δύναμη ουδόλωσ έβλαφθήκαμεν, μόνον έντραπήκαμεν». Έκτός των παρακλήσεων και των αγιασμών, οί Άγιορείτες εύρισκαν επίσης τόν τρόπο νά αυξήσουν τά έσοδά

τους πουλώντας είτε χάρτινα εικονίσματα και σταυρούς, αγορασμένα στην Ρωσία, είτε διάφορα προϊόντα του Ἁγίου Ὁρους, ὅπως ἀρωματικά φυτά ἢ ρηγανέλαιο. «Ἐγὼ μὲ τὸν γέροντα Γερβάσιον — γράφει ὁ Ἰωαννίκιος — κύριον ἔργον ἔχομε τὸ ἐμπόριον, νὰ πωλοῦμε εἰς τὰς ἐκκλησίας σταυρούς, εἰκόνας καὶ διάφορες χάρτινες, τὰ ὅποια ἔχουν ὠφέλειαν ἀλλὰ θέλουν καὶ ἀνθρώπους διπλοῦς καὶ τριπλοῦς...». Καὶ πάλι σέ ἄλλο σημεῖο: «Συνάμα ὅσον καὶ ὅπου ἠδυνάμεθα μεταπουλούσαμεν ἐν τοῖς νάρθηξι τῶν ναῶν καὶ τινὰ βιβλιάρια (στάμπας), εἰκονογραφίας μικράς, εἰκονίτσες ἢ καὶ ἀγιορειτικά, ρηγανέλαιον καὶ παρόμοια». Καμμιά φορά, εὐρισκόμενοι σέ δευτερεύουσες ἐπαρχιακὲς πόλεις χωρὶς ἐπίσκοπο, οἱ Ἁγιορεῖτες παρέτειναν σιωπηρῶς τὴν διαμονὴν τους πέραν τοῦ ὀρισθέντος χρόνου: «Διαμείναντες δὲ δέκα ἡμέρας ἐν Σιγρὰν ἀναχωρήσαμεν διὰ τοῦ σιδηροδρόμου εἰς τὴν Σαμάραν...» ἀναφέρει στὸ ἡμερολόγιό του ὁ Ἰωαννίκιος, ἔχοντας μὲν σιδηροδρόμο πῶς ὁ ἀρχιερεὺς τοῦ Σιμπέρσκ τοὺς εἶχε δώσει γιὰ τὸ Σιγρὰν ἄδεια ζητείας πέντε ἡμερῶν.

Παρά τὶς διακυμάνσεις ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, οἱ εἰσπράξεις δὲν ἦσαν εὐκαταφρόνητες. Κι ὅπως οἱ καλόγεροι ἦσαν ὀλιγαρκεῖς καὶ περιώριζαν τὶς προσωπικὲς δαπάνες τους στὸ ἐλάχιστο, στερούμενοι — ὅπως γράφουν — καὶ τὰ χρειώδη, τὸ ποσό πού συγκέντρωσαν στὰ δύο πρῶτα χρόνια τῆς ζητείας καὶ τὸ ὅποιο ἀπέστειλαν στὴν Σιμωνόπετρα, μέσῳ τῆς Ρωσικῆς Πιστωτικῆς Τράπεζας καὶ τῆς τράπεζας τοῦ Ἰωάννου Ἀναστασιάδου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀνῆρχετο στὶς 22.000 ρούβλια, δηλαδὴ, κατὰ τὰ γραφόμενα τοῦ Ἰωαννίκιου, σὲ 22.000 ὀθωμανικὲς λίρες. Τὸ ποσό ἦταν σημαντικὸ, δεδομένου ὅτι τὸ συνολικὸ χρέος τῆς Μονῆς στὰ 1888 συνεποσοῦτο σὲ 6.500 ὀθωμανικὲς λίρες καὶ οἱ ἐτήσιοι τόκοι του σὲ 300. Στὰ χρήματα αὐτά, ἄς προστεθοῦν ἐκεῖνα πού δαπανήθηκαν γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ταξιδιοῦ, ἢ ἀξία τῶν προσφορῶν εἰς εἶδος, καθὼς καὶ τὰ ποσὰ πού κατεκρατοῦντο, βάσει τῶν σημειώσεων τοῦ βιβλίου εἰσπράξεων, ἀπὸ τὶς ἀνά τὸπους κονισιτόριες, τὰ ὅποια, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὶς σημειώσεις τοῦ Ἰωαννίκιου, δὲν φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύουν ἐπὶ τῶν ἐσόδων οὔτε μεγάλο ἀλλ' οὔτε καὶ σταθερὸ ποσοστό. Γεγονὸς πάντως εἶναι πῶς ἡ ρωσικὴ Ἐκκλησία, ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν μορφή τῆς κονισιτόριας, ἤγουν τῆς παράλληλης πρὸς τὴν ἱεραρχία, ὑπὸ τὸν ἄμπερ-προκουράτορα (αὐτοκρατορικὸ ἐπίτροπο) ἐκκλησιαστικῆς ὑπηρεσίας, εἶχε ἀπὸ τὶς ζητεῖες τῶν ἀλ-

λοδαπῶν ὀρθόδοξων μοναχῶν στὴν Αὐτοκρατορία, ἓνα μικρὸ ὑλικό, ὄφελος.

Ἐντύπωση προκαλεῖ στὸ κείμενο τῶν ὀδοπορικῶν ἢ ἀπουσία ἐκδηλώσεων ἐκπλήξεως καὶ θαυμασμοῦ γιὰ τὴν τεράστια — σὲ πλήρη δὲ τότε ἀναπτυξιακὸ ὄργανο — χώρα πού ἐπεσκεπτοντο, μολονότι, πλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως — ἐνδεχομένως καὶ τῆς Σμύρνης — οἱ Ἁγιορεῖτες μας δὲν εἶχαν στὴν ζωὴ τους γνωρίσει παρά δύο μικρὲς αἰγαιοπελαγίτικες χερσονήσους, τὴν γενέτειρά τους ἰωνικὴ Ἐρυθραία¹⁶ καὶ τὸν μακεδόνα Ἄθωνα. Τὸ ἐνδιαφέρον τους μοιάζει αὐστηρὰ ἐπικεντρωμένο στὴν καθημερινή μέριμνα καὶ τὰ προβλήματα τῆς ζητείας. Οὔτε καὶ τὸν σιδηρόδρομο, τὸν ὅποιον γιὰ πρώτη φορά ἀντικρῶν καὶ χρησιμοποιοῦν, δὲν σχολιάζουν. Ἔτσι, τὰ στοιχεῖα πού συλλέγει ὁ ἀναγνώστης τῶν ὀδοπορικῶν γιὰ τὴν Ρωσία τῆς ἐποχῆς εἶναι ἐλάχιστα: ἡ ἀναφορὰ στὴν μεγάλη γιάρμακα, τὴν ἐτήσια δηλαδὴ πανήγυρη τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ, στὰ ἐργαστᾶσια (φάμπρικες) ὑφασμάτων τοῦ Ἰβάνοβοβοζνεσένσκ καὶ σὲ ἐκεῖνα τοῦ Ἰεγκόρεβσκ, στὴν μεγάλη μεταλλικὴ γέφυρα τοῦ σιδηροδρόμου πού διασχίζει τὸν ἀπέραντο Βόλγα, κάπου ἀνάμεσα στὴν Σαμάρρα καὶ στὸ Σιγρὰν... Ἐνίοτε, λακωνικά, θὰ δώσουν πληροφορίες γιὰ τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια, πάντοτε σὲ συ-

νάρτηση μέ τό ἔργο τῆς ζητείας. Θά σχολιάσουν τό μεγάλο μέγεθος τῶν ρωσικῶν ἐπισκοπῶν, ἡ κάθε μία ἀπό τίς ὁποῖες συγκέντρωνε δύο καί τρία ἑκατομμύρια ψυχές. Στίς πόλεις τοῦ μέσου καί τοῦ νότιου Βόλγα θά παρατηρήσουν τόν μεικτό φυλετικῶς πληθυσμό καί τήν συνύπαρξη, πλάϊ στήν ὀρθόδοξη πλειονότητα, κοινοτήτων διαφορετικῶν χριστιανικῶν ὁμολογιῶν: «Ἡ πόλις Σαράτοβον κείται ἐπί τοῦ ποταμοῦ Βόλγα, ἔχει κατοίκους 120 χιλιάδες, 18 ἐκκλησίες, μίαν κατόλικην καί μίαν γερμανικήν. Ὁλη ἡ ἐπαρχία $2\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια κατοίκους, ἐννοεῖται διάφορα ἔθνη, ἀλλά τό πλεῖστον ρῶσσοι ὀρθόδοξοι...» Ἡ, προκειμένου περί τοῦ Ἀστραχάν: «Ἡ πόλις Ἀστραχάν κείται τελευταία πόλις τοῦ ποταμοῦ Βόλγα, ὅστις διά 100 βέρστια ἐνώνεται μέ τήν Κασπία θάλασσα. Εἶναι ἐμπορική πόλις, κατά τήν ὁποίαν πρῶτον προϊόν εἶναι τά χαβιάρια καί ψάρια. Ὑπερέχει τούς 80 χιλιάδες κατοίκους ἐν οἷς πολλοί Ἀρμένιοι, Περσιᾶνοι, τάταροι καί καλμοῦκοι. Ἐκκλησίας ὀρθοδόξων καί λοιπῶν, ἔχει λαμπρότατον καί ὑψηλότατον σαμπόρι καί ἄλλα πολλά καί καλά οἰκοδομήματα, ὁδοῦς εὐθυγράμμους καί ὠραίους περιπάτους». Βέβαια, συχνά - πυκνά θά σχολιάσουν καί τό κρῦο πού τούς ταλαιπωρεῖ. Καί τίποτε ἄλλο.

6) Κατά τήν πρώτη τους ἐπαφή, τόν Δεκέμβριο τοῦ 1888, μέ τήν ἀρμόδια ὑπηρεσία τῆς ρωσικῆς Συνόδου στήν Πετρούπολη, ἀνέμενε τούς Σιμωνοπετρίτες ταξιδιώτες μία δυσάρεστη ἐκπληξη: πρόσφατο αὐτοκρατορικό οὐκᾶζιο ἀπαγόρευε τήν περιφορά καί τήν ἐκθεση ἁγίων λειψάνων, σέ ὀλόκληρη τήν αὐτοκρατορία. Καί μολοντί ἡ ἀπαγόρευση αὐτή δέν τούς ἐμπόδισε νά ἐκθέσουν, χάρη στήν εὐγλωττη συναίνεση τῶν ἀνά τόπους ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, τά λείψανα πού ἐκόμιζαν, ἕως καί σ' αὐτή τήν Πετρούπολη, παρεῖχε ὥστόσο στούς κληρικούς, πού γιά πικίλους λόγους δέν καλόβλεπαν τήν παρουσία ἀλλοδαπῶν μοναχῶν στούς ναούς τους, τήν δικαιολογία νά ἀρνηθοῦν νά τούς δεχθοῦν. Κάτι τέτοιο συνέβαινε σπανίως ἀπό πλευρᾶς τῶν ἀρχιερέων ἤταν ἀπεναντίας φαινόμενο ἀρκετά σύνηθες στούς ἐκπροσώπους τοῦ κατωτέρου κλήρου. Ὡς περίπτωση ἐχθρικοῦ ἀρχιερέα ἀναφέρομε τόν ἀντιπαθῆ Ἰωαννίκιο (Ρούννεφ), μητροπολίτη Μόσχας, ὁ ὁποῖος εὐαρεστήθηκε νά ἐπιτρέψει τήν ἐκθεση τῶν λειψάνων ἀποκλειστικῶν στούς ναούς τῶν πατριαρχικῶν καί ἀγιορειτικῶν μετοχίων τῆς μητροπόλεώς του, ὕστερα ἀπό τήν μεσολάβηση τοῦ παρεπιδήμουτος μητροπολίτη τῆς Σερβίας καί τοῦ προξένου τῆς Ἑλλάδος.

Στήν ἴδια κατηγορία ἀνήκε καί ὁ ἐπίσκοπος τῆς Πένζας, πού δέν καταδέχθηκε κᾶν νά συναντήσῃ τούς Σιμωνοπετρίτες μοναχοῦς. Τήν αὐτή στάση ἐτήρησαν οἱ πρωτοπρεσβύτεροι τῶν πόλεων Μπαρισσογκλιέμπσκ καί Λίβνυ. Στό Ριάζκ τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ριαζάν, ὁ ἐκεῖ πρωτοπρεσβύτερος, προκειμένου νά δώσει τήν ἄδεια, ἐπεχείρησε νά ἐξασφαλίσῃ γιά λογαριασμό του τήν εἰσπραξη ποσοστοῦ ἐπί τῶν ἐσόδων. Οἱ ἀγιορεῖτες ἀρνήθηκαν καί ἡ ζητεία στό Ριάζκ ματαιώθηκε. Ἐξ ἴσου ἀρνητικός ὑπῆρξε ὁ Ἑλληνας ἀρχιμανδρίτης τοῦ Σιναΐτικῶ μετοχίου στό Κίεβο, ὁ ὁποῖος προσπάθησε μέ κάθε τρόπο νά ἀποθαρρύνῃ τούς ἀγιορεῖτες. Τό ἴδιο καί οἱ Παντελεημονῖτες τῆς Πετρούπολεως πού ἀρνήθηκαν νά τούς φιλοξενήσουν στό μετόχι τους.

Πλάϊ στήν κατηγορία τῶν ἐχθρικῶν ἡ ὠμά συμφεροντολογικῶν κληρικῶν, ἔχομε ἐκεῖνη τῶν κληρικῶν πού δυσκολεύονταν νά παραβοῦν ἀνοικτά τόν νόμο, πού παραχωροῦσαν ἀνεπίσημα τήν ἄδεια, πού ἐπέπλητταν τούς Ἀγιορεῖτες ἐπί παρακοῆ καί πού τελικῶς ἐνέδιδαν, κρατῶντας ἀποστάσεις. Ὅπως λ.χ. ὁ Ἀβράμιος, ἐπίσκοπος τοῦ Σαρατόφ, ὁ ὁποῖος προτοῦ δώσει τήν ἄδεια ἐπετίμησε τούς Ἀγιορεῖτες ὡς παρανόμους ἐπί μακρόν. Τό ἴδιο καί οἱ ἀρχιερεῖς καί οἱ πρωθιερεῖς γιά τούς ὁποῖους ὁ Νεόφυτος, χωρίς νά τούς κατονομάσει, γράφει τά ἑξῆς: «Ἐκ τῶν ἀρχιερέων καί πρωτοϊερέων ἐπέτρεπον μέν, ἀλλ' οἱ εὐλογημένοι δέν εὐηρεστήθησαν νά προσκυνήσουν οὔτε κᾶν νά θυμιάσουν τά ἅγια λείψανα, καίτοι ἐνίοτε εὐρισκόμενα ἐκεῖ πλησίον ἐνθα ἱεροῦργουν...»

Ὑπῆρχε τέλος καί μία τρίτη κατηγορία πού ἦταν ἀπείρως μεγαλύτερη ἀπό τίς δύο προαναφερθεῖσες: ἐκεῖνη τῶν ἀρχιερέων καί ἀνωτάτων κληρικῶν πού ἐπεφύλασσαν στούς Ἀγιορεῖτες χριστιανική, ἀδελφική ὑποδοχή. Πού, ὄχι μόνον παραχωροῦσαν προθυμώτατα τήν ἄδεια πρὸς ζητεῖαν, ἀλλά καί ὀργάνωναν ἐπίσημη προϋπάντηση στόν σταθμό, μέ κωδωνοκρουσίες, πομπή μέ λάβαρα καί εἰκόνες, μέ τήν συμμετοχή τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ. Τό ἴδιος ἐπανελάμβαναν κατά τήν ἀναχώρηση, ὡς ξεπροβάδισμα. Ἐνίοτε φιλοξενοῦσαν οἱ ἴδιοι τούς Σιμωνοπετρίτες ἡ τουλάχιστον τούς παρέθεταν ἐπίσημο γεῦμα στά διαμερίσματά τους, ἡ πολυτέλεια τῶν ὁποίων ἐντυπωσίαζε τούς Ρωμηοῦς Ἀλατσατιανούς. Συλλειτουργοῦσαν μαζί τους στήν μητρόπολη ἡ σέ ἐορτάζοντα ναό. Καί τότε, ὄχι σπάνια, ζητοῦσαν ἀπό τούς ψάλτες νά ψάλλουν σύντομα τμήματα τῶν ἀκολουθιῶν στά ἑλληνικά. Ὅπως, ἐπίσης μέ

κάθε τρόπο — ιδιαίτερα μετά τήν πυρκαϊά και τήν καταστροφή τής Σιμωνόπετρας — παρώτρυναν τόν κόσμον νά ἐνισχύσει ὑλικά τούς Ἄγιορειτες.

«Ἐν γένει, θά γράφει ὁ Νεόφυτος, οἱ ἀρχιερεῖς ζοῦν εἰς τάς μονάς και οἱ ὑπηρεταί των ἐπίσης, ὅλοι ἄνδρες. Κρεοφαγία εἰς κανέναν δέν ἐπιτρέπεται, φέρων (sic) σχῆμα μοναχοῦ... Ἐχουν δέ και εὐλάβειαν, λειτουργοῦν συχνά κάθε Κυριακή και ἑορτή, εἰς τάς χειροτονίας των οὔτε ὀβολόν λαμβάνουν ὅσους Ἀρχιερεῖς εἶδον νά λειτουργοῦν, ὅλοι θά κλάψουν ἐν τῇ ἀγία τραπέζῃ ἐν ὥρᾳ τῆς μετουσιώσεως τοῦ ἀγίου ἄρτου. Ζοῦν ὁμως εἰς μεγάλας και εὐρύχωρας (sic) οἰκίας και ὁ καθείς ἀρχιερεὺς ἔχει ἀπό 2 και 2¹/₂ ἑκατομύρια χριστιανούς».

Ἡ ὑποδοχὴ πού τά πολυάνθρωπα ρωσικά μοναστήρια ἐπεφύλασσαν στοὺς Σιμωνοπετρίτες ἐποίκιλλε. Ἐν γένει, περισσότερο φιλόξενα και ἀποδοτικά ἀπεδείχθησαν τά γυναικεῖα, χωρίς νά ἀποκλείονται και ἐκεῖ οἱ δυσάρεστες ἐκπλήξεις. «Ἄλλως ἐμάθαμεν — γράφει ὁ Ἰωαννίκιος γιά τήν ἡγουμένη μονῆς τῆς περιοχῆς τοῦ Καζάν πού τούς ἀντάμοιψε δίδοντάς τους μόνον τρία ρούβλια, προφασιζόμενη φτώχεια· πώς ἦταν και αὐτὴ ἀχόρταγος γυνή».

Ὅσο γιά τήν ὑποδοχὴ ἐκ μέρους τῶν ἐκπροσώπων τῆς πολιτικῆς διοικήσεως, οἱ ἀναφορές και στά δύο ὁδοιπορικά ἦσαν ἐλάχιστες, γιά λόγους εὐνόητους. Ὁ μόνος διοικητής (γκουμπερνάτορας) πού ἀναφέρεται ἐπωνύμως εἶναι ἐκεῖνος τοῦ Νίζνι-Νόβγκοροντ, ὀνόματι Νικόλαος Μιχαήλοβιτς Μπαράνωβ. Φιλομόναχος και ἐξυπηρετικός, ὄχι μόνον ἐμερίμνησε ὥστε νά μὴν λείψει τίποτε ἀπό τούς ἀγιορεῖτες ὅσο αὐτοὶ περιόδευαν στήν ἐπαρχία του, ἀλλά και τούς ἐφοδίασε κατά τήν ἀναχώρησή τους μέ συστατικές ἐπιστολές πρὸς συναδέλφους του διοικητές ἄλλων ἐπαρχιῶν. Ἐπαξὶ ἐπίσης γίνεται μνεῖα τοῦ «εὐταξία», τοῦ ἀρχηγοῦ προφανῶς τῆς ἀστυνομίας τῆς πόλεως Λίβνυ, ὁ ὁποῖος, συναινούσης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ἀπηγόρευσε τήν ἔλευση τῶν ἀγιορειτῶν στήν πόλιν του.

Ὁ λαός, τέλος, ἐταύτιζε τήν στάση του μέ ἐκείνη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Ὅχι ὁμως πάντοτε. Στό χωριό Καζακί, ἐπὶ παραδείγματι, κοντά στό Ἰελέτς, ὁ μὲν κλῆρος κακοδέχθηκε τούς ἀγιορεῖτες, οἱ δέ κάτοικοι τούς ἐκλιπάρησαν νά παραμείνουν και νά εὐλογῆσουν ἔστω μόνον τά σπίτια τους «ἀλλ' ἡμεῖς διά νά μὴν συμβῆ σκάνδαλον ἀναχωρήσαμεν». Ἐνίοτε συνέβαινε τό ἀντίθετο. Ὅπως στό Νίζνι-Νόβγκοροντ ὅπου ὁ

κλῆρος συμπεριφέρθηκε φιλικά, ἀλλ' «... ὁ λαός ἐφάνη ὡς ἀνεβλαβής (τί νά εἰπῆ τινας;)». Οἱ κάτοικοι τοῦ Νίζνι προσπάθησαν νά πείσουν τούς ἀγιορεῖτες νά παρακάμψουν τό Καζάν. Εἶναι σκληρός ὁ ἀρχιερεὺς, διέδιδαν, οἱ περισσότεροι κάτοικοι εἶναι Τάταροι, και ἄλλα πολλά. Ἡ πραγματικότητα πού ἀνέμενε τούς Σιμωνοπετρίτες στό Καζάν διέψευσε τίς πληροφορίες. Οἱ χριστιανοὶ τοῦ Καζάν ἀπεδείχθησαν εὐσεβεῖς και τόσο γενναιοδωροὶ ὥστε ἡ εἰσπραξὴ πού πραγματοποιηθήκε στήν πόλιν τους νά εἶναι ἀπό τίς σημαντικώτερες ὀλόκληρης τῆς ζητείας. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ ἀγιορεῖτες μας βρέθησαν μπροστά στό παγκοσμίως σύνηθες φαινόμενο τῆς ἀντιζηλίας και τῆς ἐχθρότητας ἀνάμεσα σέ δύο γειτονικές ἰσοδύναμες πόλεις.

Οἱ διακυμάνσεις στίς εἰσπράξεις — γιά τά αὐτά πάντοτε χρονικά διαστήματα — ἦσαν ἀνάλογες μέ τήν γενική διάθεση και τίς οικονομικές δυνατότητες τοῦ πληθυσμοῦ. Τά ἔσοδα κατά συνέπειαν διέφεραν, ὄχι μόνον ἀπό πόλιν σέ πόλιν, ἀλλά και ἀπό ἐνορία σέ ἐνορία, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, στήν Πετρούπολη, ὅπου ρόλο ἐπαιξε ἡ λιγώτερο ἢ περισσότερο κεντρικὴ θέση τοῦ ἐκάστοτε ἐπιλεγέντος ναοῦ. Ἄλλου, ὅταν ὁ λαός δέν ἀνταπεκρίνετο στίς προσδοκίες τῶν ἀγιορειτῶν ἦταν διότι ἀπλούστατα δυστυχῶσε. Τά χρήματα δέν περίσσευαν. Τό φαινόμενο αὐτό παρατηρήθηκε κυρίως στίς πόλεις τοῦ μέσου Βόλγα, ὡς συνέπεια τοῦ λιμοῦ πού μάστιζε τότε τόν ρωσικό νότο: «Ἐν δέ τῇ πόλει Σαμάρα διεμείναμεν 23 ἡμέρας. Ἀναλόγως τῆς πόλεως και τοῦ πληθυσμοῦ ἡ σύναξις ἦτο ὀλιγωτέρα παρά ἐν Καζάνη και Σιμπήρσκη, ἀλλ' ἡ αἰτία, ὡς ἐμάθωμεν ἀπό τούς κατοίκους, ἦτον οἱ χρόνοι τῆς δυστυχίας, 4-5 ἔτη διαρκῶς δέν ἔκαμον ψωμί και ἄλλα πολλά...». Ἐκτός τοῦ λιμοῦ, οἱ χαμηλές εἰσπράξεις ὀφείλοντο και σέ ἄλλους παράγοντες: στήν πόλιν Μπαρισογκλιέμπσκ ἐπειδὴ εἶχε μόλις προηγηθεῖ ἡ ἔλευση θαυματουργῆς εἰκόνας ἀπό ρωσικό μοναστήρι, ἐνῶ στό Ἰελέτς, ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι, πρὶν ἀπό λίγα μόλις χρόνια εἶχαν πέσει θύματα ἀπατεῶνων «και μᾶς ἔλεγαν ὅτι πρό τριῶν ἐτῶν ἦσαν ἄγια λείψανα δηλαδή ψεύτικα και ἐγελάσανε τόν κόσμον». Ἀντιμετώπισαν συνεπῶς τούς Σιμωνοπετρίτες μέ δικαιολογημένη ἐπιφύλαξη.

Ὅσο γιά ἀναφορές σέ συναντήσεις μέ ὁμογενεῖς, αὐτές εἶναι σπάνιες στά κείμενα τοῦ Νεοφύτου και τοῦ Ἰωαννίκιου. Ὁ ἀναγνώστης ἀποκομίζει τήν ἐντύπωση, ὄχι τόσο ἐνός εὐάριθμου Ἑλληνισμοῦ ὀργανωμένου σέ κοινότητες, ὅσο ἐ-

νός σημαντικού αριθμού μεμονωμένων Ἑλλήνων — κυρίως ἐμπόρων — διασκορπισμένων στήν ἀπέραντη ρωσική ἐπικράτεια. Στήν Ὁδησό γίνεται ἀναφορά σέ «μερικούς ὁμογενεῖς», ἐνῶ γιά τήν Ἁγία Πετρούπολη, τό ὁδοπορικό μᾶς πληροφοροῦν πώς ἔχει «Ἑλληνας πολλούς». Οἱ τελευταῖοι συντηροῦν ἑλληνορθόδοξο ναό, στόν ὁποῖο προσελήφθη γιά λίγο ἐπί πληρωμῆ ὁ διακοῦ Ἰωαννίκιος, μὴ ὑπάρχοντος ἄλλου ἑλληνόφωνου διακόνου. Στήν Μόσχα πάλιν, ἦλθαν σέ βοήθεια τῶν Σιμωνοπετριτῶν, ἐκτός τοῦ Ἑλληνοπροξένου, «ἄλλοι δύο ὁμογενεῖς».

Ἐγινε ἤδη λόγος γιά τοὺς Καλύμνιους διερμηνεῖς. Θά προσέθετα πώς Καλύμνιος ἦταν ἐπίσης ὁ Ἑλληνας πού παρακλήθηκε νά συνοδεύσει τόν ἀσθενήσαντα Διονύσιο στό ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς του στόν Ἄθωνα. Πλήν τῶν ἐμπόρων καί τῶν διερμηνέων, μία ἄλλη κατηγορία ὁμογενῶν ἀποτελοῦν οἱ κληρικοί τῶν διαφόρων ἑλληνορθόδοξων μετοχιῶν, πατριαρχικῶν ἢ μοναστηριακῶν. Οἱ Σιμωνοπετριῖτες μας μνημονεύουν τόν Γεννάδιο ἀρχιμανδρίτη τοῦ σιναϊτικοῦ μετοχίου στό Κιέβο, τόν ἀρχιμανδρίτη Πανάρετο, τοὺς ἱερομονάχους Μελέτιο καί Ἀθανάσιο καί τόν μοναχό Ραφαήλ τοῦ ἱδρητικοῦ μετοχίου στήν Μόσχα, καθώς καί τόν ἀρχιμανδρίτη Σεραφεῖμ, ἡγούμενο τοῦ νεοσύστατου τότε μετοχίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου¹⁷. Ὁ Νεόφυτος καί ἡ συνοδεία του συνάντησαν ἐπίσης «δύο γραικούς μαθητάς, ἱεροδιακόνους στήν Ἀκαδημία» τοῦ Κιέβου, καί στό Καζάν δύο ἀδέλφια φοιτητές, τόν διάκονο Βίκτωρα στήν ἐκκλησιαστική Ἀκαδημία καί τόν διάκονο Βικέντιο στό ἐκκλησιαστικό Σεμινάριο. Κατά τήν πορεία τους ἀπάντησαν στό Σαράτοβο, τό φθινόπωρο τοῦ 1890, «δύο-τρεις Ἑλληνας καπνοπώληδες» μεταξύ τῶν ὁποίων καί κάποιον ὀνόματι Γραμματικόπουλο, συνδρομητή τῆς ἐφημερίδος «Ἡμέρα τοῦ Τριεστίου». Τέλος, στό Κιρσανώφ τῆς ἐπαρχίας Ταμπώφ, οἱ ἀγιορεῖτες μας προσεκληθήσαν στό σπίτι τοῦ ἐμπόρου Κωνσταντίνου Καρβούνη.

Περαίνοντας, ἄς ἀναφερθοῦμε στοὺς λίγους ἐκείνους Ρώσους μὴ ἀξιωματούχους λαϊκούς πού μνημονεύονται ὀνομαστικῶς στό ὁδοπορικό. Ἀπό τόν «κύρ Ἀλέξιο», καθηγητὴ στήν Θεολογική Ἀκαδημία τοῦ Κιέβου, φίλο τοῦ Ὁρους καί καλοῦ γνώστη τῆς ἑλληνικῆς, ὁ ὁποῖος παρουσίασε τοὺς ἀγιορεῖτες στόν ἀρχιερέα τῆς πόλεως καί γενικῶς, μέ κάθε τρόπο, διευκόλυνε τήν διαμονή τους σ' αὐτήν, ὡς τήν γεροντισσα Ἀνυσία στήν Πετρούπολη, ἢ ὁποία

μαζί μέ τόν ἐπίτροπο τοῦ ναοῦ, ὄχι μόνον δέν πτοήθηκε ἀπό τήν ἐχθρότητα τῶν ἱερέων τῆς ἐνορίας τῆς, ἀλλά καί παρακινοῦσε τόν κόσμον νά προσκαλέσει στό σπίτι του τοὺς ἀγιορεῖτες γιά ἀγιασμούς καί εὐχέλαια, καθώς καί νά κάνει δωρεές, δίδοντας ἢ ἴδια πρώτη τό παράδειγμα, μέ τό νά προσφέρει στήν Σιμωνόπετρα μία πλήρη ἱερατική σχολή.

Πυκνά ἦσαν ἐξ ἄλλου τά περιστατικά τῆς γενναιόδωρης φιλοξενίας τῶν Σιμωνοπετριτῶν σέ σπίτια ἰδιωτῶν. Ὅπως ἐκεῖνο τοῦ Φίλιππου Βλαδιμήροβιτς στό Ἐφραϊμοβε τῆς Τούλα ἢ ἐκεῖνο τοῦ Καπιτόν Ἰβάνοβιτς στό Σιγράν. Στήν φιλοξενία ἐπρώτευαν οἱ γυναῖκες. Ὅπως καί οἱ χήρες Βαρβάρη Ἀλεξανδρόβνα ἀπό τό Ἰελέτς καί Μαρία ἀπό τό Ἰεγκόρεβσκ, καθώς καί ἡ πλουσιωτάτη Ἀπολιναρία Ἰβάνοβνα Καρεπάνωφ ἀπό τό Σαράτοβο ἢ ἡ σύζυγος κάποιου Ἀλεξάνδρου - Ἰβάν Δημητρίεβιτς Θεοδώρωφ ἀπό τό Μπαρισογκλιέμσκ.

Κοντά σ' αὐτούς εἶναι καί οἱ ἰδιῶτες ἐκεῖνοι πού, μολονότι δέν ἀναφέρονται ὀνομαστικῶς, συμπαραστάθηκαν μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλον τρόπο στοὺς ἀγιορεῖτες. Ὅπως ὁ προαναφερθεὶς ἐπίτροπος τῆς Παναγίας τοῦ Καζάν στήν Ἁγία Πετρούπολη, πού ἦλθε σέ ἀντίθεση μέ τόν ἀρνητικώτατο κληρικό τοῦ ναοῦ, καθώς καί ὁ φιλομόναχος ἐπίτροπος τῆς μητροπόλεως τοῦ Ριάζσκ στήν ἐπαρχία τοῦ Ριάζάν πού φιλοξένησε τοὺς ἀγιορεῖτες στό σπίτι πού κατοικοῦσε μέ τὰ ὀκτώ ἀδέλφια του. Ἄς μνημονεύσωμε ἐπίσης τοὺς ἐργοστασιάρχες πού προσεκάλεσαν τοὺς Σιμωνοπετριῖτες νά ψάλλουν παρακλήσεις καί νά τελέσουν ἀγιασμό στά ἐργοστάσια τους στήν Μόσχα, ἢ τοὺς «πλουσίους εὐεργέτας» τοῦ Ἀστραχάν, τῶν ὁποίων τά ὀνόματα εἶναι γνωστά ἀπό τόν κατάλογο τῶν εὐεργετῶν τῆς Μονῆς.

Ὅποιες δυσκολίες κι ἂν δοκίμασαν κατά τήν τετραετῆ περιόδον τους οἱ ἀγιορεῖτες, τό βέβαιον ἦταν πώς ἐγκατέλειπαν τήν Ρωσσία μέ τήν καρδιά γεμάτη εὐγνωμοσύνη καί μέ τήν πεποίθηση ὅτι τοὺς εἶχε ἀγκαλιάσει ἡ ἀγάπη τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, τόν ὁποῖον ἐμμέσως ἀναγνωρίζουν ὡς τόν νέο κτήτορα τῆς Σιμωνόπετρας: «οὐχ ἦτον, ὁ ρωσικός λαός εἶναι εὐλαβῆς, ἀπλοῦς καί ἐλεῆμων» γράφει ὁ Νεόφυτος, «διό καί κατά καθήκον εὐγνωμονοῦμεν τά μέγιστα: ὡς ἦτο ἡ Μονή βεβαρημένη ἀπό τά χρέη καί ἐπῆρχετο, καθώς συνέβη, ἢ πανωλεθρευτικῆ τοῦ 1891 πυρκαϊά, φοβοῦμαι μὴ ἐγκαταλείπετο κεκαυμένον ἐρείπιον ἄνευ τῆς ὡς ἀνωτέρω βοήθειας καί συνδρομῆς τῆς Ἀγίας Ρωσσίας».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. P. Lemene, G. Dagon, S. Cirkovic *Actes de saint Pantéléimon*, Archives de l' Athos XII, Paris 1982, p. 3-10.

2. Ἄντωνίου - Αἰμιλίου Ταχιάου, *Αἰ μετὰ τοῦ Ἁγίου Ὄρους σχέσεις τῆς Ρωσσίας μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος*, ἐν Ἄθωνικῇ Πολιτείᾳ, Θεσσαλονίκη 1963, σελ. 493-508 καὶ George P. Fedotov, *The russian religious mind*, vol. I, Kievan Christianity, Nordland 1975, p. 15 κ.ἐπ.

3. Alexandre Eck, *Le Moyen Âge russe (préface d' Henri Pirenne*, Paris, 1938, p. 348. Βλέπε ἐπίσης John Fennel, *The crisis of medieval Russia (1200-1304)*, Longman History of Russia, London - New York 1983, p. 893 κ.ἐπ., καθὼς καὶ John Meyendorff, *Byzantium and the rise of Russia*, Cambridge University Press, 1981, p. 29-53.

4. Alexandre Eck, *Le Moyen Âge russe*, p. 346.

5. Alexandre Eck, *Le Moyen Âge russe*, p. 360. Βλ. ἐπίσης, Paul Dukes, *The making of russian absolutism (1613-1801)*, Longman History of Russia, New York 1986, p. 22.

6. Paul Bushkovitch, *The merchants of Moscow (1580-1650)*, Cambridge 1980, ἰδιαίτερα κεφ. 2 «The conditions of trade in 1th century Russia», σελ. 24-42 καὶ 92 κ.ἐπ.

7. Γιά μία ἐκτενέστερη παρουσίαση τοῦ θέματος τῶν ἀγιορειτικῶν ζητειῶν στὴν Ρωσσία, βλ. Constantin Stamatopoulos, *Bref Aperçu de l' histoire des quêtes athonites en Russie*, ἐν «Russie mille ans de christianisme», Etudes Theologiques No 10, Les éditions du Centre Orthodoxe, Chambesy 1993, p. 245-258.

8. Γεράσιμος Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθήναι

1903, φωτογραφικὴ ἀνατύπωση ἔκδ. Πανσέληνος 1988, σελ. 661.

9. *Actes de saint Pantéléimon*, σελ. 17.

10. Εὐλογίου Κουρίλα Λαυριώτου, *Ὁ κατάλογος τῶν ἐπίσημων ἄθωνικῶν ἐγγράφων τοῦ Π. Οὐσπένσκυ*, Ε.Ε.Β.Σ. Η' (1931), σελ. 66-109, καὶ ἰδιαίτερα, Φιλαρέτου Βατοπεδινού, *Γράμματα ρώσων βασιλέων καὶ ἄλλα ἐγγράφα*, σελ. 100-102.

11. Φιλαρέτου Βατοπεδινού, *Γράμματα ρώσων βασιλέων*, σελ. 101. Ἔγγραφο ὑπ' ἀριθ. 472 τοῦ καταλόγου ἐπισήμων ἄθωνικῶν ἐγγράφων τοῦ Οὐσπένσκυ.

12. Paul Bushkovitch, *The merchants of Moscow*, σ. 5 κ.ἐπ.

13. Φιλαρέτου Βατοπεδινού, *Γράμματα ρώσων βασιλέων*, σελ. 101, 102. Ἔγγραφο τοῦ ὑπ' ἀριθ. 473 τοῦ καταλόγου ἐπισήμων ἄθωνικῶν ἐγγράφων τοῦ Οὐσπένσκυ.

14. Φιλαρέτου Βατοπεδινού, *Γράμματα ρώσων βασιλέων*, σελ. 100. Ἔγγραφο ὑπ' ἀριθ. 459 (ἔτους 1669), καὶ Μανουήλ Γεδεών, *Χρονογραφία τῆς ἐν Ἄθῳ Μονῆς τῶν Ἰβήρων*, Κωνσταντινούπολις 1906 καὶ 1912.

15. Μανουήλ Γεδεών, *Χρονογραφία τῆς ἐν Ἄθῳ Μονῆς τῶν Ἰβήρων*, σελ. 81, 83.

16. Τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ὡς τὸν Μεσοπόλεμο, οἱ μοναχοὶ τῆς Σιμωνόπετρας κατὰ κανόνα προήρχοντο ἀπὸ τῆς πόλεως καὶ τὰ χωριά τῆς χερσονήσου τῆς Ἐρυθραίας. Βλ. Μωϋσέως μοναχοῦ, *Ἰερώνυμος Σιμωνοπετρίτης: ὁ γέρον τῆς Ἀναλήψεως (1870-1957)*, ἔκδ. Ἱεράς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας, Ἅγιον Ὄρος, 1982.

17. Χρυσοστόμου Καλαϊτζῆ, *Τὸ μετόχιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐν Μόσχᾳ «Ὁ Ἅγιος Σέργιος» καὶ οἱ ἡγούμενοι αὐτοῦ (1881-1936)*, ἔκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1991.

Ἐθνική ἄμυνα μέσω τοῦ ἐξηλεκτρισμοῦ στήν Ἑλβετία ἀπό τό 1880 ὡς τό 1930

Serge Paquier

Μετάφραση: Βαγγέλης Δουβαλέρης

Διευρύνουμε ἐδῶ, ἐλεύθερα, τήν ἔννοια τῆς «Ἐθνικῆς Ἄμυνας», ἀπό τήν αὐστηρά στρατιωτική της χροιά, στήν εὐρύτερη ἔννοια τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων μιᾶς χώρας. Ἐφαρμοσμένη στήν Ἑλβετική περίπτωση, τούτη ἡ ἔννοια σημαίνει κυρίως τήν θωράκιση ἔναντι τῶν ξένων ἐπιρροῶν, τήν προστασία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, καί ιδιαίτερα τόν ἔλεγχο τῶν ἀποθεμάτων, τῶν μεταφορικῶν καί ἐνεργειακῶν δικτύων. Ἡ ἠλεκτροδότηση τῆς χώρας ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα ἐθνικῆς σημασίας υπόθεση, καθὼς πίσω ἀπό τό πρόβλημα τοῦ ἐλέγχου τῶν ἠλεκτρικῶν δικτύων, πού τροφοδοτοῦνται πρωτογενῶς ἀπ' τά ὑδάτινα ρεύματα τῆς χώρας, καθορίζεται τό ἄλλο κρίσιμο πρόβλημα μιᾶς πιθανῆς ἐξωτερικῆς διείσδυσης στίς ὑδραυλικές πηγές τῆς Ἑλβετίας. Σημειωτέον ὅτι οἱ ὑδραυλικές πηγές ἀποτελοῦν τήν μόνη φυσική πηγή ἐνέργειας πού διαθέτει ἡ χώρα ἐν ἀφθονία, ἀφοῦ, ὑπενθυμίζουμε, δέν υπάρχουν σέ μεγάλη κλίμακα ἐκμεταλλεύσιμα κοιτάσματα ἀνθρακα, οὔτε ἄλλωστε ἄλλος ὀρυκτός πλοῦτος¹.

Ἄν ἡ νέα τεχνολογία τοῦ ἠλεκτρισμοῦ γέννησε γρήγορα πολλές ἐλπίδες στήν Ἑλβετία γιά μία ἔξοδο ἀπ' τήν κρίση πού σημάδεψε τήν χώρα τό διάστημα 1875-1895, ἔφερε δέ, ὡς ἐπακόλουθο, τόν φόβο τῆς ἐπανάληψης τοῦ ὀδυνηροῦ ἐκείνου σεναρίου τῶν σιδηροδρόμων κατά τό διάστημα 1850-1897, ὅπου οἱ «ξένοι βαρῶνοι» ἔγιναν ἐν τέλει τά πραγματικά ἀφεντικά τῶν ἑλβετικῶν σιδηροδρομικῶν δικτύων.

Σ' ἀντίθεση μέ τήν πικρή αὐτή ἐμπειρία, ἡ ὑδροηλεκτρική ἐνέργεια ἐμφανίστηκε σαφῶς ὡς ἐθνική ἐπιτυχία. Πρῶτον, ὑπῆρχαν οἱ κατασκευ-

αστές τῆς Ἑλβετίας, τῆς Γενεύης, τῆς Βασιλείας καί τῆς Ζυρίχης, πού ἐπεβλήθησαν ὡς προμηθευτές τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ μέσα στήν χώρα καί δεύτερον, ὑπῆρχαν ἐθνικές ἐταιρίες: κοινοτικές, καντονιακές, ὁμοσπονδιακές, ἰδιωτικές ἢ καί μικτές, οἱ ὁποῖες ἤλεγχαν τά δίκτυα.

Ἡ ἐπιτυχία αὐτή προσλαμβάνει μεγαλύτερη ἀκόμα σημασία ἂν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἔπρεπε νά παύσει πιά ἡ λογική τοῦ ἐλέγχου πού ἀσκοῦσαν οἱ ξένες δυνάμεις στό ὅλο τεχνικό σύστημα. Ὡστόσο, κατέστη δυνατό νά παρεμποδιστοῦν οἱ μεγάλοι Γερμανοί βιομήχανοι, συνέταιροι τοῦ διεθνοῦς χρηματιστηριακοῦ κεφαλαίου, καί οἱ ἡγέτες τῆς ἠλεκτροτεχνικῆς σ' εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο. Τά γερμανικά συγκροτήματα ἐνδιαφέρθηκαν κι αὐτά γιά τόν ἔλεγχο τῆς ἑλβετικῆς ἀγορᾶς στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1890. Ὁ κίνδυνος τώρα, μέ τά συγκροτήματα αὐτά ἔτοιμα νά διασχίσουν τήν ἄλλη ὄχθη τοῦ Ρήνου, ἦταν ἀκόμα μεγαλύτερος.

Κατά τήν ἀποψή μας, ἡ ἐπιτυχία τῆς Ἑλβετίας χρωστᾶ πολλά σέ δύο παράγοντες: κατ' ἀρχήν, στήν σημασία πού ἀπέκτησε ἡ ὑδροηλεκτρική ἐνέργεια ὡς μέσο προστασίας τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας: ἔπειτα, στή δυναμική πού δόθηκε ἀπ' τίς ἐταιρίες τοῦ δημοσίου, οἱ ὁποῖες ἐκμεταλλεύθηκαν τά ἠλεκτρικά δίκτυα (κοινότητες, καντόνια, ὁμοσπονδιακοί σιδηροδρόμοι). Ἀναπτύσσοντας τίς ἀγορές, καί ἀπευθυνόμενες ἀποκλειστικά στήν ἐθνική ἠλεκτροτεχνική βιομηχανία, οἱ ἐταιρίες αὐτές ἐπαιξάν ἐν τέλει τόν ρόλο χρηματιστηριακῶν τράστ γερμανικοῦ τύπου, ὅπως ἐκεῖνα πού εἶχαν δημιουργήσει οἱ Γερμανοί βιομήχανοι εἰδικά γιά νά κατακτοῦν τμήματα τῆς ἀγορᾶς.

— Ὁ **Serge Paquier** ἔχει σπουδάσει Πολιτική Οἰκονομία καί Οἰκονομική Ἱστορία στό Πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης. Τό διδακτορικό του ἀφορᾶ στήν ἐνεργειακή πολιτική τῆς Ἑλβετίας καί στίς πολιτικοκοινωνικές της συνέπειες. Σήμερα διδάσκει στήν σχολή Οἰκονομικῶν καί Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν (Γμῆμα Οἰκονομικῆς Ἱστορίας) τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενεύης. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ ἀνάτυπο τῆς Ἑταιρίας τῆς Ἱστορίας Μελέτης τοῦ ἠλεκτρισμοῦ στήν Γαλλία, καί δημοσιεύεται ἐδῶ τό πρῶτο μέρος του.

Ἐς περιγράψουμε λοιπόν, ἀρχικά, πῶς ἡ ὑδροηλεκτρική ἐνέργεια ὁδήγησε στήν ἐξοδο ἀπ' τήν κρίση πού ἐπληξε κατά τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα τήν χώρα αὐτή.

Η ΕΛΒΕΤΙΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΗ ΜΕ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1875-95

Γιά νά ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τήν θέση τῆς Ἑλβετίας κατά τήν κρίση, χρειάζεται, κατ' ἀρχήν, νά συγκρίνουμε τήν κατάστασή της μέ τήν ἀντίστοιχη τῶν γειτονικῶν της χωρῶν. Στίς περισσότερες βιομηχανικές χώρες τῆς Εὐρώπης, ἡ οικονομική ἀνάπτυξη ἐπιβραδύνθηκε τήν περίοδο τῆς μεγάλης οικονομικῆς ὕφεσης τοῦ 1875-95. Ἡ ὑπεροχή τους ἀμφισβητήθηκε κυρίως ἀπ' τήν Γερμανία καί τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, οἱ ὁποῖες ἀναδεικνύονταν σέ νέες ἡγετικές δυνάμεις. Ἐπιπλέον, ἄλλες μακρινές χώρες γίνονταν ὀλοένα πιά ἀνταγωνιστικές λόγῳ τῆς συνεχοῦς βελτίωσης τῶν μεταφορικῶν τους δικτύων. Χρηματιστηριακές κρίσεις καί οικονομικά κράχ ἀλληλοδιαδέχονταν τό ἓνα τό ἄλλο ἀπ' τήν δεκαετία τοῦ 1880 ὡς τήν ἀρχή τῆς δεκαετίας τοῦ 1890. Ὁταν συνταραχτικά κράχ δέν ἐπλητταν τό χρηματιστήριο ἀξιῶν τοῦ Παρισιοῦ ἢ τοῦ Λονδίνου, ἐπλητταν τό χρηματιστήριο τοῦ Βερολίνου, ὅπου σημειωνόταν ἀπότομη πτώση τῶν μετοχῶν.

Τά περισσότερα κράτη ἐφάρμοζαν μέτρα ἀμυντικοῦ τύπου ἀποβλέποντας στήν ἐγκατάσταση τελωνειακῶν φραγμῶν γιά νά προφυλαχτοῦν ἀπ' τόν ἀνταγωνισμό. Ἡ λήψη τῶν λεγόμενων «προστατευτικῶν» αὐτῶν μέτρων εἶχαν σά συνέπεια τήν μείωση τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν. Τά «ἱμπεριαλιστικά» μέτρα προστασίας, τά ὁποῖα εἶχαν σκοπό τους νά χτυπήσουν τίς ἀποικιακές αὐτοκρατορίες, ἐπεδίωκαν μεταξύ ἄλλων νά διανοίξουν προστατευόμενη δίοδο στίς πρώτες ὕλες καί νά δημιουργήσουν προστατευόμενες ἀγορές. Αὐτά τά ἐπικοινωνιακά μέτρα ἐν τέλει συνέβαλαν στήν περαιτέρω ἐπιδείνωση τῶν διεθνῶν σχέσεων, πού ἦταν ἄλλωστε ἤδη εὐθραυστες, μέ τό πνεῦμα τῆς ἀντεκδίκησης νά κυριαρχεῖ σ' ὀρισμένους γαλλικούς κύκλους ἰδίως μετά τήν ἦττα ἀπ' τήν Γερμανία τό 1871.

Στό πλαίσιο αὐτό, ἡ Ἑλβετία ἐπλήρη ἰδιαιτέρα ἀπ' τήν μεγάλη οικονομική ὕφεση τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐθίγησαν ἰδιαιτέρα οἱ παραδοσιακοί τομεῖς — ὕφαντουργία καί ὠρολογοποιία —, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐπεκταθεῖ ἀπ' τίς ἀρχές τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης³. Ἡ βιοτε-

χνική ὀργάνωση πού κυριαρχοῦσε στούς τομεῖς αὐτούς, ἐμφανίστηκε ἀρκετά ἐξασθενημένη γιά νά μπορέσει ἐπιτυχῶς ν' ἀνταπεξέλθει στόν ἀνταγωνισμό τῶν μεγάλων βιοτεχνιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἄμεση συνέπεια τῆς εἰσαγωγῆς τῶν σιδηροδρόμων: ὁ ἀγροτικός πληθυσμός ὑποβλήθηκε σέ βαρειά δοκιμασία ἀπ' τόν ἀνταγωνισμό πού προκάλεσε τό εἰσαγόμενο στάρι. Ἡ κρίση δέν ἐπληξε μόνο τοὺς παραδοσιακοὺς τομεῖς, μά καί τοὺς πιά σύγχρονους. Ἡ ἐπιχειρηματική δραστηριότητα τῆς Ἑλβετίας, ἡ ὁποία τονώθηκε κατ' ἀρχήν ἀπ' τήν ἐγκατάσταση τῶν σιδηροδρομικῶν δικτύων, ὑπέστη ἐν συνεχείᾳ τήν κρίση τῶν σιδηροδρομικῶν ἐταιριῶν κατά τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1890. Στό ἐξῆς, τά χρήματα ἀφθονοῦσαν, μά οἱ δυνατότητες μιᾶς ἱκανοποιητικῆς ἀπόδοσης τῆς χώρας ἦταν περιορισμένες. Ἡ Ἑλβετική βιομηχανία παραγωγῆς μηχανῶν ἀπ' τήν πλευρά της ὑπέστη, ἀπ' τήν δεκαετία τοῦ 1880, τόν ἀνταγωνισμό τῶν γερμανικῶν βιομηχανιῶν ἐξίσου στήν ἐσωτερική ἀγορά ὅσο καί στό ἐξωτερικό.

Ἡ ἐγκατάσταση τῶν σιδηροδρόμων ἀπ' τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ἦταν μιά ὄλως ἀπογοητευτική ἐμπειρία. Φάνηκε κυρίως ἡ ἀνικανότητα τῶν διαφόρων ὀργανισμῶν νά ἀντιμετωπίσουν τίς καταχρήσεις τοῦ χρηματιστηριακοῦ καπιταλισμοῦ. Οἱ ἐγγῶριοι καπιταλιστές καί οἱ διάφοροι ὀργανισμοί πού ἀποδέχτηκαν ἀρχικά τό μετοχικό κεφάλαιο τῶν σιδηροδρομικῶν ἐταιριῶν, ἀποσύρθηκαν μετά τίς πρώτες ἀπογοητεύσεις. Ὁ διεθνῆς καπιταλισμός, οἰκειοποιήθηκε τήν θέση τους, καί κατέλαβε κυριολεκτικά — μέ τήν βοήθεια τῶν ἐλβετικῶν τραπεζῶν — τοὺς σιδηροδρόμους τῆς χώρας. Κατά τό διάστημα 1880-1890, οἱ βαρῶνοι τῶν χρηματιστηρίων τοῦ Παρισιοῦ καί τοῦ Βερολίνου τοὺς ἤλεγχαν - κι ἡ ἐλβετική ἀγορά τῶν σιδηροδρομικῶν ἐταιριῶν εἶχε λοιπόν γιά τά καλά ἀποικιοποιηθεῖ³. Ἀναμφίβολα, ἡ πικρή αὐτή ἐμπειρία τῆς εἰσαγωγῆς ἐνός μεγάλου τεχνολογικοῦ δικτύου, γιά πρώτη φορά, ἐντός τῆς χώρας, ὑπῆρξε καθοριστική.

Γιά νά ξεπεράσει αὐτήν τήν κρίση, ἡ Ἑλβετία δέν μπορούσε εὐκόλα νά ἐφαρμόσει τίς κλασικές λύσεις, τῆς «ἱμπεριαλιστικῆς» ἐξάπλωσης ἀφενός, καί τῆς «προστατευτικῆς» ἄμυνας ἀφετέρου. Ἐλλείπει διεξόδου πρός τήν θάλασσα ἀλλά καί πολεμικοῦ στόλου, πιθανά ἀποικιακά ἐγχειρήματα ἦσαν ἐκτός συζήτησης⁴. Στήν καλύτερη περίπτωση θά μπορούσε νά συμμαχήσει μέ μία ἀπ' τίς δύο μεγάλες δυνάμεις γιά νά ἐπιβληθεῖ. Ἐξἄλλου, τά προστατευτικά μέτρα ἐμφανίστηκαν ἀρ-

κατά επικίνδυνα για μία χώρα με άνοιχτή οικονομία, ή οποία ήταν διπλά εξαρτημένη απ' τό έξωτερικό. Άφενός, ή Έλβετία χρειαζόταν τήν εισαγωγή πρώτων υλών πού δέν διέθετε, κι αφετέρου, οί βιομήχανοι, λόγω τής μικρής έσωτερικής αγοράς, ήθελαν όπωσδήποτε μέ τούς καλύτερους δυνατούς όρους νά διεισδύσουν στίς ξένες αγορές.

Η διείσδυση τών ξένων προϊόντων στόν έλβετικό χώρο ήταν ένα απ' τά βασικά ζητήματα τής κρίσης. Ο συντάκτης τής «Έλβετικής οικονομικής επιθεώρησης» («Bulletin financier suisse») έγραφε τό 1879: «Η βιομηχανία, υπό τό βάρος τής γενικής στασιμότητας, όφείλει νά παλέψει περισσότερο για τίς ανάγκες τής έσωτερικής κατανάλωσης, εναντίον τής εισβολής αὐτής τών ξένων προϊόντων πού εισρέουν σωρηδόν από παντού, μέ τιμές κάτω του κόστους»⁵. Η αναγκαιότητα επανάκτησης τής έσωτερικής αγοράς ήταν τό θέμα πού συγκέντρωσε τό γενικό ενδιαφέρον. Άρκετά σημαντικές ήταν και οί δύο εθνικές εκθέσεις πού έγιναν: τής Ζυρίχης τό 1883, και τής Γενεύης τό 1896. Ο συντάκτης τής «Έλβετικής οικονομικής επιθεώρησης» έγραφε τό 1881:

«Η ιδέα για τή διοργάνωση μιās Έθνικής Έλβετικής Έκθεσης προχώρησε μέ γοργά βήματα στην Ζυρίχη. Πιστεύουμε πώς μία έκθεση μέ έλβετικά προϊόντα θ' αποδείξει εύκολα ότι ή Βιομηχανία τής χώρας μας, μέ μερικές εξαιρέσεις, μπορεί νά καλύψει χωρίς δυσκολία όλες τίς ανάγκες μας, και θά πάψει έτσι τήν κακιά συνήθεια όλων μας ν' αναζητᾶμε πέρα απ' τά σύνορα του τόπου μας εκείνα πού μπορούμε οί ίδιοι εμείς, μέ τίς δικές μας ικανότητες νά έχουμε, χωρίς νά βγαίνουμε έξω απ' τήν χώρα»⁶.

Τό πρώτο άρθρο του προκαταρκτικού προγράμματος πού συντάχθηκε απ' τήν Κεντρική Επιτροπή τής Έκθεσης τής Ζυρίχης είναι εξίσου σαφές:

«[...] προκειμένου νά παρουσιάσουμε έναν συνολικό πίνακα τής παραγωγικής ικανότητας τών Έλβετικών πληθυσμών, νά υπολογίσουμε μέ ακρίβεια τό δυναμικό τους, ν' ανοίξουμε στό έσωτερικό νέες διεξόδους στην εθνική παραγωγή, και νά δώσουμε στην χώρα μία ιδέα καθαρή και πλήρη τής σημασίας πού έχουν οί διάφοροι κλάδοι τής βιομηχανίας [...]»⁷.

Μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο τής αναγκαιότητας για εθνική ανάκαμψη — ή καλύτερα: τής θέλησης για επανάκτηση τής εθνικής αγοράς — τίθεται τό πρόβλημα τής ηλεκτροδότησης τής χώρας τήν δεκαετία του 1880.

Ο ΥΔΡΟΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΣ ΩΣ ΛΥΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Έλπίδες

Ο βιομηχανικός ηλεκτρισμός δημιούργησε απ' τίς αρχές τής δεκαετίας του 1880 μεγάλες έλπίδες στην Έλβετία, όσον αφορά κυρίως στην δυνατότητα εκμετάλλευσης τών υδραυλικών πηγών τής. Ο συγγραφέας τής ετήσιας αναφοράς του Έμπορικού Επιμελητηρίου τής Ζυρίχης για τό έτος 1882 γράφει:

«Οί εντυπωσιακές εξελίξεις τής ηλεκτρικής τεχνολογίας δίνουν νέα αξία σε μία χώρα σαν τήν δική μας, ή οποία ανάλογα προς τήν γεωγραφική της θέση και τίς φυσικές πηγές τής, διαθέτει άφθονη υδραυλική ενέργεια πού μέ τά γνωστά μέσα διόλου δέν θά μπορούσε (ή πάντως ελάχιστα) νά αξιοποιηθεί. Έτσι ή Έλβετία βρίσκει εκεί αντίβαρο στην στενότητα τών παραγωγικών τής πόρων, μά περισσότερο για τήν παντελή έλλειψη άνθρακοφόρων μεταλλευμάτων κι άνθρακα. Είμαστε πεπεισμένοι ότι ή χρήση τής υδραυλικής ισχύος για τήν παραγωγή ηλεκτρισμού, πού θά χρησιμεύσει είτε για τήν μεταφορά ενέργειας, είτε για παραγωγή φωτισμού ή για άλλες φυσικοχημικές εφαρμογές, θά λάβει σύντομα έκταση σημαντική».

Έδώ κι αρκετές δεκαετίες, οί έλβετοί μηχανικοί αναζητούσαν ένα σύστημα κατάλληλο για δευτερογενή ενέργεια, ικανό νά συγκεντρώνει, νά μεταφέρει σε μεγάλη απόσταση και νά διανέμει φθηνά κινητήρια δύναμη, και τ' όποιο θά χρησιμοποιούσε ως πρωτογενή κινητήρια δύναμη τίς υδραυλικές πηγές τής χώρας, αυτό τό σημαντικό απόθεμα πρωτογενούς (κι ανανεώσιμης) ενέργειας. Η τελειοποίηση τών τροχών στίς αρχές του 19ου αιώνα, κι έπειτα ή εισαγωγή στροβίλων (τουρμπίνες) απ' τό 1840-1850, βελτίωσαν σημαντικά τήν εκμετάλλευση τής πρωτογενούς υδραυλικής ενέργειας — όμως οί διαπραγματεύσεις περί μεταφοράς και διανομής αποδείχθηκαν δύσκολες. Άπ' τήν δεκαετία του 1850 κι έπειτα, χρησιμοποιήθηκαν αρκετά συστήματα, άξονες κίνησης δεκάδων μέτρων, συστήματα μέ τηλεδυναμικά καλώδια ή και υποβρύχια συστήματα υπό πίεση⁹ — κανένα όμως απ' αυτά δέν έφερε πραγματι μία ικανοποιητική απάντηση. Έπρεπε νά περιμένουμε τίς προόδους τής ηλεκτρικής τεχνολογίας τής δεκαετίας 1880-1890 για νά υπάρξει επιτέλους μία λύση του προβλήματος.

Άλλά αυτό υπήρξε πολύ περισσότερο από

λύση σ' ένα μεμονωμένο πρόβλημα: ο υδροηλεκτρισμός έφερε ένα σύνολο λύσεων για την κρίση τής Έλβετίας. Στην Γενεύη — πόλη που ιδιαίτερα ένωσε τις συνέπειες τής επικράτησης των παραδοσιακών οικονομικών τομέων — επικρατούσε ή γνώμη ότι ή έλλειψη κινητήριας δύναμης, σέ συνδυασμό μέ τήν έλλειψη χρηματοδότησης, εμπόδιζε τήν οικονομική ανάπτυξη. Στίς αρχές τής κρίσης, τό 1876, ή αναφορά μιās επιτροπής, επιφορτισμένες νά διεξαγάγει έρευνα για τήν Βιομηχανική κατάσταση του καντονίου τής Γενεύης, αναφέρει τά εξής:

«Τά γενικά συμπεράσματα στά όποια καταλήγει ή πλειοψηφία των συνεργατών μας είναι ό-τι, στην Γενεύη, ή βιομηχανική ανάπτυξη παρέλυσε άπ' τήν έλλειψη κεφαλαίων και κινητήριας δύναμης σέ προσιτές τιμές»¹⁰.

Παρακάτω, ή αναφορά κρίνει πώς απαραίτητη για τήν ανάπτυξη είναι ή χρήση υδραυλικής δύναμης:

«Αναφέραμε ήδη ότι σχεδόν όλες οι άπαντήσεις που λάβαμε ζητούν τήν χρήση των υδάτων του Ροδανού και του Αιγε· πιστεύουν ότι στά νερά αυτών των δύο ποταμών ύπάρχει μιá πηγή τεράστιου πλούτου, που σήμερα χαρμίζεται έντελώς. Είναι αδύνατο νά μήν αντιληφθούμε ότι αυτή ή απόλυτη συμφωνία ανθρώπων, που μέ τό βιομηχανικό μέλλον τής Γενεύης ίσα-ίσα καταγίνονται, δέν είναι τουλάχιστον

μία ένδειξη που πρέπει όλοι μας σοβαρά νά σκεφτούμε»¹¹.

Ό βιομηχανικός ηλεκτρισμός δέν έλυσε μόνο τό πρόβλημα τής μεταφοράς τής κινητήριας δύναμης. Έκτός του ότι καθιερώθηκε ως τό καλύτερο σύστημα φωτισμού και κινητήριας δύναμης για τά τράμ, τίς βιοτεχνίες και τά εργοστάσια, κατέστησε δυνατή τήν επί τόπου προμήθεια μεγάλων ποσοτήτων ενέργειας για τίς ηλεκτροχημικές και ηλεκτρομεταλλουργικές βιομηχανίες. Άπ' τό τέλος τής δεκαετίας του 1880 (μέ τήν τελειοποίηση του συστήματος Thury, ρεύματος σταθερούς εντάσεως), αλλά κυρίως άπ' τίς αρχές τής δεκαετίας του 1880 (μέ τό σχεδιασμό συστημάτων πολυφασικού ρεύματος), οι μηχανικοί κατάφεραν νά κατασκευάσουν ένα νέο μεγάλο τεχνικό σύστημα σημασίας άνάλογης μέ κείνο των σιδηροδρόμων.

Αυτό τό νέο τεχνικό σύστημα έδωσε ένα σύνολο λύσεων για τήν κρίση των ετών 1870-1890 που γνώρισε ή Έλβετία. Πρώτα-πρώτα, τό σύστημα φωτισμού και ή προμήθεια κινητήριας δύναμης σέ τιμές χαμηλές, βελτίωσαν τήν ανταγωνιστικότητα τής ύφισταμένης οικονομικής δομής. Η επίδραση ήταν κυρίως ευεργετική όσον άφορά τους διεσπαρμένους τομείς — τήν ύφαντουργία και τήν ώρολογοποιία — που επλήγησαν σκληρά άπ' τήν κρίση. Έν συνεχεία, ή ποικιλία και ή άφθονία των υδραυλικών πηγών

πρόσφεραν κατάλληλες τοποθεσίες για τήν εγκατάσταση ηλεκτροχημικών εργοστασίων μεγάλης ενεργειακής κατανάλωσης. Έπειτα, η κατασκευή υδροηλεκτρικών εγκαταστάσεων συνέβαλε κατά κάποιο τρόπο στην αξιοποίηση των δεκάδων εκατομμυρίων που επενδύθηκαν σε έργα διαμύρφωσης των κυριότερων υδάτινων ρευμάτων (Ρήνος, Ροδανός, ύδατα του Jura) και των παραποτάμων τους, προσφέροντας κατάλληλες τοποθεσίες προς εκμετάλλευση¹². Επίσης, κατά τά μέσα τής δεκαετίας του 1890, όταν τό ηλεκτροτεχνικό σύστημα απέκτησε αρκετή συνοχή, ώστε ν' αντιμετωπιστεί με αυτοπεποίθηση ή γοργή διάδοσή του σε περισσότερες περιοχές), νέες ευκαιρίες για τήν τοποθέτηση κεφαλαίων ξεκάναν τήν εμφάνισή τους στην Έλβετική οικονομία. Η νέα σειρά προϊόντων προς παρασκευή (:γεννήτριες και κινητήρες όλων των μεγεθών, μεταλλακτικές, μονωτήρες, υδραυλικές τουρμπίνες, καλώδια και λοιπά εξαρτήματα βιομηχανικού εξοπλισμού εν γένει) έδωσε στην Έλβετική βιομηχανία κατασκευής μηχανών τήν ευκαιρία νά ενισχύσει τήν θέση της έναντι τής γερμανικής βιομηχανίας που ήταν εν πλήρει ανάπτυξει.

Φόβοι

Έν πάση περιπτώσει, τήν δεκαετία του 1880 και στίς αρχές τής δεκαετίας του 1890, τέθηκε ένα καίριο ερώτημα: Ποιόν επρόκειτο νά ωφελήσουν αυτές οι ευκαιρίες; Μπορούσε πράγματι ή έλβετική βιομηχανία νά χειριστεί τήν τεχνολογία ηλεκτρισμού; Θά έπαιζαν άραγε οι ισχυροί οικονομικοί κύκλοι τόν ίδιο ρόλο που έπαιζαν και μέ τους σιδηροδρόμους - έναν ρόλο μεσολαβητικό, δηλαδή, προς όφελος των βαρώνων του Βερολίνου και του Παρισιού;¹³ Ποιός επρόκειτο νά ωφεληθεί περισσότερο άπ' αυτήν τήν εκμετάλλευση των υδραυλικών πηγών σε μεγάλη κλίμακα; Ο φόβος τής αναπαραγωγής του σεναρίου των σιδηροδρόμων, τής πικρής αυτής έμπειρίας πλανιόταν, και πάλι στόν άέρα. Στίς αρχές του 1891, προεξοφλώντας τήν προσεχή έπιτυχία τής μεταφοράς ποσότητας ενέργειας σε μεγάλες άποστάσεις, άπό τήν Φραγκφούρτη, μιά σοσιαλδημοκρατική ένωση μέ τ' όνομα Frei-land (Έλευθερη Γη), άπήρθυνε αίτηση στό όμοσπονδιακό Συμβούλιο. Στήν έκθεση αναφέρονται τά εξής:

«Δέν υπάρχει σήμερα ούτ' ένας πολιτικός ούτ' ένας πατριώτης, που νά μήν αναγνωρίζει τί μέγα λάθος διαπράξαμε εγκαταλείποντας τήν

κατασκευή και τήν εκμετάλλευση των σιδηροδρόμων στά χέρια κερδοσκόπων ιδιωτών. Τά άμέτρητα εκατομμύρια που μάς κόστισε αυτή ή έμπειρία πρέπει σαφώς πιά νά λειτουργούν ως προειδοποίηση: τό πάθημα νά γίνει μάθημα και νά μήν διαπράξουμε τό ίδιο λάθος και σήμερα, μέ τήν χρήση των υδραυλικών πηγών.

Ο κίνδυνος είναι σήμερα παρών. Στίς περισσότερες έφημερίδες μπορούμε νά διαβάσουμε για τά νέα αίτήματα που υποβάλλονται για παραχωρήσεις υδραυλικών εκμεταλλεύσεων άπ' τίς διάφορες ιδιωτικές ή άνώνυμες εταιρίες στίς τοπικές ή δημοτικές αρχές. Μολονότι μεταξύ των ιδρυτών των άνώνυμων αυτών εταιριών υπάρχουν όμογενοί, πίσω τους δίχως άλλο βρίσκονται ισχυρές έπιχειρήσεις του έξωτερικού, οι όποιες πολύ άνυπομονούν ν' άρπάξουν και αυτή τήν πηγή του εθνικού μας πλούτου μέ τά δυνατά τους χέρια»¹⁴.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. «La grande crise des compagnies jeroviaires suisses, les groupes bancaires et la lutte pour le trafic transalpin», στό *Histoire économique et histoire sociales recherches sur le capitalisme contemporain*, του J. Bouvier, Γενεύη 1968, σσ. 193-217 και ειδικά σ. 214.

2. P.A. Wavre, *Essai de construction d' un indice du volume de la production industrielle de la Suisse 1850-1914*, Πανεπιστήμιο τής Γενεύης, 1983, σσ. 83-90 και 96-97.

3. Πρβλ. J. Bouvier (βλ. και ύποσημείωση 1) και «Message du Couseil fédéral à l' Assemblée fédérale concernant le rachat des principales lignes de chemins de fer suisses du 25 mars 1897» στό *Feuille fédérale de la Confédération Suisse, 1897, τόμος I, σσ. 728-730*.

4. Ο.π., νόμος II, σσ. 994.

5. Bulletin financier suisse, Ιανουάριος 1879.

6. Ο.π., Ιανουάριος 1881.

7. Έκθεση τής Ζυρίχης 1883, *Rapports et procès-verbeaux, Ζυρίχη, 1883, σσ. 5*.

8. Kaufmännische Gesellschaft Zürich, *Bericht über Haudel und Industrie im Komton Zürich für das Jahr 1882, Ζυρίχη, 1883*.

9. Πρβλ. Bulletin d' histoire de l' électricité, 16 (1990): σσ. 25-36.

10. *Rapport de la Commission chargée de faire une enquête sur la situation industrielle du canton de Genève, mesutée au Grand Conceil en octobre 1876*, ύπό M.B. Dussaud, Γενεύη, 1876, σσ. 4.

11. Ο.π., σσ. 26-27.

12. A. De Salis, *De l' aménagement des cours d' eau en Suisse*, Βέρνη, 1884: επίσης του ίδιου: *La Correction des torrents en Suisse*, Βέρνη, 1891.

13. Πρβλ. *Feuille fédérale de la Confédération suisse, 1897, τόμος I, Βέρνη, σσ. 730*.

14. Όμοσπονδιακά άρχεία τής Βέρνης, E56 1-3, σσ. 2-3.

«Διαφωτισμένος» πολιτισμός ἢ ἐπιστροφή στό Φῶς;

Σωτήρης Γουνελάς

«Κάναμε ὅ,τι μπορούσαμε στήν μετά τόν Διαφωτισμό ἐποχή, γιά νά καταστρέψουμε τό μυθικό, νά παραχωρήσουμε τό μή λογικό στίς «καλές τέχνες», τίς ὁποῖες διαφοροποιήσαμε ἀπό τήν σοβαρή φιλοσοφική σκέψη. Ἔτσι καταστρέψαμε τήν «κοσμοθεωρία» (ἡ ἔμφαση στήν λέξη «κόσμος»), τήν κατανόηση τοῦ κόσμου, στόν ὁποῖο ζοῦμε, ὡς μυστηρίου, ὡς ἱερῆς πραγματικότητας πολύ πιά εὐρύτερης ἀπό ὅ,τι τό ἀνθρώπινο μυαλό μπορεῖ νά συλλάβει ἢ νά περιλάβει, ὡς μιᾶς κοσμικῆς λειτουργίας, ὅπως περιγράφει τόν κόσμο ὁ Ἑλληνας Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας Ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής τόν ἑβδόμο αἰῶνα».

Μητρ. Περγάνου Ἰωάννη,
Ἡ Κτίση ὡς Εὐχαριστία, Ἁκρίτας σ. 43.

Φοβᾶμαι πῶς ὅταν στήν Ἑλλάδα ἀναφερόμαστε στόν Διαφωτισμό, εἴτε ἐννοοῦμε ἀπλῶς μιά συγκεκριμένη ἱστορική περίοδο, εἴτε μιά περίοδο πού ὁμως ἀνοῖξε τά μάτια τῶν ἀνθρώπων, τοῦς ἔβγαλε ἀπό τά σκοτάδια τῆς θρησκείας καί τοῦς παρέδωσε στίς κρυστάλλινες ἀνταύγειες τῆς λογικῆς. Τό ἀκόμη πιά δυσάρεστο εἶναι ὅτι ὁ ὀρθόδοξος χῶρος καί συχνά ὀρισμένοι βασικοί του ἐκπρόσωποι ἀντιλαμβάνονται ἀρκετά περιορισμένα τό φαινόμενο αὐτό ἢ ἂν θέλετε αὐτό τό ρεῦμα, γιά νά μή πῶ ὅτι χρησιμοποιοῦν τίς μεθόδους του γιά νά το καταγγείλουν.

Θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά πῶ ἀρχίζοντας ὅτι ἂν δέν κατανοηθεῖ τί σημαίνει ἀποκάλυψη μυστηρίου καί ἀποκαλυπτικός λόγος — ἀν ὅχι καί ἐνορατικός — καί ἂν αὐτό τό εἶδος τοῦ λόγου δέν ἀντιπαρατεθεῖ ἢ τέλος πάντων δέν διαφοροποιηθεῖ ριζικά ἀπό τόν λόγο τοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ ρασιοναλισμοῦ καί τῆς ἐπιστήμης, δέν πρόκειται νά καταφέρουμε νά ὑπερβούμε τά ζητήματα πού

«...ὕψώθηκε ἓνας οὐμανισμός, ὁ ὁποῖος ἤθελε νά εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ οὐμανισμοῦ, ἀλλά πού ὑπῆρξε ἀκριβῶς τό ἀντίθετό του. Γιά τοῦς Ἑλληνας ἡ φύση ἦταν τό μέτρο τῶν πάντων καί ἡ ἐπιστήμη προσέφερε τήν ἀρετή. Στό ἔξῃς ἡ φύση θά εἶναι ἀντικείμενο καί ἡ ἐπιστήμη θά προσφέρει τήν ἐξουσία... γιά νά γίνει δύναμη καί ἀναγγελία «τῆς βασιλείας τοῦ ἀνθρώπου», βίαιη ἀνάκριση τῆς φύσης καί κατάφαση τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας τοῦ ὑποκειμένου πού τήν κατανοεῖ γιά νά τήν κυριαρχήσει».

Κ. Παπαϊωάννου, *Ἡ ἀποθέωση τῆς ἱστορίας, Ἐναλλακτικές ἐκδόσεις, σ. 110-111.*

παρουσιάζει καί πού γεννᾷ ὁ νεώτερος σύγχρονος δυτικός κυρίως ἀλλά σήμερα παγκόσμιος πολιτισμός.

Τό πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ θά μπορούσε νά περιγραφεῖ ὡς ἓνα πλέγμα θετικισμοῦ - ρασιοναλιστικῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καί δημοσιογραφικοῦ ἐκλαϊκευμένου λόγου, κάτι σάν τρίπτυχο πού κρατάει, ὅπως παλιότερα οἱ μάγοι (μερικές φορές καί σήμερα), τοῦς ἀνθρώπους «δεμένους» μέσα σέ μιά ἐξωπνευματική κατάσταση, σέ μιά λήθη ἢ ἄγνοια τοῦ τί εἶναι ἀληθινά πνευματικό καί τί εἶναι ὄντως ἀληθινό. Θά πρέπει κάποτε νά καταλάβουμε ὅτι ἡ προώθηση σέ ὅλα τά μέτωπα τοῦ ἐπιστημονικοῦ, θετικιστικοῦ, ρασιοναλιστικοῦ, τεχνολογικοῦ καί δημοσιογραφικοῦ λόγου ἀποκόβει, ἐκτρέπει, ἀποπροσανατολίζει, περιορίζει καί σχεδόν καταργεῖ τό ἀνοιγμα τοῦ πνευματικοῦ, διανοητικοῦ καί καρδιακοῦ ὀρίζοντα πού θά ἐπέτρεπε νά ἀναπνεύουμε μέσα στίς ἀλήθειες τοῦ Εὐαγγελίου, τῆς

— Ὁ Σωτήρης Γουνελάς γεννήθηκε τό 1949 στήν Ἀθήνα. Παρακολούθησε μαθήματα Γαλλικῆς καί Ἑλληνικῆς φιλολογίας στό Παρίσι. Ἐνδιαφέρθηκε κυρίως γιά τή φιλοσοφία καί τή θεολογία. Διηύθυνε ἐπί σειρά ἐτῶν τό φιλοσοφικό καί θεολογικό περιοδικό «Σύναξη». Εἶναι συγγραφέας, μεταξύ ἄλλων, τῶν βιβλίων «Ποιητική τετραλογία» (Α' Μέρος), Ἐκδ. Ἀρμός, 1995 καί «Ἡ κρίση τοῦ Πολιτισμοῦ», Ἐκδ. Ἀρμός, 1997.

ἀγιοπνευματικῆς παράδοσης καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς Εὐχαριστίας. Χωρίς νά τό καταλαβαίνουμε ἔχουμε δεχτεῖ καί μεις, οἱ φερόμενοι ὡς ὀρθόδοξοι, τόν διχασμό πού ἐπεξεργάστηκε ὁ δυτικός Σχολαστικισμός ἀνάμεσα στό ὑπερφυσικό καί φυσικό πού στήν προέκτασή του ἔγινε διχασμός ἀνάμεσα σε πνεῦμα καί σῶμα, νοῦ καί καρδιά, πίστη καί γνώση, πίστη καί ἐπιστήμη, γνώση ἀποκαλυπτική καί γνώση φυσιοκρατική - ἀνθρωποκεντρική, ἐν τέλει, ζωή καί ἐκκλησία. Χωρίς νά τό καταλαβαίνουμε, ξαναλέω, ἐπειδή οἱ περισσότεροι ἀγνοοῦμε τίς προϋποθέσεις πάνω στίς ὁποῖες ἐξελίχθηκε καί ἀναπτύχθηκε ὁ νεώτερος πολιτισμός, ζοῦμε καί βιώνουμε αὐτό τόν διχασμό χωρίς, ἀπό τήν ἄλλη, νά μᾶς ἀνησυχεῖ καθόλου ὅτι ἔτσι ἀλλοιώνουμε τήν ἴδια μας τήν χριστιανική παράδοση καί παραμορφώνουμε τό πρόσωπό μας.

Ὁ Κ. Παπαϊωάννου, στό ἀπόσπασμα πού παρέθεσα, ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν

τήν φύση μέτρο τῶν πάντων, ἐνώ οἱ νεώτεροι δυτικοί (ἐνν.) τήν μετέτρεψαν σέ ἀντικείμενο· λέει ἀκόμη ὅτι τό ὑποκείμενο - ἄνθρωπος - ἄλλη μετατροπή αὐτή - τήν ἀνακρίνει βίαια. Μέ ποιόν τρόπο; Μά μέ τήν ἐπιστήμη, αὐτήν πού στούς Ἕλληνες, καθώς λέει, ἦταν «ἀρετή» καί πού στόν νεώτερο κόσμο, ἔγινε δύναμη καί ἐξουσία μέ τήν ὁποία, εἶπαμε, ὁ ἄνθρωπος ἀνακρίνει βίαια τήν φύση καί θέλει νά κατανοήσῃ τά μυστικά της γιά νά τήν ἐκμεταλλευτεῖ.

Καί μόνο αὐτοί οἱ διαχωρισμοί, τούς ὁποίους μᾶς ὑπέβαλε ὁ Κ. Παπαϊωάννου καί πού φυσικά δέν τούς ἀποκάλυψε αὐτός, δείχνουν τήν κολοσσιαία μετατόπιση νοημάτων καί σημασιῶν ἀνάμεσα στόν κόσμο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς νοοτροπίας καί σύλληψης καί τόν νεώτερο Ἀναγεννησιακό, πού κάποια στιγμή αὐτονομεῖται περισσότερο καί ἐκβάλλει στόν Διαφωτισμό.

Ἕνα πολύ σοβαρό θέμα χωρίς τό ὁποῖο δέν καταλαβαίνουμε τί συνέβη μέ τούς Διαφωτιστές εἶναι αὐτό πού ἀφορᾷ τήν ἔννοια τοῦ λόγου, ὅπως μᾶς ἐξηγεῖ ὁ γερμανός φιλόσοφος Max Horkheimer στό βιβλίο του Ἀπαρχές τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας (Κάλβος 1971). Γράφει:

«Γιά τόν Χόμπς καί τόν Διαφωτισμό, ὁ Λόγος συνίσταται ἀπό μία σειρά γνώσεων, πού μπορεῖ ἐκάστοτε νά μεγαλώσει μέ βάση τήν πείρα ἢ τόν συναγόμενο λογικό στοχασμό· ὅμως τά ἴδια τά μέλη αὐτῆς τῆς σειρᾶς πρέπει νά ἐδραιώνονται μιά γιά πάντα, κι ἀφοῦ πιά βρεθοῦν δέν πρέπει νά σαλεύονται ἀπ' τήν θέση τους. Ἔτσι ὑπάρχει, ὄχι μόνο μιά ἀπλῶς ἔγκυρη ἔννοια τῆς φύσης, ἀλλά ἐπίσης καί μία ἔννοια τῆς ἠθικότητας καί τοῦ ἀληθινοῦ συμφέροντος ὄλων τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὁποία ἔχει γενική ἰσχὺ μέσα στόν χῶρο καί τόν χρόνο· ὅλες οἱ κατηγορίες πού ἐντά-

χθηκαν στην ιδέα εκείνη της κοινωνίας και του κράτους, ή οποία αναγνωρίστηκε ως ὀρθή, θεωρούνται αιώνιες. «Ὡστε ἡ ἱστορία ἐμφανίζεται οὐσιαστικά σάν ἡ διαδικασία, ὅπου ἡ ἀνθρωπότητα ἀποχτάει τήν ἀπόλυτη κατοχή τοῦ Λόγου».

Σέ αὐτή τήν περιγραφή θά μπορούσαμε νά δοῦμε πῶς ἡ υπερβατική διάσταση καί ὁ ἀποκαλυπτικός λόγος τῆς πίστης ὑποκαθίστανται ἀπό μιά μεταφυσική πίστη στόν ὀρθό λόγο τῆς διάνοιας, τόν λόγο πού κατέχει ὁ ἄνθρωπος.

Ἄφήνοντας τό ζήτημα τοῦ λόγου συνάπτω στόν Διαφωτισμό τίς ἐννοιες οὐμανισμός καί ἀτομικισμός ὥστε νά φανοῦν οἱ συνέπειες καί νά φανερωθεῖ ἡ συνολική εἰκόνα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν νεώτερων χρόνων — ἡ σωστότερα ἡ κυρίαρχη. Ἄρχίζω ἀπό τόν δεῦτερο.

Ὅταν λέμε ἀτομικισμό ἐννοοῦμε πρῶτα-πρῶτα μιά αὐτονομημένη παρουσία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στήν γῆ καί μέσα στήν κοινωνία. Ὁ φιλόσοφος Χρήστος Μαλεβίτσης, σ' ἓνα μικρό ἄρθρο του ἔχει περιγράψει ἄριστα τήν κατάσταση αὐτή ἔτσι: «θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ὄν αὐταρκες, τό ὅποιο κρίνει τελεσιδίκως τό πᾶν. [...] Θεωρεῖ τόν κόσμο ὡς αὐτονόητο δεδομένο, ὡς τήν κατεξοχήν πραγματικότητα... καί τρίτον, ἐκλαμβάνει τήν ζωή ὡς ἀπλό βιολογικό γεγονός καί ὡς ἀπλό βιολογικό γεγονός ἐκλαμβάνει καί τόν θάνατο. Ἔτσι ἡ ζωή ἀποκτᾶ μιά συμπαγή ἐνθαδική αἰωνιότητα...» (βλ. Ὁ Φωτισμός τοῦ ἀνθρώπου, Οἱ ἐκδ. τῶν Φίλων 1996, σ. 29). Ὁμοως, ἐπειδή στό μεταξύ ἡ ταυτόχρονα, ὁ ἄνθρωπος τῶν νεωτέρων χρόνων πίστεψε πῶς ἡ πρόοδος τῆς ζωῆς του ἐξαρτᾶται ἀπό τήν Τεχνική καί τίς ἐφευρέσεις, δέν ἀρκέστηκε στήν Κτίση, ὅπως τήν δημιούργησε ὁ Κτίστης — κατά τήν ῥήση τῆς Γένεσης «ἐργάζεσθαι καί φυλάττειν» — ἀλλά δημιούργησε αὐτός ὁ αὐτόνομος, γιγαντωμένος καί ἐν πολλοῖς ὑβριστής μιά δική του κτίση, ἓνα τεχνικό καί τεχνητό σύμπαν μέσα στό ὅποιο τοποθέτησε τόν ἑαυτό του ὡς ἀνικανοποίητη ἐπιθυμία¹ καί ὡς ἀδιάκοπα πολλαπλασιαζόμενη ἀνάγκη: ἐπιθυμία καί ἀνάγκη πού βεβαίως ζητάει νά ικανοποιηθεῖ μέσα στόν κόσμο, γιατί, ἐξυπακούεται, δέν ὑπάρχει γι' αὐτόν τίποτε ἄλλο πού νά τοῦ δίνει ικανοποίηση ἔξω ἀπό τό δικό του δημιουργημένο σύμπαν. Αὐτό τό σύμπαν, ἢ μάλλον ἡ σχέση τοῦ ἐξατομικευμένου ἀνθρώπου μέ τό σύμπαν αὐτό, εἶναι σχέση οἰκονομική, σχέση κατοχῆς² καί σχέση χρηστικῆ. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός δέν μπορεῖ νά συλλάβει ὅτι ἡ ζωή εἶναι δῶρο Θεοῦ, «δῶρο καί μυστήριο τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ» (π. Δημ. Στανιλοάε), ὥστε νά νιώσει

τήν διάσταση τῆς ἱερότητας καί τῆς δοξολογίας γιά τά ὅποια μίλησε στό ἀπόσπασμα πού πρωτοανέφερα ὁ Μητρ. Περγάμου. Δέν κατανοεῖ καὶ τήν φράση «κτίση Θεοῦ» ἢ τήν λέξη «κόσμος-κόσμημα» τῶν ἀρχαίων. Συνακόλουθα δέν κατανοεῖ οὔτε νιώθει, ἐξαιτίας ἴσα-ἴσα αὐτῆς τῆς ἀρχικῆς ἔλλειψης, τί σημαίνει «κοινό κτῆμα»: ὅτι δηλ. ἡ κτίση, ὁ κόσμος εἶναι κοινό κτῆμα, ὄχι ἀτομικό. Μιλᾷει διαρκῶς γιά τήν κοινωνία, ἀλλά τήν ἀντικρύζει μέσα ἀπό τό ἀτομικό συμφέρον, μένοντας δέσμιος τῆς διελκυστίνδας ἀτομικισμός - κολλεκτιβισμός καί μιλώντας διαρκῶς γιά ἀτομικά δικαιώματα πού ἡ ἴδια ἡ κοινωνία τοῦ τά καταστρατηγεῖ.

Συνδύαστηκε, λοιπόν, ἡ ἐξατομικευση μέ τήν λεγόμενη οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς: γιά νά μπορούν νά ικανοποιοῦνται τά δισεκατομμύρια τῶν ἀτομικοτήτων πού πλημμύρισαν τόν κόσμο καί πού εἴπαμε πῶς ζητοῦν τήν ικανοποίησή αὐτή μόνο ἐν τῷ κόσμῳ³, καί γιά νά ἐξασφαλίζονται οἱ πλευρές τῆς οἰκονομίας, τῆς κατοχῆς καί τῆς χρήσης ἔγινε αὐτός ὁ συνδυασμός τεχνικῆς⁴ - ἀτόμου - ἀγορᾶς, ὥστε αὐτό πού θέλει, ἐπιθυμεῖ ἢ ἔχει ἀνάγκη (πλαστή ἢ μή δέν ἐνδιαφέρει) τό ἐξασφαλίζει μέσα στά πλαίσια αὐτά ὁ ἐξατομικευμένος ἄνθρωπος. Ἀπαιτοῦνται, ὡστόσο, ὀρισμένες θυσίες καί ὑποχρεώσεις πού ἔχουν σχέση πρῶτα καί κύρια μέ τήν ἐργασία καί πού δέν τοῦ ἐξασφαλίζουν κανένα ἐπέκεινα, τίποτε τό ἐσχολογικό σέ πιό χριστιανική γλῶσσα. Τοῦ ἐξασφαλίζουν, ὅμως, Ταμεῖο προνοίας καί νοσηλείας, μιᾶς κρατικοποιημένης καί ἀτομικοποιημένης κοινωνίας μέ ὅλες τίς σχετικότητες καί τά κενά πού ἐμπεριέχονται σ' αὐτήν.

Ἡ ἀναφορά πού ἔκαμα στήν σχέση ἀτόμου - οἰκονομίας - κατοχῆς - χρήσης μᾶς βάζει μπροστά σέ δύο ἐννοιες ἢ δύο μεγέθη: τῆς ποσότητας καί τοῦ ἀριθμοῦ. Ἡ νεώτερη ἐξέλιξη ἔχει ἄμεση σχέση καί μέ τά δύο, καί γιά νά μήν χανόμεστε σέ ἀναλύσεις θά παρεμβάλω ἐδῶ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Σπύρου Κυριαζόπουλου πού τά συμπυκνώνει ὅλα. Λέει:

«Ἀριθμός σημαίνει κατά πρῶτον καί κύριον λόγον καταστροφή τῆς ιδιοτυπίας... Ὁ ἀριθμός εἶναι ὁ ἀντίπαλος τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἀριθμητική τό ἐναντίον τῆς ἱστορίας, τό σχῆμα ἢ ἀντίθεσις τοῦ μοναδικοῦ, τό κλάσμα ἢ ἄρνησις τοῦ προσώπου. Μιά μαθηματική ἐποχή δέν ἀνέχεται οὔτε τήν προσωπικότητα, οὔτε τήν φιλοσοφία» (Ἐνώπιον τῆς Τεχνικῆς, ἐκδ. Γρηγόρη, σ. 68). Εἶναι ἴσως περιττό νά συμπληρώσουμε ὅτι δέν ἀνέχεται οὔτε τό Πνεῦμα, οὔτε τήν Ἐκκλησία.

Ἄς προχωρήσουμε τώρα λίγο ἀνάποδα. Τί σημαίνει αὐτό; Ἄς κάνουμε ἕνα ἐρώτημα: καταργεῖ ἢ πρόοδος καί ἐξέλιξη τῶν νεωτέρων χρόνων, μέ ἢ χωρίς Διαφωτισμό, τήν Ἄληθεια τῆς Ἐνανθρώπισης, τήν διάσταση τῆς πίστεως, τό μυστήριο τῆς ζωῆς; Διατυπώνω τό ἐρώτημα αὐτό ἐπειδή σήμερα ὅλοι μας, εἴτε τό θέλουμε εἴτε ὄχι, μέ ἠλεκτρονικές ταυτότητες ἢ χωρίς αὐτές, εἴμαστε δέσμοι τῶν νεωτέρων ἐξελίξεων.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ μάλιστα νά πῶ, ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δέν διαφοροποιήθηκε ὅσο ἔπρεπε ἀπό τήν ἐγκόσμια πραγματικότητα. Δέν μοιάζει νά συνειδητοποιοῦμε σήμερα τήν μικρή ἐκείνη φρασούλα πού λέει ὅτι ἡ Ἐκκλησία οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου ἀλλά ὅμως εἶναι καί ἐν τῷ κόσμῳ. Ἐμεῖς κάπου τό ἐκ καί τό ἐν τά ταυτίσαμε ἢ ἀνταλλάξαμε τό ἕνα μέ τό ἄλλο. Δέν κατανοήσαμε ὅτι ὑπάρχει μιά ἀποκαλυπτική γνώση καί σημασία τῶν πραγμάτων πνευματικῆς τάξης καί μιά ἀποδεικτική-ἀναλυτική γνώση καί σημασία τῶν πραγμάτων κοσμικῆς ἢ ἀνθρωποκεντρικῆς τάξης πού ὑπῆρχε ἀνεκαθεν ἀλλά πού κορυφώθηκε καί κυριάρχησε στόν κόσμο μετά τήν Ἀναγέννηση.

Δέν κατανοήσαμε, συνακόλουθα, ὅτι στό χῶρο τῆς Δύσης ἀπό μιά στιγμή καί ὕστερα (ἢ μπορεῖ καί μέσα στόν χῶρο τοῦ Βυζαντίου ἀκόμη) προελαύνει ἕνας πολιτισμός πού θεωρεῖ πῶς ὁ ἄνθρωπος ἔκανε λάθος νά πιστέψει ὅτι τόν δημιούργησε ὁ Θεός, γιατί τό σωστό εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιούργησε τό Θεό, πράγμα πού ἀποτελεῖ τήν βασική ἀντίληψη τοῦ Hegel ἢ ὁποῖα βεβαίως περνάει στόν Φόϋερμπαχ, τόν Μάρξ καί ὅλο τόν Μαρξισμό καί νεομαρξισμό - μιά νοοτροπία καί ἰδεολογία σέ ἄμεση συνάρτηση μέ τόν Διαφωτισμό καί τίς θετικές ἐπιστῆμες. Ἀπό αὐτό, ἄλλωστε, προκύπτουν οἱ ἑκατοντάδες χιλιάδες ἀναλύσεων γιά τήν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν θρησκεία, ἀφοῦ πρόκειται γιά ἀπάτη καί ὁ ἄνθρωπος ἔχει βάλει στήν θέση τῆς δικῆς του οὐσίας, μιά οὐσία ἀνύπαρκτη - ἕνα φάντασμα³. Παρεπιμπτόντως σημειώνω ὅτι κατά τόν Μάρξ «ὁ Χέγκελ πίστευε ὅτι ἡ Ἔργασία ἦταν ἡ οὐσία, ἡ βαθύτερη οὐσία τοῦ Ἀνθρώπου»: ἡ φράση αὐτή ὅπως καταλαβαίνετε εἶχε τεράστιες συνέπειες γιά τόν μαρξισμό, ὡς τήν Ἰδεολογία πού ἀντικατέστησε τρόπον τινά τήν θρησκεία στίς τάξεις τῶν ἐργαζομένων καί κυρίως τοῦ λεγόμενου βιομηχανικοῦ προλεταριάτου. Ἐξίσου τεράστιες συνέπειες εἶχε πολύ πρωτύτερα ἢ σύνδεση ἀπό τόν Καλβίνο τῆς ἐργασίας μέ τήν Θεία Πρόνοια, ὅτι, δηλαδή, ὁ ἄνθρωπος δέν ἐργάζεται ἀ-

πλῶς γιά βιοπορισμό ἢ γιά νά καταναλώνει, νά συμμετέχει δηλ. στήν διαδικασία προσφοράς καί ζήτησης, ἀλλά αὐτό ἀποτελοῦσε θεία ἐπιταγή πού ὁ πιστός ἤλπιζε ὅτι ἀντανακλοῦσε τήν σωτηρία ἢ τήν καταδίκη τῆς ψυχῆς του. Δέν εἶχε δηλ. ἡ ἐργασία σχέση μέ ὑλιστικές καί ρασιοναλιστικές διαστάσεις. Χωρίς αὐτό τό εἶδος ἱεροῦ καθήκοντος τῆς ἐργασίας καί τοῦ κέρδους βεβαίως πού προέρχεται ἀπό αὐτήν, καί χωρίς ἕνα εἶδος ἐγκοσμιοποιημένου ἀσκητισμοῦ ὅπως ἔδειξε ὁ Weber, εἶναι ἀδύνατον σχεδόν νά καταλάβουμε τίς ἐξελίξεις δέκα αἰώνων στήν Εὐρώπη καί φυσικά ὄχι μόνο ἐκεῖ.

Περισσότερα γιά τό θέμα Καλβινισμός ἢ γιά τόν Προτεσταντισμό δέν μπορούμε νά ἀναπτύξουμε ἐδῶ. Χρειάζεται ὅμως νά πιάσουμε ἢ νά ξαναπιάσουμε τόν ὄρο οὐμανισμός στόν ὁποῖο ἀναφέρθηκαν πιό πάνω.

Γιά νά γίνει ἡ σύνδεση μέ τά «Διαφωτιστικά» τοῦ θέματός μας παρεμβάλλω ἄμέσως τό ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπό τόν Horkheimer:

«Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Χόμπς (μαθητῆ τοῦ Μακιαβέλλι καί τοῦ Φραγκίσκου Βάκωνα, γεννημένου τό 1588 καί θεωρούμενου σημαντικοῦ φιλόσοφου τῶν νεωτέρων χρόνων, ἕνα εἶδος προ-ἀγγελοῦ τοῦ Διαφωτισμοῦ) στηρίζεται στήν θεμελιώδη σκέψη ὅτι ὅλα τά πάθη πού ἐξαιτίας τους ἐνεργοῦμε, εἶναι αὐστηρά ἀναγκαῖες ἐπιδράσεις μηχανικῶν προβάσεων στό σῶμα μας καί πλατύτερα στόν ἐξωτερικό κόσμο» καί λίγο πιό κάτω ὑπογραμμίζει ὅτι «δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει χῶρος γιά τήν λεγόμενη ἐλευθερία τῆς βουλήσεως».

Γιά νά καταλάβουμε καλύτερα τί βάζει ὁ Χόμπς στήν θέση τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἄς ἀκούσουμε τήν φράση του πού λέει: «ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπό τήν ἀπουσία ὁποιοῦδήποτε πράγματος πού ἐμποδίζει τήν κίνηση» ἀναφέρεται δηλ. στήν Ἐλευθερία τοῦ πράττειν καί ξεμπερδεύει. Ὁ Horkheimer χωρίς νά ἔχει ἰδιαίτερη προσήλωση στήν χριστιανική παράδοση, μελετώντας τόν Χόμπς ἀναγκάζεται νά κάνει τό ἀκόλουθο σχόλιο: «Ἡ μεταφυσική ἐλευθερία τῆς βούλησης, πού ἀποκρούει ὁ Χόμπς, θά ἔταν ἕνα καίριο σημεῖο πού θά συνέδεε συναμεταξύ τους ὅλους ἀξεδιάκριτα τούς ἀνθρώπους μεγάλους καί μικρούς, πλούσιους καί φτωχοῦς... θά ἔταν ἕνα κοινό κτῆμα μέ τήν ἔννοια τῆς θεολογίας, γιά τήν ὁποῖα ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐξίσου παιδιά τοῦ Θεοῦ, ἢ μέ τήν ἔννοια τοῦ Διαφωτισμοῦ πού τονίζει γιά πολιτικούς λόγους τήν ἰσότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων».

Τό σχόλιο του Horkheimer μάς βοηθάει νά επεκταθούμε. Όπως ό Χόμπς, καταργώντας τήν διάσταση τής ελευθερίας τής βουλήσεως φτωχαίνει τόν άνθρωπο καί ταυτόχρονα κόβει τίς πραγματικές γέφυρες πού συνδέουν τά παιδιά του Θεού, καταπώς μάς εἶπε ό σχολιαστής του, ἔτσι σχεδόν όλόκληρη ἡ ούμανιστική παράδοση, εἴτε ἀρχίζει στήν Ἀναγέννηση, εἴτε ἐκβάλλει στόν Διαφωτισμό, φτωχαίνει τόν άνθρωπο καί κόβει τίς γέφυρες ὄχι μόνο πού τόν συνδέουν ὄντολογικά γιά νά μήν πῶ «ὄργανικά» μέ τόν Πατέρα καί ἐξ αὐτοῦ μέ τήν Τριάδα, ἀλλά καί μέ τά ὑπόλοιπα ἀνθρώπινα πλάσματα μέ τά ὁποῖα συνδέεται ὡς μέτοχος κοινῆς φύσεως. Ἐδῶ ἀνακύπτει τό ἄλλο τεράστιο θέμα τής ἰσότητος, τό ὁποῖο κυρίως μετά τήν Γαλλική Ἐπανάσταση προωθοῦν οἱ Διαφωτιστές, γιάτι ἕνα ἀπό τά κύρια μελήματα τής ἐποχῆς εἶναι οἱ κοινωνικοπολιτικές ἀνακατατάξεις καί ἐπομένως ἔχει ἰδιαίτερη σημασία τί θέση δίνεις στούς ἀνθρώπους γιά νά ἐνστερνιστοῦν τίς νέες ιδέες καί νά ἀλλάξει ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση. Ἡ ἔννοια τής ἰσότητος πυροδότησε σειρά κοινωνικῶν ἀλλαγῶν, ἀλλά αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἐξασφάλισε τήν πρόοδο του ἀνθρώπου, τουλάχιστον σέ πνευματικό ἐπίπεδο. Καί στό σημεῖο αὐτό χρειάζεται νά καταλάβουμε ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἄλλο πρᾶγμα νά εἶσαι μέτοχος κοινῆς φύσεως, τῆς ἀνθρώπινης, ὡς θεῖο δημιούργημα, νά εἶναι ἡ ἀπώτερη καταγωγή σου καί τό σημαντικότερο νά εἶσαι μέλος του Σώματος του Χριστοῦ καί τῆς «Ἐκκλησίας», πρᾶγμα πού σου ἐξασφαλίζει τήν Ἰσοθεσία καί σου ἀνοίγει τό δρόμο τῆς σωτηρίας, καί ἐντελῶς ἄλλο πρᾶγμα νά πιστεύεις στήν ἰσότητα του Διαφωτισμοῦ καί τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Καί μόνο τό γεγονός ὅτι ἕνας ἄθεος σάν τόν Hegel ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση πήρε τό χριστιανικό ὄραμα μιᾶς ἐλεύθερης καί ἰσης κοινωνίας καί τό ἐφάρμοσε πρακτικά ἐδῶ στήν γῆ, ὅτι ἦταν ἀπλῶς ἡ πραγμάτωση του χριστιανικοῦ ἰδανικοῦ τῆς ελευθερίας καί τῆς καθολικῆς ἰσότητος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἐδῶ καί τώρα⁶, εἶναι ἐνδεικτικό τῆς ἀπάτης.

Πρόκειται γιά ἐκπληκτική στρέβλωση τῶν πραγμάτων καί γιά παραχάραξη τῆς πνευματικῆς ἱστορίας, καθώς στήν θέση του Καίσαρα θεωρεῖται ὅτι μπαίνει ἡ βασιλεία του Θεοῦ ἐπί τῆς γῆς, ἐγκαταστημένη ἀπό ἄθεους διανοητές, ἐπαναστάτες ἢ διαχειριστές τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν. Τονίζω τήν διάσταση αὐτή γιάτι θά πρέπει ἐπιτέλους νά ἀρχίσουμε — δύο χιλιάδες χρόνια με-

τά Χριστόν — νά ξεχωρίζουμε τήν ἡρα ἀπό τό στᾶρι καί νά διακρίνουμε πού μιλάει τό Πνεῦμα καί πού μιλάει ἡ ἀπάτη του Πνεύματος.

Εἴτε παρουσιαζόμαστε ὡς ὑπέρμαχοι τῆς Ὀρθοδοξίας, καί καταγγέλλουμε ἀπό τό πρωί ὡς τό βράδυ τήν Δύση καί τόν Δυτικό πολιτισμό εἴτε ὄχι, πρέπει νά ξέρομε ποιές εἶναι οἱ βασικές ἀρχές πάνω στίς ὁποῖες ὀργανώθηκε τό σύγχρονο εὐρωπαϊκό κράτος, ἀρχές πάνω στίς ὁποῖες θέλουμε σήμερα νά στηρίζουμε, ἀκόμη πιό ἀποκλειστικά ἀπό παλιότερα, τήν ὀργάνωση καί του δικοῦ μας.

Όπως κι ἂν κοιτάξουμε τήν πνευματική ἱστορία του λεγόμενου δυτικοῦ κόσμου, θά δοῦμε μιᾶ σταδιακή ἔκπτωση μιᾶ ἀλλοίωση νοημάτων καί σημασιῶν πρὸς τά κάτω, μιᾶ κυριαρχία του μηχανικοῦ, κοινωνικοῦ, ὀριζόντιου, ἀτομικοῦ, ρασιοναλιστικοῦ, ἀντιπνευματικοῦ, κοσμοπολίτικου, ἀντίθεου καί ἀντίχριστου πνεύματος, μιᾶ ὑποδούλωση του ἀνθρώπου καί τῆς ἱστορίας ὄχι στήν ὙΛΗ — εἶναι μέγα λάθος ὅτι ὁ νεώτερος ἀνθρώπος εἶναι ὕλιστής — ἀλλά στήν διάνοια καί στίς διαθέσεις ἑνός πνευματικά ἀποπροσανατολισμένου ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος ἀφοῦ «σκότωσε τό Θεό» ὅπως εἶπε ὁ Νίτσε, περνάει τή ζωή του ἀνάμεσα στήν ἀνάμνηση του ἐγκλήματος, στό αἶσθημα τῆς ἐνοχῆς καί στήν προσπάθεια ὑπέρβασής του.

Εἶναι τά πρᾶγματα τόσο ἀποκλειστικά καί ἀπολυτοποιημένα; Εἶναι μόνο αὐτή ἡ ὄψη τῶν πραγμάτων; Τά ἐρωτήματα αὐτά εἶναι πολύ καίρια καί ζητοῦν ἀπάντηση. Ἐχομε καί λέμε λοιπόν: τά πρᾶγματα εἶναι τόσο ἀποκλειστικά καί ἀπολυτοποιημένα ὅπου δέν ὑπάρχει αἴσθηση θείας Χάρης καί παρουσίας Θεοῦ. Ὅπου ὁ ἀνθρώπος ἔχει κλείσει, ἔχει θωρακίσει τόν ἑαυτό του ἀπέναντι σέ κάθε ἀχτίνα πνευματικῆς καί θείας ἀνταύγειας, σέ κάθε σκίρτημα θεϊκῆς ἀνάσας. Ὅπου δέν ὑπάρχει ἴχνος εὐχαριστίας ἀπέναντι στόν Σωτῆρα παντός ἀγαθοῦ. Σέ ὄλες αὐτές τίς περιπτώσεις τά πρᾶγματα εἶναι ἀποκλειστικά καί ἀπολυτοποιημένα, εἶναι κάπως σάν στερεοποιημένα, καί προχωροῦν μέσα στά πλαίσια μιᾶς ἀγκυλωτικῆς ἐπανάληψης πού μόνο ἐξωτερικά καί τεχνητά παρουσιάζεται ὡς ἀδιάκοπη ἀλλαγή. Ὅταν, ὁμως, ὁ ἀνθρώπος δέν εἶναι θωρακισμένος, ὅταν ἀφήνει μιᾶ ἢ περισσότερες χαραμάδες γιά νά μπαίνει τό ἄλλο φῶς, ὅταν στρέφει ἔστω κάθε τόσο πρὸς αὐτό τό φῶς πού δέν εἶναι αἰσθητό — ἂν καί μπορεῖ νά γίνει — ἀλλά εἶναι χαρά, ἀγάπη, διαφάνεια, εἰρήνη, εὐαισθησία, ὁμορφιά,

ζωή, κίνηση, μεγαλοψυχία, ταπείνωση, ἀρχοντιά, όταν ζητάει — πρό παντός αυτό — νά τοῦ δίδεται ἡ Χάρη νά γνωρίζει τά θαυμάσια τοῦ Θεοῦ, όταν ζητάει νά κοινωνεῖ ὄλο καί βαθύτερα στό μυστήριο τῆς ζωῆς πού ἀποκάλυψε ὁ Χριστός, όταν προσπαθεῖ νά βγαίνει ἀπό τόν ἀτομικοποιημένο καί κοσμικοποιημένο ἑαυτό του, ὅταν ἀρνεῖται νά εἶναι μᾶζα καί νά σέρνεται «στῶν σχέσεων καί τῶν συναναστροφῶν τήν καθημερινή ἀνοησία» (Καβάφης), ὅταν ἔχει τήν αἴσθηση ὅτι ἡ ζωή ἐτούτη εἶναι «ἐργαστήριο», καθώς λέει ὁ Καβάσιλας, προετοιμασίας γιά τό θαῦμα πού ἔρχεται, προετοιμασίας πού δέν νοεῖται ἔξω ἀπό προσωπική ἐμπειρία, τωρινή, τοῦ θαύματος αὐτοῦ, τῆς ἐπερχόμενης βασιλείας πού καί νῦν ἔστιν, καί πού δέν ἔχει καμμία σχέση μέ τίς ἐπίγειες βασιλείες τοῦ Hegel καί τῶν Διαφωτιστῶν, ὅποιες κι ἄν εἶναι οἱ τυχόν ἐξωτερικές ὁμοιότητες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στήν Ἐπιστολή Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου ἡ ρήση πού ἀκολουθεῖ συμπυκνώνει ὀλόκληρη τή διαδικασία πού ἀφορᾷ στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου: «ἐκαστος δέ πειράζεται ὑπό τῆς ἰδίας ἐπιθυμίας ἐξελεκόμενος (παρασυρόμενος) καί δελεαζόμενος· εἴτα ἡ ἐπιθυμία συλλαβοῦσα τίκειται ἀμαρτίαν, ἡ δέ ἀμαρτία ἀποτελεσθεῖσα ἀποκύει θάνατον» (Ἰακ. 1, 14-15).
2. Οἱ Ἐπιστολές τοῦ Ἀπ. Παύλου (κυρίως ἡ Α΄ Κορ.) δίνουν μέ ἕξοχο τρόπο τή διάσταση τοῦ «σάν νά μήν» ἀνήκω στόν κόσμο, ὁ ἀντίποδας δηλαδή τοῦ ἐγκόσμιου φρονήματος.
3. Αὐτό στίς μέρες μας ἀντιστοιχεῖ στό πολιτικό ἢ ἄλλο σύνθημα «ἐδῶ καί τώρα».
4. Πρὶν ἀπό τήν Τεχνική ἦταν ἡ Φυσική. Παράδειγμα ὀλόκληρος ὁ Βολταῖρος. Ἦχει βεβαίως προηγηθεῖ ὁ Καρτέσιος πού ἀνοίξε τό δρόμο γιά τήν σύνδεση φυσικῆς ἐπιστήμης καί ἐκμετάλλευσης τῆς Φύσης.
5. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἀνάλογη εἶναι καί ἡ θέση τοῦ Φρόυντ.
6. Δές τό βιβλίο τοῦ Francis Fukuyama *Τό τέλος τῆς Ἱστορίας καί ὁ τελευταῖος ἀνθρώπος*, σ. 270.

Γενεαλογία τῆς ἔννοιας τοῦ κυβερνᾶν

Ἱστορική ἀνασκόπηση τῆς σχέσεως Κράτους - Κοινωνίας καί οἱ ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς σχέσης στήν ἀνάπτυξη τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν. Ἡ πρώτη κοινωνική ἐπιστήμη: Ἐγκληματολογία.

Γιῶργος Τσομπάνογλου

Εἰσαγωγή

Ἐναφέρομαι ἐδῶ στή γραμμή σκέψης πού βασίζεται σέ θέματα τά ὅποια ἀφοροῦν τήν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης κρατικής ἱκανότητας τοῦ κυβερνᾶν. Ἡ προσέγγιση πού ἐπιδιώκεται εἶναι ἱστορική. Ἐνατρέχουμε στή γενική ἱστορική διαδικασία τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης τοῦ δυτικοῦ κράτους-ἔθνους (nation-state).

Αὐτή ἡ προσέγγιση εἶναι κοινωνιολογική· μπορεῖ δέ νά ἀποδειχθεῖ χρήσιμη στό νά κατευθύνει τήν ἐμπειρική ἔρευνα, ἐνῶ συγχρόνως στοχεύει στήν ἀνακάλυψη τῆς ὑπαρξῆς ἑνός σημαντικοῦ πλέγματος στοιχείων μεταξύ ἐπιφανειακῶς ἀσύνδετων φαινομένων.

Ἐπό τή μελέτη τῶν ντοκουμέντων προκύπτει ὅτι ὑπάρχει βάση στήν ἐκδοχή τοῦ Foucault ὅτι κάτι συνέβη στήν Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰώνα, τό ὅποιο προετοίμασε τά θεμέλια ἐκείνου πού ἀντιλαμβανόμαστε σήμερα ὡς κυβέρνησις/governance, ἢ ἄλλως, ὡς τή δύναμη τῆς «διεύθυνσης» τῶν πραγμάτων ἢ/καί τῶν σχέσεων — τή δύναμη τοῦ ρυθμίζειν (the power to regulate). Μερικές ἀπό τίς ὁρατές ιδιότητες αὐτῆς τῆς σχέσης ἐξετάζονται σέ αὐτήν τήν ἔρευνα.

Τό ἐννοιολογικό πεδίο

Σέ μιά συγκεκριμένη κοινωνία, οἱ ἐπικρατέστεροι ἐννοιολογικοί προσδιορισμοί ἀντανακλοῦν τήν καθημερινή ζωή φιλτραρισμένη μέσα ἀπό πρίσματα, τά ὅποια συγκροτήθηκαν ἀπό ἡγεμονικά συμφέροντα. Γιά νά καθορίσει κανεῖς αὐτούς τούς προσδιοριστικούς παράγοντες θά πρέπει, ἀρ-

χικά, νά ἀναγνωρίσει τήν ἰδιομορφία τῶν ρυθμίσεων τῆς Πολιτείας, ἀπό τή στιγμή πού αὐτή ξεκινᾶ μέ σκοπό νά κερδίσει γνώση ἀπό τή δυναμική τοῦ πεδίου ἀσκησης τῆς ἐξουσίας τῆς.

Στό σημεῖο αὐτό, ἀναφερόμαστε στήν πολύ σημαντική διαδικασία τῆς ἐπιλογῆς (selection), τοῦ προσδιορισμοῦ (definition) καί τῆς οἰκιοποίησης (appropriation) μιᾶς περιοχῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης ἢ ὅποια ἔχει πρακτικά ἀποτελέσματα. Τό νά διαχειρισθεῖ τούς «φτωχοῦς», τά «ὄρφανά», τούς «ἄνεργους», τούς «παράνομους» σημαίνει ὅτι ἀναγνωρίζει ὅτι ὑπάρχει πρόβλημα καί συγκροτεῖ θεσμούς, σύνολα κοινωνικῆς διοίκησης γι' αὐτό τό σκοπό. Αὐτό σημαίνει ὅτι συγκεντρώνει γνώση ἐκ τῶν πραγμάτων γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀναγνωρισθέντος προβλήματος. Τά μέσα γιά τήν ἀντιμετώπιση πρέπει νά ναι κοινωνικά δηλαδή συμβατά μέ τήν γνώση ἐκ τῶν πραγμάτων. Ἡ διαδικασία τοῦ σχηματισμοῦ ἐπιστημολογικῶν ἐννοιῶν ἀποτελεῖ κύριο στάδιο στή διαδικασία ἰδιοποίησης μιᾶς κατᾶστασης. Ἡ ἀνάπτυξη κοινωνικῆς πολιτικῆς π.χ. δείχνει τήν ἱκανότητα παραγωγῆς ἐλέγχου στήν ἐργασία καί στήν ἀναπαραγωγή τῆς.

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα πού ἀναφέρεται σέ αὐτήν τή διαδικασία εἶναι τό ἐξής: ἂν ἀποδεχθούμε τό γεγονός ὅτι ἀπό τήν πρόιμη προβιομηχανική φάση τῆς ἀνθρωπότητας (ancient regime), τό βασικό μέλημα τῆς ἐξουσίας ἦταν νά ἐπικεντρωθεῖ στόν θεσμό τῆς οἰκογένειας, μπορούμε νά θεωρήσουμε δύο φάσεις οἱ ὅποιες εἶναι συνδεδεμένες μέ αὐτό τό καθεστῶς:

- Κατά τήν πρώτη φάση, ἡ ἐξουσία ἀφέθηκε στή διάθεση τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ νοικοκυριοῦ (ἀρχή

— Ὁ Γιῶργος Τσομπάνογλου γεννήθηκε στήν Θεσσαλονίκη τό 1955. Διδάσκει στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας Κοινωνιολογία. Εἶναι διδάκτωρ τοῦ Παν/μίου Carleton καί μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τόν Ombudsman τοῦ International Institute of Administrative Sciences, Βρυξέλλες καί τῆς Law & Society Association, Amherst, Mass H.P.A.

πατριαρχίας) και έπομένως ή ένταξη τών οικογενειακών δραστηριοτήτων κάτω από τόν λόγο του πατέρα. Αύτή ή φάση έχει έξ άλλου αναφερθεί ως ή περίοδος στην όποία καθιερώνονται ή «συλλογική έννοχή και εϋθύνη».

Η δεύτερη φάση ήταν εκείνη στην όποία παρουσιάστηκε μιá απόδοση της εϋθύνης (ύπευθυνότητας) για τίς πράξεις κάθε ενήλικου μέλους της οικογένειας — μέ άλλα λόγια, ή αρχή της ατομικής εϋθύνης έναντι της οικογένειας και του πλησιέστερου συγγενή. [Αρχή του θεσμού της νομικής ήλικίας (legal age) και της έφηβείας (adolescence)]. Έννοιες διαφοροποίησης ήλικιών και κατηγοριών ανθρώπων χωρίς τίς όποιες δέν μπορούν νά αντιμετωπισθούν τά επί μέρους προβλήματα κοινωνικής όργάνωσης και ασφαλείας.

Στήν πρώτη περίπτωση, ή συλλογική εϋθύνη ένυπάρχει ιδιαίτερα μεταξύ τών κοινωνικών θεσμών όπου ή όμοιομορφία τείνει νά διατηρηθεί πάση θυσία. Η εϋθύνη αποδίδεται κατά συνέπεια στό άρσενικό φύλο, τό όποιο εκφράζεται από τόν άρχηγό του νοικοκυριού. Σέ ένα τέτοιο σύστημα, ό έργοδότης είναι ό άρχηγός του νοικοκυριού.

Ό άμεσος προσωπικός έλεγχος στις δράσεις τών φορέων τών κοινωνικών σχέσεων δέν είναι ακόμη άπελευθερωμένος νομικά. Κάτι τέτοιο θά περιμένει ακόμη, προκειμένου νά αναγνωρισθεί, τίς θεελλώδεις επιδράσεις τών Ναπολεόντειων Πολέμων και τίς έπαναστάσεις του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.

Η Άπολυταρχική Πολιτεία περιελάμβανε

μιá αδύναμη άστική κοινωνία. Έδώ αναφερόμαστε στή φιλοσοφία του Καμεραλισμού και της Διοικητικής τάξης χώρου (Cameratism, Polizei), π.χ. τό ύπάρχον σύστημα διοίκησης τήν περίοδο του Μερκαντιλισμού¹. Η αδύναμη άστική κοινωνία, δημιουργημένη σε μιάν «εϋνομούμενη» πολιτική όργάνωση, εκφραζόταν από τό καθεστώς τών μεμονωμένων νοικοκυριών και συγκυβερνείτο από ένα διοικητικό μηχανισμό, ό όποιος όρουσε εκτός της άρχής δικαίου. Αύτός όρουσε ως μηχανισμός αποκλεισμού για εκείνα τά μέλη του νοικοκυριού που βρίσκονταν ή έπεφταν σε δυσμένεια. Στήν πραγματικότητα, αυτά αποτελούσαν προϊόν συμφωνιών οι όποιες αποστερούσαν τίς εργατικές κοινότητες από τήν πολιτική τους εκπροσώπηση.

Η στασιμότητα τών συνθηκών που προκαλούσαν τόν αποκλεισμό του ανθρώπινου παράγοντα από αυτές τίς λειτουργίες τών θεσμών, ήταν άμεσα συνδεδεμένη μέ τήν κατάσταση τών οικογενειών και τών δομών τους. Αποτελούσε μιá μορφή ζωής που χαρακτηριζόταν από μαζική ένδεια, άλκοολισμό, έπαιτεία, φτωχογειτονίες, μεταδοτικές ασθένειες και άλλες μίζερες συνθήκες. Αύτά τά κοινωνικά κακώς κείμενα αποτελούσαν τήν πραγματικότητα για μιá μεγάλη κλίμακα ανθρώπων από όλες τίς κοινωνικές τάξεις.

Τό άπολυταρχικό καθεστώς είχε μιάν εξαιρετικά άνεπαρκή αντίληψη της άρχής της όργάνωσης. Η μοντέρνα μορφή της όργάνωσης της Κοινότητας και της Πολιτείας προήλθε από τήν

εμφάνιση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καί τούς συνεπακόλουθους μετασχηματισμούς στήν πολιτειακή δομή. Σέ ἕνα τέτοιο πλέγμα ἐξουσίας, ἡ πρωταρχική μορφή ὀργάνωσης μποροῦσε νά υπάρξει μόνο ὑπό τήν ἡγεμονική Αὐλή (Kammer). Ἡ ἡγεμονική Αὐλή διαμόρφωνε τή «μόνη» πραγματική κοινωνία, ἀναγνωρίζοντάς της τό χαρακτηριστικό τῆς νομικά αὐτόνομης ὑπαρξῆς. Ἀπό τήν πλευρά τους, ὁ Στρατός καί ὁ Κλήρος καθόριζαν μέ τόν δικό τους τρόπο τή ζωή ἐκτός τῶν Ἀνακτόρων.

Ὁ ἔλεγχος τῶν κοινωνικῶν ἐνώσεων (συντεχνειῶν, σωματείων) ἀποτελοῦσε χωρίς δεῦτερο λόγο τήν κατάληξη τῶν ὁδηγιῶν τῆς διοικητικῆς τάξης χώρου (Polizei), πού εἶχαν λόγο καί παρουσία ὡς θεσμοί κυρίως μέσῳ ἐνός κληρικοστρατιωτικοῦ θεσμικοῦ πλαισίου. Αὐτοί ὀργάνωναν καί καθόριζαν τήν κατάσταση μιᾶς πολιτείας, τῆς ὁποίας ἡ οἰκονομία ἔτεινε περισσότερο πρὸς τήν «Οἰκονομία τοῦ Ξενοφώντα» παρά πρὸς τήν «Οἰκονομία» μέ τήν ἔννοια πού δίνει ὁ γερμανικός ὅρος «Wirtschaft»².

Μέ τόν ὄρο αὐτό γίνεται λόγος γιά μιᾶς οἰκονομίας τοῦ τύπου «ἀγροτικός καπιταλισμός» (Tribe, 1978), σέ ἀντίθεση μέ μιᾶς μορφῆς οἰκονομίας πού ὡς καλύτερη ἔκφρασή της εἶναι ἐκείνη πού καθιέρωσε ὁ Α. Marshall. Ἡ ἀναπαράσταση τῆς Πολιτείας σ' αὐτήν τήν μορφή οἰκονομίας ἦταν πλησιέστερη πρὸς τήν μορφή τῆς Κοινότητας παρά τῆς Κοινωνίας ἡ ὁποία καί ἐξέφραζε ἕνα πλέγμα ὀργανώσεων ἰδιωτικῶν συντεχνιῶν. Αὐτός ὁ τρόπος ὀργάνωσης (Cameralism) ἀποσκοποῦσε στόν ἔλεγχο τῶν συνόρων, τῆς ἀσφάλειας τῶν ἐφοδιασμῶν τοῦ πολεμικοῦ ὕλικου καί τῶν τροφίμων σέ περιπτώσεις «ἐπείγουσας ἀνάγκης». Δέν εἶχε ὑπολογιστική, ὀργανωτική ἱκανότητα ἐσωτερικῆς μορφῆς, ἀλλά ἔθεσε τίς βάσεις γιά ἕνα σύστημα στατιστικῆς ἀποτίμησης πληθυσμοῦ καί ἐδάφους πράγμα στό ὁποῖο καί θά ἀναφερθοῦμε στήν συνέχεια.

Στατιστικές μελέτες καί ἡ σημασία τῆς Στατιστικῆς ὡς σύγχρονου θεσμοῦ κυβερνητικότητας

Οἱ στατιστικές μελέτες ἦταν κυρίως συνδεδεμένες μέ πολέμους, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ πολέμου τῆς Ἀγγλίας ἐναντίον τῆς Ἰρλανδίας, ὁ ὁποῖος εἶχε σάν συνέπεια τήν περίφημη ἀπογραφή Dawn. Ἱστορική γιατί ἦταν ἡ πρώτη στήν Εὐρώπη σ' αὐτό τό μέγεθος. Ἡ ὑπόθεση

αὐτή ὀργανώθηκε ἀπό τόν Sir William Petty καί συνετελέσθη μέ τήν εἰσβολή τοῦ Oliver Cromwell στήν Ἰρλανδία³. Ὁ Petty ἦταν γιατρός, ἕνας ἀπό τούς πατέρες τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας καί θαυμαστής τοῦ Ξενοφώντα.

Οἱ στατιστικές ἀπογραφικές μελέτες ὅπως ἀποδεικνύει αὐτή ἡ μοναδική περίπτωση προέκυψαν ὡς ὄργανο διακυβέρνησης τάξης πληθυσμῶν μέ τήν σύσταση ἐνός ὁμοιογενοῦς πολιτικοῦ πεδίου μέσα στά πλαίσια τῆς Ἀγγλικῆς Πολιτείας. Ἡ διοικητική μορφή τοῦ «Στρατοῦ Πρότυπο» τοῦ Cromwell (Model Army) καί ἡ ἀπογραφή Dawn στήν Ἰρλανδία καταδείκνυε τήν ἐπίδραση τῆς πολιτικῆς συνοχῆς τοῦ Νέου Κράτους τοῦ Cromwell. Αὐτό βασίστηκε στήν ἀρχή τῶν καταργηθέντων φεουδαρχικῶν θεσμῶν μέ τήν ἐφαρμογή τοῦ Νόμου τῶν Military Tenures Act (1640). Δηλαδή ἡ κατάλυση τῆς φεουδαρχίας ἐπέφερε μιᾶς συνεκτικῆς ὁμοιογένεια στό Νέο Κράτος τοῦ Cromwell, πράγμα πού προβλήθηκε μέ τήν μορφή ὀρθῆς γνώσης ὄλων τῶν στοιχείων πληθυσμοῦ / ἐδάφους στήν ὑπό κατοχή ἀποικία τῆς Ἀγγλίας. Χωρίς τήν συνοχή δέν θά βλέπαμε τέτοια ἔρευνα ἀπογραφῆς Survey οὔτε θά εἶχαμε τήν «Πολιτική Ἀριθμητική» «Political Arithmetic» τοῦ Petty.

Ἡ Πολιτική Ἀριθμητική εἶναι ἡ λογική τῆς Dawn Survey, τῆς στατιστικῆς ἀπογραφῆς ἡ ὁποία εἶναι καί συνάμα Πολιτική Οἰκονομία καί παραγωγή γνώσης γιά τόν Ἡγεμόνα - Cromwell ὁ ὁποῖος πρέπει νά γνωρίσει τήν Πρώτη του Κτίση τήν Ἰρλανδία.

Δέν εἶναι λοιπόν περίεργο πού ὁ συγγραφέας εἶναι φορέας γνώσεων πού στηρίζονται στά δεδομένα τά ἐμπειρικά, εἶναι γιατρός, ὄχι νομικός ἢ θεολόγος καί ὅτι στήν ἔκδοση τῆς Πολιτικῆς Ἀριθμητικῆς (1776) στήν εἰσαγωγή ὑπάρχει ἡ ἔκδοση τῆς Κυροπαιδείας τοῦ Ξενοφώντα.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν στατιστικῶν μελετῶν ὡς σημαντικῶν μέσων συμπερασματικῆς/ὑποθετικῆς γνώσης, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐπικρατοῦσα ἐκκλησιαστική θεωρία πού σχετιζόταν μέ τίς προτεραιότητες καί τά χαρακτηριστικά ἐνός προστατευόμενου καί κηδεμονευόμενου πληθυσμοῦ, συνίσταται (παράλληλα μέ ἄλλα μέσα) στήν ἰδιάζουσα ἀνάπτυξη τῆς ἔννοιας τοῦ Ἔθνους, τῆς ἐθνικῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ἐξασθένησης τῶν φεουδαρχικῶν συνθηκῶν.

Ἡ κατάσταση στήν οἰκογένεια καί στήν ἀγροτική δομή τῆς Κοινότητας ἦταν ἄρρηκτα συνδεδεμένη μέ τίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν μεταξύ τῶν μερῶν τῆς Πολιτείας. Μέ ἄλλα λό-

για, οί στατιστικές μελέτες ως Ἐπιστήμη τῆς Πολιτείας (Staatswissenschaft - πολιτική ἐπιστήμη, ὅρος πού χρησιμοποιεῖται ἀκόμη στή Σκανδιναβία καί τή Γερμανία) ἀντιπροσώπευαν τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐπανάστασης πού διέσπασε τά φεουδαρχικά δεσμά τοῦ ἀπαρχαιωμένου καθεστῶτος (ancient regime).

Δεσμῶτες ἄνθρωποι ἐλευθερώθηκαν, ἐνῶ τό ἀστικό Σύνταγμα βασίσθηκε στόν Νόμο τοῦ Ἑθνους, ὁ ὁποῖος λειτουργοῦσε παράλληλα μέ τίς στρατιωτικές καί θεολογικές διαστάσεις του. Ἡ δημιουργία τοῦ «Rechtsstaat» (= Κράτος Δικαίου) βασίστηκε θεσμικά στήν συγκρότηση τῶν «ἐθνικῶν στατιστικῶν μελετῶν».

Ἡ θετική λογική ἐνός γιατροῦ καί ἡ πολιτική ἀριθμητική (οἰκονομία) τοῦ William Petty, σέ ἀντίθεση μέ τή θεολογική προσέγγιση τοῦ καθολικισμοῦ, ὀδήγησαν στή θεμελίωση τῆς ἐπιστήμης τοῦ Νεωτερισμοῦ (Science of Modernity). Ἡ παρέμβαση τοῦ William Petty ἔγινε στήν πορεία τῶν στατιστικῶν μελετῶν, τήν ἀπογραφή Dawn Survey, πραγματοποιούμενη ὡς μιᾶ ἡγεμονική ἐθνική (βρετανική) στρατιωτική ἐκστρατεία ἐνάντια σέ ἕνα ξένο ἔδαφος, τήν Ἰρλανδία. Προσδιορίζοντας τήν νέα κατακτημένη περιοχή μέ τή βοήθεια τῆς πρώτης αὐτῆς ἔρευνας, ὁ πατέρας τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, W. Petty, ἄρθρωνε τήν καινούρια ὀρθολογιστική τάση τοῦ σύγχρονου Κράτους-Ἑθνους, ἀκριβῶς τή στιγμή πού αὐτό ἀπέβαλε τά ὀμιχλώδη ἐμπόδια τῆς φεουδαρχίας καί τῆς παπικῆς πολιτικῆς τῆς.

Πολύ σύντομα ἕνας ἄλλος παραλληλισμός θά διαγραφόταν, μέ μιάν ἄλλη περιοχή, ἡ ὁποία ἀντιτάχθηκε στήν παπική ἐξουσία, δηλαδή τίς περιοχές τῶν Γερμανικῶν Κρατῶν. Ἐκεῖ, ἡ γνώση τῆς Στατιστικῆς γιά τόν ἐσωτερικό πληθυσμό, ἐπρόκειτο νά ἀναπτυχθεῖ ὡς τρόπος διάκρισης ἀνάμεσα στίς γερμανικές περιφέρειες: δηλαδή τά Γερμανικά Κράτη τῆς Πρωσίας, Βαυαρίας, Πομερανίας, Σιλεσίας καί Αὐστρίας, πού προέκυψαν ἀπό τή διάλυση τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἡ σύγχρονη Πολιτική Οἰκονομία ἀπαιτοῦσε νά ξεπεραστεῖ ἡ φεουδαρχία μέσω τῆς θεσμοποίησης τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, στήν ὁποία μιᾶ κυρίαρχη τάξη ἢ κράτος ἢ περιοχή μέσα στά ὅρια ἐνός κράτους θά κυβερνοῦσε μέ ἐξουσία καί παρρησία ἐναντι τῶν ἀδυνάτων. Οἱ ἀσύμμετροι συσχετισμοί δύναμης ἀποτελοῦσαν τμήμα αὐτοῦ τοῦ νέου ἀντιπαπικοῦ καθεστῶτος. Οἱ πραγματικές ὀριοθετήσεις βασίζονταν σ' αὐτήν τή νέα

φαρμακογνωσία τῆς πολιτικοοικονομικῆς δύναμης⁴. Ἡ ἔρευνα Dawn σημείωσε τή γένεση αὐτοῦ πού θά θεσμοποιεῖτο ἀργότερα ὡς ἀρχή τῆς Ἑθνικῆς Στατιστικῆς, βασικός θεσμός τῆς Ἑθνικῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας.

Τύποι ὀρθολογικοποίησης τῆς σχέσης ἀνάμεσα στήν Πολιτεία καί τήν ἐπικράτειά της καί τοῦ ὑποτελοῦς της πληθυσμοῦ, μποροῦν νά κατανοηθοῦν μέσα σέ ἕνα συγκεκριμένο Κράτος.

Σχηματισμός Ἑθνικῶν Νόμων καί Ἑθνική-Κοινωνική Στατιστική

Στήν Εὐρώπη, οἱ «Ἑθνικοί Νόμοι» σχεδιάζονταν σάν μιᾶ ἐνότητα γραπτῶν ἐθνικῶν δικαίων, οἱ ὁποῖοι συχνότερα ἀντιπροσώπευαν τήν ἔγγραφη ἐπιτομή τῶν ποικίλων προφορικῶν ἐθιμικῶν δικαίων. Καθώς αὐτές ἦταν οἱ συνθήκες, παρόμοιες τροποποιήσεις συνέβαιναν στή διαδικασία τῆς γλωσσολογικῆς ἐνότητας τοῦ Ἑθνους-Κράτους.

Ἡ Νορβηγία τοῦ προηγούμενου αἰῶνα ἀντιπροσώπευε μιᾶ τέτοια περίπτωση, τήν ἐποχή τοῦ σχηματισμοῦ τῆς Νέας Νορβηγικῆς Γλώσσας, πού σήμαινε τή μορφοποίηση τῆς Γραμματικῆς καί τοῦ Συντακτικοῦ γιά τίς σκόρπιες γλωσσολογικές κοινότητες.

Στήν Ἀγγλία, οἱ «κοινοί νόμοι» θεσμοποιήθηκαν σάν Common Law, ἐνῶ στήν περίπτωση τῆς Γαλλίας, ὁ Γραπτός Νόμος (Loi Ecrite) καί ὁ Ἑθιμικός Νόμος (Loi Coutume) ἐνοποιήθηκαν ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Γραπτοῦ Νόμου.

Στή Γαλλία, τό πρόβλημα δέν ἦταν τόσο πρόβλημα ἐθνικῆς-περιφερειακῆς ἐνοποίησης ἐφ' ὅσον τό Παρίσι διαδραμάτιζε ἐθνικό ρόλο, ὅσο ἦταν πρόβλημα γραπτῶν καί προφορικῶν-ἐθιμικῶν νόμων πού ἀπαιτοῦσαν τροποποίηση.

Ἀνάλογες ἐξελίξεις συνέβησαν στήν Ἰσπανία.

Στήν Ἰσπανία, ἀνάμεσα στούς πολλούς κατά τόπους νόμους ὅπως τῶν Βάσκων, τῶν Καταλάνων, ἦταν ὁ Καστιλιανός Νόμος πού ἔγινε ὁ Νόμος τῆς Ἐνοποιημένης Ἰσπανίας συμβολίζοντας τήν κυριαρχία τῆς Καστίλλης.

Στήν ἐλληνική περίπτωση, ἡ ἐθνική συμφιλίωση ὅσον ἀφοροῦσε τό γλωσσολογικό ζήτημα δέν ἐπετεύχθη. Τό φαινόμενο τῆς διγλωσσίας ἦταν ζήτημα πολιτικῆς σημασίας γιά τό κράτος πού ἀκόμα γεννιόταν στή δεκαετία τοῦ 1830, ἀντικατοπτρίζοντας, κατά κάποιον τρόπο, τή σημασία τῶν δύο ἱστορικῶν παραδόσεων στόν ἐλληνικό πολιτισμό, δηλαδή αὐτή τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας καί τοῦ Βυζαντίου.

Οί Νόμοι ώστόσο άντλοΰσαν τήν έπιρροή τους κυρίως άπό τή Βίβλο του Άρμενόπουλου, πού έφερε όμοιότητες μέ τούς Κώδικες του Ίουστινιανού.

Οί περιπτώσεις αυτές χρησιμοποιούνται έδω για νά αναφερθούμε στους άκόλουθους ιστορικούς συσχετισμούς ανάμεσα στους Έθνικούς Νόμους, τήν Έθνική Στατιστική και τήν Έθνική Γλώσσα σέ γραπτή μορφή, τρία στοιχεία ένδεικτικά τής έθνογένεσης τής νεώτερης έποχής.

Η σύγχρονη έθνότητα άπαιτούσε τή διαμόρφωση έθνικων συστημάτων έπικοινωνίας, για νά προκύψει έθνικό κράτος και νά ύφίστανται έθνικές κυβερνήσεις. Όλα τά παραπάνω ώστόσο κατέληξαν στή διαμόρφωση νέων συστημάτων γνώσης πού έξαρτώνται, σέ μεγάλο βαθμό, άπό τή χρήση νέας όρολογίας, πού άντιπροσωπεύουν μιά μοναδική άλλαγή στις σχέσεις πολιτών μέ τό σύστημα διακυβέρνησής τους.

Η θεωρητική συμπύκνωση αυτής τής διαδικασίας άνήκει στή συγκεκριμένη διαδικασία μέ τήν όποία τά κεκτημένα μιάς δεδομένης «τάξης» μπορούν νά πραγματοποιηθούν σύμφωνα μέ τά αίτήματα τής δύναμης πού αναζητά νά αναγνωρίσει, νά κατηγοριοποιήσει και ώς εκ τούτου νά θεσμοποιήσει σύμφωνα μέ τή δική της εικόνα ένα κοινωνικό πλέγμα σχέσεων⁵.

Η στατιστική εκφράζει τήν τυπικότητα τής λειτουργίας μιάς τάξης πραγμάτων, καθώς προβάλλει τό έσωτερικό δυναμικό της σέ «κατηγορίες» πού όρίζονται άπό τή μορφή του Κράτους. Τό κράτος επεκτείνει τό πεδίο έρευνας αναπτύσσοντας ιατρική στατιστική, κοινωνική στατιστική, δημογραφία, έθνική στατιστική, έγκληματολογική στατιστική ώς μέσο για τήν παραγωγή συγκεκριμένων διαλεκτικών, οι όποιες έπερωτούν, και ώς εκ τούτου συνιστούν ειδικά γνωστικά άντικείμενα άπαραίτητα για νά λειτουργήσει τό σύστημα διακυβέρνησης.

Φάνεται ότι τά συστήματα διακυβέρνησης μπορούν νά ταξινομηθούν σύμφωνα μέ τήν ικανότητά τους νά παράγουν μιά μοναδική και διαυγή σχέση μέ τήν Έπιστήμη. Η σχέση του πληθυσμού μέ τή διακυβέρνηση είναι πολύ σημαντική για τήν εξέλιξη τής κοινωνικής στατιστικής και τήν αρχή τής κρατικής Πρόνοιας, ή όποία επωμίζεται τά αναπαραγωγικά δέοντα τής πολιτικής κοινωνίας.

Όστόσο, παρ' όλες τις ιατρικές ρίζες (πού αναπτύχθηκαν σέ αντίθεση προς τό κυρίαρχο τήν έποχή εκείνη θεολογικό σύστημα σκέψης) αυτής τής εφαρμογής τής επιστήμης στό γνωστικό σύ-

στημα του κράτους, πρέπει νά κατανοήσουμε ότι αυτή ή βασική ικανότητα δέν είναι «δεδομένη» και ότι άπαιτεί μιά συγκεκριμένη εφαρμογή σέ όποιαδήποτε ιστορική στιγμή. Άντιπροσωπεύει μιά μοναδική σχέση ανάμεσα στην κοινωνική επιστήμη και τό κράτος, τό όποιο άντανακλά τόν τάξικό συσχετισμό και τή μορφή συσώρευσης πού είναι δυνατή κάτω άπό τις συγκεκριμένες συνθήκες.

Όστόσο, μπορούμε μέ σιγουριά νά πούμε ότι όσο μεγαλύτερη είναι ή εφαρμογή τής επιστημονικής γνώσης, τόσο πιό ικανοποιητικά μπορεί νά άσκηθεί ή οικονομική πολιτική.

Η ανάπτυξη τής Στατιστικής είναι αναπόφευκτο μέρος τής γενικής ικανότητας του Κράτους νά καθιερώνει γεγονότα και «άποδείξεις», γιατί είναι οι άλήθειες πού καθιστούν τήν ασφάλειά του σίγουρη μέ νόμιμο τρόπο. Αυτή ή διευθέτηση, πού ύπήρχε πολύ πριν έμφανισθεί ή στατιστική, ήταν στά χέρια των άυλικών, πού ρύθμιζαν τή γενική ευημερία του βασιλείου μέσω του έλέγχου τής μετακίνησης των κατοίκων και των έμπορευμάτων.

Γραμματόσημα, σφραγίδες, κλειδιά, σημεία έλέγχου, διαβάσεις, κώδικες γραπτου και άγραφου διαλόγου χρησιμοποιούνταν για νά ρυθμίσουν συσχετισμούς και τή μετακίνηση των φυσικών «σωμάτων».

Τά υλικά σώματα ώστόσο γίνονταν άντικείμενο μελέτης και λεπτομερούς εξέτασης μόνο μέ τήν ανάπτυξη συνθηκών για άπολογισμό και μέτρηση πράγμα πού επήλθε άπό τόν διαχωρισμό Κράτους και Κοινωνίας, Κράτους και Έκκλησίας.

Η έλευθερία των ένώσεων (associations), πού καθιερώθηκε κυρίως ώς άποτέλεσμα του Ναπολεόντειου Κώδικα και των άποτελεσμάτων των επακόλουθων πολέμων στην Ευρώπη, άρχισε νά σχηματοποιεί τά νέα κριτήρια για τήν κατηγοριοποίηση του πληθυσμού, ως κοινωνικό άντικείμενο τό όποιο άρχισε νά διαμορφώνει τούς δικούς του νόμους, τούς νόμους τής πολιτικής-άστικής κοινωνίας (Civil Society).

Αυτή ή άλλαγή άρχικά ένδύθηκε μέ τό σύστημα γνώσης, γνωστό ως κοινωνική στατιστική. Η πάλη έπομένως ανάμεσα στον Νόμο και τήν Πολιτική Κοινωνία χρειάζεται νά διευθετηθεί άπό τόν άυτοπροσδιορισμό τής κοινωνικής, άστικής κοινωνίας πού έπέρχεται άπό τούς Disraeli, Gladstone και Bismarck (Social Rechtsstaat) στην Βρετανία και τή Γερμανία κατά τή διάρκεια του 19ου αιώνα.

Τά κριτήρια αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἀλλάζουν, γιὰ νά διευκολύνουν ἕνα σύστημα κρατικοῦ ἐλέγχου ἱκανοῦ νά καθιερώσει τά κοινωνικά δεδομένα, μέ βάση κριτήρια κοινωνικά, περιβαλλοντολογικά, ἱστορικά καί ψυχολογικά.

Ἀποδείξεις γιά γεγονότα καί τό «περιθωριακό» στοιχείο - Ἡ ἀνάδυση τῆς Ἐγκληματολογίας ὡς «κοινωνικοῦ» δεδομένου

Περνάμε τώρα σ' ἕνα θέμα ἱστορικῆς συγκριτικῆς μακρο-κοινωνιολογίας τό ὁποῖο ἔχει σχέση μέ τήν ἐμφάνιση τῆς πρώτης μορφῆς ἐμπειρικῆς κοινωνιολογίας ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἐγκληματολογία.

Κατά τή διάρκεια τῆς πρώτης φιλελεύθερης ἐποχῆς οἱ «ἀποδείξεις» (*proofs - evidence*) τεκμηριώνονται ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὁμολογία τοῦ κατηγορούμενου. Ἡ δικαστική κρίση, μετά τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ J. Bentham, ἔγινε περισσότερο εὐέλικτη, ἐπιτρέποντας τά ψυχολογικά κριτήρια καί τήν περιστασιακή ἀλήθεια τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος νά κερδίσει ἔδαφος. Αὐτή ἡ διαδικασία ἦταν πού ἐπέτρεψε τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης στή διαδικασία συγκρότησης τῆς ἀλήθειας μέ τέτοιον τρόπο, πού ἡ ἀπόδειξη καί ἐπαλήθευση ἔγιναν κύριοι στόχοι τῆς νέας διοίκησης τῆς δικαιοσύνης.

Ἔτσι ἀναπτύχθηκε ἕνα νέο σύστημα τό ὁποῖο στηριζόταν στήν πραγματικότητα σέ μιά περισσότερο πολύπλοκη πηγὴ γνώσης σχετικὰ μέ τά κίνητρα δράσης τῶν νέων μελῶν τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν.

Σέ παλαιότερες ἐποχές, ὅπου τό κράτος ἦταν ἀντίθετο πρὸς τή σχετικὴ ἐλευθερία τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν καί τῶν ἐπιμέρους ὑποσυνόλων τῆς, ἡ διοίκηση τῆς ἀστυνομίας ὄριζε τήν «ἀπόδειξη» μέ χρήση ἀπολυταρχικῶν ἐξουσιῶν κατασκευάζοντας πολὺ συχνὰ τά «δεδομένα» ἐνοχοποίησης.

Στήν προ-φιλελεύθερη ἐποχὴ ὑπῆρχε πρόβλημα πολιτικῆς ἀσφάλειας γιὰ τό κράτος τό ὁποῖο δέν εἶχε ἀκόμη ἀναπτύξει τόν χῶρο τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας.

ὑπό τόν «καμεραλισμό», τά ἐγκλήματα ἦταν γενικά συνδεδεμένα μέ τήν πολιτικὴ ἀσφάλεια τοῦ κράτους, δεδομένου ὅτι τό Κράτος ὄριζε τήν Κοινωνία καί ἡ Πολιτεία ἦταν ἀδιαχώριστη ἀπὸ αὐτό.

Οἱ συγκρούσεις πού προέρχονταν ἀπὸ μιά ἀ-

ναδύομενη κοινωνία τῶν πολιτῶν γίνονταν ἀντικείμενο ποινικῆς δίωξης ἀπὸ τήν *Polizeiwissenschaft / Science of Police*.

Αὐτή ἦταν προφανῶς ἡ αἰτία πού ἡ προληπτικὴ κράτηση ἔπαψε νά εἶναι τόσο διαδεδομένη στή φιλελεύθερη Δύση, μιά καί οἱ «ἀποδείξεις» ἔπρεπε νά συγκροτηθοῦν πρὶν τή θεμελίωση τῆς νόμιμης κατηγορίας. Ὅλοι εἶναι πλέον ἀθῶοι μὴ χρι ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου. Ἐνῶ πρὶν ἡ ἀθώοτητα δέν ἦταν δεδομένη.

Σέ περιπτώσεις ὅπου ἡ ἐθνικὴ ἀσφάλεια προσδιόριζε τόν χαρακτήρα τῆς πολιτείας καί τῶν δικαιωμάτων τῶν πολιτῶν, τά πράγματα ἦταν μᾶλλον συγκεχυμένα, μιά καί οἱ δραστηριότητες γιὰ τά κοινωνικά δικαιώματα πολιτικοποιούνταν καί τοιουτοτρόπως ποινικοποιούνταν.

Ἐφ' ὅσον οἱ ἀποδείξεις (*proofs - evidence*) συγκροτοῦνται μέ τέτοιον τρόπο (αὐθαίρετο), οἱ ἀκόλουθες συνθήκες θά ἐπικρατοῦν: Ἡ ἐγκληματολογικὴ-κοινωνιολογικὴ διαμεσολάβηση θά εἶναι ἀποῦσα, ὁ ἐξομολογητικὸς τρόπος θά παραμείνει ὁ κύριος τρόπος ἀντιληψῆς τῆς ἀλήθειας, οἱ δικαστικοί θά ὑπόκεινται σέ πειθαρχικὲς εὐθύνες, μέτρα ἀπὸ τήν κρατικὴ διοίκηση καί συνθήκες γιὰ ἐπανένταξη (*rehabilitation*) θά εἶναι ἀποῦσες καί τά ἱδρύματα τοῦ κράτους θά ἀποτελοῦν τό ἔδαφος ὅπου οἱ «περιθωριακοί» θά εἶναι οἱ αἰώνια ἀποκλεισμένοι χωρὶς ἐλπίδα ἐπανένταξης στήν κοινωνία. Στήν πράξη ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπανένταξης ἀνήκει σέ μιά ἀλλή κοινωνικότητα. Μιά ἀλλή κοινωνικότητα (*sociality*) ὅπου οἱ κοινωνικοὶ ἔλεγχοι (καί φυσικά οἱ πολιτικοί) στηρίζονται στοὺς τρόπους ἐνταξῆς (*inclusion*) παρά ἀποκλεισμοῦ (*exclusion*).

Πουθενὰ αὐτό δέν εἶναι καλύτερα ἐμφανές παρά στήν περίπτωση τοῦ φαινομένου «ἐργασία» καί στὶς διάφορες «περιθωριακὲς ομάδες» (ἀλλοδαποί, νέοι, γυναῖκες, τρίτη ἡλικία, ἀνεργοί-φτωχοί).

Μέ τή λογικὴ ἐνός πολιτεύματος — μὴ φιλελεύθερου — τό ὁποῖο δέν ἀναγνωρίζει τήν «ἐργασία» σάν τήν πηγὴ πλούτου, ἡ ἀξία ἐμφανίζεται σάν νά προέρχεται ἀπὸ τήν «ἀποθήκευση» (*hoarding*) ἀγαθῶν, τίς προσόδους καί ἐάν εἶναι δυνατὸν ἀπὸ μιά ἐνεργητικὴ ἰσορροπία στήν ἀλλαγὴ μέ τά ἄλλα νομίσματα.

Μέ τέτοια λογικὴ, ὅλη ἡ παραγωγικὴ ἐργασία δέν εἶναι ἀκόμη διευρυμένη στήν οἰκονομία, ἐπιφέροντας τήν ἐπικράτηση τῆς μισθωτῆς σχέσης καί τῆς ἐμπορευματοποίησης τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Σέ αὐτὴν τήν ἐξουσιαστικὴ κατηγορία, ἡ ἀ-

λήθεια σχετικά με τὰ «γεγονότα» καί τίς δράσεις δέν μπορεί νά τεκμηριωθεί ἐκτός ἐάν ἡ ἐξουσία εἶναι ἰκανή νά ἐλέγξει τίς δυνάμεις τῆς ἱστορίας γιά νά ἐπαληθεύσει τό παρελθόν καί νά συγκροτήσει τήν πρόγνωση γιά τό μέλλον. Οἱ ἐννοιες παρόν, παρελθόν καί μέλλον εἶναι πολύπλοκες χρονολογικές κατηγορίες τῶν ὁποίων ἡ συγκρότηση εἶναι διαφορετική στήν προ-βιομηχανική, στή βιομηχανική καί τίς μετα-βιομηχανικές ἐποχές.

Γιά παράδειγμα, τό σύστημα «ἀποδείξεων» κατά τοῦ Μεσαίωνα ἦταν βασισμένο στόν χρονικό ἄξονα τῆς θεοκρατικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία δέν ξεχώριζε ἐπίσημα τό παρόν ἀπό τό παρελθόν ἔχοντας βάση τό πτολεμαϊκό γεωκεντρικό κοσμικό σύστημα. Ὁ Πάπας ἦταν ἡ Πηγὴ πού ἐλεγχε μονοσήμαντα τόν Χρόνο. Ὅταν ὁ Γαλιλαῖος μέ τήν τεχνική του ὀργάνωση καί τὰ ὄργανα μέτρησης του φάνηκε νά τεκμηριώνει μιάν ἄλλη πραγματικότητα, στήν οὐσία ἦταν σάν νά ἀπειλοῦσε αὐτήν τήν καθολικότητα μέ μιάν ἄλλη ἀλήθεια πέραν τοῦ πτολεμαϊκοῦ κόσμου. Αὐτή ἦταν ἡ αἰτία πού καταδικάστηκε, καί αὐτό παρά τό γεγονός ὅτι ὁ Κοπέρνικος ἀπό τό Τορνό τῆς Πολωνίας καί φυσικά ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος εἶχαν τεκμηριώσει μιάν ὅμοια πραγματικότητα, πολύ νωρίτερα, δηλαδή, ὅτι ἡ Γῆ δέν εἶναι τό κέντρο τοῦ κόσμου. Μέ τήν ἴδια λογική ὁ ἰδρυτής τῆς μοντέρνας ἀνατομίας, ὁ Vesalius, περιορίστηκε στή δράση του, μιά καί ἡ παπική ἐξου-

σία εἶχε τό μονοπώλιο παρέμβασης στήν ὑγεία τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καί δέν θεωροῦσε θεμιτή τήν ἀνθρώπινη παρέμβαση στό προϊόν τοῦ Θεοῦ τό σῶμα ἀνθρώπου πού ἔπρεπε νά εἶναι ἀπόλυτα στήν διάθεση τῆς Θείας Πρόνοιας. Ἡ θεραπεία καί ἡ ἐγχείριση ἦταν θέμα θεικῆς πρόνοιας, γι' αὐτό ἡ ἰατρική δράση τοῦ ἀνθρώπου δέν ἦταν ἐπιτρεπτή. Ἡ ἀλήθεια λοιπόν γιά τοὺς διαχειριστές τῆς «ἀσφάλειας» τῆς πίστης ἔπρεπε νά διορθωθεῖ βίαια, ὅπως στίς περιπτώσεις τῶν Galileo καί Vesalius.

Ἡ ἐδραίωση τῆς ἐγκληματολογίας ἀπό τήν Πολιτεία Δικαίου ἀπετέλεσε ἕνα βασικό στοιχεῖο στόν σχηματισμό ἀνεξάρτητων προσεγγίσεων στήν αἰτία τῶν ἐγκλημάτων, προϊόντων πράξεων μελῶν τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Αὐτό βοήθησε στόν διαχωρισμό πολιτείας καί κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Τό ἐγκληματικό γεγονός ἦ ὁ «περιθωριακός», κατά τή διάρκεια τοῦ φιλελεύθερου κράτους, ἀπετέλεσε ἕνα νέο πεδίο, τό κατ' ἐξοχίαν κοινωνικό γεγονός μέ τοὺς δικούς του νόμους.

Πρὶν ἀπό τήν ἐδραίωση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, τό πεδίο τῆς γνώσης πού ὀρίζεται ὡς ἐγκληματολογία βρισκόταν στή σφαῖρα τῆς κρατικῆς διακυβέρνησης, ἡ ὁποία παρήγαγε τή γνώση τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Σάν μιά κοινωνική ἐπιστήμη, ἡ ἐγκληματολογία προσδοκοῦσε τήν ἀντιπροσώπευση τοῦ «κοινωνικοῦ» πρὶν ἀπό τή θεσμοθέτηση τῆς κοινωνιολογίας.

Ἡ ἐγκληματολογία, ὡς τό ἐνδιάμεσο σημεῖο, μεταξύ δικαίου καί κοινωνίας ἀντιπροσώπευε τό «κοινωνικό» ὡς «ἐγκληματολογική στατιστική». Δηλαδή τό «κοινωνικό γεγονός» ἀντιπροσωπευόταν ὡς ὁ κύριος τρόπος γιά τό κράτος νά μαθαίνει γιά τήν κοινωνία τῶν πολιτῶν.

Ἔτσι φαίνεται ὅτι ἡ ἐγκληματολογική στατιστική, ὡς πρώτη κοινωνική στατιστική, συγκρότησε τά πρώτα στοιχειώδη δεδομένα, πού παρείχαν στήν κυβέρνηση τά ἐργαλεῖα ρύθμισης τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου, μέσω τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ «περιθωριακοῦ ἀτόμου»⁶.

Περί τῶν δύο σωματῶν τοῦ Μονάρχη καί τῶν ἀληθειῶν τους

Στήν ἀπολυταρχική κρατική μορφή, τό σῶμα τό πολιτικό ὡς ἔννοια ἱστοριοθεσμική ἦταν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἐκκλησίας καί φυσικά τοῦ πολιτικοῦ σώματος τοῦ μονάρχη, τοῦ ὁποῦ τά δικαιώματα ἦταν ἀπόρροια θεϊκῆς ἐμπιστοσύνης. Ἡ κοινωνία ἦταν ἀπλά ἡ προέκταση τοῦ πολιτικοῦ σώματος τοῦ μονάρχη καί τῆς ἐκκλησίας του. Ὅποια ἀπειλή κατά τῆς κοινωνίας, ὅπως συγκρούσεις ἢ κοινωνικά κινήματα, θεωροῦνταν ἐξωγενεῖς ἐπιθέσεις κατά τῆς ἀσφάλειας τοῦ βασιλιᾶ καί τοῦ πολιτικοῦ τοῦ σώματος (body politic).

Ὁ στόχος τῆς ποινῆς λοιπόν ἦταν νά ἀπαγορεύσει, νά ἀποκόψει τό σῶμα τοῦ ἐγκληματία, τοῦ περιθωριακοῦ, νά παρουσιάσει ἕνα παραδειγματικό θέαμα καί νά τό ξεχωρίσει τελείως ἀπό τό κύριο σῶμα. Οἱ αἵρετικοί, οἱ μειονότητες, οἱ γυναῖκες-μάγισσες ἀποτελοῦσαν μία ἀπειλή.

Ἡ σχέση τῆς πολιτείας μέ τήν «ἐγκληματικότητα» καί μέ τήν ὑλικότητα τῶν σωματῶν στόν χῶρο, πού συμπεριλάμβανε ἀμφότερα ἔμφυχα καί ἄψυχα ἀντικείμενα, ἦταν διαφοροποιημένη, καθῶς τό κράτος ἄρχιζε νά ἀναμορφώνει τή σχέση του μέ τήν Καθολική Ἐκκλησία.

Ἡ ἀργή μεταλλαγή τοῦ Καθολικοῦ Κόσμου ὑπέστη, ἀναφορικά μέ τίς ἀνθρώπινες καί νομικές ἐπιστῆμες, ἀλλαγές μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνατομίας καί τῆς κλινικῆς σκέψης. Ἡ κλινική σκέψη καί ἡ ἀστρονομία ἐπηρέασαν τήν ἀνάπτυξη τῶν τεχνικῶν παραγωγῆς, ὅπως ὁ Tycho Brahe, ἀπόφοιτος τῆς ἰατρικῆς σχολῆς τῆς Πάδουας, ἔδειξε μέ τήν κατασκευή τῆς Οὐράνιας Πόλης (Uranienborg) στή Δανία τοῦ 16ου αἰώνα. Ἡ Uranienborg ἦταν ἕνα πλήρες ἐργοστάσιο, τό ὁποῖο λειτουργοῦσε μέ τή μαθηματική τῶν κινήσεων τῶν ἀστρον.

Ἡ ἔννομη τάξη τῆς ἐργασίας ἄρχισε νά ἀρθρώνεται ὑπό μιά μορφή ἐξουσίας, ἡ ὁποία καθόριζε τίς σχέσεις πολιτείας καί πολιτῶν, μέ τή στήριξη τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἐγκληματολογία καί τήν ἰατρική/ἀνατομία.

Ὁ διαφωτισμός ἀνοίξε τόν δρόμο πρὸς τή νέα ἔννοια τοῦ πολιτεύματος, τό ὁποῖο ἐξ ἀρχῆς ἀλλάξε τήν παλιά ἔννοια τῆς ἔνωσης τοῦ Μονάρχη μετά τοῦ πολιτικοῦ σώματος τῆς κοινωνίας. Ἡ παλιά ἐξουσία προσέφερε τό σῶμα τοῦ ἐγκληματία γιά ἀποβολή ἀπό τό πολιτικό σῶμα τοῦ Βασιλιᾶ, κἀνοντας αὐτήν τήν πράξη θεαματική γιά παραδειγματισμό. Τό νέο σύστημα ποινολογίας, πού ἀναγγέλθηκε ἀπό τόν Cesare Bonesana (Beccaria), ἀντανανκλοῦσε αὐτήν τήν κατάσταση, ὅπου τό σῶμα τοῦ θύματος ἐπέστρεφε πίσω στήν αὐτονομούμενη πλέον κοινωνία μετά ἀπό μία περίοδο δοκιμασιῶν καί περιορισμῶν.

Ἡ μοντέρνα φυλακή καί πιθανόν τό μοντέρνο νοσοκομεῖο ἦταν βασικά ἐξελιξίσεις τῆς σχέσης πού προέρχονταν ἀπό τόν διαχωρισμό μεταξύ τοῦ Ἡγεμόνα καί τοῦ πολιτικοῦ σώματος τῆς κοινωνίας καθ' αὐτῆς. Ἡ νέα ἔννοια τῆς ἐξουσίας στηριζόταν πάνω στή νέα διαμεσολάβηση μεταξύ τοῦ κράτους καί τῆς ἀπελευθερωμένης κοινωνίας πολιτῶν, γεγονότα πού ἦταν ἀποτελέσματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τῶν Ναπολεόντειων Πολέμων, τῆς Μεταρρύθμισης (Reformation). Αὐτή ἡ διαμεσολάβηση στηριζόταν σέ μιά νέα θεώρηση τῆς ἐξουσίας, περισσότερο ἀφηρημένης, περισσότερο σχετιζόμενης μέ τά νέα θεσμικά πλαίσια τῆς συγκρότησης τοῦ πολιτεύματος τό ὁποῖο ἔπρεπε νά ἔχει μίαν αὐτόνομη κοινωνία πολιτῶν. Τό νέο σύστημα ἐξουσίας στηριζόταν στή γνώση καί στήν ἀρχή τῆς ἐπανεξέλιξης, δηλαδή στήν «ἀνακύκλωση» τῶν περιθωριοποιημένων μέσω τῶν νοσοκομείων, φυλακῶν καί ἀσύλων, πρᾶγμα πού ἐπέτρεψε τή συγκρότηση τῆς κοινωνίας.

Αὐτός ὁ νέος «τρόπος» ἀντανανκλοῦσε τήν ἀλλαγὴ τῆς σημασίας τῆς κοινωνίας, ὡς ἑνός σώματος μέ τούς δικούς του νόμους.

Ἡ ἐπανεξέλιξη τοῦ σώματος τοῦ περιθωριακοῦ, τοῦ ἀρρώστου, ἐπρόκειτο νά γίνῃ χρησιμὴ στήν κοινωνία μέσω ἑνός τρόπου τῆς ἐργασίας του.

Ἡ ἐργασιακὴ σχέση ἀπετέλεσε τήν πιό σημαντικὴ νέα μορφή στήν ἄσκηση αὐτῆς τῆς ἐξουσίας. Σηματοδότησε τήν εἴσοδο, γιά πρώτη φορά, αὐτοῦ τοῦ πιό ξεχωριστοῦ σημείου τῆς φιλελεύθερης κυβερνητικότητας, πού εἶναι ἡ ἐργασία σάν σχέση παρά σάν ἀντικείμενο. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἐργασίας ὡς πραγματικῆς πηγῆς πλούτου γιά

τό κράτος αντιπροσώπευσε τή βασική δυναμική του κράτους στην εποχή του κράτους-δικαίου. Μέ αυτόν τον τρόπο, ή εργασία και οι ιδιαιτερότητες της αναπαραγωγής της, ή οικογένεια και τά κρατικά ιδρύματα χαρακτηρίστηκαν από τή μετριοπάθεια και τήν επανένταξη των πολιτών. (Ή έννοια μεροκάματο π.χ. αντιβαίνει στην έννοια σχέσης εργασίας. Ήνύκει σέ άγροτικές-εποχιακές δουλειές, όρμές πριν από τήν γένεση θεσμοποιημένου κοινωνικού κράτους χωρίς κοινωνική προστασία και ασφάλεια άνεργίας.

Αυτό είναι τό κύριο χαρακτηριστικό τό όποιο επέτρεψε στις Άρχές νά επιμείνουν στον περιορισμό τής καταναγκαστικής ή μή ελεύθερης εργασίας, χαρακτηριστικής του Ήπολυταρχισμού. Ή δημιουργία μιās ελεύθερης άγοράς μέσω τής ένταξης των τοπικών άγορών, του δικτύου των μεταφορών, επικοινωνιών, των προδιαγραφών των νόμων σέ γραπτούς και έναίους στην επικράτεια ήταν ιδιότητες τής κοινωνίας των πολιτών.

Ή μεταμέλεια μέσω εργασίας και κατάρτισης ήταν χαρακτηριστική των γνωστικών και ήθικο-ιδεολογικών παρεμβάσεων τής νέας επιστήμης τής έγκληματολογίας. Αυτό αποτελούσε τμήμα των περιορισμών τής άγοράς τής εργασίας, τής νέας δυναμικής πηγής πλούτου. Καθώς ό μερκαντισμός έσθηνε, ό φιλελευθερισμός εξέλισσόταν άνυπόμονος νά δείξει ένα νέο όργανισμό κοινωνίας και μιá νέα σύλληψη στή συγκέντρωση δύναμης και έξουσίας, δηλαδή του βιομηχανικού και χρηματιστικού κεφαλαίου. Αυτή ήταν ή έκδοχή του Saint-Simon και ή όργάνωσή της από τον θετικισμό του August Comte, ή όποία άντανακλούσε αυτήν τήν περίφημη άνακάλυψη του Francis Bacon, τό «Novum Organum». Όλα αυτά δέν ήταν τίποτα άλλο παρά ή παροχή εργαλείων για τή διακυβέρνηση του πολιτικού σώματος και τής κοινωνίας.

Αυτή ή πολιτική εργαλειολογία, ή όποία βασίστηκε στην αρχή τής επανένταξης του περιθωριακού μέσω τής εργασίας, έγινε αδιάλυτα συνδεδεμένη μέ τό σύστημα Κράτους-Έθνους πού επακολούθησε τή διάλυση τής Άγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας καθώς και τής Όθωμανικής.

Ήντί επιλόγου

Ή έγκληματολογία, επιστήμη του «περιθωριακού», αντιπροσωπεύει μιá μοναδική άρθρωση των καθεστώτων Δικαίου, Διοίκησης και Κυβερ-

νάν. Ή έγκληματολογία άπετέλεσε τήν πρώιμη διοίκηση των κοινωνικών δεδομένων στις άνθρωπιστικές επιστήμες.

Ή συμπτωματολογία ήταν τέτοια πού ή προσοχή έπρεπε νά επικεντρωθεί πάνω σέ μιá νέα σύλληψη του παθολογικού σέ αντιπαράθεση μέ τό κανονικό/ύγιές, τό έπρεπε έπρεπε ήταν νά τοποθετηθεί σέ ένα πεδίο στατιστικής αποτίμησης πολλαπλών παραγόντων μετρημένων μέ άντικειμενικά κριτήρια. Ή άνάπτυξη τής επιδημιολογίας έπαιξε μεγάλο ρόλο στην εξέλιξη τής κοινωνικής στατιστικής και στή συγκρότηση του «όρθου» κοινωνικά. Τό κοινωνικό έχει δικούς του νόμους πού δέν είναι αναγκαστικά παρόμοιοι μέ τούς νόμους του πολιτικού.

Τό πεδίο του «παράνομου» είναι ένα σκοτεινό πεδίο όπου οι άυταρχικές κοινωνίες, τά ισχυρά όργανωμένα συμφέροντα προβάλλουν τά ιδιαίτερα τους στοιχεία πάνω στους πληθυσμούς.

Ή διαδικασία έθνικής ένοποίησης, υπό τήν ήγεμονία τής άστικής τάξης, έπέφερε τήν άναγκαιότητα τής ένταξης, αυτών πού ήταν εκτός πολιτείας. Αυτοί οι εκτός τώρα έχουν άστικοποιηθεί ως «περιθωριακοί», οι όποιοι γίνονται άμεσα ένα κύριο στοιχείο για κοινωνική επανένταξη. Οι «περιθωριακοί» αποτελούν τό νέο κοινωνικό αντικείμενο φροντίδας του κράτους: οι φτωχοί, οι χωρίς οικογένεια, οι μονογονικές οικογένειες, πρόσφυγες.

Ή έγκληματολογία γίνεται έτσι ή επιστήμη τής ρύθμισης των κοινωνικών συγκρούσεων, μέ τον σκοπό τής προσαγωγής τους προς έναν παραγωγικό σκοπό. Ή σχέση μεταξύ κρατικής έξουσίας και γνώσης παραμένει τό θέμα-κλειδί στην μέτρηση του βαθμού άνάπτυξης των θεσμών σέ ένα πολίτευμα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ή λέξη policy (πολιτική) αντιπροσωπεύει τον πρώιμο όρο πού δηλώνει τήν προέλευση του σύγχρονου όρου «Πολιτική», ό όποιος άπετέλεσε τον επικρατέστερο τρόπο διακυβέρνησης τής άστικής κοινωνίας κατά τή διάρκεια τής σύγχρονης περιόδου. Ό όρος «Πολιτική», μέ τήν έννοια τής κοινωνικής πολιτικής, στην περίπτωση αυτή ύποδεικνύει μιá συνέχεια τής σημασιολογίας του όρου «polis» (πόλη) ως «policy» (πολιτική). Ή σύγχρονη πολιτική στρέφεται σέ έναν τομέα γνώσεων από μιá νέα διοικητική πρακτική πού συνιστά τήν έννοια του Κράτους Πρόνοιας και πού έντοπίζεται περίπου στην δεκαετία του '30 για τίς Σκανδιναβικές Χώρες (Σουηδία) και τίς ΗΠΑ και από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Εύρώπη και τά κράτη μέλη τής Εύρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας.

2. «Wirtschaft»: βιομηχανικός τύπος τής Οικονομίας.

3. Ο W. Petty, ιδρυτής της Βασιλικής Κοινωνίας (Royal Society), θεωρείται τόσο ο ιδρυτής της στατιστικής όσο και της εργατικής θεωρίας της αξίας, δηλαδή της θεωρίας με την οποία η αξία των αγαθών αποφασίζεται από την ποσότητα εργασίας που απαιτήθηκε για την παραγωγή τους, δηλαδή ο χρόνος εργασίας θεωρείται ο κοινός παρονομαστής των αξιών/τιμών.

4. Υπήρξε μία ιστορική σχέση μεταξύ ιατρικής γνωσεολογίας και των νεοπλατωνικών ιδεών, η οποία και διαμόρφωσε τον Διαφωτισμό. Συγκεκριμένα, ο Τίμαιος ήταν ένα κείμενο που πρόβαλλε πολλά σημεία για μία συγκεκριμένη γνωσεολογία, η οποία αποτελούσε περισσότερο μίαν αξιοποίηση των ιδεών του Ίπποκράτη, δηλαδή των ιδεών της κανονικότητας/φυσιολογικής κατάστασης (normality) και της παθολογίας (pathology), αποφθεγμάτων και έννοιολογικών προσεγγίσεων των πραγμάτων. Η αναφορά εδώ αποσκοπεί σε ένα συγκεκριμένο τύπο γνώσης, που παρουσιάζεται σε έμιας μέσας της ιατρικής σημειωτικής των συμπτωμάτων μίας παθολογικής κατάστασης.

5. Ο σύγχρονος ελληνικός ποινικός κώδικας, για παράδειγμα, εκτείνει την ευθύνη για τό έγκλημα στους συνεργούς του κατηγορούμενου και φθάνει μέχρι και την κατάσχεση της περιουσίας του κατηγορούμενου προς όφελος του στενότερου συγγενή του θύματος. Η ατομική ευθύνη επομένως, που βαρύνει μόνο τον κατηγορούμενο, δεν φαίνεται να είναι γενικά αποδεκτή ανάμεσα στις Δικαστικές Αρχές της χώρας μας, όπως θά είχε συμβεί σε νομικό σύστημα φιλελεύθερης πειθούς. Υπάρχει επίσης μία σαφής διάκριση ανάμεσα στην ονομασία ενός ατόμου ως ηθικού ατούργου και του πραγματικού δράστη της πράξης. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου ένα πρόσωπο καταδικάστηκε σε φυλάκιση ως ηθικός ατούργος μίας πράξης, ενώ μία τέτοια πράξη ποτέ δεν αποδείχθηκε στο δικαστήριο, δηλαδή δεν βρέθηκε ο φυσικός δράστης.

6. Διαφορετικά είδη ποινών αντικατοπτρίζουν διαφορετικά είδη θεσμικής εξουσίας. Ο στόχος της ποινής μέχρι τις μεγάλες αλλαγές του 19ου αιώνα ήταν η πρόκληση, δημιουργία πόνου με ένα θεαματικό τρόπο (Michel Foucault, 78). Τοιούτοτρόπως, τό μονοπώλιο βίας πα-

ρουσιαζόταν από την Αρχή με έναν τρόπο που επρόκειτο να προκαλέσει τρόμο και φόβο στις μάζες. Τό αντικείμενο αυτού του τρόμου στις πρό του 19ου αιώνα δυτικές κοινωνίες δεν ήταν τόσο τό επιδεικνυόμενο θύμα όσο ο πληθυσμός/μάζες, του οποίου η υπακοή ήταν υπό συγκρότηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Beccaria, C. *Of Crimes and Punishments*. Milano, 1764
ανάτυπωση από Bobbos-Mevvill, Indianapolis, 1963.
- Bentham, J. A. *Fragment ou Government* (ed.) H. Burns & Haut London, CW, 1977.
- Foucault, M. *The Archaeology of Knowledge*. London: Tavistock, 1970.
- Foucault, M. *The Order of Things*, London: Tavistock, 1972.
- Melossi, D. & Pavarini, M. *The Prison and the Factory*. London: MacMillan, 1978.
- Pasquino, P. «Criminology, the birth of a special savoir». *In Ideology and Consciousness*, 1980.
- Petty, W. *Political Arithmetic*. London, 1776.
- Raeff, M. *The Well-Ordered Police State*, 1986 Princeton University Press.
- Small, A. *Adam Smith and Modern Sociology*. Chicago, 1987.
- Strauss, A. *Mirrors and Masks*, 1969.
- Tatum, J. *Xenophon's Imperial Fiction: On the Education of Cyrus*. London/ New York: Princeton University Press, 1989.
- Tribe, K. Land, Labour and Economic Discourse R. K.P., London, 1978.
- Twinning, W. *Theories of Evidence: Bentham and Wigmore*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1985.
- Xenophon *Cyropaedia*.
- Xenophon *Oeconomicos*.

Ἡ ἑλληνική συμβολή στήν διαμόρφωση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος*

N.A. Καλογερόπουλος

Εάν συγκρίνουμε δύο περιόδους, σημαντικές γιά τά συμφέροντα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, θά παρατηρήσουμε μίαν απότομη μεταβολή. Ἐννοῶ τήν περίοδο πού ἀρχίζει περί τό τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ καί τήν περίοδο πού διανύουμε σήμερα. Στήν πρώτη, παρατηρεῖται ἕνα ἰσχυρό φιλελληνικό ρεῦμα τοῦ ὁποίου κύριος ὑποκινητής ἦταν ὁ Γερμανός τεχνοκρίτης καί συγγραφέας Winckelmann. Συνεχίζεται στόν 19ο αἰῶνα μέ κύριο πρακτικό ἀποτέλεσμα τήν ἀπελευθέρωση μέρους τῶν Ἑλλήνων ἀπό τόν ἐπί 400ετία τουρκικό ζυγό. Ἀλλά καί στόν 20ο αἰῶνα τό φιλελληνικό ρεῦμα παρουσιάζει ἀναλαμπές. Ὅταν π.χ. τό 1919 ὁ Ἀλόυδ Τζώρτζ λέγει ὅτι μόνο στούς Ἑλληνας μπορούμε νά ἔχουμε ἐμπιστοσύνη γιά τήν προστασία τῶν συμφερόντων τῆς Δύσεως στήν περιοχή, καί τό 1941 ὁ Τσώρτσιλ ὁμολογεῖ ὅτι «ἀπό τώρα δέν θά λέμε ὅτι οἱ Ἑλληνας πολεμοῦν σάν ἥρωες ἀλλά οἱ ἥρωες σάν Ἑλληνας». Ὑπάρχει δέ καί ἡ ὁμολογία τοῦ Χίτλερ ὅτι ἐάν ἡ ἑλληνική ἀντίσταση δέν εἶχε καθυστερήσει τό σχέδιο Βαραβαρόσας, ἄλλη θά ἦταν ἡ ἔκβαση τοῦ πολέμου. Παρόμοια ὁμολογία τοῦ Στάλιν δημοσιεύεται καί στήν Πράβδα.

Ἀτυχῶς, κατά τό 2ον ἡμισυ τοῦ 20οῦ αἰῶνος τό κλίμα ἀλλάζει. Ἡ Ἑλλάς παρουσιάζει παροδικές ἀναλαμπές. Στόν οικονομικό τομέα ἡ αὔξηση τοῦ ΑΕΠ συνεχῶς ἀπό τό 1953 ἐπί μίαν 20ετία εἶναι 7% ἐτησίως καί φέρνει τήν Ἑλλάδα δεύτερη μετά τήν Ἰαπωνία στήν οικονομική ἀνάπτυξη. Θά προσθέσω καί τήν φήμη γιά τίς ἰκανότητες τῶν Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν. Ἀναλαμπές καί στόν καλλιτεχνικό τομέα πού ἀναγνωρίζονται ἀπό τόν δυτικό κόσμο. Ὅπως π.χ. τά δύο βραβεῖα Νόμπελ τῆς λογοτεχνίας γιά τόν Σεφέρη καί τόν Ἐλύτη, ἡ ἀνυπερέβλητη δόξα τῆς Μαρίας Κάλλας καί ἡ ἀπήχηση τῆς γνήσιας ἑλ-

ληνικῆς μουσικῆς μέ τό ἔργο τοῦ Θεοδωράκη καί τοῦ Χατζιδάκη.

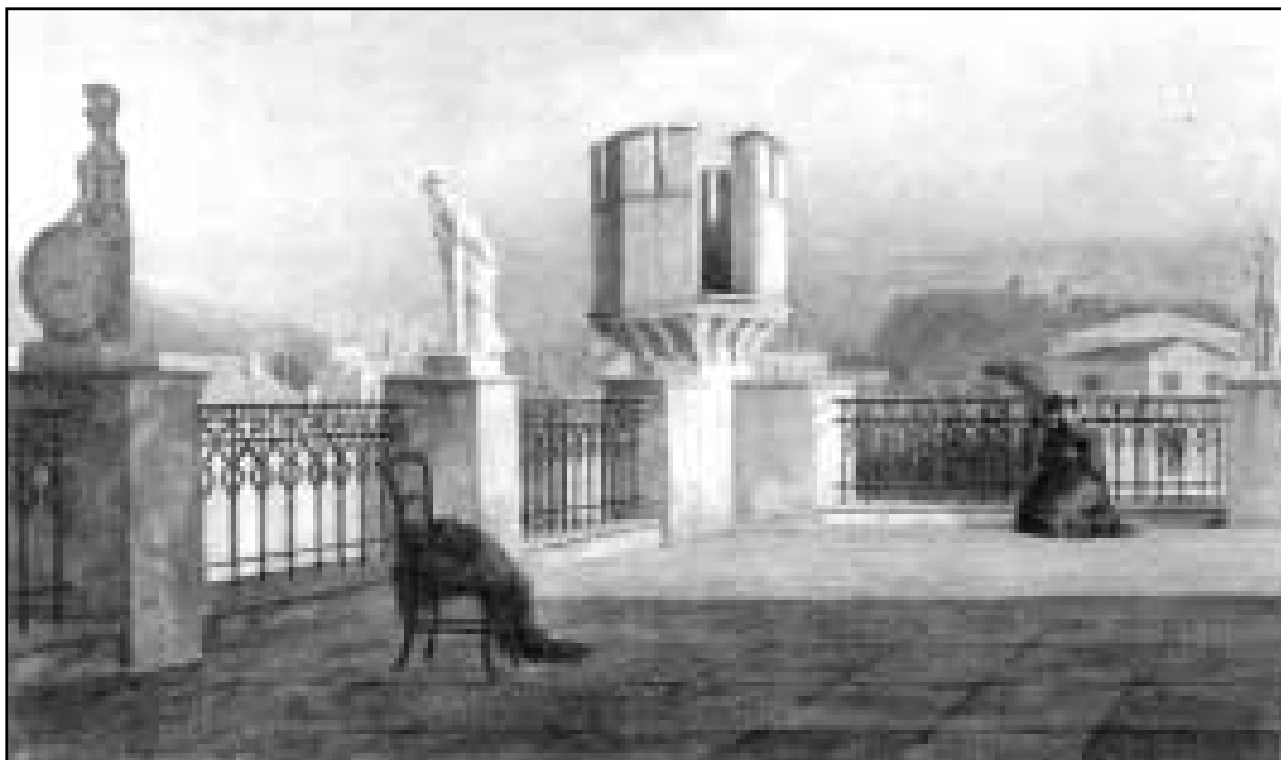
Περί τό τέλος ὅμως τοῦ αἰῶνος, τό ἑλληνικόν ἔθνος χάνει τό κύρος του. Ἡ συμβολή τῆς Ἑλλάδος στήν νίκη τῶν Συμμάχων, πού εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἀπό φίλους καί ἐχθρούς, ἀποσιωπᾶται τελείως ἀπό τά documentaires τῶν τηλεοράσεων ὄλων τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης. Καί δέν εἶναι μόνο ἡ ἀποσιώπηση. Ἐχει προσφάτως ἀρχίσει ἰσχυρά πολεμική σέ ὀρισμένους κύκλους. Εἶναι γνωστή ἡ ἄρνηση τῆς ἑλληνικότητος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί τῶν Μακεδόνων πού προέβαλε ὁ Γάλλος Ἀκαδημαϊκός Duroselle. Ἡ μείωση τῆς ἀξίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπεκτείνεται καί σέ Ἀμερικανικούς Πανεπιστημιακούς κύκλους πού ἀρνοῦνται τήν σημασία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στήν διαμόρφωση τοῦ Δυτικοῦ πνεύματος. Τελευταίως στήν Ἑλλάδα ἐκυκλοφόρησε κείμενο πού ἀπεδόθη σέ Ἀμερικανικούς κύκλους, χωρίς νά ἔχει θεβαιωθεῖ ἡ ταυτότης, τό ὁποῖον ἐκδηλώνει πρόθεση πραγματικῆς πνευματικῆς γενοκτονίας τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων καί τό ὁποῖον λέγει τά ἑξῆς:

«Ὁ ἑλληνικός λαός εἶναι ἀτίθασος καί εἶναι ἀνάγκη νά πληγεῖ βαθέως στίς πολιτιστικές του ρίζες, δηλαδή νά πλήξουμε τήν γλῶσσα, τήν θρησκεία, τά πνευματικά καί ἱστορικά του ἀποθέματα, ὥστε νά ἐξουδετερώσουμε κάθε δυνατότητά του νά ἀναπτυχθεῖ, νά διακριθεῖ, νά ἐπικρατήσῃ, γιά νά μή μᾶς παρενοχλεῖ στά Βαλκάνια, στήν Ἀνατ. Μεσόγειο, στήν Μέση Ἀνατολή, σέ ὅλην αὐτή τήν νευραλγική περιοχή μεγάλης στρατηγικῆς σημασίας γιά μᾶς, γιά τήν πολιτική τῶν ΗΠΑ».

Ποῦ ὀφείλεται αὐτή ἡ στροφή τῆς Δύσεως ἔναντι τοῦ ἑλληνισμοῦ; Ἀσφαλῶς ὀφείλεται στήν ἀλλαγὴ τῶν γεωπολιτικῶν συμφερόντων μιᾶς Δυναμείας πού ἐπιθυμεῖ, καθ' ὁμολογίαν τῆς, νά

— Ὁ N.A. Καλογερόπουλος εἶναι φιλόσοφος καί συγγραφέας καί ζεῖ στήν Γενεύη τῆς Ἑλβετίας.

* Ὁμιλία στούς Ἑλληνας ὑπαλλήλους τῆς Commission τόν Νοέμβριο '97 στίς Βρυξέλλες καί Λουξεμβούργο.

επιβάλλει «νέαν τάξιν πραγμάτων». Όφειλεται στό ότι ή Ευρωπαϊκή Ένωσις δέν έχει ακόμη άνδρωθει σέ πραγματική ενότητα ώστε νά λειτουργήσει ως αντίβαρο. Όφειλεται επίσης, last but not least, στό δικά μας σφάλματα από τό 1915 μέχρι σήμερα.

Μέ όρισμένες καταστρεπτικές τομές στην ελληνική παιδεία έχουμε φθάσει σέ κατάσταση πού όχι μόνον οι ξένοι άμφισβητούν την σημασία του ελληνικού πολιτισμού αλλά και έμεις οι ίδιοι οί Έλληνες, και ιδίως ή νέα γενεά, την άγνοούμε. Πολλά από τά πλήγματα πού αναφέρονται στό προηγούμενο κείμενο Άμερικανικής προελεύσεως, έχουν ήδη άρχισει νά εφαρμόζονται από έμάς τους ίδιους μέσα στον ελληνικό χώρο.

Γιά τους λόγους αυτούς άπεφάσισα νά γράψω τό πρόσφατο βιβλίο μου «Η Διαμόρφωσις του Έλληνικού Πνεύματος» του όποιου ή δημοσίευσις έγινε δυνατή χάρις στην συνδρομή του περιοδικού ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ. Ήδη έχει εκδοθει ό Α΄ τόμος πού καλύπτει σέ 640 σελίδες την περίοδο 4ος - 18ος αιώνας και ό Β΄ τόμος μέ 630 σελίδες για τον 19ον αιώνα. Προσεχώς θά εκδοθει και ό 20ός αιώνας επί του όποιου εργάζομαι. Όταν έμίλησα για τό βιβλίο μου στον Duroselle, μου ειπε: «Έπεκρίθην άδίκως, αλλά έγώ έγραψα για την Ίστορία των Ευρωπαϊκών λαών, όχι του Ευρωπαϊκού πνεύματος όπως έσεις». Αυτήν ακριβώς την συμβολή πού εκθέτω

στό βιβλίο μου θά παρουσιάσω εδώ μέ όλη την δυνατή συντομία.

Και πρώτον, θά πω ότι είναι σφάλμα εάν νομίζουμε ότι ή ελληνική συμβολή αναφέρεται μόνο στην κλασσική Ελλάδα, ή όποία έθεσε τίς βάσεις του κυρίου χαρακτηριστικού του πολιτισμού μας, δηλαδή του Ρασιοναλισμού (σέ αντίθεση μέ τίς μυστικιστικές τάσεις άλλων πολιτισμών) και του Ούμανισμού. Υπήρξεν εξ ίσου σπουδαία ως προς την Μεταλεξανδρινή εποχή πού σημειώνει την επιστημονική (μέ την σημερινή σημασία του όρου επιστήμη ως τεχνολογία) και την Βυζαντινή εποχή μέ πλείστες όσες επιδράσεις τόσο ως προς την θεμελίωση των φιλοσοφικών βάσεων του Χριστιανισμού μέ τό έργο των Πατέρων, όσο και σέ γενικότερο οικονομικοπολιτιστικό πλαίσιο κατά την διάρκεια και μετά την πτώση του Βυζαντίου. Θά δοΰμε ότι ή επιρροή των Έλλήνων στην Δύση, πού άρχίζει από τον 4ον αιώνα μ.Χ., είναι συνεχής και διήκει μέχρι τον 19ον αιώνα. Μόνο κατόπιν, τό Ευρωπαϊκό πνεΰμα, γαλουχημένο από την ελληνική σκέψη, the greek way of life ή μάλλον the greek way of thinking, μπορεί νά απογειωθεί και νά λάμψει μέ αυτόφωτη δημιουργικότητα. Άς πάρουμε λοιπόν τά πράγματα μέ την σειρά τους.

Μεθοδολογικά, στό βιβλίο μου δέν περιορίζομαι μόνο στην έξιστόρηση των γεγονότων. Άναζητώ τίς δυνάμεις εκείνες πού συνετέλεσαν στην

πρόοδο του πνεύματος απ' αρχής. Ἡ «ἱστορία» περιορίζεται στό *quid facti*. Ἡ «διαμόρφωσις» τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος ὀφείλει νά ἀναχθεῖ στό *quid juris*. Δηλαδή στήν ἀναζήτηση τῶν δυνάμεων πού τό διεμόρφωσαν. Οἱ δυνάμεις αὐτές, ὅπως θά δοῦμε, ἦταν καθαρῶτα ἐλληνικές.

Ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος καί μαθηματικός Whitehead ἔχει πει ὅτι «ὀλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς Εὐρωπαϊκῆς σκέψεως εἶναι μία σειρά ὑποσημειώσεων στόν Πλάτωνα». Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξεν ἡ πρώτη σημαντική «ὑποσημείωσις», ἔχουμε ἀποκαλύψει τά δύο γρανιτώδη θεμέλια πού στηρίζουν ὀλόκληρο τό οἰκοδόμημα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀνδρώσεως τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος εἶναι σειρά παλινδρομικῶν κινήσεων, ὅπως τοῦ μετρονόμου, μεταξύ Πλάτωνος καί Ἀριστοτέλους. Κάθε ἐξέλιξις εἶναι συνεχῆς ἀλλά μεθοδολογικά μπορούμε νά διαγράψουμε ὀρισμένα αὐθαίρετα ὀρόσημα. Μπορούμε νά διακρίνουμε 4 περιόδους. Ἡ πρώτη, εἶναι οἱ αἰῶνες μεταξύ τῆς πτώσεως τῆς Ρώμης ὑπό τόν Ἀλάριχο τό 410 μ.Χ. καί τῆς Καρολιγγιανῆς Ἀναγεννήσεως τό 800 μ.Χ. Ἡ δεύτερη, φθάνει μέχρι τόν 13ον αἰῶνα μέ ὀρόσημο τήν κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τούς Φράγκους τό 1204. Ἡ τρίτη, μᾶς φέρνει στόν 15ον αἰῶνα μέ ὀρόσημο τήν Ἀλωση ἀπό τούς Τούρκους. Ἡ τετάρτη, θά πῶ ὅτι συνεχίζεται ἀπό τότε μέχρι σήμερα. Αὐτά εἶναι βέβαια αὐθαίρετα ὀρόσημα. Τό κύλισμα τῆς ζωῆς εἶναι συνεχές καί δέν γνωρίζει διακοπές σέ στιγμιαίους σταθμούς. Δέν ὑπάρχει *discontinuité* στό ἱστορικό γίνεσθαι. Τό παρελθόν διεισδύει καί προδικάζει τό μέλλον.

Ἄς μιλήσουμε γιά τήν πρώτη περίοδο. Τό ὄνομα Εὐρώπη, ἄν καί χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν Στράβωνα (1ος αἰ. π.Χ.) δέν ἀναφέρεται καθόλου ἀπό τόν Ἰούλιο Καίσαρα (100-44 π.Χ.) καί παραμένει ἄγνωστο μέχρι τόν Αὐγουστῖνο (354-430 μ.Χ.). Ὁμιλοῦν γενικῶς γιά Δύση καί Ἀνατολή μέ διαχωριστική γραμμή τήν Ἀδριατική καί τό Ἴόνιο. Ὁ Κωνσταντῖνος, Ρωμαῖος Αὐτοκράτωρ, μεταθέτει τήν ἔδρα του στό Βυζάντιο ἀλλά δέν ἐνδιαφέρεται γιά τά ἐλληνικά γράμματα παρ' ὅλον ὅτι βρίσκεται στό κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος ὀνομάζει τό 355 ὡς Senator τόν Ἑλληνα φιλόσοφο Θεμιστίο. Μέ αὐτόν, ἡ Κωνσταντινούπολις καθίσταται πολιτιστικό κέντρο καί, ὡς ἐλέγχθη, «κοινόν παιδεύσεως καταγῶγιον»! Ὁ Θεμιστίος ὀργανώνει τό 357 *Scriptorium* ἀντιγραφῆς ἐλληνικῶν ἔργων

καί σέ αὐτόν ὀφείλεται ἡ σωτηρία τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας. Τό ἔργο συμπληρώνεται μέ τόν Ἰουλιανό (361-363) καί τόν Θεοδόσιο ὁ ὁποῖος ἰδρύει τό πρῶτο Πανεπιστήμιο πού ὀνομάζεται Πανδιδακτήριον. Ἀκολουθεῖ περίοδος παρακμῆς τῶν γραμμάτων ὑπό τόν Ἰουστινιανόν ὁ ὁποῖος διώκει τήν κλασσική παιδεία, τήν «μανίαν τῶν ἀνοσίων Ἑλλήνων».

Ἡδῆ μέ τόν θάνατο τοῦ Θεοδόσιου, ὁ χωρισμός μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως εἶναι ὀριστικός. Ὑπό τόν Ὀνώριο στήν Δύση, μέ στρατηγό τόν Stilichon, ὁ ὁποῖος ἀντιπαθεῖ τούς Ἑλληνας, ἴσως γιά θρησκευτικούς λόγους, ἀναπτύσσεται λατινικός ἐθνικισμός. Ἡ ἀποξένωση τῶν δύο κόσμων γίνεται ὀριστική μετά τόν 5ον αἰῶνα. Ὁ Ἑλληνισμός ταυτίζεται μέ τήν εἰδωλολατρεία. Ὁμῶς ἡ ἐπίδραση τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων δέν διεκόπη τελείως. Διότι ἀναπτύσσεται εὐτυχῶς ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ ἀρχαία γραμματεία δέν εἶναι ὅλη ἀσυμβίβαστη μέ τόν Χριστιανισμό, καί σέ αὐτό συνετέλεσαν οἱ Ἑλληνας Πατέρες καί ὁ Αὐγουστῖνος οἱ ὁποῖοι ἐξ ἀρχῆς εὐρήχαν τήν φιλοσοφική θεμελίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν ἐλληνική φιλοσοφία. Ἐμφασις δίνεται στόν Νεοπλατωνισμό πού γίνεται γνωστός στήν Δύση ἀπό λατινικές μεταφράσεις τοῦ Πορφύριου ἢ τοῦ Πλωτίνου. Ἡ τελευταία γενεά πού γνωρίζει ἐλληνικά στήν Δύση εἶναι ἡ γενεά τοῦ Βοήθιου (Boethius) πού ἀπέθανε τό 525 καί τοῦ Κασσιόδωρου μέχρι τό 583. Ἐκτοτε οὐδεὶς πλέον γνωρίζει τήν ἐλληνική. Ἡ ἐλληνική γραμματεία ἐπιζεῖ ἀποσπασματικά μέ ἀτελεῖς μεταφράσεις. Αἰτία ἦταν οἱ ἐπιδρομές τῶν βαρβάρων ἀλλά καί ἡ ἐπιφυλακτικότητα τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἐφοβεῖτο ὅτι ἡ μελέτη τῶν Ἑλλήνων «θά ξυπνήσει ἐπικίνδυνες περιέργειες».

Τότε συμβαίνει ἓνα ἀπροσδόκητο εὐτυχές γεγονός πού ἔπαιξε τεράστιο ρόλο στήν ἐξέλιξη τῆς Εὐρώπης καί στήν διάσωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τοῦτο, παρ' ὅτι ἀκούεται ὡς παραδοξολογία, ἦταν ἡ ἔλευσις τῶν Ἀράβων μέχρι Νοτίου Ἰσπανίας κατά τόν 8ον αἰῶνα.

Ἀπό τήν σύντομη αὐτή ἐπισκόπηση ἔχει γίνῃ σαφές ὅτι τό κέντρο τοῦ πολιτισμοῦ ἔχει ἐντοπισθεῖ ἀποκλειστικά στό Βυζάντιο. Τά ἐλληνικά φῶτα, ζωντανά στό Βυζάντιο, στήν Συρία, στήν Ἀρμενία καί στήν Αἴγυπτο, εἶχαν καταυγάζει καί τόν κόσμο τῶν Ἀράβων. Ἡ Βαγδάτη, ἔδρα τοῦ Χαλιφάτου, γίνεται κέντρο τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καί μεταλεξανδρινῆς ἐπιστήμης μέ τήν μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη, Πτολεμαίου, Εὐκλείδη, Ἀρχιμήδη, Ἡρώνος, Ἀπολλωνίου

του Περγαίου, Διόφαντου του Ἀλεξανδρέως ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καί ὁ θεμελιωτής τῆς Ἑλγεβρας κ.λπ. Ἡ ἀναβίωσις αὐτῆ τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, διασκευασμένου κάπως ἀπό τήν Ἀραβική δημιουργική συμβολή, καταφθάνει στήν Νότια Ἰσπανία μέ τήν Ἀραβική κατάκτηση (711-1236). Στήν Κόρδοβα καί στήν Γρανάδα δημιουργοῦνται νέες ἐστίες ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ μέ τούς Ἑλληνας μεταφρασμένους στά Ἀραβικά. Ὁ Ἀριστοτέλης, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον, διδάσκεται κάπως ἀλλοιωμένος, ἀνάμικτος μέ νεοπλατωνικό μυστικισμό καί μέ στοιχεῖα πού πρόσθεσαν οἱ μεγάλοι Ἀραβες ἐρμηνευταί ὅπως ὁ περσικῆς καταγωγῆς Ἀβικέντιος (800-1037), τοῦ ὁποῖου ἡ Λογική μεταφράζεται στά λατινικά τόν 12ον αἰῶνα, ὁ σκεπτικιστής Al Gazzali (1158-1111), ὁ Abubaker καί ὁ σημαντικώτερος ὄλων ἐρμηνευτῆς τοῦ Ἀριστοτέλους Ἀβερρόης.

Καί ἐδῶ, μεσολαβεῖ κάτι τό ὁποῖον, κατά τήν ῥήση τοῦ Μακιαβέλλι, διέπει τό 50% τῆς Ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων: ἡ Τύχη! Οἱ Ἀραβες, θετικώτεροι, ἔδωσαν ὅλη τήν ἐμφαση στήν μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλους ἀντί τοῦ Πλάτωνος. Ἐμελέτησαν τούς ποικίλους ἐρμηνευτές του καί μεταξὺ ἄλλων τόν Ἀλέξανδρο τόν Ἀφροδισία ὁ ὁποῖος ἐνέπνευσε τόν Ἀβερρόη. Συνεισέφεραν οἱ ἴδιοι πρωτότυπες ἐρμηνεῖες. Τό τυχαῖο αὐτό γεγονός ὑπῆρξε ἡ αἰτία γιά νά σημάνει ἡ μεγάλη ὥρα τῆς Εὐρώπης. Διότι ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ πρώτη σημαντική ὑποσημείωση στόν Πλάτωνα, εἶπε μίαν ἀλήθεια πού δέν εἶχε τονίσει ἀρκετά ὁ Πλάτων. Γιά τόν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος, νέος, ἀνέπτυξε τήν θεωρία τῶν ἰδεῶν, ὁ κόσμος τῆς ὕλης εἶναι μέγα καί ἀνεξήγητο λάθος. «Ἡ ψυχὴ συμπεφυρμένη μετά τοιοῦτου κακοῦ», δηλαδή τοῦ σώματος, τό ὁποῖον εἶναι «ἐνδεέστερον καί φαιλότερον», λέγει στόν «Φαίδωνα». Ἡ θεωρία αὐτῆ πού ἐτέθη ἀπό τόν Αὐγουστῖνο ὡς θεμέλιο τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶχε ὀλέθρια ἐπακόλουθα ὅταν ἐπεξετάθη στίς λογικῆς τῆς συνέπειες. Σημαίνει τήν περιφρόνηση τοῦ σώματος καί κάθε τί τοῦ ὕλικου. Τοῦτο ἀνέσχεσε τήν πρόοδο τῆς τεχνολογικῆς ἐπιστήμης πού εἶχεν ἀρχίσει νά ἀναπτύσσεται ἀπό τούς Μεταλεξανδρινούς Ἑλληνες. Ἴσως εἶναι ἡ κύρια αἰτία γιά τήν ἀνάσχεση τῆς προόδου κατά τόν Μεσαίωνα. Ἀντιθέτως, ὁ Ἀριστοτέλης διαβλέπει καί τονίζει μίαν ἀρχή πού ἤδη καί ὁ Πλάτων εἶχεν ἀντιληφθεῖ πρὸς τό τέλος τῆς ζωῆς του. Ὅτι ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν εἶναι ἴσως ὀρθή «διὰ τό λογικῶς ζητεῖν», ἀλλά δέν στέκεται ὀρθία μετά ἀπό βαθύτερη ἀνάλυση. Ὁ

Ἀριστοτέλης τονίζει τήν «ἐμμονή τοῦ σώματος στήν ὕλη». Δέν ὑπάρχει Ὑγεία, λέγει, χωρίς ὕγιεις ἀνθρώπους! Οἱ κατευθύνσεις τῆς ἀτραποῦ ὅπου ὀδηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ὀδηγοῦν πρὸς τό ἐνδιαφέρον γιά τίς ὕλικές συνθήκες τῆς ζωῆς καί, μέ τήν ἀνάπτυξη ἀπό αὐτόν τῆς Λογικῆς, στό ἐνδιαφέρον γιά τήν ὀρθή κατάκτηση τῆς γνώσεως.

Μέ ἄλλους λόγους, καί θέλω νά τό τονίσω: βάσις τῆς Πλατωνικῆς θεωρίας εἶναι ὅτι ἡ Γενική Ἐννοια (ἡ Ἰδέα) προηγείται τοῦ ὕλικου πράγματος (universalia ante rem). Τῆς Ἀριστοτελικῆς, ὅτι συνυπάρχει (universalia in re). Ἡ διάκρισις αὐτῆ ἔχει τεράστιες ἠθικές καί κοινωνικές συνέπειες. Γιά τόν πλατωνιστή, π.χ., οἱ γενικές ἔννοιες Κοινωνία ἢ Κράτος προέχει τοῦ ἀτόμου. Συνεπῶς τό ἄτομο μπορεῖ νά θυσιάζεται χάριν τῆς Κοινωνίας ἢ τοῦ Κράτους. Γιά τόν Ἀριστοτελικό, τό ἄτομο προηγείται καί συνεπῶς προέχει τῆς Κοινωνίας! Εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης πού θά ὀδηγήσει τελικά τό Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα πρὸς τήν προώθηση τοῦ δημοκρατικοῦ ιδεώδους. Δέν νοεῖται Κοινωνία χωρίς τόν σεβασμὸ πρωτίστως τοῦ Ἀτόμου. Αὐτό τό μήνυμα μαζί μέ τήν διδασκαλία τῆς Λογικῆς ἔφεραν οἱ Ἀραβες στήν Εὐρώπη διδάσκοντας Ἀριστοτέλη! Γι' αὐτό καί ἡ πρώτη ἀνάπτυξη τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ἡ Πρώτη Ἀναγέννησις, γίνεται στήν Δυτικὴ Εὐρώπη, δηλαδή στήν Ἀγγλία (Ὁξφόρδη) καί στήν Γαλλία (Παρίσι). Θά δοῦμε πῶς καί γιατί ἡ δευτέρη Ἀναγέννησις ἔγινε στήν Ἰταλία (Φλωρεντία, Μιλάνο, Ρώμη).

Βέβαια, ὑπῆρχαν ἀτέλειες καί δυσκολίες. Οἱ μεταφράσεις τῶν Ἑλλήνων γίνονται στά λατινικά ἀπό τὰ ἀραβικά. Μέ πολλὰ λάθη καί παρερμηνεῖες. Πάντως ὁ σπόρος ἐρρίφθη. Ὁ Καρολομάγνος, περί τό 800 μ.Χ., ἂν καί ὁ ἴδιος τελείως ἀγράμματος, καλεῖ στήν πρωτεύουσά του, ὡς πολιτικό του Σύμβουλο, τόν Ἀλκουῖνο. Αὐτός ἦταν Ἀγγλος ἐπίσκοπος πού ἐγνώριζε Ἑλληνικά ὡς μαθητῆς τῆς Σχολῆς πού ἱδρυσε ὁ Ἑλληνας Ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Canterbury Θεόδωρος τῆς Ταρσοῦ (602-690). Στήν Αὐλή τοῦ Καρολομάγνου συγκεντρώνεται ἡ ἀριστοκρατία τῆς ἐποχῆς. Ἄλλη τυχαία συγκυρία: τήν ἐποχὴ αὐτῆ ἐπικρατοῦν στό Βυζάντιο οἱ εἰκονοκλάστες. Ἐτσι πολλοὶ καλλιτέχνες ἀπὸ τό Βυζάντιο βρῆκαν ἄσυλο στήν École du Palais στό Aachen. Μέ αὐτούς ἀναπτύσσεται ἡ Καρολιγγιανὴ Τέχνη στήν ὁποία ἡ Βυζαντινὴ ἐπίδρασις εἶναι ἐμφανής. Θά ἐξελιχθεῖ μέ τούς διαδόχους τοῦ Καρολομάγνου στήν Ὁθωνικὴ γιά νά ὀλοκληρωθεῖ ὡς Ρωμανι-

κή, Art Roman. Ἡ Θεοφανώ, ἀνεψιά τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ, σύζυγος τοῦ Ὁθωνος Β' (955-983), ἐβασίλευσε μέχρις ἐνηλικιώσεως τοῦ υἱοῦ τῆς Ὁθωνος Γ' καί ἄφησε ἀνεξίτηλα ἴχνη ἐλληνικῆς ἐπιδράσεως.

Περί τὸ 1130 στὸ Τολέδο, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Raymond συγκεντρώνει ὁμάδα μεταφραστῶν. Περίφημος γιὰ τὸ μεταφραστικὸ του ἔργο εἶναι ὁ Gérard de Crémone ἀπὸ τὸ 1165. Μεταφράζουν ἀπὸ τὰ ἀραβικὰ στὰ λατινικὰ κυρίως Ἀριστοτέλη ἀλλὰ καί τὰ στοιχεῖα τοῦ Εὐκλείδη, μελέτες Ἀρχιμήδη, Ἀπολλώνιου, Γαληνοῦ. Μὲ αὐτὰ γίνεται γνωστὴ ἡ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους. Συνεχίζεται ὁργασμὸς μεταφράσεων στὴν Σικελία μετὰ τὸ 1091, Τολέδο, Παλέρμο, Βενετία. Ἀκολουθεῖ ἡ Φραγκοκρατία ὅπου ὁ Φλαμανδὸς Ἐπίσκοπος στὴν Κόρινθο Guillaume van Moerbeke μεταφράζει κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ, μὲ 70 μεταφραστές, ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἦταν φίλος τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, τοῦ στέλνει τὴν πλήρη συλλογὴ καί ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Θωμᾶς μελετᾷ καί συγγράφει τὴν Summa Theologica ὅπου μεταθέτει τὰ φιλοσοφικά θεμέλια τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Ἀριστοτέλη. Τὸ νέο αὐτὸ φῶς καθορίζει τὸν ὀριστικὸ προσανατολισμὸ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος στὸν Ρασιοναλισμὸ.

Ἔτσι, εἶναι κυρίως ἀπὸ τὸν Ἀραβικὸ διάλογο, μὲ κάποιες ἀλλοιώσεις, πού τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα ξαναζωντανεῖ ἀπὸ τὸν 11ον μέχρι τὸν 13ον αἰῶνα γιὰ νὰ κατακτήσει τίς πνευματικὰ ὠρμες περιοχῆς Γαλλίας, Ἀγγλίας, Γερμανίας. Στὴν ἀρχή, ἡ ἐξάπλωση τοῦ πνεύματος τοῦ Ἀριστοτέλους συναντᾷ δυσκολίες ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Τὸ 1210, μία Σύνοδος στὸ Παρίσι ἀπαγορεύει τὴν ἀνάγνωση τῶν ἔργων του. Τὸ 1255 τὰ ἔργα του διδάσκονται στὸ Πανεπιστήμιον Παρισίων. Τὸ 1366 ὁ Πάπας Οὐρμπάνιος ὅς ἀπαιτεῖ τὴν ἀνάγνωση ὅλων τῶν ἔργων του ἀπὸ τοὺς φοιτητάς. Ἀπὸ τότε ὁ Ἀριστοτέλης γίνεται ὁ ἀναμφισβήτητος διδάσκαλος τῶν Εὐρωπαίων. Ὁ Guillaume de Champeaux παραδίδει μαθήματα Λογικῆς στὸ Παρίσι πού τὰ παρακολουθεῖ ὅλη ἡ ὑψηλὴ κοινωνία. Μαθητὴς του ἦταν ὁ Ἀβελάρδος, κύριος θεμελιωτὴς τοῦ Ρασιοναλισμοῦ.

Στὴν Ἀγγλία, τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ὁξφόρδης ἰδρύεται μὲ Βούλα τοῦ Πάπα τὸ 1133 μὲ

Πρότυπο τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων. Σπουδαῖος Καθηγητὴς ὁ Robert Grosseteste (1175-1253) προωθεῖ τίς σπουδές στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καί στὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὴν διδασκαλία τοῦ ὁποίου, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, προσπαθεῖ νὰ θεμελιώσῃ τὸν Χριστιανισμὸ. Ἀπὸ τὰ κέντρα αὐτὰ ξεκινοῦν οἱ διδάσκαλοι τῶν «Σχολῶν», οἱ «Σχολαστικοί», (Schoolmen, Scholastiques). Οἱ Αὐθεντίες τῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως ἐπιβάλλονται ὡς εἶδος λατρείας ἀνάμικτης μὲ θρησκευτικὸ δέος. Πρῶτος ὅλων ὁ Ἀριστοτέλης, Aristoteles dixit. Οἱ Σχολαστικοὶ ἐγνώριζαν τὸν Πλάτωνα, τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καί ἀπὸ τοὺς Ἀραβες, Πέρσες καί Ἑβραίους κυρίως τὸν Ἀβερρόη, Ἀβικέντιο καί Μαϊμωνίδη. Μὲ αὐτὰ τὰ ἐφόδια ξεκίνησε ὁ ἄνθρωπος τῆς Δύσεως γιὰ τὸ μεγάλο ταξίδι τῆς γνώσεως.

Ἐκαλύψαμε ἔτσι τίς τρεῖς πρῶτες περιόδους, ἀπὸ 5ον μέχρι 15ον αἰῶνα. Στὸ διάστημα αὐτό, μετὰ ἀπὸ πολλοὺς ἀγῶνες μεταξύ Λόγου καί Πίστεως, ἐγκαθιδρύεται ὀριστικὰ ὁ Ρασιοναλισμὸς πού δίνει τὴν καθαρῶς ἐλληνικὴ σφραγίδα στὸν Εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ. Φθάνουμε τώρα στὴν τετάρτη περίοδο τῆς ὁποίας ὀρόσημο εἶναι ἡ Ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν Τοῦρκο.

Ἡ Ἱστορία ἔχει δείξει ὅτι πάντοτε, ὅταν οἱ βάρβαροι κατακτοῦν μεγάλους πολιτισμούς καί ἐδραιώνονται, σύντομα ἀπορροφοῦν τόν πολιτισμό πού κατέκτησαν. Τό φαινόμενο τό βλέπουμε μέ τήν κατάκτηση τῆς Ἑλλάδος ἀπό τούς Ρωμαίους, τῶν Ρωμαίων ἀπό τά Γερμανικά φύλα. Ἡ μόνη περίπτωση στήν Ἱστορία ὅπου οἱ βάρβαροι εἰσῆλθαν σέ χώρα μεγάλου πολιτισμοῦ καί ἀντί νά τόν ἀπορροφήσουν τόν κατέστρεψαν εἶναι ἡ περίπτωση τῶν Τούρκων πού κατέκτησαν τό Βυζάντιο. Οἱ Τούρκοι, ἀντί νά ἐκπολιτιστοῦν, ἐκβαρβάρωσαν τίς περιοχές πού κατέλαβαν. Ἀντιθέτως, εἶδαμε ὅτι οἱ Ἀραβες ἐπῆραν τά ἐλληνικά φύλα καί τά ἀνέπτυξαν. Παρουσίασαν μεγάλους φιλοσόφους, μαθηματικούς, ἰατρούς, ὅπως π.χ. ὁ Περσικῆς καταγωγῆς Ἀβικέντιος, ὁ Al Gazzali, ὁ Abubaker, ὁ Ἀβερρόης. Τίποτε τό παρόμοιο ἀπό τήν πλευρά τῶν Τούρκων. Ματαίως ἀναζητεῖ κανεῖς ἕναν ἐπιφανῆ πνευματικῶς Τούρκο καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς ὑποδουλώσεως τῶν Ἑλλήνων. Ἀντιθέτως, Ἑλληνες διέπρεψαν κατά τήν ἴδια περίοδο ὅταν μπόρεσαν νά ὑπερβοῦν τό Τουρκικό πνευματικό παραπέτασμα. Παράδειγμα ὁ Πανσέληνος καί ὁ Γκρέκο, ὁ Καποδίστριας, ὁ Κοραῆς κ.ἄ.

Μέ τήν ἐπέλευση τῶν Τούρκων, οἱ ἱκανοί Ἑλληνες διδάσκαλοι ἄρχισαν νά φεύγουν πρός τήν Δύση καί, φυσικά, πρός τόν πλησιέστερο σταθμό, τήν Ἰταλία. Ἡ Ἰταλία εἶχε φθάσει σέ μεγάλη οικονομική ἀνάπτυξη. Εἶχε ἐπωφεληθεῖ τῆς ἐρμηώσεως στήν Γαλλία καί Ἀγγλία λόγω τοῦ 100ετοῦς πολέμου. Αὐτό εἶναι ἡ ἐξήγηση γιατί ἡ Ἀναγέννησις, μέ τήν ὁποῖαν ἀρχίζουν οἱ «νέωτεροι χρόνοι», ξεκίνησε στήν Ἰταλία καί ὄχι στήν Ἀγγλία ἢ στό Παρίσι, ὅπως εἶδαμε ὅτι συνέβη μέ τήν περίπτωση τῆς Ἀραβικῆς ἐπιδράσεως. Ἄς δοῦμε πῶς.

Οἱ Σχολαστικοί ἀνέπτυξαν τήν πνευματική τους δραστηριότητα χωρίς νά γνωρίζουν καλῶς ὅλον τόν πλοῦτον τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας. Τώρα, ἕνα μεγάλο γεγονός συμβαίνει στήν Ἀνατολή. Ἡ 1000ετής ἐλληνική Βυζαντινῆ Αὐτοκρατορία ἔχει φθάσει ἡ ὥρα νά πληρώσει τό τίμημα τοῦ ἀμείλικτου φυσικοῦ νόμου τῆς φθορᾶς. Ἡ πτώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως στίς 29 Μαΐου 1453, ἦταν ἡ χαριστική βολή στόν θνησκον σῶμα τῆς. Ἡ εἶδησις ἔφθασε στήν Ρώμη στίς 8 Ἰουλίου καί μέχρι τόν Αὐγουστο εἶχε ἀπλωθεῖ σέ ὅλη τήν Εὐρώπη. Σπασμωδικές προσπάθειες ἔγιναν ἀπό τούς Πάπες Νικόλαο 5ον, Παῦλο 2ον, Σίξτον 4ον, γιά ὀργάνωση Σταυροφορίας κατά τοῦ ἐπιδρομέως. Ἀλλά ἡ Εὐρώπη,

εὐήμεροῦσα τήν ἐποχή ἐκείνη, δέν ἐπῆρε στά σοβαρά τόν τουρκικό κίνδυνον παρά μόνον ὅταν ἡ ἀπειλή φαινόταν ἄμεση: κατάληψη τοῦ Ὀτράντο τό 1480, τῆς Οὐγγαρίας τό 1526 καί πολιορκία τῆς Βιέννης τό 1529. Μετά τήν ἐξάλειψη τοῦ κινδύνου, ἡ Εὐρώπη εἶχε φθάσει σέ μεγάλη οικονομική καί στρατιωτική ἀνάπτυξη γιά τήν προστασία τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Δέν ἀσχολεῖται πλέον μέ τόν Τούρκο παρά μόνο γιά τήν σύναψη ἐμπορικῶν σχέσεων.

Ἡ σημασία τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου ἦταν σημαντική γιά τίς τύχες τῆς Εὐρώπης. Ἀπό οικονομική ἄποψη, ὁ φόβος ἀποκλεισμοῦ ἀπό τό ἐμπόριο τῆς κεντρικῆς Ἀσίας καί τῶν Ἰνδιῶν ἔδωσε τήν ὄθηση γιά συστηματική ἐξερεύνηση νέων ὁδῶν πρός τίς Ἰνδίες. Ἀπώτερες συνέπειες αὐτοῦ τοῦ τραγικοῦ γεγονότος τῆς 29ης Μαΐου ἦταν ἡ βελτίωση τῶν μεθόδων ναυσιπλοΐας, τό ἀνοιγμα τῆς ὁδοῦ μέσῳ Ἀκρωτηρίου Καλῆς Ἑλπίδος (1486, Βαρθ. Ντιάζ, 1498 Βάσκο ντέ Γκάμα) καί ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς (1492-1497).

Ἀλλά ἰδιαίτερα σημαντικές ἦσαν οἱ πολιτιστικές συνέπειες γιά τήν διαμόρφωση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ἡ τουρκική εἰσβολή διώχνηε τούς Ἑλληνες διανοουμένους πρός τήν Δύση. Πρώτη περίπτωση, ὁ μοναχός Βαρλαάμ τόν ὁποῖον ὁ Ἀνδρόνικος Γ' στέλνει τό 1339 γιά νά διαπραγματευθεῖ ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Μέ αὐτόν ὁ Πετράρχης καί ὁ Βοικκάκιος ἐπιχειροῦν νά μάθουν ἐλληνικά. Τό 1391 ὁ Μανουήλ Χρυσολωρᾶς ἀποστέλλεται στήν Ἰταλία γιά νά ζητήσῃ βοήθεια κατά τῶν Τούρκων. Τό 1397 ὁ Coluccio Salutati, πλατωνιστής τοῦ Οὐμανιστικοῦ κύκλου τῆς βίλλας Paradiso, τόν προσκαλεῖ στήν Φλωρεντία νά διδάξῃ ἐλληνική γλῶσσα καί φιλοσοφία. Ὁ Χρυσολωρᾶς διδάσκει στό Μιλᾶνο τό 1400 καί κατόπιν στήν Pavia καί στήν Ρώμη. Μαθητές του οἱ Leonardo Bruni, Niccolo Niccoli, Filelfo, Poggio, κ.ἄ. Θά παραθέσω ἕνα συγκλονιστικό κείμενο τοῦ Bruni, γνωστοῦ ὡς Aretino, ἐνδεικτικό τοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς:

«Ἐσπούδαζα τότε Ἀστικό Δίκαιο, ἀλλά μέ τήν ἀφιξή τοῦ Χρυσολωρᾶ βρέθηκα σέ δίλημμα... Συχνά ἔλεγα στόν ἑαυτό μου: ἐσύ πού σου ἐπιτρέπεται ξαφνικά νά γνωρίσεις τόν Ὅμηρον, τόν Πλάτωνα καί Δημοσθένη, ὅπως καί τούς λοιπούς φιλοσόφους, θά τολμήσεις νά λιποτακθήσεις; Ἐπί 700 ἔτη κανεῖς δέν ἐγνωρίζε τά ἐλληνικά. Κάθε γνώση στήν Ἰταλία ἀπό αὐτά προέρχεται. Δόκτορες του Δικαίου ὑπάρχουν πολλοί. Ἀλλά ἐάν ὁ Δόκτωρ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἐξαφα-

νισθεῖ, δέν θά βρεῖς ἄλλον νά σέ διδάξει. Οἱ λόγοι αὐτοί μέ κατέκτησαν καί παραδόθηκα στόν Χρυσολωρᾶ μέ τέτοιο ζήλο, πού ὅσα συγκέντρωνα τήν ἡμέρα, ἀκολουθοῦσα κατόπιν κατά τήν νύκτα, συχνότατα δέ καί στόν ὕπνο μου».

Ἡ παλαιά ἀντίθεση μεταξύ πλατωνικῶν καί ἀριστοτελικῶν ξαναζωντανεῖ στήν Ἰταλία. Τό ἔναυσμα δίνει ὁ πλατωνιστής Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων (1360-1453). Τώρα μία νέα πτυχή τοῦ Πλάτωνος γίνεται γνωστή: ὁ μαθηματικός, Πυθαγόρειος, «γεωμετρικός», προσανατολισμός τοῦ φιλοσόφου ἀφού διαβάζεται πλήρως ὁ «Τίμαιος» καί ὁ «Θεαίτητος». Ἀντιδράσεις προέρχονται ἀπό τοὺς Δυτικούς καί Ἑλληνες ἀριστοτελικούς πού ἀναζωπυροῦν τήν συζήτηση. Ἀντίπαλοι τοῦ Πλήθωνος οἱ Θεόδωρος Γαζής, Γεώργιος Τραπεζοῦντιος, Γεννάδιος Σχολάριος. Ὁ Βησσαρίων διατηρεῖ μέση θέση μεταξύ Πλάτωνος καί Ἀριστοτέλη. Ἄν ὁ Ραφαήλος στήν «Σχολή τῶν Ἀθηνῶν» θέτει Πλάτωνα καί Ἀριστοτέλη στό αὐτό ἐπίπεδο, τοῦτο ἀπηχεῖ τήν διδασκαλία τοῦ Βησσαρίωνος. Ὁ Φλωρεντιανός Οὐμανισμός ἀναζωπυροῦται ὅταν τό 1457 ὁ Cosimo dei Medici καλεῖ στήν Φλωρεντία τόν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο (1410-1490) πού παραμένει ἐκεῖ μέχρι τό 1471. Μαθητές γιά ἑλληνική γλῶσσα καί φιλοσοφία ὁ Cosimo καί τά παιδιά του Piero καί Lorenzo. Ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης διαδέχεται τόν Ἀργυρόπουλο μέ πρόσκληση τοῦ Lorenzo dei Medici τό 1471. Συνεργάζεται στενά μέ τόν Marcilio Ficino.

Χάρις σέ αὐτούς καί ἄλλους Ἑλληνες, ἡ γνήσια ἑλληνική σκέψη καί γλῶσσα διαδίδονται στήν Ἰταλία. Χωρίς αὐτούς καί χωρίς τίς τυχαῖες συγκυρίες πού τοὺς ἔφεραν στήν Ἰταλία, ἡ Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ θά ἦταν τελείως διαφορετική. Ἡ Ἑλληνική Πολιτεία ἀλλά καί ἡ Εὐρωπαϊκή Ἐνωσις τοὺς ὀφείλει τήν ἀνέγερση μεγαλοπρεποῦς Μνημείου.

Χάρις σέ αὐτούς, οἱ διανοούμενοι τῆς Δύσεως ἐγνώρισαν τήν γνήσια ἑλληνική σκέψη. Οἱ Ἑλληνες τοὺς ἐδίδαξαν ὅτι μποροῦν νά χαίρουν τήν ζωή χωρίς νά ἀμαρτάνουν. Ὁ πλήρης Πλάτων, δηλαδή τόσον αὐτός τοῦ Φαίδωνος ὅσο καί τοῦ Τίμαιου, μέ τόν μαθηματικό, Πυθαγόρειο, προσανατολισμό, ἔγινε εὐρύτερα γνωστός χάρις στήν σειρά μεταφράσεων πού ἐπεδόθη, μέ ἐνίσχυση τῶν Μεδίκων, ὁ μέγας Φλωρεντινός ἑλληνιστής Marcilio Ficino καί ἐξέδιδε στήν Βενετία ὁ Aldus Manutius (1449-1515). Εἶναι χαρακτηριστικόν ὅτι ὁ Κοπέρνικος, Πολωνός πού ἐπί 3 ἔτη μαθαίνει ἑλληνικά στήν Bologna, ἐδιά-

βασε στό πρωτότυπο τόν Ἀρίσταρχο τόν Σάμιο καί ἔτσι ἐσκέφθη νά ἐφαρμόσει πάνω στίς ἀφθονες παρατηρήσεις τῶν ἀστρονόμων, πού δέν ἐξηγοῦντο μέ τόν Πτολεμαϊκό γεωκεντρισμό, τό ἡλιοκεντρικό σύστημα.

Ἀπό τήν πληρέστερη αὐτή γνωριμία μέ τήν γνήσια ἑλληνική σκέψη ξηπήδησε ὁ Οὐμανισμός τῆς Ἀναγεννήσεως. Ὁ Οὐμανισμός ἦταν τό ξύπνημα τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐλεύθερης ἀτομικῆς προσωπικότητας. Ὁ Εὐρωπαῖος τώρα ἀρχίζει ὡς Ἀτομον νά χαίρεται τήν ἐλευθερία του μακριά ἀπό τίς δεσμεύσεις τῆς Αὐθεντίας καί τήν καταθλιπτική ὑποταγή στήν ἀγελοποίηση τῆς ὁμάδος. Ἦδη τόν 16ον αἰῶνα, ὁ Montaigne θά ἔχει κρυσταλλώσει ὀριστικά τό Οὐμανιστικό ἰδεῶδες τῆς ἐλευθερίας πού εἶχε ἀρχίσει μέ τόν Πετράρχη καί τόν Βοκκάκιο. Ὁ Montaigne προβάλλει τόν τύπο τοῦ «ἀξιοπρεποῦς ἀνθρώπου» (honnête homme) πού ἔχει διαμορφώσει τήν συνειδήσή του κάτω ἀπό τό ἑλληνικό μέτρο τοῦ Μηδέν Ἄγαν καί, γιά πρώτη φορά, ὑπό τήν λυδία λίθο τῆς ἀμφιβολίας. Ὁ Montaigne ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ὀλοκληρωμένος Εὐρωπαῖος - Ἑλληνας. Τό θετικό κατάλοιπο πού ἄφησε αὐτή ἡ μεγαλειώδης ἐποχή, γαλουχημένο ἀπό τοὺς Ἑλληνες δασκάλους τοῦ Βυζαντίου, ἦταν ὁ συγκλονισμός ἀνακουφίσεως ἀπό τήν θεαματική κατάρρευση τοῦ Δόγματος καί τῆς Αὐθεντίας. Ἡ ἀμφιβολία, ὑπό τό κράτος τῆς Λογικῆς, ἀνάγεται σέ γόνιμη ἐπιστημονική μέθοδο.

Τήν μέθοδο τῆς ἀμφιβολίας τοῦ Montaigne ἐφαρμόζει μέ θεαματικά ἀποτελέσματα ὁ Descartes. Αὐτός, περισσότερο ἐπηρεασμένος ἀπό τόν Πλατωνισμό, προτείνει τόν ριζικό διαχωρισμό τῆς Ὑλῆς ἀπό τό Πνεῦμα. Ἡ ψυχή καί τό σῶμα δείχνονται ὡς δύο ὄντοτητες, χωριστές καί εὐδιάκριτες, claires et distinctes, πού «ἡ μία μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς τήν ἄλλη». Αὐτή ἡ ἄρνηση τῆς θέσεως τοῦ Ἀριστοτέλους, βασικά ἐσφαλμένη, ἦταν ἓνα φιλοσοφικό λάθος πού ὀδήγησε σέ εὐτυχή ἀποτελέσματα! Διότι ἔτσι, στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνος, ἐχωρίσθηκαν οἱ τομεῖς τοῦ πνεύματος καί τῆς ὕλης. Καί ἔτσι, οἱ ἐπιστήμονες, ὅπως π.χ. ὁ Γαλιλαῖος, ἀφέθηκαν ἐλεύθεροι νά ἀσχολοῦνται μέ τήν ἔρευνα τῆς συμπεριφορᾶς τῆς ὕλης, χωρίς θρησκευτικούς ἐνδοιασμούς καί παρενοχλήσεις περὶ «ψυχῆς».

Ὁ χώρος δέν μοῦ ἐπιτρέπει νά συνεχίσω μέ τά στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως πού συνέτειναν στήν διαμόρφωση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος κατά τόν 17ον, 18ον καί 19ον αἰῶνα. Εἶδαμε ὅτι ἡ ἑλληνική ἐπίδρασις δέν περιορί-

ζεται μόνο στην κλασική εποχή. Χωρίς τό Μεταλεξανδρινό και τό Βυζαντινό ελληνικό πνεύμα, ή Εὐρώπη δέν θά ἦταν σήμερα αὐτή πού εἶναι. Ὅλοι οἱ μεγάλοι διαμορφωταί τοῦ πολιτισμοῦ μας και τῆς κουλτούρας μας, ἀπό τόν Montaigne στόν Ἑρασμο (ἅγιε Σωκράτη, προσευχήσου γιά μάς), στόν Λούθηρο και Καλβῖνο, στούς Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Φρειδερίκο τόν Μέγα, Immanuel Kant, Fichte, Hegel μέχρι τόν Bergson· ὅλοι οἱ μεγάλοι μύστες τῆς Τέχνης ἀπό τόν Giotto στούς Ραφαῆλο, Michelangelo, Ingres, David και τούς Ρομαντικούς· ὅλοι οἱ μεγάλοι τῆς Εὐρωπαϊκῆς λογοτενίας ἀπό τόν Shakespeare στούς Goethe, Chateaubriand, Lamartine, Novalis, Hölderlin - ἦσαν τέκνα και ἔνθερμοι συνειδητοί ὁπαδοί τοῦ ἑλληνικοῦ Οὐμανισμοῦ.

Τήν γόνιμη αὐτή ζύμωση πού ἐνεστάλλαξε τά ἰδανικά τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων και τῆς

ἐννοίας τοῦ Δικαίου ἐπί 16 αἰῶνες και ἐδημιούργησε τόν λαμπρότερο πολιτισμό τῆς Ἀνθρωπότητος, δέν μπορούμε νά λησμονήσουμε και περιφρονήσουμε σήμερα μέ ἀμφίβολες δοξασίες ἐνός ἐκκολαπτομένου νεοβαρβαρισμοῦ πού ἔρχονται ἀπό ἐξωευρωπαϊκά κέντρα μέ τήν ὑποκριτική ἐτικέττα τῆς «Νέας Τάξεως». Ἡ Εὐρώπη πρέπει νά ξαναβρεῖ τόν ἑαυτό της, τήν συνοχή της και τήν αὐτόφωτη δύναμή της. Ἡ μακραίωνη διαμόρφωση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος κραυγάζει μίαν μεγάλη ἱστορική ἀλήθεια: ὅτι ἡ Ἑλλάς ἀνήκει στην Εὐρώπη ὅσο και ἡ Εὐρώπη ἀνήκει στην Ἑλλάδα. Ἡ Εὐρωπαϊκή Ἑνωσις πολιτιστικῶς ἀρχίζει στίς ἀκτές τοῦ Ἀτλαντικοῦ και τελειώνει στά Οὐράλια. Ἡ εἰσδοχή στούς κόλπους της ἄλλων λαῶν μέ διαφορετικές πολιτιστικές καταβολές θά ἔχει ἀπρόβλεπτα ἀνατρεπτικά ἀποτελέσματα στην κοινωνική και πνευματική συνοχή τοῦ πολιτισμοῦ μας.

Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης: Ἡ ἀναρχία

Μελέτης Ἡ. Μελετόπουλος

Η πνευματική κίνηση στήν Ἑλλάδα δέν εἶναι συγκροτημένη σαφῶς γύρω ἀπό ὀριοθετημένες σχολές, γύρω ἀπό κοινά ἀποδεκτούς ἡγέτες μέ τούς πιστούς καί τούς αἰρετικούς τούς ὀπαδοῦς. Μά οὔτε καί εἶναι εὐκόλο νά ἐντοπισθοῦν συνειδητές συγγένειες καί ἐπιδράσεις, παραδεκτές ἀπό τούς φορεῖς τούς. Πιό πολύ ἄθροισμα παρά ὀργανωμένο σύνολο, ἀποτελεῖ ἡ ἑλληνική πνευματική ζωή τοῦ αἰῶνα μας. Ἀπουσιάζει ὁ πνευματικός διάλογος, ὡς βασική μορφή ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν διαφόρων ταγῶν. Κυριαρχεῖ ἡ περιχαράκωση, ὁ δογματισμός, ὁ ναρκισσισμός, τελικά ὁ αὐτισμός. Περισσότερο μέ συνάθροιση, καί μάλιστα ἄτακτη, ἀτομικότητων μοιάζει ἡ ἑλληνική πνευματική κοινωνία. Ἀπουσιάζουν οἱ ὀργανικοί δεσμοί, οἱ κοινοί ἄξονες.

Αὕτη ἡ πανσπερμία ἀνταντακλᾶ τά ξένα, κυρίως δυτικοευρωπαϊκά, ρεύματα ἰδεῶν καί αἰσθητικῆς, πού ἔρχονται στήν Ἑλλάδα συνήθως κακοχωνεμένα, θλιβερές ξύλινες ἀπομιμήσεις, δείγματα μιᾶς σκέψης ἐτερόφωτης, χωρίς αὐτοπεποίθηση, πού δέν ἀντλεῖ ἀπό μία δική της παράδοση καί ἐσωτερική δύναμη. Σέ λιγώτερες, πιό εὐτυχεῖς, περιπτώσεις, οἱ διεργασίες αὐτές καταλήγουν μέσα ἀπό τό φίλτρο τῆς προσωπικότητας τοῦ στοχασμοῦ σέ πιό πρωτότυπες συνθέσεις καί παράγουν ἕνα τελικό ἀποτέλεσμα, ἐνδιαφέρον ὅσο κι ἀντιφατικό, πού ἀνοίγει ἕναν καινούργιο πνευματικό ὄριζοντα.

Γιά μία τέτοια ἐξέλιξη ὅμως, προϋποτίθεται βαθειά βιωματική γνώση, ὄχι μόνον τῶν διεθνῶν ρευμάτων ἀλλά ταυτόχρονα καί τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἐναντι τῆς ὁποίας φιλοδοξεῖ νά τοποθετηθεῖ ὁ διανοούμενος. Ἔτσι καί ὁ ἀναρχισμός τοῦ Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη φέρει ἰδιωτικές καί συνθέσεις ἀνομοιογενῶν στοιχείων, πού τόν καθιστοῦν ἀκόμη πιό ἐνδιαφέροντα ἐν σχέσει μέ τά διεθνή καί ἑλληνικά ρεύματα σκέψης τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης γεννήθηκε στίς 18.1.1893 στόν Πύργο (σήμερα Μπουργκάς) τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, στίς ἀκτές τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Στήν περιοχή αὕτη, πού περιήλθε στήν Βουλγαρία μετά τό 1883, ἀκμαζε ἀπό

τήν ἀρχαιότητα ἕως τόν αἰῶνα μας — καί ἐξακολουθεῖ νά ὑφίσταται, ἄν καί ἐξασθενημένος — σημαντικότητας, συμπαγῆς καί πολυπληθῆς ἑλληνισμός. Κάποιος πρόγονος τοῦ Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη, ὀνόματι Πάρταλης ἢ Παρτάλης ζοῦσε στό Ντομπρίνοβο (σημερινό Ἡλιοχώριο) στά Ζαγόρια τῆς Πίνδου καί ἦταν παραγιός ἐνός Ἀποστολίδη, τοῦ ὁποίου τό ὄνομα καί υἱοθέτησε. Ὁ πατέρας του, Νικόλαος Ἀποστολίδης, μετανάστευσε ἀπό τήν Πίνδο στήν Ἀνατολική Ρωμυλία καί, ἀφοῦ ἐργάστηκε γιά μικρό χρονικό διάστημα ὡς δάσκαλος στό Βελεστίνο, ἐξελίχθηκε σέ πλούσιο σιτέμπορο. Ὁ Νικόλαος Ἀποστολίδης ἦταν ἄθεος, ἰδεολογικά προοδευτικός καί φιλελεύθερος ἄστος, ἐνῶ στήν ἰδιωτική του ζωή ἄκρως συντηρητικός. Ἦταν πρόεδρος τῆς ἑλληνικῆς παροικίας καί πρόεδρος τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Ὡς πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς ἑλληνικῶν σχολείων τοῦ Πύργου ἔδωσε στόν νεαρό τότε Κώστα Βάρναλη ὑποτροφία γιά νά σπουδάσει στήν Ἀθήνα. Λόγω τῆς ἐμφάνισης τῶν βουλγαρικῶν κομιτάτων στήν περιοχή καί τῆς τρομοκρατίας στήν ὑπαιθρο, στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, ὁ Ἀποστολίδης ἀναγκάστηκε νά μεταναστεύσει στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καί πέθανε τό 1922¹.

Ἡ μητέρα τοῦ Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη λεγόταν Φωτεινή Κουτσίκου. Καταγόταν ἀπό τά Ἰωάννινα, ὅπου ὁ ἀδελφός της ἦταν προμηθευτής τοῦ τουρκικοῦ καί στήν συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Πέθανε τό 1894, λίγο μετά τήν γέννηση τοῦ γιοῦ της Ἡρακλῆ. Τό γεγονός αὐτό ἀποτέλεσε γιά τόν γιό της μιᾶ μόνιμη πηγή ἀπαισιοδοξίας, μελαγχολίας καί ἀντίθεσης πρὸς τόν κόσμο². Ὁ πατέρας του ξαναπαντρεύτηκε μιᾶ ζάπλουτη γυναῖκα καί ἀπέκτησε μαζί της τόν Μενέλαο, ἐννιά χρόνια μετά τόν Ἡρακλῆ, ὁ ὁποῖος ἐξελίχθηκε σέ πάμπλουτο κομμουνιστή.

Ὁ Ἡρακλῆς μεγάλωσε μόνος, παρέα μ' ἕναν τεράστιο σκύλο καί μέ τόν ἀγαθό Βούλγαρο ἐπιστάτη τοῦ πατέρα του. Μικρός διάβαζε μαζί μέ τόν συμμαθητή του Γουναρόπουλο, τόν μετέπειτα διάσημο ζωγράφο³.

Ὁ νεαρός Ἀποστολίδης ἦταν ἄριστος μαθη-

τής. Ο πατέρας του προήγαγε τήν μόρφωσή του και μάλιστα του έφερε χημείο από τήν Βιέννη, μέ τό όποιο προσπαθοῦσε νά δημιουργήσει μαῦρα τριαντάφυλλα. Νωρίς ἄρχισε νά διαβάζει προχωρημένα κείμενα (Φουριέ, Σαίν Σιμόν, Προυντόν, Μπακούιν, Κροπότκιν, Στίρνερ, κ.ἄ.). Σέ ἡλικία 14 ἐτῶν ἔγινε όπαδός του Τολστόι. Τήν ἐποχή εκείνη ό Τολστοϊσμός εἶχε μεγάλη επίδραση στά Βαλκάνια. Ήταν μία εὐρύτατη ιδεολογία, μέ διάφορες τάσεις, από χριστιανο-αναρχικές ἔως τρομοκρατικές, ὅπως όι ιδέες του Νετσάγιεφ. Ο Τολστοϊκός αναρχισμός, πού εἶχε ἐμφανισθεῖ πρίν από τόν κομμουνισμό στήν Ρωσία, εἶχε ἐπιδράσεις και στους Ρώσους τρομοκράτες αναρχικούς.

Σέ ἡλικία 15 ἐτῶν ό Ήρακλῆς Ἀποστολίδης, μαζί μέ φίλους του γόνους γνωστῶν ἑλληνικῶν και βουλγαρικῶν οικογενειῶν, ἔσπασε τό ἄγαλμα του Βούλγαρου βασιλιᾶ Φερδινάνδου στό λιμάνι του Πύργου. Ήταν μέλος μιᾶς παρέας πλουσιόπαιδων, πού ἤθελαν νά δημιουργήσουν μία ιδανική αναρχική πολιτεία στά Καρπάθια⁴. Τό αποτέλεσμα ἦταν νά συγκρουσθεῖ μέ τόν πατέρα του, στόν όποιο δέν ξαναμίλησε ποτέ, και νά φύγει από τό σπίτι του. Πῆγε ἄρχικά στήν Ἀνδριανούπολη, ὅπου παρακολουθοῦσε τό σχολεῖο συντηρούμενος από συγγενεῖς του Κων-

σταντινουπολίτες. Από ἐκεῖ πήγαινε συχνά στήν Πόλη, ὅπου και ἐγγράφηκε στό σοσιαλιστικό κόμμα και ὀργάνωσε τήν πρώτη μαχητική ἀπεργία Κούρδων φορτοεκφορτωτῶν. Οἱ ἀπεργοί, ἀνάμεσα στους όποιους ἦταν και ό Η.Α., ἰσοπέδωσαν δύο τουρκικούς ἀστυνομικούς σταθμούς. Στήν συνέχεια, Βούλγαροι κομιτατζήδες, ἐνημερωμένοι για τήν οικογενειακή του προσέλευση, προσπάθησαν νά τόν δολοφονήσουν, ἀλλά ό Ήρακλῆς τούς ἐκσφενδόνισε ἕνα μάρμαρο στό κεφάλι. Ἀποτέλεσμα ἦταν νά ἀπελαθεῖ και νά φύγει για τά Ἰωάννινα, ὅπου ἔμεινε στό σπίτι του θεῖου του Κουτσίκου. Ο νεαρός (οὐσιαστικά παιδί) Ήρακλῆς, ἐπηρεασμένος από τόν μυστικισμό, αὐτοτυραννικό χριστιανισμό του Τολστόι, δέχθηκε τίς ἐπικρίσεις του θεῖου του ό όποιος του συνέστησε «νά ἐγκαταλείψεις τάς νεφελώδεις ιδέες σου».

Φοίτησε στήν Ζωσιμαία Σχολή και ἐρωτεύθηκε τήν πρώτη του ἐξαδέλφη, χάριν τῆς όποι-ας ἔκανε δύο ἀπόπειρες αὐτοκτονίας. Τελικά ἤρθε στήν Ἀθήνα και γράφτηκε στό Βαρβάκειο. Εἶχε δάσκαλο τόν σπουδαίο ἑλληνιστή Παναγή Λορεντζᾶτο (πατέρα του συγγραφέα Ζήσιμου Λορεντζᾶτου). Ἐργαζόταν ταυτόχρονα σέ δύο ἐφημερίδες για νά ἀνταπεξέλθει οικονομικά, μία πρωινή και μία ἀπογευματινή κ' ἔτσι, ἄν και πρῶτος μαθητής, ἀναγκάστηκε νά ἐγκαταλείψει τό σχολεῖο λίγους μήνες πρίν πάρει τό ἀπολυτήριο. Ἀντ' αὐτου ἔλαβε ἀπλῶς ἕνα πιστοποιητικό σπουδῶν⁵.

Παρά ταῦτα, ἡ παιδεία του ἦταν τεράστια. Μιλοῦσε μέ εὐχέρεια βουλγάρικα, καταλάβαινε ρώσικα και παλαιοσλαβικά και ἔμαθε ὁνός του γαλλικά και σανσκριτικά, προκειμένου νά διαβάσει τίς Βέδδες από τό πρωτότυπο. Εἶναι χαρακτηριστικό ότι δέν ἐνδιαφέρθηκε νά ἐγγραφεῖ χωρίς ἐξετάσεις στό Πανεπιστήμιο και ἀρνήθηκε πολλές φορές προσφερόμενα πανεπιστημιακά διπλώματα από καθηγητές πού ἐκτιμοῦσαν τήν πνευματική του ἀξία. Εἶχε μία ἀξιόλογη, γαλλική κυρίως, βιβλιοθήκη, ὅπου περιλαμβάνονταν και 300 βιβλία Εὐρωπαϊῶν ἀναρχικῶν, τά όποια ἐπώλησε στήν συνέχεια λόγω οικονομικῶν ἀναγκῶν.

Ἡ ἀναρχική του σκέψη διαμορφώθηκε μέσα από τά ἐπίπονα και συνεχῆ διαβάσματά του: ό Η.Α. ἦταν ἀγνωστικιστής, μηδενιστής, σιρνε-ρικός ἀναρχικός (ό Μάξ Στίρνερ εἶναι ό συγγραφέας του «Ο μοναδικός και τό δικό του») - ό ἀναρχισμός του ἦταν ἐντελῶς προσωπικός. Εἶχε τήν πεποίθηση ότι ἡ συνείδηση δέν κινεῖ τήν Ἰ-

στορία. Πίστευε σ' έναν απόλυτο ιστορικό ντετερμινισμό των πραγμάτων. Αντίθετα με τήν θεωρία ότι η συνείδηση παίζει ρόλο στην διαμόρφωση του γίνεσθαι, ο Η.Α. πίστευε ότι η συνείδηση είναι «κύμβαλο ἀλαλάζον». Συνέπεια αὐτῶν τῶν πεποιθήσεων ἦταν ἡ ἀρχή τῆς ἀπόλυτης ἀνωνυμίας τοῦ δημιουργοῦ, μιά καί τό ἔργο εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα κ' ἀνήκει στόν κόσμον καί ὄχι στόν δημιουργό του. Καί οἱ εὐεργεσίες πρέπει νά γίνονται, σύμφωνα μέ τόν Η.Α., κατὰ τό πρότυπο τῶν Ζωσιμάδων, πού εὐεργετοῦσαν ἀνωνύμως. Ὁ ἴδιος, στήν Ποιητική Ἀνθολογία του πού ἐξέδωσε ἀργότερα, ἤθελε ἀρχικά νά μήν ὑπάρχουν τά ὀνόματα τῶν ἀνθολογημένων ποιητῶν, ἔθεσε ὡς ὄρο στήν Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Πυρσοῦ, στήν ὁποία ἐργάστηκε ὡς ἀρχισυντάκτης, νά μήν ὑπάρχει λήμμα γιά τόν ἴδιο. Ἦθελε τό ἔργο νά ἀποδίδεται στό σύνολο, χωρίς τό ὄνομα τοῦ ἐργάτου, καί ὁ δημιουργός νά εἶναι ὅπως τό φυτό ἢ τό κρύσταλλο ἢ καί ἡ ἴδια ἡ ἀνυπαρξία. «Κι ὁ πῶς συνειδητός μουσικός εἶναι καί παθητικός ἠχολήπτης καί συντονιστής διαχύτων ἀρμονιῶν!» (Ἐνάρθμα, 604). Γι' αὐτό καί οἱ ἐπιδράσεις πού ὁ ἴδιος ἄσκησε ἦταν ἀφανείς καί ἀθέατες.

Φανερή εἶναι, ἀπό αὐτά, ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησαν στόν πνευματικό του κόσμον οἱ Βέδδες. Ὁ ἀναρχισμός του θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς Ἀναρχοβουδισμός. Ἦταν ἄλλωστε ὀπαδός τῆς μή-βίας τοῦ Μαχάτμα Γκάντι, τῆς Satya Graha. Ὅμως, ἡ ἀνυπαρξία, πού ἦταν τό ἰδανικό του, ἦταν παράγωγο τῆς βασικῆς του μελαγχολίας, πού προερχόταν ἀπό τήν ἀπουσία τῆς μάνας κατὰ τήν παιδική του ἡλικία. Ἡ ἀπουσία αὐτή τοῦ εἶχε δημιουργήσει ἕνα αἶσθημα ἀντίθεσης καί ἀπόρριψης τοῦ κόσμου⁶.

Ὁ Η.Α. ἦταν ἐνιστής. Ὅπως ὁ Σπινόζα, δέν πίστευε στήν διάκριση Πλάστου καί Πλάσματος. Ἡ αὐτοδυναμία καί ἡ αὐθυπαρξία τοῦ κόσμου, καί ἡ συνεπαγόμενη ἀθεία, εἶναι βασικά θέση τοῦ Ἡράκλειτου. Γι' αὐτό καί ὁ Η.Α. θεωροῦσε ὅτι δέν χρειάζεται νά ἐρευνᾶ κανεῖς τόν κόσμον, ἀφοῦ ὁ ἴδιος εἶναι μέρος τοῦ κόσμου καί δέν μπορεί νά ἀποχωρισθεῖ καί νά ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπό αὐτόν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ κόσμος, ἄρα ὁ κόσμος εἶναι ἡ συνείδηση. Σέ μία ὁμιλία του μέ τίτλο «Διευθύνει ἢ διευθύνεται ὁ δημοσιογράφος», ἀπάντησε: «Καί διευθύνει καί διευθύνεται».

Τό 1913 παντρεύθηκε τήν Νίκη (Ἑλπινίκη) Ζαμπέλη (1888-1977). Ἦταν γόνος τῆς οἰκογένειας Ζαμπέλη, εὐγενῶν τῆς Λευκάδας. Ἦταν δασκάλα, ἀπόφοιτος ὀκτατάξιου Παρθεναγωγείου

καί Διδασκαλείου Νηπιαγωγῶν. Εἶχε ἐργασθεῖ ὡς δασκάλα ἀπό ἡλικία δεκατεσσάρων ἐτῶν σέ ὄρεινους οἰκισμούς τῆς Ἠπείρου καί τῆς Μακεδονίας, στήν Χειμάρρα, Αὐλώνα, Ἀγίους Σαράντα, Ντουρ-Κρασιά τό 1903-1912, ἐπί Τουρκοκρατίας, μέχρι τοῦς Βαλκανικούς Πολέμους, ὅποτε ἤλθε στήν Ἀθήνα. Οἱ Τοῦρκοι τήν ἀπέλασαν γιά τήν πατριωτική παιδαγωγική της στάση. Συγκρούσθηκε μέ τοῦς Ἀλβανούς ἐθνικιστές καί τόν ἀλβανόφιλο Μητροπολίτη Ἀργυροκάστρου. Μέ τόν Η.Α. παντρεύθηκαν τό 1913 καί ἀπέκτησαν δύο γιούς: τόν Φῶτη (3-3-1914) καί τόν Ρένο (2-3-1924)⁷. Δυναμική καί πρακτική γυναίκα, ὑποστήριξε τόν Η.Α. μέχρι τέλους μέ αὐταπάληση⁸.

Στήν Ἀθήνα, ὁ Η.Α. ἦταν ἀπό τά ἰδρυτικά μέλη τοῦ πρώτου Ἑλληνικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος, στό λεγόμενο «πατάρι» (σοφίτα τῆς πλατείας Κλαυθμῶνος) καί μάλιστα ἦταν ὁ κάτοχος τοῦ κλειδιοῦ τοῦ χώρου, ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ πρῶτοι αὐτοῖ σοσιαλιστές. Στήν πρώτη καί οὐτοπική αὐτή φάση τῆς ἀριστερᾶς, σοσιαλισμός καί ἀναρχία ἦταν συγκεχυμένα. Ὁ Η.Α. ἦταν ἀναρχοσυνδικαλιστής, πίστευε στόν καθάρῳ ἀπολιτικό-ἀντιπολιτευτικό συνδικαλισμό, στήν ἄρνηση τῆς πολιτικοποίησης τῶν συνδικαλιστικῶν φορέων. Ἦταν ἐναντίον τῶν γραφειοκρατῶν ἐργατοπατέρων. Ἔλεγε γιά τοῦς συνδικαλιστικούς ἐκπροσώπους ὅτι «πρέπει νά ἔχουν στά χέρια τους ρόζους καί νά ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν στά χέρια τους ρόζους». Οἱ προβληματισμοί αὐτοῖ θυμίζουν τήν περίφημη θεωρία τοῦ Roberto Michels γιά τήν ἐπαγγελματοποίηση τῶν ἐργατοπατέρων.

Τό διάστημα 1917-1920 πού ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ὀργανωμένες, ἄν καί ἀκόμα μεμονωμένες, δραστηριότητες τοῦ ἑλληνικοῦ ἀριστεροῦ κινήματος, ὁ Η.Α. ὀργάνωσε τήν ἀπεργία τῶν τροχιοδρομικῶν καί σιδηροδρομικῶν ὑπαλλήλων καί συνελήφθη ἀπό τήν Ἀστυνομία. Ἐκρατεῖτο στό γραφεῖο τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἀστυνομίας Ζαμβρακάκη καί τό συγκεντρωμένο ἔξω πλῆθος ἀπαιτοῦσε τήν ἀπελευθέρωσή του. Ὅταν τελικά ἀφέθηκε ἐλεύθερος, ὁ κόσμος ζητωκραύγασε τόν ἀρχηγό τῆς Ἀστυνομίας καί ὁ Η.Α., ἔξαλλος μέ τήν συμπεριφορά τῶν συντρόφων του, παραιτήθηκε ἀπό τό Σοσιαλιστικό Κόμμα καί δέν ἀναμείχθηκε ποτέ πιά ἄμεσα μέ τήν πολιτική. Ἀπεχθάνονταν ἄλλωστε τήν ἐξουσία. «Ἀναμφίβολα», ἔγραψε κάποτε (Σκέψεις τοῦ '43-'44 στά «Τετράμηνα Ἀνοιξῆς - Καλοκαιριοῦ 1978), «δέν εἶναι ἡ Ἐξουσία ὁ σκοπός τῆς Πολιτικῆς,

παρά τό μέσο γιά τήν άσκησή της - κάποτε μά-
λιστα καί φευκτέο».

Ο Η.Α. εργαζόταν ως δημοσιογράφος. Στήν
άρχή δούλευε σέ σωρεία έφημερίδων, μεταξύ τών
όποίων οί «Καιροί» καί τό «Σκρίπ», καθώς καί
τό λαϊκό περιοδικό «Σφαίρα» καί ή «Έσπερι-
νή», όπου καί έγινε αρχισυντάκτης πρό τοῦ
1920. Εἶχε διατελέσει αρχισυντάκτης τοῦ προ-
κομμουνιστικοῦ «Ρίζοσπάστη». Παιρατήθηκε
διότι διαφώνησε μέ τόν εκδότη Πετσόπουλο,
λόγω τῆς υποστήριξης πρός τήν μπολσεβικική ἐ-
πανάσταση. Σέ ὅλα τά έντυπα πού δούλευε, διά-
λεγε καί δημοσίευε ποιήματα. Ἐτσι προετοίμα-
σε τό ὕλικό, μέ τό ὁποῖο 25 χρόνια ἀργότερα ἐ-
ξέδωσε τήν γνωστή ἀνθολογία του. Τό 1920-21
ή ἀντιβενιζελική παράταξη χρηματοδότησε τήν
ἴδρυση μιᾶς εργατικῆς έφημερίδας, προκειμένου
νά ἀντιμετωπίσει τούς βενιζελικούς εργατοπατέ-
ρες πού ἤλεγχαν τά εργατικά σωματεία (ἀπό αὐ-
τούς τούς προ-ἀριστερούς βενιζελικούς προήλθαν
στήν συνέχεια πολλά στελέχη τοῦ Κ.Κ.Ε.). Ἐ-
τσι ἰδρύθηκε ή «Ἄμυνα», μέ αρχισυντάκτη καί
πολιτικό ἀρθρογράφο τόν Η.Α. Ὅμως αὐτός ἐ-
δωσε ἀναρχοσυνδικαλιστική κατεύθυνση στήν ἐ-
φημερίδα καί δημοσίευσε βασικά ἀναρχικά κείμε-
να. Ὁ σκοπός τών χρηματοδοτῶν ἦταν νά χτυ-
πηθεῖ ὁ βενιζελικός συνδικαλισμός, ἀλλά ὁ Η.Α.
τό ἐκμεταλλεύτηκε γιά νά περάσει τήν δική του
γραμμή. Τό τελικό ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ Η.Α. νά
καταστῆ στόχος τόσο τών βενιζελικῶν ὅσο καί
τῶν ἀντιβενιζελικῶν συνδικαλιστικῶν παρατάξε-
ων, ὅπως καί τοῦ Κ.Κ.Ε. στήν συνέχεια.

Τήν περίοδο 1922-26, μετά τήν «Ἄμυνα»,
ἀνέλαβε αρχισυντάκτης στήν «Πολιτεία» τοῦ Θ.
Νικολοῦδη, ή ὁποία εἶχε ἀνεξάρτητες τάσεις (ὁ
Νικολοῦδης ἀργότερα έγινε ὑπουργός τοῦ Με-
ταξᾶ). Ἐκεῖ ὁ Η.Α. δημοσίευσε πολιτικά κείμε-
να, μεταφράσεις, λογοτεχνία καί υποστήριξε τόν
Φῶτο Πολίτη καί ἄλλους πρωτοπόρους δημιουρ-
γούς.

Τό 1926 τόν προσέλαβε ή Μεγάλη Ἐγκυ-
κλοπαίδεια τοῦ Πυρσοῦ ως διευθυντή σύνταξης.
Ἡ Ἐγκυκλοπαίδεια εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπό κάποιον δι-
κηγόρο Δραχνάκη καί εἶχε ἐξαγορασθεῖ ἀπό τόν
πάμπλουτο Παισανία Μακρῆ, ὁ ὁποῖος δημιούρ-
γησε ἕνα ἐπιστημονικό συμβούλιο μέ ἐπικεφαλῆς
τόν στρατηγό Βίκτωρα Δούσμανη, τόν ἐπιτελάρ-
χη τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων. Ὁ Η.Α. ἐργά-
σθηκε στήν ἀρχή ως ὑπεύθυνος ὕλης, ἀλλά στήν
συνέχεια ὁ Δούσμανης τόν πρότεινε ως γενικό
γραμματέα σύνταξης (ἀπό τά μέσα τοῦ 2ου τό-
μου). Ἀπό τήν θέση αὐτή ἐπέβαλε ἐνιαία θεω-

ρητική ὁρολογία. Ἡ Ἐγκυκλοπαίδεια ὁλοκλη-
ρώθηκε τό 1934. Στόν τελευταῖο τόμο, τό τε-
λευταῖο λήμμα ἀφοροῦσε τήν Ἐγκυκλοπαίδεια
καί συνεγράφη ἀνυπόγραφο ἀπό τόν Η.Α. Στό
ἄρθρο αὐτό, πού ἐκφράζει τήν κατασταλαγμένη
ὠριμότητα τοῦ Η.Α., ὁ ἀνώνυμος συντάκτης
γράφει ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ὅλες οἱ πνευματι-
κές δυνάμεις τοῦ τόπου. Γράφει ἐπίσης ὅτι ὁ
Παισανίας Μακρῆς ἔχασε τεράστια ποσά.
(Πράγματι, ὁ Μακρῆς εἶχε ὑπερσύγχρονες ἐγκα-
ταστάσεις στόν Βοτανικό καί εἶχε σταθερό ἐπι-
τελεῖο 20-25 ἀτόμων, πέραν τῶν 30 περίπου ἐ-
ξωτερικῶν συνεργατῶν).

Ἀνάμεσα στούς μόνιμους συνεργάτες συγκα-
ταλέγονταν ὁ τότε τροτσικιστής (καί μετέπειτα
ὑπουργός τῆς 21ης Ἀπριλίου) Θ. Παπακων-
σταντίνου, ὁ Δ. Δημάρατος, ὁ Κ. Δημαρᾶς, ὁ Γ.
Ζευγόλης, κ.ἄ. πού στήν συνέχεια διέπρεψαν
στήν δημοσιογραφία. Ἐξωτερικοί συνεργάτες ἦ-
ταν ὅλοι οἱ ἀποτελοῦντες τήν «ἀφρόκρεμα» τῆς
ἐλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Μεσοπολέμου,
ὅπως ὁ Π. Κανελλόπουλος, ὁ Τ. Ἄγρας, ὁ Ι.Μ.
Παναγιωτόπουλος, ὁ Ν. Λαπαθιώτης, ὁ Κ. Βάρ-
ναλης, ὁ Ι. Συκουτρῆς κ.ἄ.

Ἡ προσήλωση τοῦ Η.Α. στήν ἀξιολογική
οὐδετερότητα ἦταν ἀκραία. Τό ἄρθρο π.χ. περί
φασισμού γράφτηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν Μουσολίνι.
Ἄλλά καί ή ἀξιοκρατία του ἦταν παραδειγματι-
κή (ὁ μαρξιστής Θ. Παπακωνσταντίνου, πού εἶ-
χε ἀπολυθεῖ ἀπό τό Πανεπιστήμιο γιά δύο χρό-
νια, προσελήφθη στήν Ἐγκυκλοπαίδεια κατόπιν
μεσολάβησης τοῦ συντηρητικοῦ καθηγητοῦ Βο-
ρέα, λόγω τῆς ἀξίας του).

Ἡ ὅλη Ἐγκυκλοπαίδεια ἦταν ἕνα ἀντικει-
μενικό ἔργο ἐναντι μιᾶς ἀστικῆς τάξης πού (τό-
τε) διάβαζε. Ἦταν γραμμένη μέ ἐλεύθερο τρόπο
καί ἀνάμεσα στίς γραμμές της μποροῦσε κανείς
νά διαβλέψει καί κάποιες ἐπαναστατικές ἤ καί ἀ-
ναρχικές τάσεις, πού πάντως δέν ἀλλοίωσαν τήν
βασική γραμμή τῆς ἀντικειμενικότητας. Ὁ
Η.Α. ἐργάσθηκε στόν Πυρσό ως τό τέλος (24ος
τόμος). Ἄλλά ή παρουσία του γίνεται αἰσθητή
ἀπό τόν 6ο τόμο, διότι μέχρι τότε δημοσιεύονταν
ἄρθρα πού εἶχε παραγγεῖλει καί πληρώσει ή προ-
ηγούμενη ἰδιοκτησία. Στήν Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ
Πυρσοῦ γράφτηκαν ἄρθρα ἀξιοσημείωτα. Ἰδίως
περί Ἀρχαίας Ἑλλάδας, δημοσιεύθηκαν κείμενα
διεθνῶς σημαντικά. Ὁ τόμος ΕΛΛΑΣ (1934) ἀ-
ποτελεῖ πρότυπο τόμου⁹.

Στά τέλη τοῦ 1934, ὁ Κωστής Μπασιτιάς,
πληθωρικός κοσμοπολίτης διανοούμενος καί φι-
λότεχνος, ἐξέδωσε τήν «Ἠχώ τῆς Ἑλλάδος».

Κατά σύμπτωση, τό πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε τήν ἡμέρα τοῦ κινήματος τοῦ 1935 καί στό ἐξώφυλλο, κατά δεύτερη καί τρομερή σύμπτωση, εἶχε ἓνα βέλος μέ ἀφετηρία τήν Θεσσαλονίκη καί κατεύθυνση τήν Ἀθήνα (δηλαδή, ὅπως ἀκριβῶς ἦταν τό σχέδιο τοῦ μεγάλου βενιζελικοῦ κινήματος). Ὁ Μπασιτιάς, μαζί μέ τόν δεύτερο χρηματοδότη τῆς ἐφημερίδας, τόν Νταϊφᾶ, ἐγκατέστησαν τεράστιο ταχυπαιστήριο σέ κεντρικό κτίριο τῆς ὁδοῦ Ζήνωνος καί ἡ κυκλοφορία τῆς «Ἡχοῦς» ἦταν μεγάλη (ξεκίνησε μέ 45.000 φύλλα καί σταθεροποιήθηκε στά 35.000, τήν στιγμή πού κανονική κυκλοφορία θεωροῦντο τά 7.000-8.000 φύλλα). Ἐκεῖ ὁ Η.Α. δημοσίευσε διάφορα κείμενα, ὅπως τά «Ἀπομνημονεύματα ἐνός τρομοκράτη» τοῦ Σαβίνκωφ, καί ἐξέδωσε κίτρινα βιβλιαράκια μικροῦ σχήματος μέ ξένη λογοτεχνία (Μωρουά, Ντοστογιέφσκυ, Ζίντ, φιλανδικά διηγήματα κ.ἄ.).

Ἀπό τήν 1η Μαρτίου 1935 ὡς τήν 1η Αὐγούστου, ὁ Η.Α. δημοσίευσε πολιτικά ἄρθρα, στά ὁποῖα προέβλεψε μέ ἀκρίβεια τίς ἐνέργειες τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ ἕως τήν κήρυξη τῆς δικτατορίας του. Μέ τόν Μεταξᾶ γνωρίζονταν καλά, διότι εἶχαν κοινό παρονομαστή τόν στρατηγό Δούσημανη, τόν στρατιωτικό κήνσορα τοῦ Μεταξᾶ. Ὅπως ἀναφέραμε, ὁ Δούσημανης ἦταν αὐτός πού προώθησε τόν Η.Α. στήν Ἐγκυκλοπαίδεια, ἐκτιμῶντας τήν ἀξία του. Σέ ὀρισμένες θέσεις τοῦ Μεταξᾶ, πέραν τῶν στρατιωτικο-πολιτικῶν του, ὅπως π.χ. στίς ἀποφάσεις του ὑπέρ τῆς δημοτικῆς, ὑπάρχει ἐπίδραση τοῦ Ἀποστολίδη.

Στήν ἀρθρογραφία του στήν «Ἡχώ τῆς Ἑλλάδος», ὁ Η.Α. ἐξέφρασε ἀπόψεις ἐντελῶς ἀνεξάρτητες ἀπό τούς δύο μονομάχους, τόν Βενιζελισμό καί τόν Ἀντιβενιζελισμό, καταγγέλλοντας καί τούς δύο ὡς ἐξίσου ὑπαίτιους γιά τό ἑλληνικό πρόβλημα. Στίς 19.5.1935, δύο μῆνες μετά τό μεγάλο βενιζελικό κίνημα, γράφει ὅτι οἱ δύο πολιτικοί κόσμοι εἶναι «οἱ μόνοι πού ὠφελήθησαν ἐκ τοῦ Κινήματος, καί ὠφελήθησαν περίπου ἐξίσου». Ὁ Η.Α. θεωρεῖ ὅτι οἱ δύο μεγάλες πολιτικές παρατάξεις ἀποτελοῦν τίς δύο ὄψεις ἐνός καί τοῦ αὐτοῦ νομίσματος, χαρακτηρίζονται ἐξίσου ἀπό πολιτική νοθεία καί κενότητα, καί φροντίζουν μόνον περί τοῦ πῶς θά κερδίσουν «καί ἀπό τά ἱερά καί ἀπό τά ὄσια», ἀπό τόν στρατό, ἀπό τήν δημόσια διοίκηση, τήν Ἐκκλησία. «Βορά εἰς τό κόμμα οἱ πρόσφυγες, βορά καί οἱ λόγιοι καί ὁ κόσμος ὅλος τῆς δουλειᾶς καί τῆς προκοπῆς καί τῆς κάποιος κάποτε ἐλπίδος εἰς αὐτόν τόν τόπον! Καί εἰς τό Κίνημα ἔπειτα, καί εἰς

τό Ἀντικίνημα ὕστερα, εἶδε τούς ἰδίους ἀνθρώπους, μέ τά ἴδια μυαλά, τήν ἴδιαν κουφόνοιαν, τήν ἴδιαν ὕστεριαν, ἀλληλεγγύους κατά βάθος, ἀλληλοεκτιμώμενους καί ἀλληλοὑπονομευόμενους συγχρόνως, ποσῶς δέ μή δυσκολευομένους νά ἀναιροῦν σήμερον τά ὅσα ἀκριβῶς ἔλεγον χθές καί νά ρίπτουν νέον ἔλαιον εἰς τήν πυράν, ἀπό τήν ὁποῖαν καίεται τόσα χρόνια ἡ χώρα, χάριν ψήφων δέκα». Ὁ Η.Α. πιστεύει ὅτι ἡ νέα γενιά, ἡ δικιά του γενιά, ἔχει ἀγανακτήσει μέ «τά καμώματα τῆς γενιᾶς τῶν γονέων των», ἀπόδειξε ἡ μή ἀνανέωση τοῦ στελεχιακοῦ δυναμικοῦ τῶν δύο μεγάλων παρατάξεων, οἱ ὁποῖες πλέον «ῥῶζουν πτωμαίνης, αὐταί καί αἱ παραφυάδες αὐτῶν, πού συνεσάπισαν καί ἐκ γενετῆς καί ἐκ γειτνιασεως πρὶν ἢ ἀνδρωθοῦν». Καί προτείνει ἡ ἄρνηση αὐτῆ τῆς νέας γενιᾶς νά λάβει θετική πλέον μορφή καί νά γίνῃ θέση, ἀφοῦ ὁ παλαιός πολιτικός κόσμος ἐξακολουθεῖ νά κυριαρχεῖ ἀπό κεκτημένη ταχύτητα καί μόνον.

Ἦταν ἡ ἐποχή πού, ἐν μέσῳ κινήματων καί ἀντικινήματων, ὑπῆρχαν ἀνθρώποι πού πίστευαν ὅτι μία ἀνεξάρτητη φωνή θά μπορούσε νά ἔχει ἀπήχηση. Παρόμοια ψευδαίσθηση ἔτρεφε τήν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχή καί ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, πού ἱδρυσε τό Ἐθνικόν Ἐνωτικόν Κόμμα, καταγγέλοντας τά «κοράκια τοῦ Διχασμοῦ». Οἱ φωνές αὐτές, ἡ κάθε μία βέβαια μέ τό δικό της περιεχόμενο, χάθηκαν ἀνάμεσα σέ φασισμούς καί κομμουνισμούς, δικτατορίες, κατοχές καί ἐμφυλίους πολέμους. Καί ἡ ἀθλιότητα κέρδισε χρόνο, μέχρι νά μπορέσει νά ἐδραιωθεῖ ὡς μόνιμη κατάσταση, αὐτο-ἀναπαραγόμενη εἰς τό διηνεκές, μέχρι σήμερα, ἀπορροφῶντας ἢ περιθωριοποιῶντας τούς ἀνεξάρτητους ἐπικριτές τῆς (ὁ Π. Κανελλόπουλος ἀνήκει στήν πρώτη κατηγορία, ὁ Η.Α. στήν δεύτερη).

Τήν ἐποχή ἐκεῖνη ἀνέβαινε τό ἄστρο τοῦ Μεταξᾶ. Ὁ ὑποψήφιος δικτάτωρ, μετά τό μοιραῖο λάθος τῶν βενιζελικῶν νά ἐπιχειρήσουν τό κίνημα τῆς 1ης Μαρτίου 1935, πρόλαβε νά θέσει πρῶτο τό ζήτημα τῆς Παλινόρθωσης τῆς ἐκπρωτῆς δυναστείας τῶν Γλυξμπουργκ. Ὁ Γεώργιος Β΄, πράγματι, τόν προώθησε μέχρι τήν πρωθυπουργία καί ὁ πολιτικός κόσμος, σέ μία αὐτοκτονική ἐνέργεια, τόν περιέβαλε μέ κοινοβουλευτική ψῆφο ἐμπιστοσύνης. Ὁ Μεταξᾶς ὁμως δέν σκόπευε νά παραμείνῃ δέσμιος τῶν κομμάτων. Τρεῖς μῆνες μετά τήν πρωθυπουργοποίησή του κήρυξε, μέ τήν συγκατάθεση τοῦ βασιλιά, τήν Δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου καί κυβέρνησε τήν Ἑλλάδα μέ πυγμή, πάγο καί ρετσί-

νόλαδο για σχεδόν πέντε χρόνια. Ὁ Η.Α. εἶχε προβλέψει ἀπό τό 1935 τά σχέδια τοῦ στρατηγού. Γνώριζε τόν Μεταξᾶ ἀπό παλιά, μέσω τοῦ κοινού τους φίλου Δούσμανη, συνεργάτη τοῦ Μεταξᾶ στό Ἐπιτελεῖο τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων καί τοῦ Η.Α. στήν Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Πυρσοῦ. Σέ ἓνα κείμενό του¹⁰, ὁ γιός του Ρένος, θυμᾶται ὅτι ὁ Η.Α. ἔκανε στενή παρέα μέ τόν Μεταξᾶ, ἐπί μία δεκαετία, πρίν τήν μεταξική δικτατορία, καί βλέπονταν δύο καί τρεῖς φορές τήν ἐβδομάδα. Ἀπό τό 1935 ὁ Η.Α. διέκοψε κάθε ἐπαφή μέ τόν Μεταξᾶ, καταγγέλλοντας τίς κρυφές του προθέσεις. Ὅταν ὁ Μεταξᾶς ἔγινε δικτάτορας ἔδωσε ρητή ἐντολή στόν ὑφυπουργό Ἀσφαλείας, τόν περιβόητο Μανιαδάκη, νά μήν ἐνοχληθεῖ ὁ Η.Α. Ἄλλωστε, ὁ Ρένος Ἀποστολίδης, δέν γράφτηκε στήν νεολαία τοῦ Μεταξᾶ, τήν Ε.Ο.Ν., χωρίς νά ὑποστῆ καμμία συνέπεια. Ἀλλά αὐτά δέν πτοῦσαν τόν ἀντιμεταξικό Η.Α.

Ὁ Ρένος Ἀποστολίδης γράφει στό κείμενο πού προαναφέραμε, ὅπως καί σέ ἄλλο¹¹, ὅτι ὁ Η.Α. ἄθελά του βοήθησε τόν Μεταξᾶ νά ἀποκτήσει μεγαλύτερη αὐτοσυνειδησία καί ἰδεολογική συγκρότηση. Ὅχι μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ Η.Α. ἄσκησε ἰδεολογική ἐπιρροή στόν Μεταξᾶ πρός μία συγκεκριμένη κατεύθυνση, ἀλλά διότι τοῦ ἔδωσε βασικά πνευματικά ἐφόδια μεθόδων σκέψης καί διαστάσεις τῶν πραγμάτων, πού προηγουμένως ὁ Μεταξᾶς δέν διέθετε. Τόν ἐκπαίδευσε δηλαδή μέ τήν σωκρατική μαιευτική μέθοδό του, πού χρησιμοποιοῦσε γιά νά ἀνοίξει τήν σκέψη τῶν ἀνθρώπων πρός νέους ὀρίζοντες, χωρίς ὅμως νά θέλει νά τοῦς ἐπηρεάσει συγκεκριμένα πρός κάποιες κατευθύνσεις.

Γι' αὐτό καί τό '35, συνειδητοποιῶντας πώς ὁ δρόμος ἀνοίγε πιά γιά τήν πραγματοποίηση τῶν δικτατορικῶν φιλοδοξιῶν τοῦ Μεταξᾶ, ὑπαγόρευε τά βράδουα «μέ λύσσα, μά καί μέ δάκρυα συχνά» στήν γυναῖκα του ἄρθρα πού προειδοποιοῦσαν «πώς δικτατορία ἐτοιμάζεται, πώς ὁ Τόπος θά μετανοήσει, πικρά θά μετανοήσει, πώς θ' ἀργήσει πολύ νά ξαναφυτρώσει ἐδῶ χορτάρι... κι ἤξερα πώς τά δάκρυα δέν ἦταν μόνο γι' αὐτό πού ἐπερχόταν ἀκατάσχετο κατά τῆς προσχηματικῆς ἔστω ἐλευθερίας αὐτοῦ τοῦ ἔρμου τόπου, ἀλλά καί γιατί αὐτός πού χάλκευε τήν κατάλυσή της (καί γνώριζε ὁ πατέρας μου ἐξ ἰδίων πόσο τρομερά καί ὑπολογισμένα τή χάλκευε ὁ ἐκδικητής) ἦταν στενός του φίλος (καί ἔκτοτε δέν τόν ξανάδε)»¹².

Ὁ Η.Α. θεωροῦσε ὅτι ὁ Μεταξᾶς κατέφυγε

στόν φιλομοναρχισμό, διότι τό ἀπροκάλυπτα ἀντικοινοβουλευτικό καί δικτατορικό του κήρυγμα δέν εὑρίσκε ἀπήχηση. Ἄλλωστε, κατά τόν Η.Α., ὁ Μεταξᾶς δέν θά μπορούσε νά ἐπιβάλλει τήν δικτατορία του παρά μόνον μέ τήν ἐπικουρία τοῦ βασιλιά: «... δέν θά εὔρη ἐν ἑαυτῷ τά ζώπυρα πρός τοῦτο, διότι ἀπλούστατα δέν τά ἔχει, καί τίποτε περισσότερο δέν ἀποδεικνύει, καθ' ἡμᾶς, τοῦτο, ἀπό τό γεγονός τῆς ἀπέλπιδος προσφυγῆς του εἰς τήν διεσυρμένην ἀλουργίδα μιᾶς δυναστείας. Τό θέαμα ἀνθρώπου, ἀξιούντος νά δικτατορεύσῃ καί αἰσθανομένου τήν ἀνάγκην νά ἀρυσθῇ δυνάμεις ἀπό τά πλέον θολά κατάλοιπα τῆς ψηφοφορικῆς καί κοιμματικῆς ἀγέλης, διά τῆς βεβιασμένης καί ματαίας ἐπαναβίωσης ἐνός τύπου πρό πολλοῦ καί εἰς τόν Τόπον μας ὑπερβλήθεντος καί μόνον ζητήματα ὀγκηρά καί δυσαντιμετώπιστα προωρισμένου νά δημιουργήσῃ - τό θέαμα, λέγομεν, αὐτό εἶναι ἰκανόν νά πείσῃ πάντα ὅτι ὁ ἀνθρωπος στόφραν δικτάτορας μίαν φορᾶν δέν ἔχει»¹³.

Ἡ προσκόλλησις τοῦ Μεταξᾶ στόν Γεώργιο δείχνει ὅτι ὁ στρατηγός δέν εἶναι φτιαγμένος ἀπό τήν πάστα τῶν πραγματικῶν μεσοπολεμικῶν δικτατόρων ὅπως ὁ Χίτλερ καί ὁ Μουσολίνι, ἀφοῦ αὐτοί ἐξουδετέρωσαν τοῦς βασιλεῖς τῶν χωρῶν τους, διότι «ὁ ἔχων πραγματικὴν ὑφὴν δικτάτορος μάλιστα τοῦτο ἐννοεῖ: ὅτι εἶναι μόναρχος»¹⁴. Ὁ Η.Α. θλίβεται «διά τήν τελευταίαν ἐμφάνισιν ἀνδρός τῆς πολυμεροῦς ἀξίας καί νοημοσύνης τοῦ κ. Ι. Μεταξᾶ»¹⁵ πού ἀποτελεῖ «διάψευσιν τόσον οἰκτράν». Καταγγέλλει¹⁶, τήν ἡμέραν τῶν ἐκλογῶν τοῦ Ἰουνίου 1935, τήν προσπάθεια ἐπιβολῆς τῆς Δικτατορίας μέσω τῆς Μοναρχίας. Θεωρεῖ ὅτι «οἱ δῆθεν βασιλόφρονες ἔρριξαν τό δόλωμα τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς Βασιλείας, εἰς τήν ὁποῖαν περισσότερο ἀπό ὅλους δέν πιστεύουν — ὄχι διότι πιστεύουν εἰς τήν Δημοκρατίαν ἢ εἰς ἄλλο τι, ἀλλά διότι δέν πιστεύουν εἰς τίποτε — εἰς τήν ἐπαναφορᾶν τοῦ Γεωργίου, πρός τόν ὁποῖον, ὑπέρ πάντας εἰς τόν Τόπον αὐτόν τρέφουν ἐσχάτην ἀνυποληψίαν καί τόν ὁποῖον, ἀκριβῶς δι' αὐτό, θά φέρουν τήν ἐπομένην καί μονομεροῦς, ἔστω, ἐκλογικῆς τῶν ἐπιτυχίας, διά νά ἔχουν ἀχύρινον Βασιλέα, ἀχύρινοι αὐτοί δικτάτορες, καί ὄχι ἓναν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας ὁ ὁποῖος, μέ τό λαϊκόν κύρος του, καί ὅταν ἀκόμη εἶναι ραμολιμέντο, ὑπάρχει φόβος νά τοῦς εἰπῇ κάποτε καί κάποιος ὄχι»¹⁷. Στό ἴδιο ἄρθρο του προβλέπει ὅτι «δέν πρόκειται νά ἀποκατασταθῇ μία Βασιλεία, ἀλλά νά ἐγκατασταθῇ μία φοβερὴ τυραννία... Θά σαρωθοῦν ἐν τῷ ἅμα πᾶσαι αἱ ἀν-

θρώπιναι, πᾶσαι αἱ συνταγματικαί μας ἐλευθερίαι καί θά πνιγῆ εἰς τό αἷμα κάθε φωνή διαμαρτυρίας καί κάθε ἐκδήλωσις ἐλευθέρας συνειδήσεως... παλινόρθωσις τῆς Βασιλείας Γεωργίου τοῦ Β΄ διά χειρός τοῦ καλυπτομένου ὀπισθεν ὀψίμου βασιλοφροσύνης θιάσου δικτατόρων, σημαίνει ὅ,τι χειρότερον οἱ χειρότεροι τῶν ἐχθρῶν μας θά ἡδύναντο νά μᾶς καταρασθοῦν».

Οἱ ἐξελίξεις φυσικά τόν δικαίωσαν. Ἡ παλινόρθωση τοῦ Γεωργίου ὁδήγησε νομοτελειακά στήν δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, πού σήμαινε τό τέλος τῆς δημοσιογραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Η.Α. Ἐν τῷ μεταξύ, ὁ ἴδιος πρόλαβε νά τυπώσει καί μερικές ἄλλες πολιτικές του σκέψεις στήν «Ἠχώ τῆς Ἑλλάδος» ἀπ' ὅπου φαίνεται ἡ βασική ἀναρχική του θεώρηση τῆς ζωῆς, ἀλλά καί τό στοιχειῶδες πολιτικό του πρόγραμμα, πρωτότυπο καί ἀντίθετο ἀπό ὅλα τά ἄλλα.

Ὁ Η.Α. θεωρεῖ ὅτι τό ζήτημα τῶν θεσμῶν εἶναι παραπλανητικό, κι ὅταν τό πολιτικό ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται σέ αὐτούς γίνεται γιά νά παραπλανηθῆ ἡ μᾶζα καί νά καλυφθοῦν «καί πλέον ἀφόρηται δεσποτεῖαι καί αἱ πλέον ἀνερμάτιστοι καί ἀχαλίωτοι ὀχλαγωγίαι». Ὁ Η.Α. ἀπεναντίας πιστεύει ὅτι σημασία ἔχει ἡ ποιότητα τοῦ ἀνθρώπινου ὕλικου τῆς πολιτικῆς¹⁸. Ὁ λαός παρασύρεται εὐκολά ἀπό «τά φερσίματα τῶν πολιτικῶν μας πιθήκων»¹⁹. Ἡ πολιτική ἰδιοτέλεια, γράφει ὁ Η.Α., γνωρίζει νά κρύβεται πίσω καί ἀπό βασιλεῖες καί ἀπό δημοκρατίες. «...ἦτο τόσον βασιλοφροσύνη ἐκεῖνος ὁ κωνσταντινισμός, ὅσον ἦτο δημοκρατικότης ἡ κοιβουλευτική δικτατορία τοῦ μετά τό 1915 Βενιζέλου»²⁰. Ἐνῶ ἡ κοινή γνώμη ἀντιλαμβάνεται τήν ἀληθινή βασιλεία ὡς «ἀληθινά κάτι τό μέγα καί τό σεβαστόν ... μέσα ἀπό ἕνα πλαίσιον ἀναμνηστικόν λατρείας καί αἰγλης αἰώνων», καί τήν δημοκρατία ὡς ἕνα Κράτος τοῦ Δήμου «ιδανικόν καί πεντακάθαρον, ὅπως τό ὠραματίσθη ἕνας Βολιβάρ, ἕνας Γαριβάλδης, ἕνας Γαμβέττας», καί ὅτι «πρίν βάλῃ εἰς τό στόμα του τήν λέξιν Ἐλευθερία, ἐπλύθη καί ἐκοινώνησε, καί εἶναι ἔτοιμος νά κάψῃ τήν δεξιάν του ὅπως ὁ Σκαιόλας καί ἐν ἀνάγκῃ νά ἀναφλεγῆ ὡς λαμπάς ὁ ἴδιος, διά νά φωτίσῃ τόν δύσκολον δρόμον τῆς»²¹.

Ἀντιθέτως, οἱ πολιτικοί θολώνουν τά νερά γιά νά μήν φαίνεται τό οὐσιώδες, πού εἶναι ἡ ἄλωση τῆς ἐξουσίας ἢ ἡ διατήρησή τῆς μέ ὅποιοδήποτε δημεγεργτικό σύνθημα. Ὁ μοναχικός παρατηρητής, ἐκτός ἀπό τόν συνεχῆ ἀγῶνα νά καταικήσῃ τήν ἀηδία πού νιώθει γιά ὅσα βλέπει καί ἀκούει καθημερινῶς γύρω του, εἶναι ὑποχρε-

ωμένος νά ἀντιμετωπίσει καί αὐτό τό θόλωμα τῶν νερῶν²². Ὁ λαός, πού τό μόνο πού ἐπιθυμεῖ εἶναι ἡ ὁμαλότητα²³, μόνον καταστροφές ἔπαθε ἀπό τούς ἀδελφοκτόνους ἀγῶνες τῶν πολιτικῶν. Σκοπός τῶν τελευταίων εἶναι «ἡ ἀναστρουγγοποίηση τῶν κομματικῶν ὀργανισμῶν καί ἡ ἐπαγωγή τῆς ψηφοφορικῆς ἀγέλης ὑπό τούς αὐτούς ἀρχιτσελιγγάδες τῆς εἰκοσαετοῦς φαγωμάρας καί ἀνεπροκοπιᾶς». Καί οἱ ἀπλοῖ ἀνθρωποὶ ἄγονται «εἰς τό φρικτό δίλημμα νά ἐκλέξουν καί πάλιν — διά ποσοστήν φοράν; — μεταξύ δύο κακῶν τό μῆ χειρόν»²⁴.

Ἡ μᾶζα, συσκοτισμένη ἀφοῦ οἱ ταγοί τῆς εἶχαν κάθε συμφέρον νά τήν συσκοτίσουν, πλανήθηκε χωρίς πυξίδα, δέν βρῆκε κανέναν προορισμό μόνῃ τῆς καί ἐπέστρεψε «κατατσακισμένη, ἐλεινῆ, εἰς τήν παλαιάν καί γνώριμον στάνην»²⁵. Κι ἔτσι, καί πάλι «ἡ πολιτική μας ζωὴ ἐξακολουθεῖ νά διέπεται ἀπό πεπαλαιωμένα σκληρόβρωτα καί γέμοντα πάσης ἀκαθαρσίας καί ἀνομίας κομματικά συγκροτήματα»²⁶. Ἀλλά περισσότερο εὐθύνεται ἡ ἡγεσία: «τί ἐξαίσια τύχη», λέει γιά τόν λαό. «Τί ἀνάξιο πλάσται οἱ πολιτικοί»²⁷.

Ὁ Η.Α. θεωρεῖ ἀδύνατον νά συνεννοηθῆ μέ τόν μέσο κομματικό ψηφοφόρο. Ἀντιθέτως πιστεύει ὅτι θά μπορούσε νά ἀνοίξει διάλογο μέ τούς ὑπόλοιπους, τούς ἀνεξάρτητους, ὄχι γιά νά τούς ἐπηρεάσει πρὸς μία ὀρισμένη κατεύθυνση ἀλλά γιά νά τούς βοηθήσει νά διαμορφώσουν τήν δικιά τους γνώμη, ἢ γιά νά τούς τονώσει αὐτήν πού ἔχουν ἤδη μόνον τους διαμορφώσει²⁸. Πῶς βλέπει ὁ Η.Α. τό χρέος τοῦ ἀνεξάρτητου καί ἀνιδιοτελοῦς στοχαστή; «Τό χρέος μας εἶναι σαφές. Ἄς τό ἐκπληρώσωμεν σάν ἄνδρες καί ἄς ἀδιαφορήσωμεν ἐάν θά εἴμεθα οἱ νικηταί ἢ οἱ ἡττημένοι, ἂν θά μᾶς δικαιώσουν ἢ ὄχι τά πράγματα»²⁹. Θεωρεῖ ὅτι κανένας σκοπός δέν ἐξαγνίζει κανένα μέσο καί ὅτι, ἀντιθέτως, μόνον τά μέσα ἀποτελοῦν ἀσφαλῆ κριτήρια τῶν σκοπῶν³⁰. Ἡ προσωπική στάση κάθε ὑποψήφιου Μεσσία ἀποτελεῖ ἀδιάψευστο τεκμήριο πειστικότητος τῶν λόγων του³¹.

Ἡ μεγαλύτερη ἀντίσταση στήν ἀλλαγὴ τῶν πραγμάτων, πιστεύει ὁ Η.Α., θά προέλθῃ ὄχι ἀπό τούς εἰλικρινεῖς πιστούς τῶν κομμάτων, ἀλλά ἀπό αὐτούς πού ἐμφανίζονται ὡς ὀπαδοὶ μιᾶς παρατάξεως, ὑποκρύπτοντας τά δικά τους ἄνομα συμφέροντα³².

Ἄρνεῖται νά προδιαγράψῃ μία «θέση» του: «Τό αἴτημα τῆς ἐκ τῶν προτέρων ἀπολύτου ὁμογνωμίας εἶναι ἐν ἀπό τά πλέον νοσηρὰ συμ-

πτώματα τῆς πολυμόρφου κρίσεως... Τό πόσον εἶναι ἀφύσικον καί μή ἀνθρώπινον τό αἶτημα αὐτό, δέν ἔχομεν παρά νά προσέξωμεν γύρω μας... καί θά εἶδωμεν, παντοῦ καί πάντοτε, εἰς τήν καθημερινήν, τήν οἰκογενειακήν, τήν κοινωνικήν ζωήν, ὡς τυπικόν σχεδόν γνώρισμα βαθυτέρας ἀκριβῶς σχέσεως, συγγενείας, ἐνότητος, τήν πλεονόξεια, τήν ἀκροτάτην πολλακίς καί εἰς πολλά ἀντιγνωμίαν...». Ἡ ὁμοδοξία ἀποτελεῖ ξερό καί ἄψυχο τύπο, «χρήσιμον γιά τήν παραπλάνησιν καί ἀποκέντρωσιν ἀνθρωπίνων κοπαδιῶν, ἀλλ' ὄχι δι' ἀνθρώπους»³³. Τό δέ ἀρχηγικό μεσσιανισμό θεωρεῖ «ἐπιβίωμα πρωτογόνου κοπαδισμοῦ»³⁴. Ἡ ἐπιβολή τῶν ἀρχηγῶν γίνεται ὄχι μέσῳ τῆς ἀξίας τους, ἀκόμη κι ἂν διαθέτουν τέτοια, ἀλλά μέ κατώτερα μέσα³⁵. Ὁ Η.Α. ἐκτιμᾷ ὅτι οἱ λαοί τείνουν νά χαρακτηρισθοῦν ἀπό τούς πατερναλισμούς αὐτούς³⁶, διότι διεθνῶς ὑπάρχει ἡ τάση ὑποχώρησης τῆς «ἐξομοιώσεως» καί προόδου τῆς «διαφορίσεως»³⁷. Ὁ Η.Α. πιστεύει ὅτι ὅσο λιγώτεροι εἶναι οἱ πρωταγωνιστές τῆς μεγάλης ἀλλαγῆς, τόσο καλύτερα, διότι «δέν ἐμπιστευόμεθα παρά εἰς τόν ἑαυτόν μας καί τούς ἀποδεδειγμένους ὁμόφρονες, λιγιστοί μέ λιγιστούς, κατά συντροφίεσ καί κατά κύκλους, ὅπου ἡ ἀντιγνωμία δέν χαλαρώνει, ἀλλά συσφίγγει ἔτι μᾶλλον τούς δεσμούς καί ἐπιτρέπει τόν πλέον ἐξασφαλισμένον καί τίμιον αὐτοέλεγχον ἐν ὄψει τοῦ ὑψηλοῦ σκοποῦ»³⁸. Προβλέπει ὅτι οἱ φαυλοκράτες μοιραῖα «θά πέσουν. Καί θά πέσουν ἀσχημα!»³⁹. Καί ἀντιτάσσει τά συγκριτικά πλεονεκτήματα τῆς νέας γενιάς: «Ἡμεῖς δέ καί ἔχομεν: τά νιάτα μας καί τήν καρδιά μας! Ἄλλ' ἔχομεν καί κάτι ἄλλο: ἔχομεν τήν ἠθικήν, πού δέν τήν ἔχουν, ἔχομεν τήν ἀγνότητα, πού δέν μποροῦν αὐτοί νά τήν ἀτενίσουν, ἔχομεν τήν ἀπλότητα, πού ἡ πολυτέλειά τους δέν τούς ἀφήνει νά συλλάβουν καί κατά διάνοιαν τό πλοῦτος της, ἔχομεν τό δίκαιον, ὅλον τό δίκαιον τῆς καταπατημένης αὐτῆς χώρας, ἔχομεν ὅλες τίς εὐλογίεσ τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς γῆς, καί ἔχουν ὅλες τίς κατάρεσ καί ὅλα τά μίσση»⁴⁰.

Ἄλλά, ὁ ἀνεξάρτητος ἀνθρώπος ὀφείλει νά δράσει, καί ὄχι νά περιμένει τήν νομοτέλεια ἐνός λαμπροῦ μέλλοντος, ἀλλά καί οὔτε νά καταφύγει στήν ἀπομόνωση καί στήν αὐτο-περιθωριοποίηση. Καταγγέλλει δέ τούς οὐδέτερους παρατηρητές, «τούς ἱππότας τῆς ὑψηλοτάτης Ἐπιστήμης», ὡς ὑπεύθυνους πού πρέπει νά καθοῦν καί αὐτοί στήν πυρά μέ τούς πρωταίτιους τῆς παρακμῆς⁴¹. «Οἱ ἀνθρώποι, Κύριοι, δημιουργοῦν τήν Ἱστορίαν καί ὄχι τόσον ὁ καθε-

νας τήν ἰδικήν του, ὅσον ὅλοι ὁμοῦ τήν κοινήν»⁴².

Ὁ γνήσιος ἀναρχισμός τοῦ Η.Α. φαίνεται μέ τήν κεντρική πολιτική του πρόταση: «Οὔτε πρόκειται νά ἀντιπροβάλωμεν εἰς τό παλαιόν κόμμα νέον κόμμα, ἀλλά νά κτυπήσωμεν τόν κομματισμόν εἰς τήν ρίζαν του, στεροῦντες αὐτοῦ πάσης ἀτμόσφαιρας καί πάσης δικαιώσεως... ἀκόμη περισσότερο, φυσικά, δέν πρόκειται νά ἀνιδρύσωμεν ἀπό τοῦδε νέαν Πολιτείαν ἔναντι τῆς παλαιᾶς, νέον καθεστῶς παραπλεύρως τοῦ παλαιοῦ, ἀλλά νά δεῖξωμεν τήν σαπρίαν καί τήν κινδυνώδη διαβρωτικήν ἐνέργειαν τοῦ ὑπάρχοντος ἐπί τοῦ ὅλου ἐθνικοῦ σώματος καί καθ' ὅλας του τάς ἐκφάνσεις, ἀπλῶς καί μόνον ἀφήνοντας μέ τήν κριτικήν μας καί τόν ἠθικόν μας παλμόν, ὁ ὁποῖος θά τήν διαπνέη, νά φαίνεται ἐξ ἀπόπτου τό διόραμα μιᾶς Πολιτείας ἀληθῶς ἐπί τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καί τῆς φωτισμένης ἐθνικῆς συνειδήσεως θεμελιωμένης - Πολιτείας ἐλευθέρων καί εὐσυγκροτήτου, ἀξίας πολιτῶν μέ ὑψωμένην εὐθύνην, χρηστότητα καί αὐταπάρησιν... Πρός τοῦτο ἀρκεῖ ἕκαστος κατ' ἄτομον νά ὀργανώσῃ, πρό παντός, τήν ἰδίαν του θέλησιν καί, ὕστερα, νά παρακινήσῃ καί τούς ἄλλους νά τό κάμουν... καί θά εὐρύνονται ὁ φιλικός κύκλος τῶν ὁμοφρόνων... αἱ ὁμοειδεῖς αὐταί συντροφίαι θά συνδέονται καί μεταξύ των... ὡς ἐνώσεις ὀργανικαί...»⁴³.

Αὐτές οἱ σκέψεις θυμίζουσι τό κεντρικό ὄραμα τῶν ἀναρχικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα περί «ἐθελοντικῆς συνομοσπονδίας ἐλευθέρων ἀνθρώπων». Ὁ Η.Α.⁴⁴ δέν ἔχει φυσικά αὐταπάτες: «Ἄς τά εἴπωμεν καί πάλι μεταξύ μας. Ἐλπίζομεν νά ἐστένεψε περισσότερο ὁ κύκλος καί νά μᾶς ἀκούουν τώρα ὀλιγώτεροι», γράφει⁴⁵. Καί ἐξηγεῖ ὅτι ἡ «μεγάλη κρισάρα τῆς ζωῆς» ξεχωρίζει τούς λίγους εἰλικρινεῖς καί ἀνιδιοτελεῖς ἀπό τούς πολλούς ὑποκριτές. Τίθεται ἔναντίον ὅλων τῶν πολιτικῶν παρατάξεων: «Ἥ αὐτοί, ὅλοι μαζί, μέ τάς μοναρχίας των, τάς βασιλείας των, τάς δικτατορίας των, τούς φασισμούς των, τάς δημοκρατίας των - ἢ ἡμεῖς»⁴⁶.

«Ὁ ὑπέρ τῆς ἀληθινῆς Δημοκρατίας ἀγών δέν θά ἔχη κομματικήν χροιάν, ἀλλά σαφῶς, ἀντικομματικήν, ἄρα ἀντιβενιζελικήν, ἀντιλαϊκήν, ὅλα τά ἀντί!»⁴⁷. Τό δικό του ἰδεώδες προσδιορίζει ὡς «συνειδητοποιούμενη κοινωνική δημοκρατία»⁴⁸. Γράφει ἀκόμα: «Ὅχι ὑπέρ μιᾶς Βασιλείας ἀλλ' ὑπέρ μιᾶς Δημοκρατίας πλέον λαϊκῆς, πλέον κοινωνικῆς — τόσον κοινωνικῆς ὥστε οὔτε ὁ κ. Βενιζέλος, οὔτε κανεῖς ἀντι-Βενιζέλος νά

ήμπορῆ νά τήν παρακολουθήσῃ ἢ νά τήν λάβῃ ὑπό τήν προστασίαν του διά νά τῆς ἀλλοιώσῃ τόν χαρακτήρα»⁴⁹.

Ἄλλά ἀπό τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1935 ὁ Η.Α. διακόπτει κάθε ἐπαφή μέ τόν Μεταξά καί ἀρχίζει ἔντονη ἀρθρογραφία κατὰ τῆς ἐπερχόμενης Δικτατορίας. Ὄταν ἔγινε τελικά ἡ 4ῃ Αὐγούστου, ὁ Μπαστιάς ἔκλεισε τήν ἐφημερίδα του καί ἔγινε διευθυντής τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου καί Γενικός Διευθυντής Γραμμάτων καί Τεχνῶν στό ὑπουργεῖο Παιδείας. Ἦδη ὁ Η.Α. εἶχε ἐγκαταλείψει τήν «Ἠχώ», ὅταν ὁ Μπαστιάς δημοσίευσε ταυτόχρονα συνεντεύξεις τοῦ Βενιζέλου καί τοῦ Γεωργίου Β'⁵⁰.

Τό ὄνομα τοῦ Η.Α. εἶναι πρωτίστως συνδεδεμένο μέ τήν Ποιητική Ἀνθολογία. Ἡ πρώτη τῆς ἐκδόση πραγματοποιήθηκε τό 1933 στίς ἐγκαταστάσεις τοῦ Πυρσοῦ καί ἦταν ἕνας μόνον τόμος μέ ἀνθολογημένα ποιήματα, φιλοτεχνημένος ἀπό τόν Φώτη Κόντογλου⁵¹. Ἐκτοτε ἔγιναν 11 ἐπανεκδόσεις, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο τελευταῖες ἀπό τόν γιό τοῦ Η.Α., Ρένο. Οἱ τόμοι ἔγιναν τρεῖς καί προσετέθησαν καί τέσσερις τόμοι ἀνθολογίας διηγήματος⁵².

Ἐπί 4ῃς Αὐγούστου, ὁ Η.Α. σταμάτησε νά λειτουργεῖ ὡς δημοσιογράφος, ἀρνούμενος νά ἐργασθεῖ ὑπό καθεστῶς λογοκρισίας. Γιά νά ζήσει ἔκανε δουλειά «νέγρου» (ἐπιμέλειες, συγγραφή διδακτορικῶν γιά τρίτους, διορθώσεις, μεταφράσεις, κ.λπ.). Ταυτόχρονα ἦταν ἀρχισυντάκτης στήν Ἐπιθεώρηση Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης τῆς Ἐνώσεως Δήμων καί Κοινοτήτων (περιοδική ἐκδόση νομολογίας σχετικῆς μέ τήν τοπική αὐτοδιοίκηση), μέ ἀμοιβή 3.000 δρχ. τόν μῆνα. Ὄταν ἤρθε ἡ Κατοχή, τό 1941, ἡ οἰκογένεια Ἀποστολίδη πεινοῦσε ἤδη τόσο, ὥστε ὁ κατοχικός λιμός δέν χειροτέρεψε τήν κατάσταση. Μέ μία εὐνοια τῆς τύχης, βάσει ἑνός νόμου - φωτογραφίας πού ἐξυπηρετοῦσε κάποιο πρόσωπο τῆς ἐποχῆς, ὁ Η.Α. βρέθηκε διορισμένος ἐκτός ὀργανισμοῦ στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη μέ βαθμό διευθυντοῦ, ὅπου καί παρέμεινε ὡς τό 1959. Ἐπειδή δέν κατεῖχε ὀργανική θέση, διεκπεραίωνε μόνος ἐργασίες πού ἀνέθετε ὁ ἴδιος στόν ἑαυτό του (συνέταξε 350.000 δελτία)⁵³.

Ἰπῆρξε ἰδρυτικό μέλος καί μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐνώσεως Συντακτῶν, ὅπου ἐτέθη ἐναντίον παντός στεγαστικοῦ προγράμματος γιά δημοσιογράφους, διότι πίστευε ὅτι ὁ δημοσιογράφος πρέπει νά εἶναι ἀσυμβίβαστος καί ὅτι ὅταν ἀποκτᾶ σπίτι ἀστικοποιεῖται. Πρότεινε δέ, οἰοσδήποτε δημοσιογράφος λάβει θέση

ὑπέρ οἰασδήποτε μορφῆς λογοκρισίας, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ ποινικοῦ νόμου, νά διαγράφεται. Φυσικά οἱ θέσεις του δέν υἱοθετήθηκαν⁵⁴.

Ἐπί Κατοχῆς δημοσίευσε στήν Ἀνθολογία του ἀριστερούς λογοτέχνες. Ὁ λογοκριτής τῶν Γερμανῶν Κλέων Παράσχος τοῦ ζήτησε μόνον νά βγάλει τό φιλοσοβιετικό ποίημα τοῦ Ν. Λευτεριώτη «Χαῖρε Ρωσία» καί ὁ Η.Α. τό ἀντικατέστησε μέ σατιρικό ποίημα τοῦ Λασκαράτου. Πολύ ἀργότερα, ἡ καραμανλική λογοκρισία ἐνέταξε τήν Ἀνθολογία στήν μαύρη λίστα τῆς Διεύθυνσης Ἀντικομμουνιστικοῦ ΓΕΣ καί ἀπαγόρευσε τήν κυκλοφορία τῆς στά στρατόπεδα⁵⁵.

Σέ τρία μικρά βιβλιαράκια, τά «Ἐνάριθμα» (1967), τά «Ὑστερόγραφα» (1968) καί τά «Τελευταῖα» (1969), καθὼς καί σέ μερικά ἄλλα σποραδικά κείμενά του, ὁ Η.Α. ἀποτύπωσε ὀλόκληρη τήν μοναχική, ἀπαισιόδοξη γιά τό ἀνθρώπινο εἶδος καί μελαγχολική του σκέψη. Ἐδῶ φαίνεται τό βασικό ἀναρχικό τῆς ἰδεολογικῆς — περισσότερο: ὄντολογικῆς — ὑπόστρωμα. Ἀσχολεῖται στίς μικρές ἀριθμημένες (μέ ἐνιαῖα ἀρίθμηση καί στά τρία βιβλιαράκια του: ἀπό 1 ἕως 1121) φράσεις του, μέ τά μεγάλα ζητήματα τῆς ζωῆς, τόν Θεό, τόν Ἄνθρωπο, τόν Ἐρωτα καί τόν Θάνατο.

Ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους προτιμᾷ τοὺς ποιητές. «Μόνον τόν ποιητή ἀγάπα, ἀνεπιφύλαχτα, σέ κάθε ἄνθρωπο» γράφει (23). «Βρίσκε τον κι ἀγάπα τον!». Ἀγαπᾷ ὅχι τοὺς νικητές ἀλλά τοὺς ἠττημένους, πού εἶναι «τό ἄλλας τῆς ζωῆς»(71)⁵⁶. Ἀπεχθάνεται τοὺς δούλους, ἀκόμη κι ὅταν ὑπηρετοῦν ἀνώτερα ἰδανικά, ὅπως ἡ Ἐλευθερία (192). «Πῶς μπορεῖ ὁ χρόνια δούλος νά μὴν εἶναι σέ πολλά ἀνυπόφορος ἀφέντης;» (722). Δέν ἔχει ψευδαισθήσεις γιά τοὺς ἀνθρώπους: «Κι ὁ πιό ἀκέραιος, ἀγγεῖο διάτρητο» (288). «Φίλος: ἐχθρός ἐν τῷ γεννάσθαι» (529). «Ὅχι νά δυσπιστῆς κάποτε σέ κάποιους: ν' ἀπιστῆς πάντοτε πρὸς ὅλους καί σ' ὅλα» (923). Ἄλλωστε, δέν ἐκτιμᾷ ἰδιαιτέρως τοὺς περισσότερους: «δέ πά νά ἔχουν κι ὄνομα κι ἐπώνυμο! Στό ψίτ ἀκοῦν ἀμέσως!» (970)⁵⁷.

Ἡ σχέση του μέ τό Θεῖο εἶναι σύνθετη, στήν οὐσία διαμαρτύρεται διότι ὁ κόσμος «κακῶς ἔχει»: «Τούτη τήν Πλάση, μιά φορά, Πλάστης δέν τήν ἔχει πλάσει» (714). «Ἄπιστος κι ἐπίβουλος ὁ πανταχοῦ παρών» (987). Θέλει τόν Ἄνθρωπο σέ ἰσότιμη σχέση μέ τόν Θεό: «Σέ θέλω καί νά ἔχῃς Θεό καί νά μὴν προσκυνᾷς» (38). «— Μά ἂν δέν ὑπάρχει Θεός, — τί ὑπάρχει; Ἐσύ!» (65). Εἶναι πάντως σκεπτικιστής: «Ἄφη-

μένοι σ' έναν άφαντο πιλότο...» (11). Ἄρνεϊται τήν Ἐκκλησία: «... ένα φαντό μωσαϊκό θαρρείς από κομποσκοίνια, άγκαθοσύρματα, φιδουκαμισα, ξυλόταβλες, σαπιόγελα, περιδέρια, σκουληκαντέρες, σωλῆνες, άγιοκέρια... ά, βέβαια! μπόλικα άγιοκέρια, διαβασμένα μ' άτελείωτα πατερημά άπ' άγιορείτη τραγογένη! ...» (961). Μά τελειά: «Βεβαιότατα είμαστε θρησκοι, όσο δέ φαντάζεται κανείς άπ' τούς γύρω μας. Μόνο μέ τόν τρόπο μας. Τόσο κατάδικό μας, όπου αυτός τουλάχιστον ό χώρος μας θά κρατηθῆ άπάτητος από όλους»⁵⁸.

Πεισιθάνατος: «Ἔ,τι κι άν ζυμώνουμε, χῶμα ζυμώνουμε» (73). «Ἡ ζωή, όποια ζωή: οίονει ζωή· ό θάνατος, όποιος θάνατος: τῶ όντι θάνατος!» (567). «Μή σέ γελάνε τά ρολόγια! Μιά ή ὦρα γιά σέ: δώδεκα παρά πέντε!» (702). «Είτε ψηλά πετάς, είτε βαρύτατος σέρνεσαι, ν' άφανιστής πρόκειται!» (973).

Ἄ κόσμος τοῦ φαίνεται άσχημος: «Ἄ ὕπνος έχει κ' έφιάλτες· ό ξύπνος μόνο έφιάλτες!» (314). «Πικρή, κατάψυχη ζωή, νά μή σέ ζούσα...» (686). «Καλόγουστο και άνιαρό θέατρο ποικιλίων ό Κόσμος!» (861).

Μοναδική πηγή άξιοπιστίας θεωρεῖ τήν προσωπική συνέπεια τοῦ ανθρώπου: «Στό τέλος - τέλος, εκείνοι τή δουλειά τους τήν έκαναν· έμεις κάναμε τή δική μας;» (1064). «Τί σου λέν, πάλι, οί φοβερές και τρομερές ευθύνες “πρός τήν ανθρωπότητα” όλων εκείνων πού δέν έχουν συναίσθηση καμμία προς τόν έαυτό τους;» (614). «Ἐλεγχε τίς αίωρήσεις του ένδον εκκρεμοῦς!» (956). Και όχι επιδεικτικά: «Τόσο φρόντιζε νά δείχνηται πάντ' άκέραιος, πού πρώτα μέ δαῦτο πρόδινε πώς δέν ἦταν!» (1086). Οὔτε πιστεύει στόν διάλογο, όταν αυτός διεξάγεται μεταξύ ήμιμαθῶν ή φαύλων: «Διάλογο! Διάλογο! Μέ ποιόν ποιός; Ἄειντε από 'κει! Αὐτός σας έμάρανε!»⁵⁹.

Τόν σωστόν άνθρωπο τόν βλέπει μοναχικό: «Ἄν δέν ξαγρυπνά κανένας μόνος μεγάλη νύχτα - πάρτο άπόφαση· είμαστε μόνι, κατάμονοι, και πάμε μέ τό ριζικό μας!!»⁶⁰. Και ανιδιοτελή: «Μόν' όταν τό συμφέρον δέν σέ συμ-φέρει, δέν σέ κατωτερεύει» (912). «Κύριο γνώρισμα τῆς άληθινά προσωπικής και ουσιαστικής κατακτήσεως: τό άμετάδοτο - άρα και έξωμοαδικό, κι έξωσυρμο» (268). Ἄ άνθρωπος όφείλει νά κάνει διαρκώς αυτο-έλεγχο: «Δέν σ' άκούω όσο μ' έπαινο άρχινάς και σ' έπαινο τελειώνης! Ν' άρχίξης μέ φόγο και νά καταλήγης σέ κατηγόρια, βαρεία αυτοκατηγόρια, νά σ' άκούσω!» (396). Ἄ

άνθρωπος όφείλει νά είναι ανιδιοτελής: «Φτώχεια πού κρύβουν τά πλούτη!» (575) και σεμνός: «Και πανάδύναμος άν είσαι, δέν νοείται ν' άκούς από σχεσιν ισχύος κανένα!» (593). «Είναι νά μήν άνησυχῆς, εάν ξάφνου σ' επαινοῦν;» (924). Σχετικιστής: «Τί τό μή σχεδόν;» (977). Χωρίς ύπερβολές: «Και τό πολύ τό σκότος και τό πολύ τό φῶς τυφλώνουν. Κι αίτία: τό πολύ!» (897). Ἄπερίσπαστος: «Νά και μία μέρα πού δέν άκουσες νέα, δέ διάβασες τίποτε, δέν είδες τίποτε και κανένα, κι ωστόσο ζῆς!» (948). Ἄολιγαρκής: «Και λιγώτερο φτάνει γι' άπαραίτητο!» (1018). «Δέν άφήνεις και μερικά δίκια σου ανεκδίκητα!» (1092).

Ἄ στάση άπέναντι στόν θάνατο: «Ἄπ' άνθρωπο πού τρέμει τό θάνατο, σκέψη γενναία;» (1031). «Δέν είσαι γιά ζωή και θά 'σαι γιά θάνατο;» (968).

Ἄ σωστός άνθρωπος πρέπει νά έχει αυτεπίγνωση, νά μήν υπερτιμᾷ τίς δυνατότητές του (1094). Δημιουργικός: «Πλάστης, Κύριε, είστε; Πλάστης, λέω. Είστε;» (886). Και συγκεντρωμένος: «Δέν είσαι πουθενά σάν είσαι παντοῦ» (947). Φιλαλήθης: «Τό πολύ - πολύ τσουρουφλισμένος, καψαλισμένος! Ἄλλά καμμένος, κεραυνωμένος άπ' Ἄλήθεια, ποτέ!» (398). Και άξιοπρεπής προπάντων: «Ἄρκει ποτέ νά μή βαρυγκομήσουμε περισσότερο άπ' ό,τι στέκει σέ ανθρωπους πού από κάπου κρατοῦν»⁶¹.

Ἄ Η.Α. φοβάται τούς «φίλους»: «Ἄστε δύο τρεῖς άκόμα άπ' τούς έχθρούς σου νά λείψουν, μένεις πλέον έρμαιον τῶν φίλων... — και πώς νά σωθῆς!» (412). Θέλει ή ζωή του νά είναι γεμάτη: «Ἡ κάθε σου μέρα: πρώτη μέρα! Πρώτη και τελευταία!» (439). Ἄλτρουίστης: «Πρώτα τό δικιο τοῦ άλλου κι ύστερα τό δικό σου» (851). Ἄανθρώπινος: «Τί νά τοῦ θυμηθῶ; Τά καλά του; Τά κακά του, μά τά γνησίως ανθρώπινα!» (662). Και: «Ἡ μεγάλη άντοχή; συμφορά!» (823). Σημασία έχει ή ποιότητα και όχι ή ποσότητα. «Ἄμα πληθαίνης τό λιγοστό, τ' απολιγοστεύεις» (1008). Βιωματικός: «Σοβαρός αὐτόπτης μηδέν παθῶν, κατέθεσεν τί;» (890).

Γιά τήν πολιτική δράση, οί άπόψεις του είναι γνήσια άναρχικές και επαναστατικές: «Μόν' όταν τραβοῦμ' ως τ' άκρα ό,τι θέλουμε, θέλουμε!» (691). «Ἄναψε σύ τή φωτιά κι άστη! Δέν είναι γνωστική κυράτσα αὐτή, γιά νά φοδηθῆ και νά μισοδρομήσῃ;» (808).

«— Πού' στ' έσεῖς, άφού 'μαστ' έμεις; Χαλιά γιά νά πατοῦμε! — Πατάτε! Μόνο πού τά χαλιά γλυστροῦν πά' στους πάγους και τραβοῦν

κατά τή θάλασσα - καταβόθρα!» (1107). «Μόν' όταν καθ' όλων κι υπέρ όλων μάχεσαι!» (892). «Πάστρεμα και άγνεμα, όχι βρώμισμα και μόλεμα - υπερελεθέρωση κι όχι υπερτυράννηση, ή Άναρχία» (1066). Εΐρων: «Και τό αναγκαϊον κακόν, κακόν. Ή, λοιπόν;» (867). «— Τί νέα για τή Μπαρντό; Δέν έχετε νέα για τή Μπαρντό; Τότε τί έχετε;... — μπέ, μπέ...» (873).

Έν τέλει, τί μένει απ' όλα αυτά; «Όλο φωτογραφίες; Καμμιά σκοτογραφία;» (304). Η λύπη; «Άκρα λύπη ή άναίτια λύπη!» (352). Τό φώς; «Φέγγε τουλάχιστον τά κρύα σκότη, όπως μου σκότιζες τά πυρωμένα φέγγη!..» (767). Τό φευγαλέο Τώρα, ή ή Αιωνιότητα; «Τό έγχρονο ταΐζει τό υπέρχρονο, μά πού νά χορτάση!» (656). Τό κενό; «Σάν τό κενό σέ κατακλύζει νά μου πεις τί γίνεται...» (1040). Η έξοδος; «Μία είν' ή πόρτα σου. Τί τήν ψάχνεις;» (476). Τό τέλος; «... ή τάχα άμφέβαλλα πώς φριχτότερα θά πάθαινα άν έξακολούθαγα νά ζω;» (1088).

Ουσιαστικά, ή δράση του Η.Α. είχε σταματήσει από τό 1935. Μετά τήν Κατοχή έμεινε έθελοντικά στό περιθώριο τής δημόσιας δράσης ως τόν θάνατό του⁶². Κέρδιζε τά πρόσ τό ζήν μέ επιμέλειες διδακτορικών διατριβών, ύφηγεσιών και καθηγεσιών, για έπιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων, ακόμη και οδοντιάτρους. «Διορθωτής, όχι κυρίως σβήστης;» (1047). Τό 1963 ο Η.Α. συνέγραψε και παρέδωσε στον γιο του τίς Όδηγίες παλιού νέγρου για τήν επιμέλεια ύλης, όταν ο Ρένος αποφάσισε νά βιοποριστεί για κάποιον διάστημα μ' αυτόν τόν τρόπο. Μερικές απ' αυτές είναι ενδιαφέρουσες, χαριτωμένες και ταυτόχρονα σημαντικές: «Σβήνε και γράφε - μάλλον σβήνε παρά γράφε». «Κρύβε του τά κλεψιμέλεια, συγκάλυπτε τα». «Μετρίαζε τήν άπρηπη κ' έξοργιστική μεγαλοψυχία του, όπως και τήν πέραν ενός μέτρου τάχα ταπεινοφροσύνη του». «Ξού-ξού τής φτηνής φιλολογίας του». «Κάν' Έλληνικά τά καραμανλιδικά του, Έλληνικά τά ξενισματικά, Έλληνικά τά χαζοδασκαλιτικά του». «Σύνδενε τ' ασύνδετα, άποσυσχέτιζε τά άσχετα». «Υπόπτεινε τά “άρα”, τά “συνεπώς”, τά “συμπεράσματα” πού πολύ θά τό 'θελαν νά 'βγαιναν κάπως τέτοια, μά πώς...» «Ξέρε πώς ιδίως για ό,τι δέν έννοεί μιλάει ο άνθρωπος». «Άπάλειφε τόν άνθυπολογιστή και τόν δικολάβο για τόν όποιον προωρίζονταν ο καθένας! (τό πώς κατάντησε... “βιολόγος” λ.χ. μήν τό ρωτάς!». «Μήν αφήνης τήν πνευματική άλητεία νά έμπαίξη τήν άφελή σοφία». «Δός του τόν τόνο, δόστου τό ύφος — κάποιον ύφος — πού νά του πάη!

(Γιά νά τόν όμορφήνης σέ πληρώνει. Έξωραϊστής μου έγινες, ταλαίπωρε!). «... δόστου εκείνο πού εκτιμούν οι μέλλοντες νά τόν κρίνουν, πού μπορεί άλλωστε και νά 'ναι κι απ' αυτόν χειρότεροι μερικοί». «Νίβου καλά-καλά κάθε φορά πού τελειώνεις και ζήτα συγγνώμη απ' τ' Άγιο Πνεύμα»⁶³. Τό 1969 αϊφνιδίως παρέδωσε όλα του τά βιβλία στον γιο του Ρένο, κληρονομιά από «τόν παράδοξο εκείνον άρρωστο πού στάθηκε πατέρας σου»⁶⁴, λέγοντας ότι θά σταματούσε τό έργο του όταν αυτός τό αποφάσισε, «και όχι ο Γιαραμπής». Πέθανε στις 24.4.1970, σέ ηλικία 77 ετών. Σέ σχέση μέ τίς πολλές παθήσεις από τίς όποιες υπέφερε, έζησε πολύ. «Δέ λές πού μέ λέξεις λιγώτερες απ' τών δελφινιών μόρεσα νά μιλήσω για τόσα πράγματα;» (864).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Νικόλαος Άποστολίδης απέλυσε τελικά τόν Βάρναλη από δάσκαλο του ελληνικού σχολείου του Πύργου, όταν ανακάλυψε τό όνομα του ποιητή στον τοίχο του σχολείου γραμμένο από τά παιδικά του χρόνια. Ο Άποστολίδης, σύμφωνα μέ τίς άφηγήσεις του γιού του Ηρακλή, σωσμένες από τόν Ρένο, ήταν έξαιρετικά σκληρός άνθρωπος. Τελικά, οι Βούλγαροι ανταγωνιστές του συνέπηξαν τράστ μέ σύμβουλο έναν Αυστριακό και τήν υποστήριξη τών βουλγαρικών εθνικιστικών συμμοριών. Ο Άποστολίδης, για νά τούς εκδικηθεί, έρριξε τίς τιμές και τούς κατέστρεψε οικονομικά, καταστράφηκε όμως και ο ίδιος και έφυγε στην Κωνσταντινούπολη (Ρένος Άποστολίδης, Άξονες, έκδ. Τά Νέα Έλληνικά, Αθήνα 1979, σελ. 16-131).

2. «Άαα, έγώ δέν συγχωρώ ποτέ τόν κόσμο, πού δέν έγνώρισα μητέρα! Μητέρα, ξεύρεις τί θά είπη;... Έγώ δέν τήν γνώρισα», έλεγε μεγάλος πιά. (Ρένος Άποστολίδης Άξονες, έ.ά. σ. 17). Η μητέρα του Η.Α. είχε χρόνια φυματίωση.

3. Ο Η.Α. αυτοειρωνευόταν ότι και οι δύο είχαν άριστα στην ζωγραφική. «Τόσο ένιωθαν οι χαζοδάσκαλοί μας». Ρένος Άποστολίδης, Άξονες, έ.ά. σελ. 121.

4. Κάποιοι από αυτούς φαίνεται ότι τό πραγματοποιήσαν. Κατά τήν διάρκεια τής Κατοχής, οι Γερμανοί κατέστρεψαν τό χωριό πού είχαν δημιουργήσει. (Ρένος Άποστολίδης, Άξονες, έ.ά. σελ. 129).

5. «Πρώτος πρώτος συνεπλήρωσα τό χαρτί πού μάς δώσανε, και στις στήλες προσόντων, σπουδών, μετεκπαιδύσεων κλ... κλ... έγραψα: “Έγγραφή στην τελευταία τάξη του Γυμνασίου, καμμιά σπουδή, καμμιά ειδίκευσις!” Φαντάσου τους στό Υπουργείο: “Μας βρίζει”. Η τουλάχιστον: “Μας κοροϊδεύει”. Μά πώς, αφού είναι ή πάσα άλήθεια» (Τετράμηνα 10-11, σελ. 776-779, επιστολή 10-10-1947).

6. «Κι ο κόσμος όλος, άλλωστε λάθος. Δέν παίρνει μερεμέτια» (Τετράμηνα, αρ. 1, σελ. 24).

7. Τετράμηνα, 12, σελ. 849.

8. Βλέπε στό βιβλίο του Ρένου Άποστολίδη, ΚΑΙΓΕ, Αθήνα 1982, σελ. 31-35.

9. Τά ἄρθρα τοῦ «Ἀγνωσία», «Ἀθηρησκεία», «Ἄνομια» δείχνουν ἐξαντλητική ἀφομοίωση τοῦ θέματος.

10. *ΚΑΙΓΕ*, ἔ.ἀ., σελ. 171-178.

11. *Κατηγορῶ*, ἔκδ. Νέα Ἑλληνικά, Ἀθήνα 1965, σελ. 5-6.

12. *Κατηγορῶ*, ἔ.ἀ., σελ. 5-6.

13. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 6.6.1935.

14. *ibid.*

15. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 7.6.1935.

16. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 9.6.1935.

17. *ibid.*

18. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 20.5.1935.

19. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 22.5.1935.

20. *idem.*

21. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 3.6.1935.

22. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 4.6.1935.

23. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 23.5.1935.

24. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 4.6.1935.

25. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 5.6.1935.

26. *ibid.*

27. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 11.6.1935.

28. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 6.6.1935.

29. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 4.6.1935.

30. Τά ἰδανικά ἄλλωστε δέν ὠφελοῦν: «Ὅσο ὁ κόσμος εἶναι μπλεγμένος στό μάγγανο τῶν ἰδανικῶν, θά πληρῶνῃ τόν φόρο τοῦ πολέμου, εἶτε μέ τή μία μορφή εἶτε μέ τήν ἄλλη κι ἡ φορολογία θά εἶναι ἡ τελευταία πού θά λογαριάζεται» (Πρωΐα, παραλλαγή στό ἴδιο θέμα, 11-7-1931).

31. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 7.6.1935.

32. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 12.6.1935.

33. *ibid.*

34. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 13.6.1935.

35. *ibid.*

36. *ibid.*

37. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 12.6.1935.

38. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 15.6.1935.

39. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 16.6.1935.

40. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 15.6.1935.

41. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 16.6.1935.

42. Ἄλλωστε: «... ὁ ἱστορικός βίος εὐρηταί εἶτε εἰς τήν ἀρχήν του». (Τετράμηνα, 3-4, σελ. 32), Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης, *Φόρτισις τῆς ὀμαδικῆς μνήμης* καί συνέπειαι αὐτῆς. Πρόδρομος ἀνακοίνωσις (τοῦ 1942) εἰς τήν Ἀνθρωπολογικήν Ἑταιρείαν.

43. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 18.6.1935.

44. «*Sui generis* ἀγνωστικός, ἀπόλυτα ἄπιστος καί ἀπόλυτα ἀνιδανιστής» (Δ. Τσάκωνας, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Γ' τόμος, σελ. 1106-1109).

45. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 23.6.1935.

46. *ibid.*

47. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 27.6.1935.

48. *ibid.*

49. «Ἡγῶ τῆς Ἑλλάδος», 30.6.1935.

50. Ἡ δημοσιογραφία του ὑπῆρξε «κύβοδειγμα ἀντιδημοκοπικοῦ καί ἀντιπαραπλανητικοῦ δημοσιογραφικοῦ στόυλ» (Γ. Κουχτσόγλου, *Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης, ὁ ἄριστος*, Τετράμηνα, 6-7, σελ. 525-531).

51. «... ἡ Ἀνθολογία του ἀποτελοῦσε ἕνα corpus, πού δέν χρειάσθηκε ποτέ ἀναθεώρηση. Προσθήκες ναί, ἀφαιρέσεις ὅμως ποτέ δέν τῆς ἐγίναν, παρά τό ὅτι στά χρόνια πού πραγματοποιήθηκαν οἱ πολλαπλές τῆς ἐκδόσεις ἄλλαξε ριζικά ἡ εὐαισθησία τοῦ κοινῶ — γιά νά μὴν πῶ ἡ γρα-

φή τῆς ποίησης» (Θ.Δ. Φραγκόπουλος, Τετράμηνα, 3-4, σελ. 295).

52. «... διά τῆς Ἀνθολογίας κυρίως πρωτοαντιτάσσεται, οὐσιαστικά καί μέ πειστικά ποιητικά δείγματα, στόν Παλαμᾶ ὁ Καβάφης, ὅπως καί δίπλα στόν Σολωμό συντάσσεται ὁ Κάλβος... πρωτοεμφανίζεται ἐπίσης ὁ Σεφέρης... καί στίς κατοπινές ἐκδόσεις τῆς αὐτῆς προβάλλει καί τόν Ἐλύτη, τόν Βρεττάκο, τόν Ρίτσο καί ὄλους τοὺς νεώτερους ἄξιους...» (Δ. Τσάκωνας, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1981, Γ' τόμος, σελ. 1106-1109). «Ἡ νέα ποίηση», γράφει ὁ ἴδιος, κατήργησε τίς «γνώμες» ὅποιον «ἀρμολίον» καί τά ἔτοιμα ἀπό πρὶν «κριτήρια» (Η.Ν.Α. *Ἡ Νέα Ποίηση*, Τετράμηνα 8-9, σελ. 657-664). «Οἱ περισσότεροι ποιηταί... ἐθεωροῦσαν τήν ἐνταξί τους στόν ποιητικό χῶρο πού ἐχάρασσε αὐτός μέ τά «αὐθαίρετα» προσωπικά του κριτήρια ὡς ἕνα εἶδος ὑπέρτατης καί ἀδιαβλήτου κυρώσεως» (Π. Σπηλιωτόπουλος, Τετράμηνα 14, σελ. 1061).

53. Ὁ Η.Α. δέν συνέγραψε πρωτογενῆ ἔργα, πιθανῶς λόγω τελειομανίας, λόγω τῆς ὀδυνηρῆς αἰσθησης «πού προσφέρει στίς «ὑπερευαίσθητες» αὐτές φύσεις ἀκόμη καί ἡ ἐλαχίστη ἀδυναμία διατυπώσεως...» (Π. Σπηλιωτόπουλος, Τετράμηνα 14, σελ. 1061). Κάποτε ξεκίνησε νά γράφει μία κοινωνιολογία ἀλλά ἐσχίσε τά χειρόγραφα (Γ. Κουχτσόγλου, Τετράμηνα 14, σ. 528).

54. Παρά τό «ξεπέρασμα ἱστορισμῶν, συμβάσεων, «κατεστημένων» τρόπων κατανοεῖν, ἀξιολογεῖν καί κρίνειν», παρά τό γεγονός ὅτι ἦταν οὐσιαστικά καί πνευματικά ἀνέντακτος, (Γ. Κουχτσόγλου, *Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης, ὁ ἄριστος*, Τετράμηνα 6-7, σελ. 525-531), ὁ Η.Α. ζοῦσε σέ ἕνα πολύ πειθαρχημένο καί αὐστηρὸ οἰκογενειακό καί κοινωνικό περιβάλλον, μέ τακτικούς συμποσιαστές τόν Γιάννη Ἀποστολάκη, τόν Φῶτο Πολίτη, τόν Σεραφεῖμ Μάξιμο καί πολλούς ἄλλους, ὄλους ἀδάμαντες ἠθικῆς ἀκεραιότητος, ἀνιδιοτέλειας καί ἐντιμότητος. Ἡ συζήτησι διεξαγόταν βάσει αὐστηρῶν κανόνων διανοητικῆς πειθαρχίας πού δέν παραβιάζονταν ἀπό κανέναν. (Ρένος Ἀποστολίδης, *Κατηγορῶ*, σελ. 79-80). Αὐτή ἡ ἄκρα αὐτοπειθαρχία ἀποτελεῖ κλασσικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀναρχικῶν στοχαστῶν. Ὁ Γιώργος Ν. Πολίτης (*Ἀποχαιρετισμὸς στόν Η.Α.*, Τετράμηνα 15, σελ. 1106) γράφει ὅτι «θαυμάζει τόν χειμαρρὸ τῆς εὐγλωττίας του, πού δέν ξέπεφτε ποτέ σέ φλυαρία... Ἐκεῖνος μιλοῦσε, κι ἐσύ λαχάνιαζες. Μά ἐνῶ σοῦ μιλοῦσε καί σέ κοίταζε, ἦταν τόσο ἀποτραβηγμένος στόν ἑαυτό του πού θαρροῦσε πὸς ἔρχονταν τά λόγια του ἀπὸ πολύ μακριά, σά νά μονολογοῦσε...».

55. «Ὁ Ἀποστολίδης εἶδε τήν ποίηση σάν φαινόμενο «αὐτό καθ' ἑαυτό», ἄσχετο πρὸς τοὺς δημιουργοὺς του μέ τίς πολιτικές ἢ ἄλλες διάφορες θέσεις τους: Αὐτό εἶναι Ποίηση καί μοῦ κάνει αὐτό δέν εἶναι Ποίηση καί δέν μοῦ κάνει — «ὅποισδήποτε κι ἂν εἴσθε σεῖς κύριε...». Δίνοντας στόν Ἀποστολίδη μερικές χιλιάδες ποιήματα προκειμένου νά ἀνθολογήσει μερικά ἀπ' αὐτά, μέ σκεπασμένα τά ὀνόματα τῶν ποιητῶν τους θά ἀνθολογοῦσε τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πού θά ἀνθολογοῦσε κι ἂν τά ὀνόματα τῶν ποιητῶν τους ἦταν ξεσκεπάστα... Γιά πολλοὺς ἀπὸ μᾶς, πού δέν ἀνήκαμε σέ ὀργανωμένες ομάδες, πού δέν εἴχαμε χρηματικά μέσα καί πλάτες στά ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα, πού μᾶς πολεμοῦσαν μάλιστα - ὄχι ἐντιμα..., (ὁ Ἀποστολίδης) ἀποτέλεσε τὸ πρῶτο στήριγμα τῆς πνευματικῆς μας παρουσίας ἐκεῖνα τά χρόνια, μέ τή γνώση του καί τήν ἀντικειμενικότητά του» (Τετράμηνα 3-4, σελ. 334-335).

56. Καί τούς νέους: «Ἐκτός κι ἂν δέν εἶναι γιά νά μιλῆσουν οἱ νέοι, νά ἐκφραστοῦν οἱ νέοι, νά χορέψουν οἱ νέοι — γιά νά ζήσουν ὅπως τούς πρέπει κι ὅπως ὑπαγορεύει ὁ καιρός τούς οἱ νέοι — παρά εἶναι τάχα γιά νά ξερονοσταλήσουμε τά παλαιά μας ἐμεῖς οἱ γηραιοί!... Μά ἂν περὶ αὐτοῦ λοιπόν πρόκειται, νά οἱ τάφοι μας, ἐκεῖ 'ναι τοί!... Καί μᾶς περιμένουν μιά ὥρα ἀρχύτερα! Δέν μπαίνουμε καί ζωντανοί μέσα!... Τί, ψέμματα δηλαδή νά λέμε!...» (Η.Α., *Ἡ Νέα Ποίηση*, Τετράμηνα 8-9, σελ. 657-664).

57. «Φτενό πρᾶμμα ὁ ἄνθρωπος - κι ὁ πιό ἄξιος: φριχτά ἀνήμερος» (Τετράμηνα 13, σελ. 964, ἐπιστολή 1-2-1948). Καί ἄπιστο! «Ἐμεῖς δέ, ὁμολογουμένως, τούς παρασιτώνουμε τούς γύρω μας. Ὡς πότε νά βαστοῦν; Ἄλλος τόσο, ἄλλος τόσο... Εἶδες καί κανένα «ὡς τό τέλος;» Ἐγώ δέν εἶδα. Μά καί δέν περιμένα. Ὅσο γι' αὐτό — νά, μά τό Θεό — ἀρχῆθεν: ἀπό κανένα!... Γι' αὐτό καί στοῦ ἀξιώτερου τό σπρίψμο μου ῥγόταν νά τοῦ πῶ: Ἄρρητες, ἀδερφάκι, ἄει, ξαναβρες τόν ἑαυτό σου καί τούς δικούς σου - ἄειντε μπράβο!» (Τετράμηνα 13, σ. 964, ἐπιστολή 1-2-1948). Γιά τίς ἰδεολογίες: «οἱ τάχα μου "ιδέες" κι οἱ τάχα μου "πεποιθήσεις" εἶναι φτηνή συγκάλυψη χρόνιας ἀνέχειας καί ἀτροφίας ἀπ' ἀγάπη» (Τετράμηνα 13, σελ. 974, ἐπιστολή 10-11-1948).

58. Τετράμηνα 10-11, σελ. 776-779, ἐπιστολή 30-10-1947.

59. *Ἐνάριθμα*, σελ. 206.

60. Τετράμηνα 10-11, σελ. 776-779, ἐπιστολή 20-9-1947.

61. Τετράμηνα 10-11, σελ. 776-779, ἐπιστολή 30-9-1947.

62. «... δέ μ' ἀφήνει κι ἡ χαμαλίκα» (Τετράμηνα 13, σελ. 966, ἐπιστολή 25-2-1948).

63. Τετράμηνα 14, σελ. 1057-1059. Ὁ Η.Α. εἶχε πάψει ἀπό τό 1961 νά ἐπιμελεῖται καί οὐσιαστικά νά ξαναγράψει ὑφηγεσίες, καθηγεσίες κ.λπ. «ὑπό ἀπόλυτον ἐχεμύθειαν». Ἡ ἐμπειρία του ὀφειλόταν καί στήν πολυμάθειά του καί στήν ἐμπειρία του ὡς ἐγκυκλοπαιδιστοῦ.

64. Τετράμηνα 13, σελ. 975, ἐπιστολή 9-3-1949.

ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συνέντευξη Ρένου Ἀποστολίδη στόν Μελέτη Η. Μελετόπουλο - Καλοκαίρι 1995.

Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη, «Ἐνάριθμα», ἔκδ. Τά Νέα Ἑλληνικά, Ἀθήνα (1967).

Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη, «Ὑστερόγραφα» ἔκδ. Τά Νέα Ἑλληνικά, Ἀθήνα (1968).

Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη, «Τελευταία», ἔκδ. Τά Νέα Ἑλληνικά, Ἀθήνα (1969).

Ρένου, Ἡρακλῆ καί Σπύνη Ἀποστολίδη, *Ἀνθολογία τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας*, ἔκδ. Τά Νέα Ἑλληνικά, Ἀθήνα (11η ἔκδοσις) 4 τόμοι.

Ρένος, *Ἄξονες*, ἔκδ. Τά Νέα Ἑλληνικά, Ἀθήνα 1979, σ. 116-131.

Ρένος, *Κατηγορῶ*, ἔκδ. Τά Νέα Ἑλληνικά, Ἀθήνα 1965, σ. 9-35, (ὅπου ἀναδημοσιεύονται τά ἄρθρα τοῦ Η.Ν.Α. στήν «Ἡχώ τῆς Ἑλλάδος», τό 1935).

Ρένος, *ΚΑΙΓΕ*, Ἀθήνα, 1982, σ. 31-35 καί 171-8. Τετράμηνα (τριμηναία ἐπιθεώρηση) τεύχη 1-17, 1974-1979, ὅπου τά ἐξῆς κείμενα:

7 ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη (τεύχος 2). Παναγιώτης Κανελλόπουλος: *Ὁ μοναδικός «Δύτης - Ἀνθολόγος» φίλος μου Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης*.

Θ.Δ. Φραγκόπουλος: *Ἡρακλῆς Ν. Ἀποστολίδης* (τεύχος 3-4).

Ἡ. Ἀποστολίδης: ἀνακοίνωση στήν «Ἀνθρωπολογική Ἐταιρεία» (τεύχος 3-4).

Νικηφόρος Βρεττάκος: *Ἡ ἱστορική μοναδικότητα τοῦ Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη* (τεύχος 3-4).

3 ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ Η.Ν.Α. (τεύχος 6-7).

Γιάννης Κουχτσόγλου: *Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης, ὁ ὕψιστος (τό ἐγώ καί τό μή ἐγώ ἐνός ἀγνωστικοῦ ἀναρχικοῦ. Μελέτη σκέψης, βιοθεωρίες κι' ἔργο)*. (τεύχος 6-7).

Ἡρακλῆς Ν. Ἀποστολίδης: *Ἡ Νέα Ποίηση* (Θέσεις τῆς ἀνθολογίας) (τεύχος 8-9).

(τῆς συντάξεως): *Ὁ Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης* (Στοιχεῖα καί Στιγμιότυπα), (τεύχος 8-9).

Ἡρακλῆς Ν. Ἀποστολίδης, *Γράμματα στό Ρένο* (τεύχος 10-11).

Ἡρακλῆς Ν. Ἀποστολίδης, *Ἀνομία - Θαυμασμός - Σκιαγραφία τοῦ Δημητρίου Γούναρη* (τεύχος 10-11).

Σπύρος Γεωργαντάς: *Ἀποσπασματικά* (κρατημένα ἀπό τόν Η.Ν.Α.) (τεύχος 12).

Σημείωση γιά τήν Νίκη Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη (τεύχος 12).

Ἡρακλῆς Ν. Ἀποστολίδης, *Γράμματα στό Ρένο* (τεύχος 13).

Πάρις Τακόπουλος: *Ὁ Ἡρακλῆς Ν. Ἀποστολίδης, ὅπου τόν γνώρισά ὅταν ἔφρευε...* (τεύχος 13).

Ἡρακλῆς Ν. Ἀποστολίδης, *Ὀδηγίες παλιῦ νέγρου γιά τήν ἐπιμέλεια τῆς ὕλης* (τεύχος 14).

Παναγιώτης Σπηλιωτόπουλος: *Ὁ Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης* (τεύχος 14).

Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης: *Σκέψεις τοῦ '43-'46* (τεύχος 15).

Δ. Γρ. Τσάκωνα, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμος τρίτος, ἔκδ. Λαδᾶ, Ἀθήνα 1981, σ. 1106-1110, κεφάλαιο μέ τίτλο: «Ἡρακλῆς Ν. Ἀποστολίδης, - ὁ ὅπως τρίτος».

Friedrich Nietzsche:

Κείμενα για τούς Έλληνες

Μετάφραση: Βαγγέλης Δουβαλέρης

Πρόκειται για μιά σειρά κειμένων στην πλειοψηφία τους ἀδημοσίευτων στην Ἑλλάδα (διαλέξεις, σημειώσεις, «διαγράμματα» μαθημάτων κ.τ.λ.), μὰ καί ἤδη δημοσιευμένων ἀπ' τὰ κατοπινότερα ἔργα του — τήν «Εὐφρόσυνη Ἐπιστήμη», τήν «Αὐγή», «Πέραν τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ» κ.ἄ. —, οὕτως ὥστε νά δοθεῖ μιά ὅσο τό δυνατόν συμπληρωμένη ἀποδεκτικὴ σκέψη του γιά τούς Ἀρχαίους. Ὅπως θά διαπιστώσει ὁ ἀναγνώστης, στά πρῶτα κείμενα πού ὡς φιλόλογος δούλευε ὁ νεαρός Νίτσε, ὑπάρχουν ψήγματα τὰ ὁποῖα θά χρησιμοποιηθοῦν ἀργότερα, πλήρως ἐπεξεργασμένα, στό «βιβλίον πού πάντα ὀνειρευόταν», καθὼς ἔγραφε στό φίλον του Ἔρβιν Ρόντε, τή «Γέννηση τῆς Τραγωδίας» - βιβλίον πού 14 χρόνια μετά, ὡστόσο, τό βρήκε «ἀνυπόφορο, κακογραμμένο, πομπῶδες, συναισθηματικό» στην «Ἀπόπειρα αὐτοκριτικῆς» του τῆς 6' ἐκδόσεως. Ὅπως καί νά 'χει, εἴτε σημαντικός εἴτε ἀσημαντός ὡς φιλόλογος, καθὼς ἰσχυρίζονται μερικοί - πάντως σημαντικώτατος καί βαθιά ἐπιδραστικός στή σκέψη καί τήν οὐσία τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πνεύματος.

Ἄγὼν Ὀμήρου¹

Λέγοντας ἀνθρωπότητα, ἐννοοῦμε κατὰ βάση κάτι που διακρίνει τόν ἄνθρωπο ἀπό τή φύση. Στήν πραγματικότητα, ὡστόσο, δέν ὑπάρχει τέτοιος διαχωρισμός: οἱ «φυσικές» καί οἱ λεγόμενες πράγματι «ἀνθρώπινες» ποιότητες ἀρρηκτες ἀναπτύσσονται ἐνταυτῶ. Ὁ ἄνθρωπος στίς ἀνώτερες κι εὐγενέστερες ἰκανότητές του εἶναι ὅλος φύση, καί φέρει ἐντός του τόν ἀλλόκοτον διαισθητικό. Μάλιστα, οἱ τρομοκρατικές καί τάχα ἀπάνθρωπες του ποιότητες, ἴσως εἶναι τό γόνιμο ἔδαφος ἀκριβῶς ἀπ' ὅπου ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα δύναται νά ἀνθίσει σέ ὄρμη, φρόνημα κ' ἔργο.

Ἔτσι οἱ Ἕλληνες, ὁ πιό καλλιεργημένος λαός τῆς Ἀρχαιότητος, διακρίνονται ἀπό ἕνα ἴδιον σκληρότητα - ἕναν τιγρίσιο πόθο γιά καταστροφή: ἴδιον πού εἶναι ἐπίσης εὐδιάκριτο στό ἐναντιόμορφο κείνο ὑπερ-εἶδωλο τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, τό Μεγαλέξαντρο - ἀλλά μᾶλλον μέ φόβο τοῦτο θά μουνδιάσει τίς καρδιές μας, καθ' ὅλη τήν ἱστορία καί τή μυθολογία τους, ἂν τούς προσεγγίσουμε μέ τήν πλαδαρή ἀντίληψη τῆς σύγχρονης «ἀνθρωπότητος»... Ἡ σκηνή ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος τρυπᾷ τά πόδια τοῦ Βάτι, τοῦ

γενναίου μαχητῆ τῆς Γάζας, καί τόν δένει ἀπ' τήν ἄμαξά του ζωντανό ἀκόμα γιά νά τόν σύρει στό ἔδαφος, μ' ὅλους τούς στρατιώτες γύρω νά γλευάζουν, εἶναι μιά ἀποκρουστική καρικοτούρα τοῦ Ἀχιλλέα πού παρόμοια κακοποιεῖ κάποια νύχτα τό κουφάρι τοῦ Ἐκτορα: ἴδιον πού κι αὐτό ὡστόσο μορφάζει προσβλητικά στά μάτια μας καί μᾶς κάνει ν' ἀνατριχιάζουμε: ἐδῶ κοιτᾶμε ὀλοῖσια στήν ἄβυσσο τοῦ μίσους! Μέ τό ἴδιο συναίσθημα ἴσως παρατηρήσουμε τόν ἀκόρεστο ἀλληλοσπαραγμό δύο Ἑλληνικῶν παρατάξεων, λόγου χάρι, στήν Κερκυραϊκή ἐπανάσταση. Ὅταν ὁ νικητής μιᾶς μάχης μεταξύ τῶν πόλεων ἐκτελεῖ ὀλάκερο τόν ἀρσενικό πληθυσμό, τηρῶντας ἔτσι τούς νόμους τοῦ πολέμου, καί ξεπουλᾷ σκλάβους τὰ γυναικόπαιδα, βλέπουμε στήν ἔγκριση ἑνός τέτοιου νόμου ὅτι οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν τήν ἐλεύθερη ἀνάδυση ὅλου τοῦ μίσους τους σοβαρή ἀναγκαιότητα: τέτοιες στιγμές, τό φορτισμένο — σά θηρίο ἀνήσυχο πιά στή φυλακή του — συναίσθημα ἔβρισκε ἀνακούφιση: ἡ τίγρις σά χεῖμαρρος ὀρμούσε - λάγνη σκληρότητα στά τρομερά της μάτια. Γιατί ἄραγε ὁ Ἕλληνας γλύπτει μορφώνει τόν πόλεμο καί τήν μάχη ξανά καί ξανά

νά, σέ αναρίθμητες επαναλήψεις: τεταμένα κορμιά, μύες μέσ στην άψη του μίσους ή την υπεροψία του θριάμβου τεντωμένοι, κορμιά μέσ στις σουβλιές του πόνου νά σφαδάζουν πληγωμένα, βουτηγμένα στο θάνατο, νά εκπνέουν;.. Γιατί άραγε ολάκερος ο Άρχαιοελληνικός κόσμος αγαλλιάζει μέ τις σκηνές των μαχών της Ίλιάδας; Φοβούμαι ότι δέν τά αντιλαμβανόμαστε όλα αυτά επαρκώς έλληνιστί. Θα φρίτταμε μάλλον αν επρόκειτο ποτέ νά τά αντιληφθούμε έτσι.

Τί υπάρχει όμως πίσω απ' τον Όμηρικό κόσμο, ως μήτρα κάθε τί Άρχαιοελληνικού; Διότι μέσα σ' εκείνον τον κόσμο, ή εξαιρετη καλλιτεχνική ακρίβεια, γαλήνη κι αγνότητα της γραμμής, μάς ύψώνει πάνω απ' τό καθαυτό περιεχόμενο: μέσω μιας καλλιτεχνικής απάτης, τά χρώματα φαίνονται πιό άπαλά, πιό ήπια, πιό θερμά: μέσα στο ζωηρόχρωμο και θερμό τουτο φώς, οι άνθρωποι δείχνουν πιό καλόστυχοι, πιό συμπονετικοί. Όμως τί αντικρύζουμε, όταν, δίχως τό Όμηρικό χέρι πιά για προστάτη κι οδηγό μας, πάμε πίσω, στην προ-ομηρική εποχή; Μόνο νύχτα και τρόμο - μιά φαντασία εξοικειωμένη στο φριχτό. Τί είδος γήινης υπαρξης αντανακλούν αυτοί οι αποκρουστικοί και τρομεροί θεογονικοί μύθοι; Μιά ζωή υπό τό απόλυτο κράτος των παιδιών της ζοφερής Νυκτός²: συγκρούσεις, λαγνεία, απάτη, γηρατειά και θάνατος. Άς φανταστούμε για λίγο την ατμόσφαιρα του ποιήματος του Ησιόδου - την ήδη επαρκώς αποπνιχτική - ακόμη πιό θολή και σκοτεινή, δίχως τους κατευνασμούς και τις καθάρσεις που έρεαν απ' άκρη ως άκρη στην Έλλάδα απ' τους Δελφούς κι από αναρίθμητες άλλες κατοικίες θεών: άς συνδυάσουμε τούτη την βαρεία Βοιωτική ατμόσφαιρα μέ την σκοτεινή ήδυπάθεια των Έτρούσκων: τότε, μιά πραγματικότητα σαν κι αυτήν θα αναμύχλευε από μέσα μας έναν κόσμο από μύθους στον όποιο ο Ουρανός, ο Κρόνος, ο Ζεύς και οι Τιτανομαχίες θα φάνταζαν ανακούφιση: σ' αυτόν τον ζόφερο, ή μάχη είν' ή σωτηρία: ή σκληρότητα της νίκης είν' ή αγαλλίαση της ζωής στο αποκορύφωμά της.

Έξάλλου, ακριβώς από τον φόνο και την εξιλίωση του φόνου γεννήθηκε ο Άρχαιοελληνικός νόμος στην όλη σύλληψή του: έτσι, δε, ο ευγενέστερος πολιτισμός κερδίζει τον πρώτο νικητήριο στέφανόν του απ' τον βωμό της εξιλίωσης του φόνου. Μετά από τό κύμα κείνης της αίματηρης εποχής, ακολουθεί ένα κοίλον που τέμνει βαθιά την Άρχαιοελληνική Ίστορία. Τά όνόμα-

FRIEDRICH NIETZSCHE

τα Όρφέας, Μουσαϊος και οι λατρείες τους, αποκαλύπτουν τις συνέπειες, στις όποιες τό συνεχές θέαμα ενός κόσμου γεμάτου πόλεμο και σκληρότητα οδηγεί: προς μιά απέχθεια για την υπαρξη, προς την σύλληψη της υπαρξης ως τιμωρίας και ποινής - προς την πεποίθηση ότι υπαρξη και ενοχή είναι ένα και τό αυτό. Όμως τούτες ακριβώς οι συνέπειες, καθαυτές, δέν είναι Άρχαιοελληνικές: ή Έλλάδα, στο σημείο αυτό, συμφωνεί μέ την Ίνδία και μέ την Άνατολή εν γένει. Η αρχαιοελληνική ευφυία είχε μιάν άλλη απάντηση για τό ερώτημα «τί αξίζει μιά ζωή πολέμου και νίκης;» - απάντηση που έδωσε καθ' όλη την ιστορία της.

Γιά νά την καταλάβουμε, άς ξεκαθαρίσουμε κατ' αρχήν, ότι ή Άρχαιοελληνική ευφυία ανέχτηκε την φοβερή παρουσία αυτής της όρμης, και τή θεώρησε δικαιολογημένη: ενω τό Όρφικό κίνημα διαπνεόταν από την ιδέα ότι μιά ζωή μέ τέτοια όρμη στην ρίζα της δέν έχει καμιάν αξία. Ό πόλεμος και ή χαρά της νίκης ήσαν πράγματα αναγνωρισμένα - και τίποτα δέν ξεχωρίζει τον Άρχαιοελληνικό κόσμο περισσότερο απ' τον δικό μας όσο ή χροιά, ή ούτως προκύψασα, των άτομικών ήθικων έννοιων, λόγου χάρη, της Έριδος και της ζήλειας. [...]

Κι όχι μόνον ο Άριστοτέλης, μά ολάκερη ή

έλληνική αρχαιότητα νοεῖ διαφορετικά ἀπὸ μᾶς τὸ μῖσος καὶ τῆ ζήλεια, καὶ τάσσεται σύμφωνη μὲ τὸν Ἡσίοδο, ὁ ὁποῖος σ' ἓνα σημεῖο καλεῖ κακία (βαρεῖαν) τὴν Ἐριδα³ — ἤτοι: κείνη πού ὀδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἀλληλοεξοντωτικές συγκρούσεις —, ἐνῶ ὑμνεῖ μιάν ἄλλη Ἐριδα ὡς ἀγαθὴ⁴ - κείνη πού σάν τὴν ζήλεια, τὸ μῖσος καὶ τὸν φθόνο, σπρώχνει ὀρηκτικά τὸν ἄνθρωπο σὲ δράση: μὰ δράση ὄχι ὑπὸ μορφή συγκρούσεων ἀλληλοεξόντωσης, ἀλλὰ ὑπὸ μορφή Ἀγώνων. Ὁ Ἕλληνας εἶναι ζηλόφθονος καὶ δέν θεωρεῖ ἐλάττωμα τὸ χαρακτηριστικό του αὐτό, ἀλλὰ δῶρο μιᾶς γενναϊόδωρης θεότητας. Τί ἄβυσσος ἠθικῆς ἀντίληψης χαίνει ἀνάμεσα σὲ κείνον καὶ σὲ μᾶς!..

Ὅσο μεγαλειώδης ὁ Ἕλληνας τόσο λαμπρὴ καὶ ἡ φλόγα πού καίει μέσα του τῆς φιλοδοξίας καὶ καταβροχθίζει στήν πυρά τῆς ὁποιοῦνδήποτε τρέχει τὴν ἴδια κούρσα. Ὁ Ἀριστοτέλης συνέταξε κάποτε ἓναν κατάλογο τέτοιων βίαιων Ἀγώνων ὑψηλοῦ ὕψους: τὸ ἐντυπωσιακότερο τῶν ἀναφερόμενων περιπτώσεων εἶναι ὅτι κ' ἓνας νεκρὸς ἀκόμη μπορεῖ νά κάνει ἓναν ζωντανό νά κρυφοκαίει ἀπὸ ζήλεια. Ἔτσι σκιαγραφεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν σχέση τοῦ Ξενοφάνη τοῦ Κολοφώνιου μὲ τὸν Ὀμηρο. Δέν καταλαβαίνουμε τὴν ὅλη ὀρμὴ πού ὤθησε τὸν Ξενοφάνη νά ἐπιτεθεῖ στὸν ἔθνικό ἥρωα τῆς ποίησης, ἐκτός κι ἂν φανταστοῦμε — ὅπως ἀργότερα καὶ μὲ τὸν Πλάτωνα — τὸν φλογερὸ πόθο (πού πυροδοτεῖ ἀπ' τὴν ρίζα τῆς αὐτῆς τὴν ἐπίθεση) νά λάβει τὴν θέση τοῦ ἔκπτωτου ποιητῆ καὶ νά κληρονομήσει τὴν δόξα του. Κάθε μεγάλος Ἕλληνας παραδίδει τὸν πυρσό τοῦ Ἀγῶνα: κάθε μεγάλη ἀρετὴ πυροδοτεῖ ἓνα καινούργιο μεγαλεῖο. Ὅταν ὁ νεαρὸς Θεμιστοκλῆς χάνει τὸν ὕπνο του σκεπτόμενος τίς νίκες τοῦ Μιλτιάδη, ἡ ὀρμὴ του αὐτῆ, ἡ τόσο νωρὴς ξυπνημένη, λυτρώνεται ἐπιτέλους κατὰ τὸν μακροχρόνιο Ἀγῶνα του μὲ τὸν Ἀριστείδη, γιὰ νά γίνει ἐν τέλει ἡ σπάνια καὶ γνησίως ἐνστικτὴ ἰδιοφυΐα τῆς πολιτικῆς δράσης πού ὁ Θουκυδίδης μᾶς περιγράφει. Πόσο χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐρωταπόκριση, ὅταν ἓνας διακεκριμένος ἀντίπαλος τοῦ Περικλῆ ἐρωτᾶται ἂν ἐκεῖνος ἦ ὁ Περικλῆς εἶναι ὁ καλύτερος παλαιστής στήν πόλη, κι ἀπαντᾷ: «Ἀκόμη κι ὅταν τὸν ρίχνω κάτω, κείνος ἀρνεῖται ὅτι ἔπεσε, κ' ἐπιτυγχάνει τὸν σκοπὸ του, πείθοντας ἀκόμη κι ὅσους τὸν εἶδαν νά πέφτει».

Ἄν κάποιος θελήσει νά ἐξετάσει τὴν πεποίθησιν αὐτῆ, ὅπως ἀνυπόκριτη στήν πιὸ ἀφελῆ τῆς ἔκφραση — ὅτι δηλαδή ὁ Ἀγῶνας εἶναι ἀ-

παραίτητος γιὰ τὴν διατήρηση τῆς ὑγείας τοῦ κράτους —, τότε θά πρέπει νά συλλογιστεῖ τὸ πρωταρχικὸ νοήμα τοῦ ὀστρακισμοῦ, γιὰ παράδειγμα, ὅπως «προφέρεται» ἀπ' τοὺς Ἐφέσιους ὅταν ἐξορίζουν τὸν Ἐρμόδωρο: «Ἀνάμεσα μας κανεῖς ἄς μὴν εἶν' ὁ ἄριστος: εἰδάλως νά φύγει καὶ μ' ἄλλους νά πάει νά ζήσει»⁵. Γιατί νά μὴν εἶναι κανεῖς ὁ ἄριστος; Διότι τότε ὁ Ἀγῶνας θά παύσει, κ' ἡ αἰώνια πηγὴ ζωῆς γιὰ τὸ Ἀρχαιοελληνικὸ κράτος θά ἐκτεθεῖ σὲ κίνδυνο μεγάλο. [...] Στὴν οὐσία, τοῦτος ὁ περιέργος θεσμὸς δέν ἀποτελεῖ δικλεῖδα ἀσφαλείας, ἀλλὰ ἔναυσμα γιὰ δράση: ὁ ἄνθρωπος πού ὑπερέχει (δεσποτικὰ τρόπον τινά) τῶν ἄλλων, παραμερίζεται ὥστε ν' ἀφυπνιστεῖ ξανά ὁ Ἀγῶνας τῶν δυνάμεων: πρόκειται γιὰ μιὰ ἰδέα ἐχθρική πρὸς τὴν «ἀποκλειστικότητα» τῆς εὐφυΐας ὑπὸ τὴν μοντέρνα ἔννοια, καὶ προϋποθέτει ὅτι στήν φυσικὴ τάξη τῶν πραγμάτων ὑπάρχουν συνεχῶς ὄχι μία μὰ πολλές εὐφυΐες, οἱ ὁποῖες ἀλληλοθέτονται σὲ κίνηση, ἀκόμη κι ὅταν ἀλληλοσυγκρατοῦνται ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ μέτρου. Αὐτὸς εἶναι ὁ πυρήνας τῆς Ἑλληνικῆς αὐτῆς ἰδέας τοῦ Ἀγῶνα: μισεῖ τὴν κυριαρχία τοῦ ἑνός, καὶ φοβᾶται τοὺς κινδύνους τῆς. Ἐπιθυμεῖ, ὡς προστασία κατὰ τῆς εὐφυΐας, μιάν ἄλλη εὐφυΐα.

Κάθε ταλέντο ν' ἀναδεικνύεται ἀγωνιζόμενο! νά ποιὸ ἦταν τὸ πρόσταγμα τῆς Ἀρχαιοελληνικῆς δημόδους παιδαγωγικῆς, ἐνῶ οἱ μοντέρνοι μας δάσκαλοι τίποτα δέν τρέμουν περισσότερο ἀπ' τὴν ἀποδέσμευση τῆς λεγόμενης φιλοδοξίας... Κι ἀκριβῶς ὅπως οἱ νέοι ἐκπαιδεύοντο μὲ Ἀγῶνες, οἱ παιδευτὲς τοὺς μετεῖχαν κι αὐτοὶ σὲ Ἀγῶνες μεταξύ τους. Οἱ μεγάλοι μουσουργοί-ποιητὲς Πίνδαρος καὶ Σιμωνίδης στάθηκαν πλάι-πλάι, δὺσπιστοι καὶ ζηλόφθονες: σὸ πνεῦμα τοῦ Ἀγῶνα ὁ σοφιστής, ὁ μέγας διδάσκαλος τῆς Ἀρχαιότητος, συναντᾷ ἓναν ἄλλο σοφιστῆ: ὡς καὶ τὸ καθολικότερο πρότυπο ἐκπαίδευσης, μέσῳ τοῦ δράματος, μοιράστηκε στὸν κόσμον μόνον ὑπὸ τὴν μορφή μιᾶς συγκλονιστικῆς πάλης ἀνάμεσα στοὺς μέγιστους μουσικούς καὶ δραματουργούς. Τί θαυμάσιο! «Ἄσιδος αἰοιδὸ δέ χωνεύει»⁶. Ἐνῶ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος τίποτα δέ φοβᾶται περισσότερο ἀπ' τὴν ὁποιαδήποτε προσωπικῆς χροιάς μαχητικότητα, ὁ Ἀρχαῖος Ἕλληνας γνωρίζει τὸν καλλιτέχνη μόνον ὡς μετέχοντα σὲ προσωπικὴ μάχη. Ἐκεῖ ἀκριβῶς πού ὁ ἓνας μυρίζεται τὴν ἀδυναμία ἑνός καλλιτεχνήματος, ὁ ἄλλος ἀναζητεῖ τὴν πηγὴ τῆς μεγαλύτερης δυνάμεώς του!

Λόγου χάρη, κείνο πού έχει από καλλιτεχνική άποψη ιδιαίτερη σημασία στους διαλόγους του Πλάτωνα είναι, ως επί τό πλείστον, ή έκβαση ενός Άγώνα διεξαγόμενου μέ τήν τέχνη τών ρητόρων, τών σοφιστών και τών δραματουργών τής εποχής του, τόν όποϊον έπινοεί προκειμένου νά πεί στό τέλος: «Δείτε! - μπορώ κ' έγώ νά έπιτύχω κείνο πού οί μεγάλοι μου αντίπαλοι μποροϋν· μάλιστα, έγώ τό μπορώ καλύτερα άπ' αυτούς! Κανείς Πρωταγόρας ποτέ δέν έπλασε μύθους ώραιότερους άπ' τούς δικούς μου· κανένας δραματουργός έργο έτσι παλλόμενο και γοητευτικό σαν τό Συμπόσιό μου· κανένας ρήτορας δέν έγραψε λόγους σαν εκείνους του Γοργία μου. Και τώρα, τ' αποκηρύσσω όλα αυτά και καταδικάζω πάσαν μιμητική τέχνη! Ο Άγώνας μόνο μ' έκανε ποιητή, σοφιστή, ρήτορα». Ά, τί πρόβλημα ανοίγει έμπρός μας όταν διερευνούμε τήν σχέση Άγώνα και Σύλληψης του καλλιτεχνήματος!..

Όστόσο, αν βγάλουμε τόν Άγώνα έξω άπ' τήν ζωή τών Έλλήνων, κοιτάμε ευθύς στην προσημειωμένη άβυσσο ενός τρομακτικά πρωτόγονου μίσους, ενός άσβεστου πόθου για καταστροφή. Τό φαινόμενο αυτό δυστυχώς εμφανίζεται αρκετά συχνά όταν μια μεγάλη προσωπικότητα βγαίνει ξάφνου έξω από τόν Άγώνα μέσω μιας πράξης εξαιρετικά λαμπρής, και τίθεται *hors de concours* (: εκτός συναγωνισμού) κατά τήν κρίση του και κατά τήν κρίση τών συμπολιτών του. Τό αποτέλεσμα είναι δίχως εξαίρεση τρομακτικό· κι αν κάποιος έδω συμπεράνει επιπόλαια ότι ο Έλληνας ήταν τάχα άνίκανος ν' άντέξει δόξα κ' ευτυχία, θά πρέπει νά συμπληρώσει ότι ήταν άνίκανος ν' άντέξει δόξα χωρίς περαιτέρω Άγώνα, ή ευτυχία μέ τήν παύση του Άγώνα. Δέν ύπάρχει αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα άπ' τις τελευταίες πράξεις του Μιλτιάδη. Καθισμένος σε μία μοναχική κορφή, πίο πάνω από κάθε συναγωνιστή του αυτός, μετά τόν άσύγκριτο θρίαμβό του στον Μαραθώνα, νιώθει έναν ποταπό πύρινο πόθο εκδίκησης νά ξυπνά μέσα του έναντιόν ενός Παριανού, μέ τόν όποιο συνδεόταν μέ μακροχρόνια έχθρα. Για νά ικανοποιήσει αυτόν τόν πόθο, και δόξες καταχράται και κρατικές ιδιοκτησίες και αξιοπρέπειες και τιμές - κι άτιμάζεται. [...] Ένας έπονεϊδιστος θάνατος σφραγίζει τήν λαμπρή ήρωική πορεία του, κι άμαυρωμένη τήν δείχνει έσαεί μπρός στις μέλλουσες γενιές. Μετά τήν μάχη του Μαραθώνα τόν τύλιξε ο φθόνος τών ούράνιων δυνάμεων. Κι αυτός ο θεϊκός φθόνος πυρώνει όταν θωρεϊ άνθρωπο δίχως αντίπαλο,

καθισμένο σε μία μοναχική κορφή τής δόξας. Μόνο οί Θεοί πλησίον του τώρα - κι άρα έναντίον του. Τόν παρασύρουν σε πράξη ύβρεως, και κάτω άπ' τό βάρος της αυτός γκρεμίζεται. Άς σημειώσουμε έδω καλά ότι όπως ακριβώς άφανίζεται ο Μιλτιάδης, άφανίζονται κ' οί δύο ευγενέστερες ελληνικές πόλεις, όταν σύν Άθηνά και χείρα κίνει φάνουν στό ιερό τής Νίκης μέσω ίπποδρόμου. Η Άθήνα: πού κατέστρεψε τήν ανεξαρτησία τών συμμάχων της κ' έπειτα τιμώρησε σκληρά τήν άνταρσία τών ύπηκόων της· ή Σπάρτη: πού διακήρυξε τήν κυριαρχία της εν Έλλάδι μετά τήν μάχη στους Αιγός Ποταμούς - άκόμη πίο σκληρά και βίαια έφεραν κ' οί δύο τους, όμοια μέ τόν Μιλτιάδη, τήν ίδια τήν καταστροφή τους από μία πράξη ύβρεως κι αυτές, αποδεικνύοντας ότι χωρίς τόν φθόνο, χωρίς τήν ζήλεια και τήν φιλοδοξία του Άγώνα, ή Άρχαία Έλληνική πόλις - σαν τόν Έλληνα ακριβώς - εκφυλίζεται. Γίνεται κακιά και σκληρή· γίνεται εκδικητική κι άθεη· μέ μία λέξη: «προσημειωμένη»...

Φιλοδοξία καλλιτέχνη⁷

Οί Έλληνες καλλιτέχνες, οί τραγωδοί λόγου χάρη, έγραφαν για νά θριαμβεύουν. Η Τέχνη τους όλη μοιάζει άδιανόητη χωρίς τόν Άγώνα: ή Έρις ή άγαθή του Ησίοδου, ή φιλοδοξία, έδινε φτερά στό πνεύμα τους. Αυτή δέ ή φιλοδοξία πάνω άπ' όλα άπαιτούσε μέγιστη άρτιότητα για τό έργο τους στα δικά τους μάτια, καθώς εκείνοι έννοούσαν τήν άρτιότητα, δίχως νά σκεφτούν τή γνώμη καμιάς πλειονότητας σχετικά μέ τό τί τάχα θεωρείται άρτιο σ' ένα έργο τέχνης. Έτσι, για πολύ καιρό, ο Αισχύλος κι ο Ευριπίδης παρέμειναν άφανείς, ώσπου μόρφωσαν κάποτε κριτές πού εν τέλει έπαινεσαν τό έργο τους βάσει τών μέτρων πού εκείνοι έθεσαν. Έτσι πάλευαν για θρίαμβο κατά τών αντιπάλων τους, κατά τήν δική τους πάντα κρίση κ' ένώπιον του δικού τους πάντοτε δικαστηρίου· θέλαν πράγματι νά είναι πίο άρτιοι· κ' έπειτα, πέρα άπ' τήν όποια άποδοχή τής δικής τους κρίσης, άπαίτησαν τήν επικύρωση τής δικής τους άπόφασης. Ο άγώνας για τήν τιμή, έδω, σημαίνει «τό νά γίνεται κανείς άνώτερος και νά επιθυμεί τούτο νά φανεί και δημόσια». Αν τό πρώτο λείπει και τό δεύτερο επιθυμείται παραταύτα, τότε μιλάμε για ματαιοδοξία. Αν τό δεύτερο λείπει και δέν αναζητάται, τότε μιλάμε για περηφάνεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Homer's Wettkampf, στό πρωτότυπο. Τό κείμενο γράφτηκε τό 1872 κ' είναι ὁ πέμπτος τῶν Πέντε προλόγων γιά πέντε ἀγγραφα βίβλια (Fünf Vorreden zu fünf ungeschriebenen Büchern), τῆς περιόδου 1870-1873 — ἔργο ἀνέκδοτο στήν Ἑλλάδα.

2. Ἀναφορά στή Θεογονία τοῦ Ἡσίοδου (III, 759).

3. Ἀναφορά στό Ἔργα καί Ἡμέραι τοῦ Ἡσίοδου (I, 14-16).

4. Ὁ.π., 21-24.

5. Ὀλόκληρο τ' ὠραῖο αὐτό ἀπόσπασμα τοῦ Ἡρακλείτου — ἐπίκαιρο καί σήμερα ἄλλωστε — (ἀπόσπ. 121 κατά τήν ἀρίθμηση τοῦ Diels) λέει: «ἄξιον Ἐφεσίοις ἡβηρόν ἀπάγξασθαι πᾶσι καί τοῖς ἀνήβοις τήν πό-

λιν καταλιπεῖν, οἵτινες Ἐρμόδωρον ἄνδρα ἐωυτῶν ὀνήμιστον ἐξέβαλον φάντες· ἡμέων μηδέ εἷς ὀνήμιστος ἔστω, εἰ δέ μή, ἄλλη τε καί μετ' ἄλλων» [Κεῖνον πού πρέπει στούς Ἐφεσίοις εἶναι νά πᾶνε ὅλοι νά κρεμαστοῦν ἀπό ἔφρηβο κι ἀπάνω, καί στά παιδιά ν' ἀφήσουνε τήν πόλη, - κείνοι πού τόν Ἐρμόδωρο, τόν ἄριστον ἀνάμεσά τους, τόν ἐξόρισαν λέγοντας: ἀνάμεσά μας κανεῖς ἄς μήν εἶν' ὁ ἄριστος· εἰδάλλως νά φύγει καί μ' ἄλλους νά πα' νά ζήσει].

6. «Ἄοιδός ἀοιδῶ φθονέει»: Θεογονία Ἡσίοδου, στ. 26. Μετάφραση χωρίου ἀπό Σίμο Μενάρδο, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας τοῦ Gilbert Murray, ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθῆναι 1974.

7. Ἀπό τό Ἀνθρώπινα, λίαν ἀνθρώπινα (Menschliches, Allzumenschliches), ἐνόττητα 170.

Thomas Carlyle: Στατιστικές¹

Μετάφραση: Βαγγέλης Δουβαλέρης

Εύφυής πολιτικός δήλωσε ότι όλα αποδεικνύονται με τους αριθμούς. Ἐμείς μελετήσαμε διάφορα βιβλία στατιστικής, Ἐναφορές Στατιστικῶν Ἐταιριῶν, Ἐναφορές περὶ Κοινωνικῆς Μέριμνας γιὰ τοὺς Φτωχοὺς, κι ἄλλες Ἐναφορές, καὶ Φυλλάδια οὐκ ὀλίγα, με βλέμμα ἐπίμονο, ἐπικεντρωμένο στὸ ζήτημα τοῦτο τῆς Ἐργατικῆς Τάξεως καὶ τῆς ἐν γένει κοινωνικῆς τῆς θέσης στὴν Ἀγγλία, μὰ χωρὶς κάποιο ἀποτέλεσμα ἐπὶ τῆς οὐσίας, δυστυχῶς. Ἡ μιά βεβαίωση διαδέχεται τὴν ἄλλη· σύμφωνα με τὴν παλιά ἐκείνη παροιμία: «Σκέφτηκε ὁ στατιστικολόγος καὶ χτυπήσανε καμπάνες!»². Οἱ στατιστικοὶ πίνακες μοιάζουν με ἰστούς ἀράχνης, με τὸν πίθο τῶν Δαναΐδων: εὐμορφοὶ καὶ δεκτικοὶ θεάσεως, ὄχι ὅμως κ' ἱκανοὶ νὰ στηρίζουν τ' ὅποιο συμπέρασμα. Οἱ πίνακες εἶναι ἐννοίες ἀφηρημένες, ἐνῶ τὰ Πράγματα ἄκρως συμπαγῆ, κ' ἡ ἀνάδειξη τῆς οὐσίας τους τόσο δύσκολη. Ἐμέτρητα τὰ στοιχεῖα· κι ὁ ἀποκλεισμός ἐνός μόνο σημαίνει ἴσως τὸν ἀποκλεισμό τοῦ ἐνός ἐκείνου κρίσιμου στοιχείου ἀπ' τὸ ὅποιο ἐξαρτιῶνται ὅλα τ' ἄλλα. Ἡ Στατιστικὴ ὀφείλει νὰ εἶν' ἐντιμη, βάση πολλῶν ἐπιστημῶν μεγίστης σημασίας· αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει πῶς πρέπει ν' ἀφήνεται ἔρμαιο τῶν ἀνέμων. Τὸ ἴδιο καὶ κάθε ἐπιστήμη. Ὁ ἰθύνων νοῦς τῆς νᾶναι ἡ Σύνεση, καὶ κεῖνη νὰ ὀρίζει τὴν πορεία τῆς. Κρίσιμα καὶ μὴ κρίσιμα γεγονότα βαίνουν μαζί, ἀναπόσπαστα - καὶ μονάχα ἡ Σύνεση μπορεῖ νὰ δεῖ καὶ νὰ διακρίνει. Μάταια στέλνει κανεὶς μύωπες κι ἀόμματους στίς ὄχθες ἐνός Πακτωλοῦ ὁσοδῆποτε χρυσοῦ: χαλίκια μόνο θὰ βροῦν· ἐνῶ οἱ ὄραματιστές κ' οἱ ἐρευνητές - αὐτοὶ μονάχα θὰ γυρίσουν με κόκκους χρυσοῦ στὰ χέρια. Καὶ πού οἱ μύωπες σὰς προσφέρουν τώρα μετὰ ἐπισήμων δηλώσεων κ' ἐνοχλητικῆς πεισμονῆς, τὸ γεμᾶτο με χαλίκια καλᾶθι τους σάν τάχα χρυσάφι: ποιά μέτρα θὰ ληφθοῦν ὡς πρὸς αὐτό; Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ἐλπίσουμε πῶς ἡ Στατιστικὴ βαθμιαῖα θὰ

βελτιωθεῖ καὶ θὰ δεῖ κάποια προκοπή. Ὅμως, ἐν τῷ μεταξύ, πολὺ φοβοῦμαι ὅτι ὁ γκρινιάρης ἐκεῖνος σατιριστὴς εἶχε, ὡς βαίνουν τὰ πράγματα, ἐν μέρει δίκιο ὅταν ἔλεγε ὅτι «ὁ γνωστικὸς μελετᾶ τὸν στατιστικολόγο, ὄχι διὰ νὰ λάβει γνώσιν, ἀλλὰ διὰ νὰ μὴν ἐξαπατηθεῖ ἀπὸ τὴν ἄγνοια». Μὲ τί γαλήνια ἐτοιμότητα κάποιο μέλος μιᾶς Ἐταιρίας Παροχῆς Χρησίων Πληροφοριῶν σὰς κλείνει τὸ στόμα μ' ἓναν ἀριθμό! Θαρρεῖ ὅτι ἀπόσταξε τὴν πανάκεια τοῦ ἐκάστοτε ζητήματος, κ' ἐπ' αὐτῷ τίποτ' ἄλλο τάχα δὲν μπορεῖ νὰ λεχθεῖ. Χρειάζεται ὡστόσο νὰ ἐξετάσετε τὴν ἀποσταγμένη του αὐτῆ πανάκεια καὶ νὰ διαπιστώσετε, ἀλίμονο, διόλου πρὸς ἐκπλήξη, πῶς ἦταν ἓνα μάτσο ἀνοησίες ἐν τέλει, γιὰ τὰ σκουπίδια.

Ἐκούσαμε κάμποσες φορές τοὺς γόους καὶ τίς προφητείες ἐνός φιλεὺσπλαχνου — θρηνητῆ τῶν φτωχῶν — Ἰερεμία, πού ἐκτοπίστηκαν ἀπὸ κάποιο εὐσύνοπτο στατιστικὸ στοιχεῖο τοῦ πιὸ κατηγορηματικοῦ χαρακτήρα: Πῶς εἶναι δυνατόν ἡ κατάσταση τῶν φτωχῶν νὰ μὴν βελτιώνεται; Δὲν ἀποδείχτηκε, λοιπόν, πῶς ὁ μέσος ὄρος ζωῆς στὴν Ἀγγλία — κι ἄρα στὴν πιὸ πολυάριθμη τάξη τῆς ἐπίσης — αὐξήθηκε; Ὁ Ἰερεμίας μας ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παραδεχτεῖ ὅτι, ἂν τοῦτο ἦταν ὄντως ἀληθές, ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα, δίχως ἄλλο, ἐκπληκτικὸ στοιχεῖο, διὰ τοῦ ὁποίου ὅλα ἐκεῖνα πού ὁ ἴδιος εἶχε συλλέξει ψηλαφῶντας ἄλλες πλευρές τοῦ ζητήματος, ἀνατράπηκαν ἀνεπανόρθωτα. Ἄν ἡ ζωὴ διαρκεῖ περισσότερο, παναπεῖ πῶς καὶ φθειρεται λιγότερο ἀπὸ ἐξωτερικὲς δυσχέρειες, ἀπὸ ἐσωτερικὴ δυσφορία, ἀπὸ δυσκολίες παντός εἶδους - ναί: ἡ γενικὴ κατάσταση τῶν φτωχῶν καλλιτερεῖ ἀντὶ νὰ χειροτερεῖ. Κι ὁ Ἰερεμίας μας λοιπόν, ἐκτοπίσθη. Ὅσο γιὰ τὴν «ἀπόδειξη»; Οἱ ἀναγνώστες πού ἐνδιαφέρονται γιὰ τέτοιες ἀποδείξεις, μποροῦν νὰ τῆ δοῦν δημοσιευμένη ἐν πομπῇ καὶ παρατάξει στὸ φυλλάδιο τοῦ Charles Knight. (Ἴσως δὲ κι ὁ Ἰερεμίας μας νὰ συμβουλευεταί τα

THOMAS CARLYLE

στοιχεία του φυλλαδίου αυτού). Επίσης: οι στατιστικοί πίνακες του Northampton, συντεταγμένοι υπό Δρ. Price⁴ «από καταλόγους της ένορίας των Άγιων Πάντων, από τό 1735 έως τό 1780»· οι στατιστικοί πίνακες του Carlisle, από τόν Δρ. Heysham⁵ μετά από οχτάχρονη μελέτη της περιοχής - «οί μετρήσεις έγιναν βάσει των πινακων αυτών» υπό τήν εποπτεία ενός άλλου δόκτορα· επίσης: άπίστευτο «έγγραφο πού θεωρείται σημαντικό από ανθρώπους τής έπιστήμης, στήν Γαλλία...» - άλίμονο! σά νά απόδειξε τάχα τό βάθος του Ώκεανού κάποιος πανούργος και πολυμήχανος έπιστήμων μελετώντας δύο τρία φύκια πού ξέβγαλε ή θάλασσα σέ κάποια παραλία! «Όχι διά νά λάβετε γνώσιν, αλλά διά νά μήν έξαπατηθείτε από τήν άγνοϊαν» ακριβώς!..

Ή κοινωνική θέση του εργαζόμενου σ' αυτόν τόν τόπο — ή άλλοτε και ή σημερινή θέση του,

ευνοϊκότερη ή δυσχερέστερη — αποτελεί ένα ζήτημα στό όποιο, διά τής Στατιστικής, καμμία λύση δέν δόθηκε ως τώρα. "Ως τώρα, μετά από αρκετούς πιά στατιστικούς πίνακες και δηλώσεις, ή έντύπωση πού μένει έν τέλει στόν καθένα είναι κυρίως ό,τι ό ίδιος εισπράττει και βεβαιώνει κοιτάζοντας μέ τά δικά του μάτια τό άπτό τουτο φαινόμενο. Εϊν' ή μόνη μέθοδος - κ' έντούτοις ή πλέον άτελής. Ό καθένας αφήνει τό εύρος τής δικής του παρατηρητικότητας ν' άπλωθει ως τά όρια τής γενικής έντύπωσης· πρέπει, ως επί τό πλείστον, ό,τι ό ίδιος είδε και βεβαίωσε, νά τό λάβει ως δείγμα όλων εκείνων πού ό καθένας μπορεί νά δει και νά βεβαιώσει. Έξ ου κι όλες οι διαφορές ή οι διαφωνίες, οι εύρέως διαδεδομένες κ' επί μακρόν συνεχιζόμενες· τό πού σημαίνει ό,τι, πρός τό παρόν, κανένα μέσο ή έλπίδα δέν υπάρχει για μία ίκανοποιητική κατάληξη. Όταν τό Κοινοβούλιο άσχοληθεί μέ τήν Κοινωνική Θέση τής Άγγλίας — μία κι άναγκαία κάποτε θά τό κάνει —, τότε ναι!, πολλά μπορούν νά τροποποιηθούν! Έρευνες σοφά έρμηνευμένες, ακόμα και σ' αυτό τό πολυσύνθετο ζήτημα, θά δώσουν κάποια χρήσιμα (όχι άχρηστα) πορίσματα. Πλήν τό ζήτημα εϊν' άκρωσ πολυσύνθετο - κ' οι Στατιστικές έρευνες, και χθές όπως και σήμερα, μέ τά πενιχρά τους μέσα, μέ τήν μυωπία και τόν άπερίσκεπτα έντονο δογματισμό πού τίς διέπει, αρκετά συχνά ως τώρα, δέν έριξαν φως πάνω του, μά πλάνη χειρότερη κι από σκοτάδι.

Τί συγκροτεί τήν ευημερία ενός ανθρώπου; Πολλά· άπ' τά όποια ό μισθός πού εισπράττει και τό ψωμί πού μ' αυτόν αγοράζει, δέν αποτελούν παρά ένα προϋποθετικό στοιχείο. Μά ως δεχτούμε χάριν συζητήσεως ότι ό μισθός είναι τάχα τό πάλν· ότι άπαξ και γνωρίζουμε τόν μισθό του εργατή και τήν τιμή του ψωμιού, γνωρίζουμε τά ουσιώδη: ποιός είναι λοιπόν ό μισθός; Οί Στατιστικές έρευνες, χαμένες στήν παρούσα πλάνη τους, δέν μπορούν νά μάς άπαντήσουν. Ό μέσος όρος του ήμερομισθίου δέν εξακριβώθηκε σέ όποιοδήποτε τμήμα αυτής τής χώρας· όχι, στά σοβαρά, σέ χρόνους πού γενεές απέχουν από μάς, μά καν στίς κοντινές μας δεκαετίες δέν εξακριβώθηκε διόλου: πέρα άπ' τό νά προβαίνουμε, λοιπόν, σέ συγκρίσεις μέ τό παρελθόν, τό ίδιο τό παρόν στέκει άγνωστο εμπρός μας. Κ' έπειτα δεδομένου του μέσου ήμερομισθίου, ποιά ή σταθερότης τής εργασίας; Ποιά ή δυσκολία εύρεσης εργασίας; Ποιός οι διακυμάνσεις από έποχή σ' έποχή, από χρόνο σέ χρόνο; Εϊν' άραγε σταθεροί κ' ύπολογίσιμοι αυτοί οι μισθοί, ή ταλαντευόμε-

Βιβλιο- φορίες

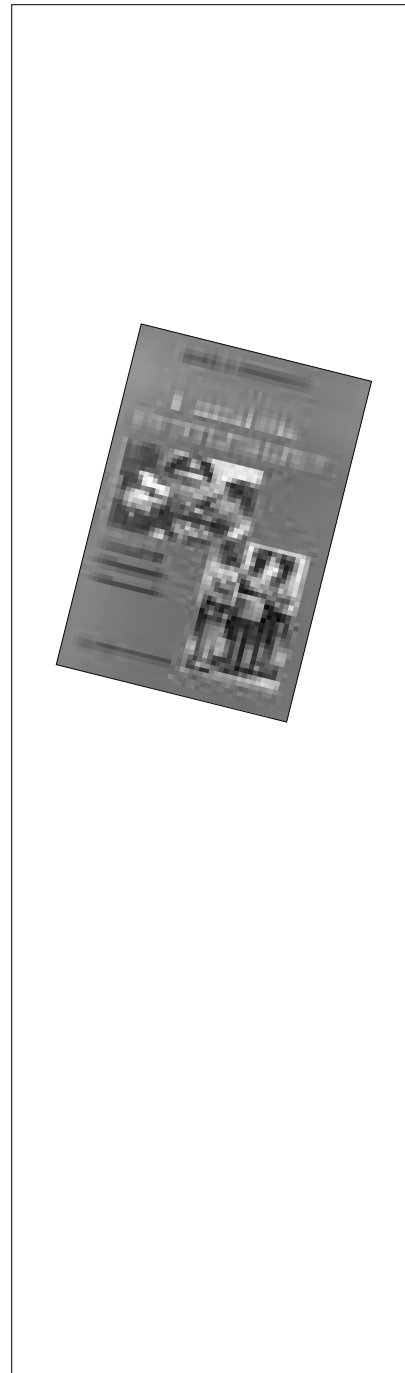
Έπιμέλεια: Δημήτρης Τσατσούλης
Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα

Βιβλιοκριτική

Μελέτης Η. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ δικτατορία τῶν συνταγματαρχῶν*, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1996, σελ. 470.

Ὁ Μελέτης Η. Μελετόπουλος ἀνήκει στήν νέα γενιά τῶν καλά καταρτισμένων ἐπιστημόνων, μέ γερές ρίζες ἐλληνικότητας (λόγω ἀγωγῆς καί καταγωγῆς), πού «κλιπάνθηκαν» μέ λαμπρές σπουδές στό ἐξωτερικό. Ἔχει στό ἐνεργητικό του, παρά τό νεαρό τῆς ἡλικίας του (γενν. τό 1962), πλούσιο ἐπιστημονικό ἔργο στόν τομέα εἰδικά τῶν κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν. Τό βιβλίό του «Ἡ Δικτατορία τῶν Συνταγματάρχῶν», πού ἐκδίδεται μέ τήν γνωστή φροντίδα τῶν ἐκδόσεων Παπαζήση, εἶναι, τολμῶ νά πῶ, ἡ πρώτη ἐπιστημονική προσέγγιση τῆς περιόδου καί τοῦ «γεγονότος» πού ξεφεύγει ἀπό τά ὅρια τῆς παμφλετογραφίας καί τῆς πολιτικῆς καταγγελίας. Θά κέρδιζε μάλιστα περισσότερο τό βιβλίό, ἂν ὁ συγγραφέας ἀπόφευγε κάποιους εὐκολούς χαρακτηρισμούς (βλ. Χαρακτηρισμό Λαδᾶ στήν σ. 184 καί Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου σ. 203 κ.ἄ.). Αὐτό πού τολμᾶ — καί ἰδιαιτέρως τόν τιμᾶ — εἶναι ὅτι ὁ Μ.Η.Μ., ὡς νέος, παιδί τότε στήν δικτατορία, ὁμολογεῖ ὅτι «ὁ βασιλιάς εἶναι γυμνός». Ὅτι ἡ πολυθρύλητη ἀντίσταση τοῦ λαοῦ στήν δικτατορία ὑπῆρξε ἕνας καλοπλεγμένος — ζωτικός γιά κάποιους — μύθος. Γράφει: «Ἐνῶ ἡ ἀντίσταση κατά τῶν Γερμανοϊταλῶν τήν περίοδο 1941-1944 ἀπέτελεσε ἕνα πραγματικό ἔπος ἑνός ὀλόκληρου λαοῦ, ἡ ἀντίσταση κατά τῆς Δικτατορίας ἦταν ὑπόθεση μερικῶν ὀργανώσεων, κινήσεων καί ομάδων, πού δέν ἀπέκτησαν ποτέ μαζικό χαρακτήρα καί παρέμειναν ὑπόθεση τό πολύ μᾶς ἑκατοντάδας ἀνθρώπων ἢ κάθε μία» (σσ. 139-140). Κάποια μεμονωμένα περιστατικά, ἐνίοτε συγκινητικά ἀλλ' ἀτελέσφορα, «δέν χαρακτηρίζουν τήν συνολική στάση τοῦ λαοῦ ἔναντι τοῦ καθεστώτος, ἀκόμη καί ἂν ἀποτελοῦν ἡρωϊκό ἄλλοθί του» (σ. 140). Ἄρα, καταλήγουμε στό συμπέρασμα ὅτι οἱ πολιτικοί μέ τίς ἀτασθαλίες τους ἄνοιξαν τόν δρόμο, οἱ συνταγματάρχες ἐπωφελήθηκαν καί ὁ λαός ἀνέχθηκε. Ἡ ὅποια ἀντίστασή του ἦταν παθητική ὄχι ἐνεργητική. Κυρίως περιπαικτική. Ὅφειλε ὁ Μ.Η.Μ. σέ νέα ἔκδοση νά προσέξει τόν ρόλο πού ἔπαιξαν τότε τά περίφημα «ἀνέκδοτα».

Μιά ἄλλη ἀλήθεια πού σκοπίμως παραβλέπεται εἶναι αὐτό πού

γράφει στον πρόλογο ο εκδότης Βίκτωρ Παπαζήσης, ένας όντως αντιστασιακός: «Τήν χούντα τήν ἔκαναν οἱ Ἕλληνες, τήν ἀνέχθησαν οἱ Ἕλληνες καί τήν ἀνέτρεψαν οἱ Τούρκοι!» (σ. 14). Ὄντως, μία δικτατορία δέν ἔρχεται, τήν φέρνουμε μέ τήν πολιτική συμπεριφορά μας, καί εἶναι ἔλλειψη γενναιότητας νά φορτώνουμε τήν εὐθύνη τῆς χούντας στό σῶμα τῶν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν καί ν' ἀφήνουμε στό ἀπυρόβλητο τό «σῶμα» τῶν πολιτικῶν καί ἡμῶν τῶν πολιτῶν. Ὅλοι, σέ μικρό ἢ μεγάλο βαθμό, ἔχουμε τήν εὐθύνη μας καί εἶναι ἀνευθυνότητα νά ρίχνουμε τήν εὐθύνη στόν ξένο παράγοντα, πού ἀσφαλῶς ἐπωφελεῖται, ὅταν ἕνας λαός γαλουχεῖται μέ ψευδαισθήσεις. Ἡ δικτατορία δέν ἦλθε σάν «κεραυνός ἐν αἰθρία». Εἶχε τή δική της προῖστορία. Γι' αὐτό σωστά ὁ Μ.Η.Μ. προτάσσει μιά ἱστορική εἰσαγωγή κατά χρονολογικούς σταθμούς (σσ. 21-28) καί τό χρονικό τοῦ Ἀπριλιανοῦ Ἀρμαγεδῶνος (σσ. 29-46). Στή σ. 38 μνημονεύεται ἡ αὐτοπυρπόληση, σ' ἐνδειξη διαμαρτυρίας τοῦ φοιτητῆ Κ. Γεωργιάκη στήν Γένοβα (19 Σεπτεμβρίου 1970), γεγονός πού παραδόξως λησμονεῖται ἀπό τοὺς ζῶντες καί δρῶντες «ἀντιστασιακούς» φορεῖς. Θά ἔπρεπε ὅμως ὁ Μ.Η.Μ. νά σταθεῖ καί στήν περίπτωση τοῦ λαμπροῦ ἐρευνητῆ τῆς Γεωπονικῆς Φραγκόπουλο, πού αὐτοκτόνησε γιά λόγους εὐθιξίας. Κι αὐτή ἡ περίπτωση παραδόξως λησμονεῖται.

Ὁ Μ.Η.Μ., γιά νά πατήσει σέ μία terra firma γιά κοινωνιολογική ἀνάλυση, κάνει μίαν ἐρευνα γιά νά ἐξετάσει τήν κοινωνική καί οἰκονομική «καταγωγή» τῶν πρωτεργατῶν. Τό συμπέρασμα εἶναι πώς οἱ περισσότεροι εἶχαν ἀγροτική, μικροαστική καί παλαιοελλαδίτικη καταγωγή. Οἱ πρόσφυγες, μέ ἐξάιρεση τῶν ἀγνώστων στοιχείων Ἀσλανίδη, ἀπουσιάζουν! Σάν ἀνθρώπινοι τύποι οἱ πρωτεργάτες ἀνήκουν στήν κατηγορία, γιά νά μεταχειρισθῶ μιά ἔκφραση τῆς ψυχολογίας, τοῦ *Homo Dublex* (Διπλοῦ Ἀνθρώπου). Εἶναι διχασμένες προσωπικότητες. Μισοῦν τήν ἄρχουσα τάξη πού τοὺς χρησιμοποιοῖ, ἀλλ' ἐχθρεύονται τόν ἐχθρό τῆς ἄρχουσας τάξης, τόν κομμουνισμό! «Φέρον μαζί τους ἀπωθημένα, ταξικά μίσση, τήν περιφρόνηση μιᾶς ὀλόκληρης κοινωνίας πού τοὺς χρειάζεται ἀλλά καί τοὺς ἀπερθάνεται ταυτόχρονα προπαντός, ἡ χαμηλή τους καταγωγή εἶναι φορτισμένη μέ τήν μισαλλοδοξία τῆς ἀντικομμουνιστικῆς τους διαπαιδαγώγησης (σ. 57). Εἶναι ὅμως ἀποκαλυπτικός ὁ πίνακας τῆς σ. 75, πού δείχνει τήν ἐπαγγελματική «καταγωγή» τῶν ὑπουργῶν πού στελέχυσαν τίς χουντικές κυβερνήσεις. Τήν μερίδα του λέοντος κρατοῦν οἱ πανεπιστημιακοί (24, ἐναντι 21 πολιτικῶν καί 15 στρατιωτικῶν!). Πού σημαίνει ὅτι ὁ ἀρριβισμός ἦταν (ἴσως καί εἶναι) διάχυτος καί στόν ἐπιστημονικό χῶρο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί ὁ πίνακας 14 τῆς σ. 87, ὅπου δίνεται μέ ἀριθμητικά μεγέθη ὁ μικρόκοσμος πού πλαισίωσε μίαν χουντική πολιτική κατασκευή, τήν ΕΠΟΚ. Πρῶτοι οἱ δικηγόροι (122), μετά γυατροί (81) καί ἀκολούθως ἔμποροι - βιοτέχνες (66).

Ἡ ἀνάλυση αὐτή εἶναι ἐνδιαφέρουσα γιατί δείχνει κάτω ἀπό ποιές ἀνώμαλες καταστάσεις σχηματίσθηκε τό ἡγετικό κοινωνικό στρώμα τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδος. Ὁ Μ.Η.Μ. ἄς προσέξει τοῦτο: δέν ὑπάρχει κοινωνική ἀριστοκρατία μετά τόν πόλεμο. Ἡ νέα ἀστική τάξη δέν εἶναι κοινωνικά ἀστική. Εἶναι τάξη λούμπεν μέ λεφτά. Ἡ νέα ἄρχουσα τάξη ὑπῆρξε, σέ μεγάλο βαθμό, καρπός τῆς συνεργασίας μέ τίς ἀρχές Κατοχῆς. Ὁ μαυραγοριτισμός ὑπῆρξε τό ἐνζυμο μιᾶς νόθου ἀ-

Βιβλιοεπισημάνσεις

★ Γεράσιμου-Ξενοφῶντα ΣΑΝΤΑ, Σωκράτης. Φιλοσοφία στοὺς πρῶτους διαλόγους τοῦ Πλάτωνα, Μετάφραση Δάφνης ΒΟΥΒΑΛΗ, Ἑλληνικά Γράμματα 1997, σελ. 643.

Τό βιβλίον τοῦ Γεράσιμου-Ξενοφῶντα Σάντα, Καθηγητῆ τῆς Φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιον τῆς Καλιφόρνια, Irvine, εἶναι ἔργο μέ ἀντικείμενο τό φιλόσοφο Σωκράτη. Ὁ συγγραφέας στηρίζεται κυρίως στόν πλατωνικό Σωκράτη, καί μάλιστα αὐτόν τῆς πρῶτης περιόδου, καί ἐλάχιστα στόν Ξενοφῶντα καί τόν Ἀριστοφάνη. Αὐτή ἡ μεθοδολογική ἐπιλογή εἶναι ἡ κρατοῦσα σήμερα στό χῶρο τῆς ἐρευνας, προκειμένου νά ἀναδυθεῖ ἡ φιγούρα τοῦ φιλοσόφου πού ἐπέλεξε νά μήν ἀφήσει κανένα γραπτό κείμενο στοὺς μεταγενέστερους, ὑποχρεώνοντας τους νά στηρίζουν τίς γνώσεις τους γιά τό ἄτομό του σέ μαρτυρίες ἀνθρώπων πού τόν συναναστράφηκαν, μαθητῶν καί θαυμαστῶν του, ἀλλά καί σφοδρῶν ἐπικριτῶν του. Ὁ Γ.Ξ. Σάντας θεωρεῖ ὅτι ὁ πλατωνικός Σωκράτης εἶναι ἕνας χαρακτήρας μεγάλης

στικῆς κατασκευῆς. Μερικοὶ ρηξικέλευθοι πολιτικοὶ (Καρτάλης, Μαρκεζίνης, Καραμανλῆς) προσπάθησαν νά ἀστικοποιήσουν ἀπὸ τὰ πάνω ἓνα τμήμα τοῦ ἐλληνικοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου, πού ὅμως ποτέ δὲ στάθηκε γερὰ στὰ δικά του πόδια. Πάντα χρειάζεταν τὸ κρατικὸ δεκανίκι. Ἄν ὑπῆρχε ἰσχυρὴ καὶ αὐτοδύναμη ἀστικὴ τάξη, δὲν θά ὑπῆρχε δικατορία, γιατί ἀπλουστάτα δὲν θά εἶχαμε μία τρεκλίζουσα καὶ παραπαίουσα δημοκρατία. Ἄκόμα καὶ τώρα. Ἡ χούντα δημιούργησε τὴν δική της «ἀστικὴ» τάξη, ὅπως καὶ ἡ μεταπολίτευση. Ὅμως ἀνάμεσα στὶς «ἀστικὲς» αὐτές τάξεις ὑπάρχουν ἀνοικτοὶ διαυλοὶ ἐπικοινωνίας.

Πρέπει ἀκόμη νά προσεχθεῖ καὶ κάτι ἄλλο: ἡ χούντα στηρίχθηκε στὴν ἀνοχὴ τοῦ ἀριστεροῦ στοιχείου. Ὅχι τοῦ ἡγετικοῦ ἀλλὰ τοῦ καταπιεσμένου ἀπὸ τὴν αὐταρχικὴ Δεξιὰ λαϊκοῦ. Γιά πρώτη φορά ἓνα καθεστῶς στρέφεται μέ λύσσα κατὰ τῶν «ἐπάρατων» Δεξιῶν (πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, βασιλικῆς οἰκογένειας) καὶ γενικὰ ἐναντίον ὅλων αὐτῶν πού ἐξέφεραζαν στὴν ἀντίληψη τῆς λαϊκῆς Ἀριστερᾶς τὴν δεξιὰ τυραννία.

Ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου θά μετατρέψει τὴν παθητικὴ αὐτὴ δύναμη τῆς Ἀριστερᾶς σὲ ἐπιθετικὴ, γιά νά στεριώσει τὴν δική του ἐξουσία. Θά ἀξίξει ἀκόμη νά καταρτίσει ὁ Μ.Η.Μ. ξεχωριστὸ πίνακα, πού νά περιέχει τοὺς ἐκλεκτοὺς τῆς Ἀριστερᾶς, πού συνεργάστηκαν σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο μέ τὴν δικτατορία, ὅπως ὁ Πausanias Κατσώτας καὶ ὁ Ἄγγ. Τσουκαλᾶς. Οἱ Ἀριστεροὶ πού κάποτε ἔτρωγαν ξύλο γιά νά τοὺς βγάλουν δημάρχους καὶ βουλευτές, ἔνωσαν γιά μία ἀκόμα φορά «βαθιά θλιμμένοι, προδομένοι». Καὶ δὲν ἦσαν μόνον αὐτοὶ. Γι' αὐτὸ μόλις τὸ ΠΑΣΟΚ πήρε τὴν ἐξουσία, ὁ Μένιος Κουτσόγιωργας ἔκαψε στὴν ὑψικάμμο τοὺς «φακέλους». Ὅμως τὰ ἄρθρα στὸν «Ἐλεύθερο Κόσμο» ἐπιφανῶν Ἀριστερῶν π.Χ. καὶ μ.Χ. (πρὸ Χούντας καὶ μετὰ Χούντα) ὑπάρχουν. Μόνον πού κάποιες σελίδες στὰ «σώματα» τῶν ἐφημερίδων πού φυλάσσονται στὶς κρατικὲς βιβλιοθήκες, εἶναι, κατὰ τύχη, σχισμένες! Τὰ γράφουμε αὐτὰ γιατί θέλουμε ὁ Μ.Η.Μ., σάν νέος ἐπιστήμων, σὲ ἐπόμενη ἔκδοση νά τὰ ἐρευνήσει. Νά ἐρευνήσει περισσότερο τὴν περίπτωση τοῦ ἰκανώτατου τέως κομμουνιστῆ καὶ μετὰ δεινοῦ κομμουνιστοφάγου Σάββα Κωνσταντόπουλου, πού ὑπῆρξε περισσότερο ἀπὸ τὸν Γεωργαλᾶ ὁ ἰδεολογικὸς ἐκφραστής, ὁ προάγγελος ἀλλὰ καὶ ὁ διαρκῆς ὑποστηρικτῆς τῆς Δικτατορίας. Χωρὶς τὸν Κωνσταντόπουλο εἶναι ἀμφίβολο, ἂν τὸ Ἀπριλιανὸ καθεστῶς ἔβλεπε τρίτον Ἀπρίλη. Θίγεται σωστὰ ὁ ρόλος τοῦ Γεωργαλᾶ, τοῦ Παπακωνσταντίνου καὶ ἀκόμα σωστότερα ἡ περίπτωση τοῦ καθηγητῆ Τσάκωνα, πού ἐσφαλμένα εἶδε στὸ πρόσωπο τῶν Συνταγματαρχῶν τὸ πολιτικὸ ὄραμα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Πάντως ἀξίζει ἐπαινος στὸν Μ.Η.Μ., γιά κάτι πού ὀσφραίνεται, ἔστω καὶ ἂν τὸ γράφει ὑποσημειωματικά: «Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ κρυπτομαρξιστικὴ διάθεση τῆς 21ης Ἀπριλίου: ἀρκετοὶ μαρξιστές σύμβουλοι καὶ ὑπάλληλοι τοῦ καθεστώτος βρῆκαν φαίνεται κοινὸ παρανομαστή (sic) μέ τοὺς Συνταγματάρχες τὸ αἶσθημα ταξικῆς διαφορᾶς καὶ ἀπόρριψης ἀπὸ τὸ προ-ἀπριλιανὸ κατεστημένο» (σ. 231). Τὸ ζήτημα εἶναι: πού βρῆκαν στέγη μετὰ; Ἡ χούντα ὑπογείως συνεχίζεται. Τὰ παραπάνω μᾶς κάνουν νά ἔχουμε ἐπιφυλάξεις γιά τὴν διαπίστωση τῆς σ. 142, πὼς ἀνάμεσα στὴν Ἀριστερά, «γέφυρα ἐπικοινωνίας μέ τὴν Δικτατορία ἦταν κομμένη». Δὲν ἦταν κομμένη ἐντελῶς...

φιλοσοφικῆς πρωτοτυπίας καὶ βάθους, τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ὁποῖου ἀξίζει νά μελετᾶ κανεὶς ἀκόμη καὶ στίς μέρες μας. Ἡ πραγματεύση αὐτῶν τῶν ζητημάτων γίνεται κατὰ θέματα καὶ προβλήματα, σὲ συνδυασμὸ τῶν μαρτυριῶν ἀπὸ διαφόρους διαλόγους. Ἀπὸ τὰ τρία μέρη τοῦ βιβλίου, τὸ πρῶτο εἶναι μία σύντομη μελέτη τοῦ Σωκράτη ὡς ἀνθρώπου, φιλοσόφου καὶ πολίτη. Τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο μέρος ἀποτελοῦνται ἀπὸ μελέτες τῆς σοκρατικῆς μεθόδου καὶ τῆς σοκρατικῆς ἠθικῆς. Τὰ σοκρατικὰ ἐρωτήματα, οἱ ὀρισμοί, τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰ σοκρατικὰ παράδοξα εἶναι μερικά ἀπὸ τὰ κεφαλαιώδη ζητήματα πού θίγονται σὲ αὐτὸ τὸ μέρος. Ἀπώτατος στόχος τοῦ συγγραφέα: ἡ ἐκθεση τῶν σοκρατικῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ κριτικὴ τους μέ τὰ μεθοδολογικά «ὄπλα» τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας.

★ Charles TILLY, *Οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐπαναστάσεις 1492-1992, Μετάφραση Κώστα ΘΕΟΔΟΓΟΥ, Ἑλληνικά Γράμματα 1998, σελ. 486.*

Ὅπως δηλώνει ὁ τίτλος του, τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐπιχειρεῖ νά σκιαγραφήσει πέντε αἰῶνες ἐπαναστα-

Δέν συμφωνῶ ἐπίσης μέ τήν ὑποτίμηση τοῦ πνευματικοῦ κεφαλαίου πού ἀντιπροσώπευε ἡ ἡγεσία τῆς χούντας. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί εἶχαν τήν δική τους, τήν ταιριαστή γιά συνωμοσία καί δικτατορία εὐφυΐα. Δέν ἦσαν διανοούμενοι, οὔτε ρήτορες. Ἦσαν ἀκτιβιστές. Αὐτό πού ἤθελαν νά κάνουν, ἤξεραν νά τό κάνουν καλά. Καί ἤξεραν νά χρησιμοποιοῦν καλά μερικούς διανοητές μέ ὑψηλό δείκτη εὐφυΐας. Μόνο στόν Παπαδόπουλο ὁ Μ.Η.Μ. ἀναγνωρίζει ἕνα ὑψηλό ἐπίπεδο εὐφυΐας. "Ὅμως δέν δίνει πλήρη εἰκόνα· δίνει καρικατούρα. Ὁ Παπαδόπουλος, ἡχητικά, ὀπτικά, χειρονομιακά, εἶχε κάτι πού σέ πάγωνε. Δέ μιλοῦσε τόσο μέ τό στόμα ὅσο μέ τό βλέμμα. Καί εἶχε βλέμμα φιδιοῦ, ἔστω καί ἂν μερικοί τό ἔλεγαν «βλέμμα τρελοῦ». Ὁ λόγος τοῦ Παπαδόπουλου, ὅσο κι ἂν δέν ἔχει ἐξωτερικό εἰρμό (εἶχε ὅμως ρυθμό), διατηροῦσε μιάν αὐστηρή συνοχή: ἔλεγε αὐτό πού ἤθελε νά πει, χωρίς ποτέ νά λείει αὐτό πού δέν ἔπρεπε νά λεχθεῖ. Ὁ Μ.Η.Μ. μελετᾷ (σσ. 160-183) συστηματικά τόν τρόπο ὁμιλίας καί σκέψης τοῦ Παπαδόπουλου καί διαπιστώνει ὅτι δέν ὑπάρχει συγκροτημένη ἰδεολογία. Χρειαζόταν ὅμως γιά μιᾶ δικτατορία κάτι τέτοιο; Ἡ δικτατορία θέλει συνθήματα. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ὁ λόγος τοῦ Παπαδόπουλου βρῆκε τήν μετεξέλιξή του στόν Παπανδρεϊκό λόγο ἀλλά σέ λαϊκιστική, δημοτικιστική ὑφή. Ὁ Παπαδόπουλος ἤξερε νά παγώνει, ὁ Παπανδρεῦς νά ξεσηκώνει ἢ νά ἐξαγριώνει ἐναντίον ἄλλων. Κοινά σημεῖα ἀνιχνεύει ὁ μελετητής στίς σελ. 226-227. (Π.χ. βλ. τό σύνθημα «Μεταρρύθμιση παντοῦ», πού εἶναι παπαδοπουλικῆς καταγωγῆς).

Στόν μόνο πού βρίσκει ἴγνη φασιστικῆς ἰδεολογίας ὁ Μ.Η.Μ. εἶναι στό Λαδᾶ, ἀλλά πολύ ὀρθά ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἰδεολογία αὐτή εἶναι προϊόν... ἀντιγραφῆς. Φωνή Λαδᾶ ἀλλά χεῖρ Πλευρή, ὅπως συχνά ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας. "Ὅμως αὐτό πού θεωρῶ ἐπιτυχία τῆς δικτατορίας — γιά τόν ἑαυτό της φυσικά — εἶναι ὅτι εἰσῆγαγε τό λαό στήν Κοινωνία τῆς Ἀρθονίας. Σωστά ἐπισημαίνει ὁ Μ.Η.Μ. (σ. 175 κ.ἄ.) πώς ἡ δικτατορία ἄγγιξε ὅχι τόσο τίς ἀνάγκες ἀλλά τίς καταναλωτικές τάσεις τοῦ λαοῦ, ἀνοίξε τήν ὄρεξή του γιά σπατάλη καί τό δρόμο τοῦ καταναλωτισμοῦ. Ὁ καταναλωτισμός εἶναι ἐμπρακτῆ ἰδεολογία, ἰδεολογία πού προσφέρει. Ἀκόμη, ἡ Δικτατορία καταπίεσε τούς μικροῦς καταπιεστές τοῦ λαοῦ, ἤτοι τούς σατράπες τῆς δημοσιούπαλληλίας, τούς ταξιτζήδες κ.λπ. Γιά πρώτη φορά ὁ φορολογούμενος ἔπαιρνε πιστοποιητικό δημόσιας ὑπηρεσίας ἐντός τῆς τακτῆς προθεσμίας ἢ ἔβρισκε ταξί μέ τόση εὐκολία.

Πολύ σωστά ὁ Μ.Η.Μ. θεωρεῖ τήν δικτατορία σάν συνέπεια τῆς ἐμφυλιοπολεμικῆς ψυχώσεως, ὥστόσο δέν πρέπει νά παραβλέπεται τοῦτο: στήν διάρκεια τῆς ἐπταετίας τά ἐμφυλιακά πάθη καί οἱ πολιτικές ἀντιπαραθέσεις κατέπαυσαν, καί ἀναζωπυρώθηκαν τό 1974 καί ἐξῆς, μέ τό διχαστικό σύνθημα: «Ὁ λαός δέν ξεχνᾷ...». Ἡ Δικτατορία καί ὅχι ἡ πολιτική ἡγεσία μας εἶναι αὐτή πού στό πρῶτο διάγγελμα τῆς διακήρυξε: «κηρύσσομεν τήν συναδέλφωσιν. Ἀπό τῆς στιγμῆς αὐτῆς δέν ὑπάρχουν δεξιοί, κεντρῶοι, ἀριστεροί. Ὑπάρχουν μόνον Ἕλληνες...» (σ. 156).

Τό τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου θίγει τό κεφάλαιο «Οἰκονομικά». Δέν εἶμαι ὁ κατάλληλος γιά νά κάνω οἰκονομικές ἀποτιμήσεις. Δέν ἔχω καμμιά δυσκολία νά συμφωνήσω μέ τόν Μ.Η.Μ. «ὅτι ἡ Δικτατορία, ἀσκώντας μιᾶ διαχειριστική πολιτική καπιταλιστικοῦ τύπου,

τικῶν κινήματων στήν Εὐρώπη. Ἀποτελεῖ μέρος τῆς σειρᾶς «Ἡ διαμόρφωση τῆς Εὐρώπης», καί ὄντως προσφέρει πολύτιμο ὕλικό σέ ὅσους ἐνδιαφέρονται γιά τίς διαδικασίες συγκρότησης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χάρτη κατά τούς τελευταίους πέντε αἰῶνες. Δέν ἀρκεῖται μόνο στήν ἔκθεση τῶν συνθηκῶν, τῶν αἰτίων καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων πού ἔλαβαν χώρα στήν Γηραιά Ἠπειρο αὐτό τό χρονικό διάστημα· μέ βλέμμα κριτικό καί ὀξύ, στά ἔξι πρῶτα κεφάλαια προσπαθεῖ νά κατανοήσει τίς ἐπαναστατικές διαδικασίες καί νά υποδείξει τήν θέση πού κατέχουν οἱ μεγαλύτερες ἐπαναστάσεις στήν εὐρωπαϊκή ἱστορία. Στό ἕβδομο καί τελευταῖο κεφάλαιο ἀναφέρεται στίς βίαιες μεταβολές τοῦ πολιτικοῦ χάρτη τῆς Εὐρώπης κατά τήν τελευταία δεκαετία, ὑπογραμμίζοντας τήν ἀντίθεση μεταξύ τῶν ἐθνικῶν ἐπαναστάσεων στήν Κεντρική καί Ἀνατολική Εὐρώπη καί τῶν ὑπερεθνικιστικῶν κινήματων στήν Εὐρωπαϊκή Ἑνωσή. Ὁ συγγραφέας ἐκθέτει τήν ἀποψή του γιά τόν ἐπαναστατικό ἐθνισμό, ὁ ὁποῖος, ἂν καί βρίσκεται σέ ἐνδεχόμενη φάση παρακμῆς, δέν ἔχει κλείσει τόν κύκλο του καί ἀναμένεται νά παίξει κυρίαρχο ρόλο στήν διαμόρφωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ αὐριο.

★ UNHCR (Ἑπατη Ἀρμοστεία τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιά τούς Πρόσφυγες), *Οἱ πρόσφυγες τοῦ Κόσμου 1997-1998. Προβλήματα καί Στρατηγικές, Μετάφραση Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝ-ΝΗ, Ἑλληνικά Γράμματα 1998, σελ. 372.*

Ἀναμφισβήτητα, τό πρόβλημα τῶν προσφύγων, ἕνα ἀπό τά πιό φλέγοντα καί ἀκανθώδη κοινωνικοπολιτικά ζητήματα τῶν

χωρίς να μεριμνήσει για την δημιουργία δομών που θα έδιναν στην οικονομία τις προϋποθέσεις για να ανταχθεί οργανικά στον βιομηχανικό κόσμο στον οποίο πολιτικά ήθελε να ανήκει, είδε την εργατική τάξη ως εργαλείο για την ανάπτυξη των επενδυτικών δραστηριοτήτων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, την ευνούχισε πολιτικά και φρόντισε να της παράσχει πρωτοσταδίως το επίπεδο εκείνο διαβίωσης που ήταν απαραίτητο για να μην προκληθούν συνθήκες πολιτικής αποσταθεροποίησης» (σ. 431-432). Η μεταπολιτευτική πορεία μας δεν έδειξε πως η πολιτική αυτή ήταν εσφαλμένη. Άπεναντίας, με τό να υποκατασταθεί η Δικτατορία των Συνταγματαρχών από την Δικτατορία των Συνδικαλιστών, αντιμετωπίζουμε σήμερα τό φάσμα της ολοσχερούς αποβιομηχανίσεως. Εκείνο που ίσως συνέτεινε πύ πολύ στις οικονομικές επιτυχίες της Δικτατορίας, είναι ότι οι περισσότεροι νέοι — κυρίως — δεν είχαν όραμα τό Δημόσιο, ανέπτυξαν πρωτοβουλίες ιδιωτικού χαρακτήρα κι επίσης — λόγω φόβου — περιορίστηκε ή φοροδιαφυγή. Άκόμη πρέπει σέ επόμενη έκδοση του βιβλίου ό Μ.Η.Μ. να ασχοληθεί με τό θέμα «Δικτατορία και Άθλητισμός». Ό άθλητισμός, χάρη στον Άσλανίδη, έγινε είδος «λαϊκής ιδεολογίας». Όχι ψυχαγωγία, αλλά ψύχωση. Επίσης πρέπει να προσεχθούν μερικά όρθογραφικά λάθη, όπως τό «παρανομαστής» (σ. 151 κ.ά.), «λοιδωρεί» (σ. 210) κ.ά.

Ός πρός τό πνεύμα του Νασσερισμού, στό οποίο συχνά αναφέρεται ό Μ.Η.Μ., ήταν όντως ένα είδος Μεσσιανισμού όχι μόνο για τόν στρατό αλλά και για τόν λαό. Θυμίζουμε σχετικώς την τρομερή επιτυχία που γνώρισε ή επιθεώρηση του Κ. Χατζηγρήστου «Άλα Νάσσερ!», που έγινε λαϊκό επιφώνημα. Μόνο που οι Παπαδόπουλος - Ίωαννίδης, ανεξάρτητα από τό θαυμασμό τους για τόν Νάσσερ ή τόν Καντάφι, δεν μπόρεσαν να γίνουν ήγέτες λαϊκού ή λαϊκιστικού κινήματος. Δέν πίστευαν στην αγάπη του λαού — ούτε του στρατού — πίστευαν στό «κυβερνάν διά του φόβου». Ίσως αν πετύχαινε τό πείραμα Μαρκεζίνη, να είχαμε καλύτερες εξελίξεις. Έδώ όμως περισσότερο πρέπει να ανιχνευθεί ό ρόλος του ξενικού παράγοντα και κακώς από την βιβλιογραφία λείπει τό βιβλίό του Άδαμ. Άνδρουτσόπουλου.

Τό βιβλίό του Μ.Η.Μ., ανεξάρτητα από επί μέρους ελλείψεις γεννά έναν πλούσιο προβληματισμό όχι μόνο για τό χθές, αλλά και για τό σήμερα. Γι' αυτό κλείνουμε τις παρατηρήσεις μας μ' ένα γενικό συμπέρασμα: Η μεταπολιτευτική πορεία μας υπήρξε μία νόθος πορεία δημοκρατίας, διότι δεν στηρίχθηκε πάνω σέ γνήσιες αλλά νόθες αλήθειες. Άφήσαμε την νεολαία επί 22 χρόνια να πιστεύει ότι ή δημοκρατία υπήρξε απότοκος της αντιστάσεως του λαού στην Χούντα, ενώ στην πραγματικότητα ό λαός και οι πνευματικοί και θρησκευτικοί ταγού του, όταν δεν συμπορεύθηκαν, ανέχθηκαν την Χούντα. Επί 24 χρόνια ζούμε με «ήρωικά άλλοθι» και ψευτίζουμε έτσι τόν πολιτικό βίο μας. Δέν αντισταθήκαμε, γιατί άπλούστατα δεν υπήρχε κάτι που να αξίζε για να αντισταθούμε. Δέν είχαμε δημοκρατία αλλά φενάκη δημοκρατίας, ένα αυλικό φέουδο στηριγμένο σέ μία ξεμωραμένη στρατοκρατία, μία ασύστολη δημαγωγία, μία ζετσίπωτη δικαστική έξουσία (με κάποιες τιμητικές εξαιρέσεις), ένα άδυσώπητο αστυνομικό κράτος που χώριζε τούς πολίτες σέ πολίτες πρώτης, δεύτερης και τρίτης κατηγορίας, και φυσικά μία λεηλασία του έθνικου πλούτου. Οι δι-

τελευταίων χρόνων, δέν χαρακτηρίζει μόνο την εποχή μας. Η δεκαετία του 1990 όμως, μπορούμε να πούμε ότι έφερε μία αύξηση στις αναγκαστικές πληθυσμιακές μετακινήσεις, όξύνοντας ήδη δύσκολες καταστάσεις και δυσχεραίνοντας την αντιμετώπισή τους. Στόν άξονα άκριβώς της συμβολής στην κατά τό δυνατό

αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος κινείται και αυτή ή έκδοση της ΄Υπατης Άρμοστείας των ΄Ηνωμένων Έθνών για τούς Πρόσφυγες. Χαρακτηρίζεται από τούς εκδότες της ως μία ευρέως φάσματος ανθρωπιστική πρωτοβουλία δράσης, ή οποία προτείνει μεθόδους αποτελεσματικότερης προστασίας της ασφάλειας των όμάδων που βοηθούνται από την όργάνωση. Άποτελείται από έξι κεφάλαια, τά όποια πραγματεύονται θέματα όπως ή περιφρούρηση της ανθρωπίνης ασφάλειας, ή επιστροφή στην πατρίδα και ή επανένταξη, τό δίλημμα του άσύλου κ.ά. Ό πρόλογος του βιβλίου άνήκει στό Γενικό Γραμματέα των ΄Ηνωμένων Έθνών Kofi Anan, ενώ ειδικά την ελληνική έκδοση προλογίζει ό Έλληνας ΄Υπουργός Έξωτερικών Θεόδωρος Πάγκαλος. Ένα επιστημονικό, αλλά και βαθιά ανθρωπινό βιβλίό.

κτάτορες δέν ἦλθαν μόνοι. Τούς ἔφεραν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀνετράπησαν. Καί ἀνετράπησαν διότι λησμόνησαν τό ναπολεόντειο δόγμα: εἶναι καλό νά στηρίζεσαι στίς λόγγες ἀλλ' ὄχι νά κάθεσαι πάνω τους. Οἱ Συνταγματάρχες ἦσαν παιδιά τοῦ προϋπάρχοντος πολιτικο-στρατιωτικοῦ συστήματος, ἔστω παιδιά μιᾶς κατώτερης βαθμίδας. Γι' αὐτό τό ἀνέτρεψαν. Ὁ λαός ἔμεινε ἀπαθής, ἴσως γιά νά ... ἐκδικηθεῖ! Καί ἐκδικεῖται μέχρι σήμερα. Διότι μετά τό 1974, καί κυρίως μετά τό 1981, τήν Δικτατορία τῶν Συνταγματαρχῶν διαδέχθηκε ἡ Δικτατορία τοῦ Λαοῦ, πού στρέφεται κατά τοῦ λαοῦ. Ὅποιος μπορεῖ, ὅπου μπορεῖ, τό παίζει... δικτάτορας.

Σαράντος Ι. Καργάκος

Γρηγόρης ΦΑΡΑΚΟΣ, Ἔρης Βελουχιώτης - Τό χαμένο ἀρχεῖο - ἄγνωστα κείμενα, ἐκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1997, σελ. 476.

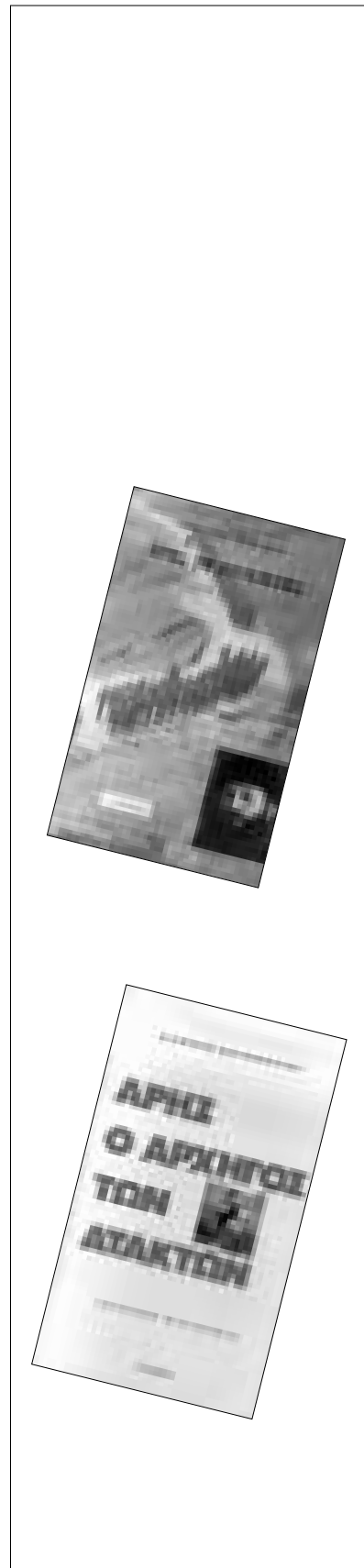
Διονύσης ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἔρης ὁ ἀρχηγός τῶν ἀτάκτων, Τόμος Α΄. Ἐκδόσεις Ἐξάντας, Ἀθήνα 1997, σελ. 483.

Ὁ Ἔρης Βελουχιώτης μέ τήν ζωή του καί τόν θάνατό του ἀποτελεσε σημεῖο ἀντιμαχόμενο. Παρότι πέρασαν ἀρκετές δεκαετίες ἀπό τήν κατοχή καί τόν ἐλληνικό ἐμφύλιο, ἡ προσέγγιση τῶν γεγονότων ἐκείνης τῆς περιόδου εἶναι γιά πολλούς ἀκόμη ἀδύνατο νά υλοποιηθεῖ μέ ἀξιολογική οὐδετερότητα. Οἱ συγγραφεῖς τῶν δύο παραπάνω βιβλίων, ἂν καί ἔχουν σαφῆ τοποθέτηση, προσφέρουν πολλά νέα στοιχεῖα γιά νά διαπιστώσει ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης τήν συμβολή τοῦ Ἔρη Βελουχιώτη σέ μιᾶ ἡρωϊκή καί μαρτυρική ἐποχή.

Ἡ δαιμονοποίηση ἢ ἡ ἀγιοποίηση μιᾶς ἱστορικής φυσιογνωμίας εἶναι ἐξίσου παραπλανητική. Διότι αὐτή μπορεῖ νά περιέχει καί λαμπρά καί σκιερὰ στοιχεῖα. Ὁ ἱστορικός πρέπει νά ἀναζητᾶ κάθε πλευρά, διότι διαφορετικά εἶναι ἀποκλειστικά προπαγανδιστής.

Ἡ γενιά πού δοκιμάστηκε στόν πόλεμο τοῦ '40, στήν κατοχή καί στόν ἐμφύλιο περιεῖχε περισσότερο ἀπό τήν σημερινή στοιχεῖα ἡρωϊσμοῦ καί ἀνιδιοτέλειας. Σκληροτράχηλη, ἦταν ἔτοιμη γιά πράξεις ἐξαιρετικῆς εὐγένειας καί ὀμότητος. Ὁ Ἔρης ἦταν σίγουρα ἓνα ἀπό τά πλέον ἀντιπροσωπευτικότερα δείγματα. Προικισμένος μέ χαρίσματα ἡγέτη, φτιαγμένος μέ τόν ἴδιο ὕλικό πού ἦταν φτιαγμένοι οἱ ἐπαναστάτες τοῦ '21, θεμελίωσε ἀναμφισβήτητα τήν ἀντάρτικη ὀργάνωση τοῦ Ε.Α.Μ. σέ γερές βάσεις. Ἡ προσωπικότητά του σκεπάζεται ἀπό τήν ἀγλύ τοῦ μύθου, ὅσο καί μέ τίς σφοδρές ἐπιθέσεις τμημάτων τῆς ἀριστερᾶς καί τῆς δεξιᾶς: Σήμερα εἰδικά σχηματίζεται ἓνα νέο μέτωπο ἐπιθέσεως ἀπό τήν «ἐκσυγχρονιστική ἀριστερά», πού στόν πατριωτικό λόγο τοῦ Ἔρη διακρίνει ἓνα ἰσχυρό ἀντίπαλο.

Ἡ ἀριστερά ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀφετηρίες της καθώς καί τίς ἐξαρτήσεις καί ἀδυναμίες τῆς ἡγεσίας της, ἐξέφρασε πολιτικά τόν ἰσχυρό ἀντιδυτικισμό τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Ἡ στάση αὐτή ἔ-

χει βαθιές ρίζες. Τό ρήγμα μεταξύ ένωτικῶν καί άνθενωτικῶν, ή θαρραλέα αντίσταση τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ στήν ένωμάτωση τῆς ανατολικῆς στήν δυτική χριστιανοσύνη κληρονόμησαν διαχρονικά τήν συνειδήση ριζικῆς αναντιστοιχίας μέ τίς προτεραιότητες τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ὁρθοδοξία καί άριστερά συναντοῦνται στήν κοινή τους αντιπαλότητα πρός τήν κυριαρχία τοῦ δυτικοῦ κόσμου, πολιτική ή καί πολιτιστική. Δέν εἶναι συμπτωματικό ὅτι οἱ Ἕλληνες έπαναστάτες τοῦ '21 αντιμετώπισαν μέ καχυποψία τούς «φιλέλληνες». Στήν αντίρτικη ὀργάνωση τοῦ Ε.Α.Μ. άπελευθερώνεται τό λαϊκό θυμικό, ὅλες οἱ εἰκόνες τοῦ λαϊκοῦ ὑποσυνειδήτου ἔρχονται στήν επιφάνεια. Ἔτσι, πίσω από μία τυπικά μαρξιστική γλῶσσα ακολουθεῖ ή άδοξη αγάπη πρός τήν πατρίδα καί ή ὀλοκληρωτική συμμετοχή στήν ὀρθόδοξη παράδοση. Στό πρόσωπο τοῦ Ἄρη παντρεύονται οἱ δύο αντιδυτικές συνιστώσες τοῦ νεοελληνισμοῦ, ή έπαναστατική άριστερά καί ή ανατολική χριστιανοσύνη. Ἀπό τά πρωτοπαλλήκαρά του ὑπῆρξαν ὁ άρχιμανδρίτης Γερμανός, ήγούμενος τῆς Μονῆς Ἀγάθωνος.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος στά «Ἱστορικά Δοκίμιά του» γράφει πώς αν εἶχε καταφέρει νά συνεργαστεῖ νωρίτερα μέ τόν Ἄρη, θά εἶχε άποφευχθεῖ ή έμφύλια σύγκρουση.

Τό βιβλίο τοῦ Διονύση Χαριτόπουλου γραμμένο μέ άριστοτεχνικό τρόπο, στηρίζεται σέ πλούσιο ὕλικό καί άποτελεῖ άληθινή συνεισφορά στήν έλληνική ἱστοριογραφία. Ὁ Γρηγόρης Φαράκος επιπλέον φέρνει στήν επιφάνεια τό άγνωστο άρχεῖο τοῦ Ἄρη. Στό βιβλίο τοῦ δευτέρου διαβάζουμε σέ σημείωμα τοῦ Ἀνδρέα Τζήμα-Σαμαρινιώτη: «Ἡξερρα πάντα νά ξεχωρίζω τό προσωπικό από τό γενικό, καί γιά μένα ή έννοια τοῦ κόμματος εἰμεινε ἱερή καί άπαρασάλευτη, άσχετη από τίς άδυναμίες καί τίς τύχες τῶν ανθρώπων πού τήν εκπροσωποῦσαν. Καί οἱ άνθρωποι πολλές φορές, ὅπως εἶπα ἤδη, μοῦ επεφύλαξαν πικρές άπογοητεύσεις. Ἐγώ ὅμως ποτέ δέν θλόωσα» (σελ. 174). Ἡ σημαϊκή μετάθεση πρός τόν μαρξιστικό λόγο δέν ακολουθεῖται μέ μετάθεση στήν δομή τῆς σκέψης. Ἀντιθέτως, παραμένει θεολογική, έσχολογική. Τό κόμμα ἔχει χαρακτήρα εκκλησίας ὅπου τίς ιδιωτικές μετάνοιες αντικαθιστοῦν οἱ δημόσιες αυτοκριτικές.

Ἀπό τό βιβλίο τοῦ Γ. Φαράκου επιλέγουμε ὀρισμένα σημεία από κείμενα τοῦ Ἄρη, πού ξεχωρίζουν γιά τήν ποιότητα τῆς γραφῆς καί τήν ρεαλιστική έρμηνεία τοῦ πραγματικοῦ. «Χειρότεροι άπ' τούς Ἀγγλους — μή βαυκαλιζόμεθα — δέν εἶναι οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ Γερμανοί. Θά επιβάλουν ένα φασιστικό καθεστώς μ' άλλο ὄνομα αν τελικά επικρατήσουν αυτοί. Αἰτία τῆς διασπάσεως τοῦ κινήματος στήν Ἑλλάδα εἶναι αυτοί» (σελ. 272). «Δέν γράφω γιά νά παραστήσω τόν έξυπνο, άλλ' από πόνο καί μόνο. Χίλια καλά νά 'χουμε κάνει, αν χάσουμε τώρα τό παιχνίδι θά μάς μουτζώσουν ὅλοι. Αν τό κερδίσουμε ὅμως, καί νά 'χουμε κάνει καί κάτι σκληρότερο, θά μάς τό συγχωρήσουν καί θά μάς χειροκροτήσουν. Αὐτή δυστυχώς εἶναι ή ψυχολογία τοῦ κόσμου» (σελ. 273). «Ὅταν ή πατρίδα μας, ή αγαπημένη μας Ἑλλάδα, βρέθηκε τό 1944 κάτω από τήν κατοχή Ἱταλῶν, Γερμανῶν καί Βουλγάρων φασιστῶν, αδράξαμε τ' άρματα καί σηκώσαμε πάλι ψηλά τήν πεσμένη σημαία μας. Στό ξεδίπλωμά του, τό ἱερό φλάμπουρο τοῦ άγώνα μας ἔγραφε: «Ἐθνική Λευτεριά καί λαοκρατία». Ὁ ὀρκος μας ἦταν: «Δέ θά καταθέσουμε τά ὅπλα, πρίν ἰδοῦμε τόν Λαό μας νοικο-

★ **Κώστα ΚΟΜΗ, Τσιγγάνοι: Ἱστορία, Δημογραφία, Πολιτισμός, Ἑλληνικά Γράμματα 1998, σελ. 48.**

Ἡ σύντομη μελέτη τοῦ Κώστα Κόμη άποτελεῖ μία πολύ ενδιαφέρουσα εἰσαγωγή στήν μελέτη τῆς ἱστορίας καί δημογραφίας τῶν τσιγγάνων. Τό θέμα σίγουρα δέν εἶναι καθόλου άπλό: οἱ πληροφορίες γιά τήν καταγωγή τῶν τσιγγάνων εἶναι λιγοστές, ή ένασχόληση τῶν ανθρώπων τῆς τέχνης μέ αὐτούς αξιολημείωτη, καί οἱ θεωρίες πού διατυπώθηκαν σχετικά μέ τό παρελθόν αλλά καί τό μέλλον τους καμμία φορά άγγρίζουν τά ὅρια τῆς ὑπερβολῆς. Ἐχοντας ἐπίγνωση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος, ὁ Κ. Κόμης επιχειρεῖ μία αὐστηρά ἐπιστημονική προσέγγιση ὅλων τῶν θιγομένων μέσα στό βιβλίο θεμάτων. Μέ αὐτό τόν τρόπο επιτυγχάνεται ή αξιοπιστία τῆς πληροφόρησης, πού στήν περίπτωσή μας συνδυάζεται καί μέ εὐχάριστο γιά τόν αναγνώστη ὕφος αφήγησης. Περιμένουμε μέ πολύ ενδιαφέρον τήν συνέχεια αὐτῆς τῆς καθ' ὅλα άξιόλογης προσπάθειας τοῦ συγγραφέα.

κύρη στόν τόπο του”. Μ’ αὐτή τήν σημαία, μέ τέτοιον ὄρκο, τριάμισι δλόκληρα χρόνια, πολεμήσαμε τόν ξένο κατακτητή καί τήν ἑλληνική ἀντίδραση. Ποιό τό ἀποτέλεσμα; ΠΡΟΔΟΘΗΚΑΜΕ! Ἐναντί Ἐθνική Λευτεριά, ἔχουμε πάλι ξενική κατοχή. Ἐναντί Λαοκρατία, Φαυλοκρατία! Ἡ αἱματοποτισμένη χώρα μας σφαδάζει πάλι κάτω ἀπό τό πέλημα ἑνός καινούριου κατακτητή! Ἐνός κατακτητή, πιά βάρβαρου κι ἀπό τόν Γερμανό. Ἐνός κατακτητή, πού δέν ἔχει ἱερό καί ὄσιο. Πού δέ σεβάστηκε, οὔτε αὐτή τήν πολιτεία τῶν Θεῶν καί τῶν Ἡρώων, τήν Ἀθήνα μας, πού καί αὐτός ὁ Γερμανός εἶχε κηρύξει ἀνοχύρωτη. Ἐνός κατακτητή, πού μόλυνε μέ τά κανόνια του, καί αὐτόν ἀκόμα τόν ἱερό βράχο τῆς Ἀκρόπολης. Στενάζει ἡ ὠραία μας χώρα, κάτω ἀπό τό πέλημα τοῦ Ἄγγλου κατακτητή, τοῦ νέου αὐτοῦ κατακτητή, πού σέρνει πίσω του τήν ἑλληνική ἀντίδραση» (σελ. 359), «Ἀγγλική καί ἑλληνική ἀντίδραση σε ἀντιλαϊκή “Ἱερή Συμμαχία” καί συμπαιγνία, ποδοπατοῦν τή χώρα μας καί στραγγαλίζουν τό λαό μας. Ἐναντί νά πολεμοῦν τούς Γερμανούς στήν Κρήτη καί στά Δωδεκάνησα, πολεμοῦν τούς Ἑλλήνες στήν Ἑλλάδα. Ἐναντί νά στείλουν ἐκεῖ τόν Ε.Λ.Α.Σ. νά πολεμήσει, ὅπως ἐπανειλημμένα τούς εἶχε προτείνει, τόν ἀφόπισαν καί ἔστειλαν ἐκεῖ τούς Τούρκους, πού τούς ἐβγαλαν στόν πόλεμο, τώρα μόνο κατόπιν ἐορτῆς, γιά ἄλλους κρυφούς ἐγκληματικούς σκοπούς. Τά ἑλληνικά μας Δωδεκάνησα κινδυνεύουν ἔτσι νά πάψουν νά εἶναι ἑλληνικά» (σελ. 360). «Τό χυμένο ἑλληνικό αἷμα βογγάει. Τά κόκκαλα τῶν χιλιάδων ἡρώων τῆς Ἀλβανίας καί τοῦ Ροῦπελ, τῶν βουνῶν καί τῶν κάμπων τῆς πατρίδας μας τοῦ Ἑλ Ἀλαμίν, τρίζουν στούς τάφους τους. Οἱ ἄσθεστες ἀκόμα φλόγες ἀπό τά καμένα μας σπίτια, τά συντρίμια ἀπό τίς περιουσίες μας, τούς δρόμους καί τίς συγκοινωνίες μας ἔμψυχα καί ἄψυχα, ὅλα μαζί, φωνάζουν: Δέν ἔχουμε καί ἐμεῖς θέση κάτω ἀπό τόν ἥλιο; τό καθαγιασμένο αἷμα, πού μᾶς πότισε καί μᾶς ποτίζει, τόσα χρόνια τώρα, ἀπό τό 1821 ὡς σήμερα, δέ μᾶς δίνει τό δικαίωμα ν’ ἀναπνεύσουμε κι ἐμεῖς τόν ἀέρα τῆς λευτεριάς, νά ξαναστεριωθοῦμε στά πόδια μας, νά προκόψουμε καί νά πολιτιστοῦμε; Πάντα λοιπόν δούλοι πρέπει νά εἶμαστε ἐμεῖς, πού χάρισамε στόν κόσμον δλόκληρο τή λευτεριά; Βουτηγμένοι πάντα στό μεσαιωνικό σκοτάδι, ἐμεῖς πού χάρισамε στήν ἀνθρωπότητα τό φῶς;» (σελ. 361), «Κατάρρα κι ἀνάθεμα στούς δειλούς καί τούς προδότες. Φθάνει πιά ἡ κοροϊδία καί ἡ σκηνοθεσία. Μήν ξεγελιέστε ἀπό ὑπουλα ἢ μωρά λόγια. Ἡ λευτεριά δέ χαρίζεται! Κατακτιέται! Αὐτό σᾶς φωνάζουν ἀπό τούς ἱερούς τάφους τους, οἱ τριακόσιοι τοῦ Λεωνίδα, οἱ ἄρματολοί κι οἱ κλέφτες τοῦ 1821, οἱ Ἡρωες τοῦ τετράχρονου ἀγώνα μας κατὰ τῶν κατακτητῶν, οἱ ἀδούλωτοι Ἀθηναῖοι τοῦ 1944-45!» (σελ. 361).

Ὁ Ἄρης συνδύαζε τήν ἑθνική μέ τήν κοινωνική ἀπελευθέρωση. Δίπλα ἀπό τίς πράξεις ἡρωϊσμοῦ διέπραξε βαρύτατα σφάλματα ὅπως ἡ ἐμπλοκή του στήν ἐκτέλεση τοῦ Δ. Ψαρροῦ. Ὅμως ἂν μελετήσῃ κάποιος τήν ἐπανάσταση τοῦ ’21 θά δεῖ ὅτι οἱ ἐπιφανέστερες φυσιογνωμίες τῆς ἤταν βουτηγμένες ἐξίσου στήν ὠμότητα καί στὸν ἡρωϊσμό. Πιθανῶς νά ’ναι ἔτσι ἡ φυσιογνωμία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἢ νά ’ναι δύσκολο νά διαχωριστεῖ ὁ ἥρωας ἀπό τόν ρομαντισμό καί τήν σκληρότητα.

Τά βιβλία τοῦ Δ. Χαριτόπουλου καί τοῦ Γ. Φαράκου ἤδη ἔχουν

★ **Χάρη ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Κοινωνιολογία τῆς Λογοτεχνίας, Ἑλληνικά Γράμματα 1998, σελ. 206.**

Ἡ ἀρχική ιδέα γιά τή δημιουργία αὐτοῦ τοῦ ἔργου φαίνεται νά ὑπῆρξε ἡ ἐξῆς: «Μελέτη τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων σημαίνει ταυτόχρονη μελέτη τῶν παραμέτρων μέσα στίς ὁποῖες αὐτά δημιουργήθηκαν», ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Χάρης Σακελλαρίου στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου του. Στόχος ἡ ὅσο δυνατό σφαιρικότερη παρουσίαση τοῦ λογοτεχνικοῦ φαινομένου, ἡ ἐξέταση τῶν ριζῶν ἀλλά καί τῶν παραμέτρων του. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νά ὀρίξει τίς ἐννοιες μέ τίς ὁποῖες ἀσχολεῖται (π.χ. τί εἶναι Κοινωνιολογία, τί Λογοτεχνία κ.ο.κ.). Τά κεφάλαια τοῦ βιβλίου καλύπτουν ἕνα εὐρύ φάσμα τῶν προβληματισμῶν πού συνδέονται μέ τό ἀντικείμενο: χωρὶς νά λείπει ἡ μεταξὺ τους ὀργανική σχέση, διατηροῦν κάποια αὐτονομία, ἡ ὁποία καθιστᾶ τό ἀνάγνωσμα ἰδιαίτερα θελκτικό. Ἀπό τά κεφάλαια «Λογοτεχνία καί Πόλεμος» καί «Βία καί Λογοτεχνία», μέχρι τά ἀκανθώδη «Λογοτεχνία καί στράτευση», καί «Ἀντιστασιακή Λογοτεχνία» ἐπιχειρεῖται ἡ παρουσίαση διαφορῶν τάσεων καί ρευμάτων πού καθόρισαν — καί ἀκόμη καθορίζουν — τό λογοτεχνικό φαινόμενο.

διαβαστεί πολύ. Τό αναγνωστικό κοινό δίκαια αναγνώρισε τήν αξία τους καί τήν σημασία πού έχουν γιά τήν προσέγγιση καίριων πτυχών του νεοελληνισμού.

Σπύρος Κουτρούλης

Κωνσταντίνου Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Φιλοσοφία του Πλάτωνος, Ἀθήναι, ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1997, σελ. 298.

Ἀπό τήν ἐποχή του Πλήθωνα καί τῆς Φλωρεντινῆς Ἀκαδημίας καί μέχρι σήμερα, τό πλατωνικό ἔργο ὑπῆρξε σημεῖο ἀναγέννησης καί νεωτερικότητας του εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ὅπως ἔχει τονίσει ὁ Κάρλ Γιάσπερς, «ὁ Πλάτων εἶναι σήμερα, στήν βασική φιλοσοφική στάση του — ὄχι στίς συγκεκριμένες θέσεις του — κατ' ἐξοχήν παρών, ἴσως περισσότερο παρά ποτέ ἄλλοτε» (Ἀναφέρεται στό Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1980, σ. 102). Ἔτσι, ἡ ἔκδοσή αὐτή πού ἐγγράφεται σέ μιά πολυετή συνεχῆ ἐνασχόληση του συγγραφέα μέ τό πλατωνικό ἔργο, προερχόμενη ἀπό μιά πρωτότυπη καί οὐσιαστική γραφίδα, ἀποκτᾶ βαρύτητα καί σημασία γιά τόν ἑλληνικό φιλοσοφικό λόγο.

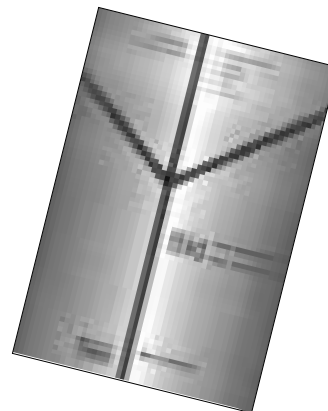
Τό βιβλίον εἶναι ἀφιερωμένο στόν φιλόσοφο καί ἐκλιπόντα ἀκαδημαϊκό Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο (1900-1981) του ὁποίου τήν ρῆση «Τῆς φιλοσοφίας κύριον γνώρισμα εἶναι ἡ λογοδοσία. Τόν λόγον διδόναι» (Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Θεωρία του Λόγου*, Ἀθήναι 1928 σ. 9) φαίνεται νά ἐνστερνίζεται πλήρως ὁ συγγραφέας. Σημειώτεον ὅτι καί ὁ ἴδιος ὁ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος εἶχε συγγράψει παλαιότερα σύντομη περί πλατωνικῆς φιλοσοφίας μέ τόν τίτλο *Εἰσαγωγή στόν Πλάτωνα*, Ἀθήναι 1958, σ. 301. Ἔτσι τό παρόν ἔργο ἐγγράφεται σέ μιά πνευματική συνέχεια χωρίς νά χάνει διόλου, τό ἀντίθετο μάλιστα, τήν ἀπόλυτη ἰδιομορφία καί σημαντικότητά του. Τό βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπό τά παρακάτω κεφάλαια: Πρόλογος - Εἰσαγωγή - Ψυχολογία - Διαλεκτική - Πραξιολογία - Φιλοσοφία τῆς Πολιτείας - Φιλοσοφία του Δικαίου - Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας - Ποιητική - Κριτική του Λόγου - Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νά ἐκφράσουμε τήν ὑπόθεση ὅτι ἀπό τά πλέον διαφωτιστικά τῆς ἀνάλυσης καί σκέψης του φιλοσόφου εἶναι τό κεφάλαιο τό πραγματευόμενο περί Πραξιολογίας στόν «Πολιτικό» του Πλάτωνος (σσ. 67-77), τό ὁποῖο συνεχίζει καί ἐπεκτείνει παλαιότερες ἐρευνες του συγγραφέα πάνω στό ἴδιο γνωστικό ἀντικείμενο.

Ὁ φιλόσοφος δέν παραλείπει νά υπογραμμίσει ἐδῶ τήν σοβαρή ἐλλειψή μιᾶς φιλοσοφίας τῆς πράξης ἢ πραξιολογίας.

«Ἡ πράξη, ἂν καί σύμφυτη μέ τήν ὑπαρξή του ἀνθρώπου, δέν βρέθηκε στό ἐπίκεντρο τῶν φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων, ὅσο βρέθηκε π.χ. ἡ γνώση, καί προπάντων δέν ἀναλύθηκε βαθιά στήν ἀρθρωσή της, ὥστε καί νά συλληφθεῖ μέ ἀκρίβεια ὁ πρακτικός λογισμός στήν ἰδιοσυστασία του καί ἰδιολειτουργία του.

★ V. COURTECUISSÉ, J. FORTIN, A. MPEZE, J. PAIN, J. SELOSSE, *Βία στό σχολεῖο. Βία του σχολεῖου*, Ἐπιμέλεια Λουκίας ΜΠΕΖΕ, Ἑλληνικά Γράμματα 1998, σελ. 126.

Πολλοί ἀνάμεσά μας ἴσως νά μήν ἔχουν συνειδητοποιήσει τίς διαστάσεις τῆς ἐπιθετικότητας καί τῆς βίας, φορεῖς ἀλλά καί ἀποδέκτες τῆς ὁποίας γίνονται τά παιδιά καί οἱ ἔφηβοι. Καί ὅμως, καθῶς αὐτές οἱ μορφές συμπεριφοράς ἀποτελοῦν ἕνα κρίκο τῆς ἀναπτυξιακῆς κοινωνικοποιητικῆς διαδικασίας, ἡ ἐπιστημονική μελέτη του φαινομένου καί ἡ ἀκόλουθη συγκεκριμένη δράση ὅλων ὅσων ἐμπλέκονται στήν παιδαγωγική διαδικασία ἀποτελοῦν μείζονος σημασίας ζητήματα. Τά ἄρθρα του συλλογικοῦ αὐτοῦ ἔργου χωρίζονται σέ τρεῖς κύριες ἐνότητες: Βία καί Ἐφηβεία, Βία καί Σχολεῖο, Βία καί Παιδαγωγική. Ἡ ἐπιμελήτρια του τόμου Λ. Μπεζε φιλοδοξεῖ νά ἀποτίσει φόρο τιμῆς στόν ἐκλιπόντα ψυχολόγο Jacques Selosse, ἡ ἐπιστημονική ἐρευνα του ὁποίου συμπεριόταν μέ τήν δράση στό χωρο τῆς ἐκπαίδευσης. Ἴσως λοιπόν τό παρυσιαζόμενο ἔργο νά εἶναι πολυτιμο ἔργαλειο στά χέρια ὅσων συνδέονται μέ τήν ἐπιθετικότητα

Ἡ μὴ ἀνάπτυξη τῆς πραξιολογίας εἶναι τὸ μέγα ἔλλειμμα τῆς φιλοσοφίας ἕως σήμερα, παρά τίς ἐπανελημμένες ἀπὸ φιλοσόφους ἀντιμετωπίσεις τῶν συνυφασμένων μὲ τὴν πράξη προβλημάτων» (σ. 68).

Παρακάτω, ὑπογραμμίζεται ἡ οἰκεία προοπτικὴ τῆς ἀντίληψης περὶ πρακτικοῦ λόγου, ὅταν «τονίζεται ἡ ἐνυπαρξία καὶ ἡ σύμφυση τῆς προκειμένης ἐπιστημολογίας στὶς ἴδιες τίς πράξεις, δηλαδή ὅτι δὲν ὑπάρχουν χωριστά οἱ πράξεις καὶ χωριστά ἡ κατευθυντικὴ τους νοητικὴ πρόβαση, ἀλλὰ στὶς ἴδιες τίς πράξεις ἐμπεριέχεται ἡ νοητικὴ σύστασή τους, ἡ ἄλλωστε συμφυόμενη εἴτε συναναπτυσσόμενη μὲ αὐτές» (σ. 69).

Στὸν Πλατωνικὸ «Πολιτικὸ» ἢ «τέχνη» τοῦ ἀρχιτέκτονος ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα, παράδειγμα, ὅπως λέγεται στὴν σύγχρονη ἐπιστημολογία, γιὰ μία θεωρία τῆς πράξης: ἡ τέχνη αὐτὴ μετέχει τόσο τοῦ ἐπιστημονικοῦ, τοῦ μόνον γνωστικοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ τῆς πρακτικῆς ὡς διοίκηση-ἐπίταξη τῶν ἐργατῶν οἰκοδόμων. Ἡ μεσότητά αὐτὴ δὲν ἀποφεύγει μὴ κάποια ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, ὄχι τόσο τῆς διοικητικῆς λειτουργίας τοῦ ἀρχιτέκτονος, ἀλλὰ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐννοιολογήσεων του: εἶναι αὐτὲς ἐπίσης «μόνον», δηλαδή καθαρῶς γνωσιακές ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν;

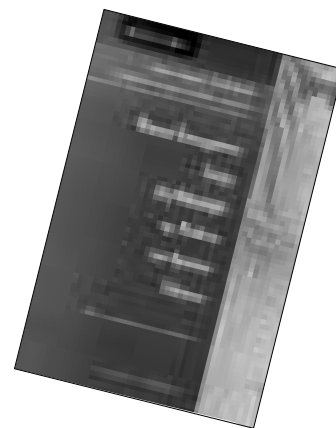
«Τὸ παράδειγμα τοῦ ἔργου τοῦ “ἀρχιτέκτονος”» σημειώνει ὁ Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, «ἔχει ἐπιβάλλει στὶς ἀναπτύξεις τοῦ Πλάτωνος κάποια ἐξωτερικότητα καὶ οἰονεὶ ἐμπειρικότητα. Διαμέσου ὅμως αὐτῶν διαφαίνεται ἡ ἀπαρχὴ νοητικῆς πορείας πρὸς τὴν ἀκέραιη πραξιολογία, δηλαδή τὴν ἐσωτερικευμένην ἔρευνα τῶν φάσεων τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ ἕως τὴν ὀλοκλήρωσή του μὲ τὴν ἄμεσα ἐκτελέσιμη φάση του, καὶ ἕως τῆ συνακόλουθης “ἐκτέλεση” καὶ ἀλλοίωση τῆς προκειμένης πραγματικότητας» (σ. 76). Ὁ συγγραφέας τελειώνει τονίζοντας τὴν ἀνάγκη περαιτέρω ἔρευνας. Ἐμεῖς θὰ συνεχίσουμε προσπαθώντας νὰ διαφωτίσουμε περισσότερο τίς θέσεις τοῦ φιλοσόφου περὶ πραξιολογίας, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἀπὸ τίς πλέον πρωτότυπες πλευρὲς τοῦ συνολικοῦ ἔργου του.

Αὐτὸ πού φαίνεται νὰ ἐπιχειρεῖται στὸ ἐν λόγῳ ἔργο εἶναι ἡ θεμελίωση μιᾶς Φαινομενολογίας τῆς Πράξης, ἢ καλύτερα μιᾶς Λογοδοσίας τῆς Πράξης, κατὰ τὴν ὁποία διανοίγονται θύρες ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῆς πράξης καὶ τοῦ ἄνω της Λόγου μὲ σκοπὸ τόσο τὴν καλύτερη σύλληψη ὅσο καὶ ἐκτέλεση τῶν κατὰ περίπτωσιν προτιμητέων πράξεων. Ἡ φιλοσοφία αὐτὴ πασχίζει νὰ ὑπερκεράσει τὸ ἐπιχείρημα περὶ χάσματος μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θαλῆ, εἴτε καταφέρεται ἐναντίον τοῦ φιλοσόφου στοχασμοῦ, εἴτε χρησιμοποιεῖται ὡς σημεῖο διάκρισής του ἀπὸ τὸν φαῦλο κοινὸ νοῦ. Ὅλη ἡ ἐννοιολογικὴ προσπάθεια τοῦ Κ.Ι. Δεσποτόπουλου στρέφεται ἐνάντια σὲ αὐτὸ τὸ ὑποτιθέμενο δῆλημα.

Μεταξὺ τῶν καταβολῶν τοῦ συγγραφέα, ὑπάρχει ὁ Κάντ καὶ ὁ Νεοκαντιανισμὸς: «ὁ φιλόσοφος ὅμως πού ἔχει περισσότερο καὶ βαθύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον ἐπηρεάσει τὸν συγγραφέα μας εἶναι ὁ Nikolai Hartmann, πού ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Νεοκαντιανισμό, μύθησε στὴν Φαινομενολογία τοῦ Husserl καὶ τοῦ Scheler, καὶ διαμόρφωσε τὴν συστηματικότερη ἀξιολογία πού γνώρισαν οἱ χρόνοι μας. Ἄν προσθέσουμε στὸν πίνακα καὶ τοὺς «ὑπαρξιακούς», ἰδίως τὸν Heidegger καὶ τὸν Sartre, πού μὲ δραματικὸ τρόπο καὶ πολὺ ζωηρὰ χρώματα περιγρά-

στὸ χωρὸ τοῦ σχολείου: ἴσως ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἓνα «δυναμικὸ μνημόσυνο» πρὸς ὅσους ἐπώνυμους ἢ ἀφανεῖς ἀφιέρωσαν τὴν ζωὴ τους στὸ ταλαιπωρημένο ἀπὸ αὐτὰ τὰ φαινόμενα παιδί.

★ **Σοφίας ΚΑΝΑΚΗ-ΠΡΩΤΟ-ΠΑΠΑ, Φυσικὴ-Ἐπιστημονικὴ σκέψη στὴν Φιλοσοφία τῆς Παιδείας τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὸν Θαλῆ μέχρι τὸν Σωκράτη, Ἑλληνικά Γράμματα 1998, σελ. 306.**

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ὑπῆρξε πρωτίστως ἡ μελέτη τοῦ ἀνθρώπου ὡς κομματιοῦ τῆς φύσης. Γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ ἐπελέγησαν — καθόλου τυχαῖα — δώδεκα Ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι: Θαλῆς, Ἀναξίμανδρος, Ἀναξίμενης, Πυθαγόρας, Ξενοφάνης, Παρμενίδης, Ζήνων, Ἡράκλειτος, Ἐμπεδοκλῆς, Δημόκριτος, Ἀναξαγόρας, Σωκράτης (μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν γενετικὴ στρατηγικὴ τῆς διδασκαλίας του). Οἱ παραπάνω διανοητὲς ἀναγνώρισαν στὸν ἄνθρωπο τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ Λόγου, πού τοῦ δίνει τὴν ἰκανότητα γιὰ κριτικὴ σκέψη, γιὰ αὐτογνωσία καὶ κοσμογνωσία: τὸ περιεχόμενο τὸ ὁποῖο ἔδωσαν στὶς ἐννοιες τῆς δικαιοσύνης, τῆς δημοκρατίας, τῆς σωφροσύνης, ἔθε-

φουν τόν αγώνα τής ελευθερίας και τήν αγωνία τής ευθύνης κατά τήν όριστική διαμόρφωση τής αυθεντικής ήθικης ζωής, θά έχουμε τά κυριώτερα φιλοσοφικά ρεύματα μέ τά όποια συγγενεύει ή σκέψη του Κ.Ι.Δ.» (Ε.Π. Παπανούτσος, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, Νέα Έστία, τ. 54, Άθήνα 1953, σ. 1437).

Τό κριτήριο, ό τελικός σκοπός και τό μέτρο τής πραξιολογίας εΐναι εδώ και σύμφωνα μέ τήν κλασσική φιλοσοφική παράδοση τό ύψιστο αγαθό, ό «Βέλτιστος Βίος», ή «αξιότατη πλήρωση τής ζωής», σέ ύψιστο έρωτικό ή θρησκευτικό επίπεδο.

«Ό άνθρωπος βρίσκει τό ύψιστο πλήρωμα τής ζωής μέ τή συμβολή του στην εγκαθίδρυση τής “πολιτικής κοινωνίας”, όπου καθένας υπάρχει ως αυτοσκοπός και ελεύθερος νά πραγματοποιή τήν αξιότατη πλήρωση τής ζωής του». Και (...) «Η ούτω, ήθικώς τιθέμενη, πολιτική κοινωνία υπάρχει μόνον πρός εκπλήρωσιν και έν τή εκπληρώσει του ήθικώς θεμελιωτικού σκοπού αυτής: έκαστος άνθρωπος νά τελήσει τήν ζωή αυτού, και διά τής αξιωτάτης πληρώσεως» (Κ.Ι.Δ. στό *Ε.Π. Παπανούτσος*, ό.π., σ. 1436).

Τό έρώτημα περί τής ταυτότητας και του περιεχομένου του «Βέλτιστου Βίου», μέ τήν παρατήρηση ότι αυτός τίθεται επίσης ως ύψιστο αγαθό τής κοινωνίας των πολιτών και έτσι δέν όρίζεται τελικώς ίκανοποιητικά, δέν πρέπει νά μάς κάνει νά πιστέψουμε σέ κάποιο φαύλο κύκλο τής συλλογιστικής. Τό σημαντικό εδώ είναι ότι αυτός καθεαυτός ό βέλτιστος βίος δέν αποτελεί και δέν μπορεί νά αποτελεί στεγνή και ψυχρή έννοια, μετέχουσα ενός άόριστου συλλογισμού, αλλά συγκεκριμένη βιωματική αξία πλήρης περιεχομένου και ουσίας. Στο σημείο αυτό διαφαίνεται, θά τολμούσαμε νά πούμε, μία κάποια διαφοροποίηση του συγγραφέα από τόν Νεοκαντιανισμό και μάλιστα στην νεο-έλληνική έκδοχή του.

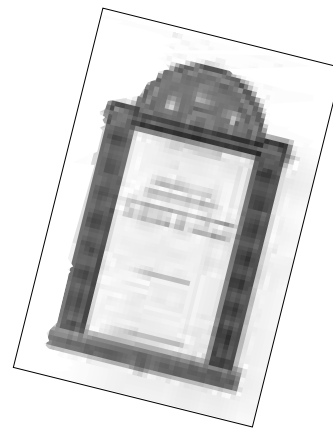
Πράγματι, όπως έχει διευκρινίσει παλαιότερα ό συγγραφέας, όφείλεται νά καταγγέλλεται ως άκατανόητη «ή όλως άτεγκτος αντίθεση μεταξύ δέοντος και πραγματικότητας, ή συνηθέστατα κατατρώχουσα τήν θεωρίαν τής πράξεως επί μεγίστη ζημία ούχι μόνον αυτής. (...) Δέον μή δυνατόν είναι άδιανόητον προϋπόθεσις διά τήν σύλληψιν του δέοντος είναι ή αναάλυψις τής δυνατότητας αυτού, άφου δέον ούδέν άλλο είναι εϊμή επιλεγέν, ή και επιλεκτέον δυνατόν» (Κ.Ι.Δ., *Η φιλοσοφία του Δικαίου*, Άθήνα 1953, σ. 24). Άλλου ό συγγραφέας έχει διευκρινίσει: «Η πολιτική δέν γίνεται αντικείμενο κανονισμού, παραμένει άθλημα ήθικόν των ανθρώπων, σέ όμαδική μάλιστα δράση, και προϋποθέτει για τήν όρθή άσκησή της, έκτός από άλλα, σωφροσύνη και άνδρεία, και προπάντων σοφία, δηλαδή πρακτική, διορατικότητα, μέ σκοπό ήθικό». Και παρακάτω συμπληρώνει «ότι δέν εϋσταθεϊ καθόλου ή σύγχυση τής πολιτικής μέ τήν κοινωνιολογία και μάλιστα ή άπορρόφηση τής πολιτικής στην “κοινωνική θεωρία”» (Κ.Ι.Δ. *Ό δυναμισμός τής εποχής και ή ελευθερία*, Νέα Έστία, τ. 102, Άθήνα 1977, σ. 1337).

Συνοπτικά, θά λέγαμε ότι τό πρωτότυπο φιλοσοφικό έργο του Κ.Ι. Δεσποτόπουλου περί πραξιολογίας, μέσα από τό όποιο επιχειρείται και στό όποιο συμβάλλει ή άνάγνωση του πλατωνικού έργου, χαρακτηρίζεται από:

1) Διαχωρισμό τής πολιτικής από τόν ιστορισμό και τόν έπιστη-

σε τήν βάση για καλύτερη κοινωνική συμβίωση. Για νά καταδειχθούν αυτά ακριβώς τά στοιχειά, ή συγγραφέας παρέθεσε στην ένότητα εξέτασης του κάθε φιλοσόφου άποσπάσματα από τά έργα τους, συνοδευόμενα από τίς αντίστοιχες μεταφράσεις. Οι πληροφορίες που επιπροσθέτως δίνονται είναι διαφωτιστικές και έπιστημονικά τεκμηριωμένες, συμβάλλοντας στην κατανόηση τής φυσικής-έπιστημονικής σκέψης των υπό συζήτηση φιλοσόφων.

★ **Φώτη ΤΕΡΖΑΚΗ**, *Άνορθολογισμός, Φονταμενταλισμός και Θρησκευτική Άναβίωση: τά Χρώματα τής Σκακιέρας*, Δίγλωσση έκδοση, *Έλληνικά Γράμματα 1998*, σελ. 143.

Στό έργο αυτό — δέκατο έκτο τής σειράς «Θρησκευσιολογία» μέ συντονιστή τόν καθηγητή Μάριο Μπέγζο — επιχειρείται μία σύντομη άνάλυση των φαινομένων που είναι γνωστά ως «νέες θρησκευτικότητες», αλλά και του θρησκευτικού φονταμενταλισμού, ό όποιος μάλιστα τά τελευταία χρόνια έχει προσλάβει μία μορφή επιθετική. Σέ αυτό τό χαρακτηριστικό έστιάζεται ή προσοχή του Φώτη Τερζάκη, καθώς επιχειρεί νά καταδείξει τήν ιστορική συγ-

μονισμό (scientisme) που αποτελούν ντετερμινιστικούς καθορισμούς της κάθε πράξης, δηλαδή συνιστούν όρους ανελευθερίας.

2) Σύζευξη Πολιτικής και Ήθικης και άρνηση ενός θερμπαλιστικού ιδεαλισμού του Χρέους, ο οποίος διαχωρίζει μανιχαϊστικά την Πολιτική από την Ήθική, δαιμονοποιώντας την πρώτη και αδικώντας στην ουσία την δεύτερη.

Η μέθοδος του συγγραφέα είναι κατεξοχήν φιλοσοφική και συνοψίζεται στα παρακάτω:

α) Έφαρμογή του διαλόγου σύμφωνα και με την όλη φιλοσοφική παράδοση, ως απολύτως απαραίτητου στοιχείου της φιλοσοφικής θεμελίωσης. Ένας διάλογος χωρίς ακρότητες, χωρίς ύστεροβουλίες, αλλά πλήρης ουσίας και επιχειρημάτων, μέσα από ένα πλούσιο και εκφραστικό λόγο, ο οποίος κατά την ρήση του Ε. Παπανούτσου διακρίνεται για την «κάλβεια ύψηγορία» του (ό.π., σ. 1437).

β) Μία όντως και καθαρά φιλοσοφική ανάγνωση: όχι κατά λέξη έρμηνεία προς ανίχνευση του νοήματος αλλά διασάφηση των έννοιων και σωστή σύλληψη του όλου ώστε να επιτευχθεί ή σωστή έρμηνεία των κατά τόπους λέξεων και όρων. Από εδώ και ή εύφυής διαλεύκανση χωρίων αμφιλεγόμενης σημασίας, όπως ή περίφημη έρμηνεία του Κ.Ι.Δ. σχετικά με τό θέμα της δουλείας στον Πλάτωνα κ.λπ.

Έτσι ο ακαδημαϊκός-συγγραφέας που τολμά να συμπεριλάβει στό έργο του την έννοια των κοινωνικών και πολιτικών δομών και όμιλεί περί κοινωνίας των πολιτών, έχει ήδη αναδειχθεί ως εξόχως και ουσιαστικώς νεωτεριστής στοχαστής — και αυτό αποτελεί τό ίδιον του — μεταξύ των συγχρόνων έλλήνων φιλοσόφων.

Γιώργος Άραμπατζής

γένεια ανάμεσα στην μονοθεϊστική ιδέα και την μορφή του έθνικού κράτους. Σέ αυτή την διγλωσση έκδοση, ό φονταμενταλισμός αντιμετωπίζεται ως μία μορφή καθυστερημένου έθνικισμού, απόρροια του τέλους της αποικιοκρατίας, ή οποία συνετέλεσε στην διαμόρφωση της σκακιέρας των σύγχρονων μορφών άνορθολογισμού.

**Χριστίνα-Παναγιώτα
Μανωλέα**

★ **Α. ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ, Ή Ποιητική του Ποσειδώνιου από την Άπάμεια, Άθήνα («Γνώση») 1997, σελ. 193.**

Ό Ποσειδώνιος (περ. 135-50 π.Χ.), που γεννήθηκε στην Συρία και δίδαξε κυρίως στην Ρόδο, εκτός από κορυφαίος εκπρόσωπος της Στωϊκής Φιλοσοφίας, υπήρξε ίσως και ό τελευταίος homo universalis της αρχαιότητας. Με τό τεράστιο σέ όγκο και εύρος έργο του, τό όποιο, δυστυχώς, μάς είναι γνωστό σήμερα μόνον αποσπασματικά, συνεισέφερε αποφασιστικά στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας, της έθνολογίας, της γεωγραφίας, της ψυχολογίας, των μαθηματικών, της αστρονομίας, της μετεωρολογίας και των φυσικών έπιστημών, σέ μία προσπάθεια συνθετικής αιτιολόγησης των φαινομένων του κόσμου, αλλά και της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα σ' αυτόν.

Στό μελέτημά του αυτό ό καθηγητής κ. Κεσίσογλου εξετάζει μία από τίς λιγώτερο γνωστές πλευρές του έργου του, την συμβολή του στό χώρο της θεωρίας της λογοτεχνίας, αλλά και της φιλοσοφίας, της γλώσσας γενικά. Κεντρική έννοια γύρω από την ό-

Βιβλιοπαρουσίαση

Νίκου ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ, *Ὁ Φρειδερίκος Νίτσε ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας (Ἐναίσιμος ἐπὶ ὑψηλεσὶα διατριβῇ). Εἰσαγωγή, Ἐπιμέλεια Πάτροκλου ΣΤΑΥΡΟΥ, Ἐκδόσεις Καζαντζάκη, Ἀθήνα 1998.*

Ἐνα κείμενο πού ἀπό καιρό ἀναζητούσαμε ἐπιτέλους ἐπανεκδόθηκε. Ἡ διατριβὴ τοῦ Καζαντζάκη γιὰ τὸν Νίτσε γράφτηκε μόλις ἐννέα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ γερμανοῦ φιλοσόφου, τὸ 1909. Ἡ ἀξία τῆς εἶναι κυρίως ἡ ἀξία τοῦ πρωτοπόρου: ἀνοίγει δρόμους γιὰ νὰ περάσουν οἱ ἐπόμενες γενιές. Βεβαίως σήμερα τὸ κείμενο ἀπὸ μόνο του εἶναι δύσκολο νὰ σταθεῖ. Ὁ Καζαντζάκης στηρίχθηκε κυρίως στὸ πρῶτο μέρος τῆς «Γενεαλογίας τῆς Ἠθικῆς» καὶ δὲν ἀπέδωσε τὴν ἀπαιτούμενη προσοχὴ στὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Νίτσε. Ὅμως δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι: ἀποτελεῖ τὴν πρώτη οὐσιαστικὰ μελέτη γιὰ τὸν Νίτσε πού γράφεται στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ὁ Καζαντζάκης δὲν ἔχει συσσωρεύσει τίς ἐμπειρίες καὶ τίς γνώσεις πού εὐκολὰ συλλέγουμε στὰ κατοπινοῦτερα κείμενά του, ἐνῶ δὲν ἔχει διαμορφώσει ἀκόμη τὸ γλωσσικὸ του αἰσθητήριο. Ἐνα σημαντικό στοιχεῖο πού θὰ πρέπει νὰ λάβουμε σοβαρὰ ὑπόψιν μας εἶναι τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπῆρχαν, στὴν ἐποχὴ, πού γράφτηκε ἡ μελέτη, ἄλλα κείμενα πάνω στὰ ὅποια θὰ μπορούσε νὰ στηριχθεῖ. Ἄν δὲ τὴν συγκρίνουμε μὲ τὴν «Ἀσκητικὴ», γίνονται ἄμεσα φανερὴ ἡ ἔλλειψη πυκνότητος στὸ ὕφος καὶ ἡ σπέρση στὴν εὐστοχία τοῦ λόγου. Βεβαίως ὅλα αὐτὰ μπορούμε μὲν νὰ τὰ ἐπισημαίνουμε γιὰ χάρι τῆς ἀλήθειας, ὅμως συγχρόνως πρέπει νὰ μὴν μᾶς διαφεύγει ὅτι οἱ περισσότερες προσεγγίσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Νίτσε ἀπὸ καθηγητὲς τοῦ ἐλληνικοῦ Πανεπιστημίου κυμάνθησαν ἀνάμεσα στὸν ἠθικισμό, τὴν δαιμονοποίηση καὶ τὴν τελείως ἐπιφανειακὴ ἀνάλυση. Γιὰ τοὺς ἀμφιβάλλοντες, δὲν ἔχουν παρὰ νὰ συγκρίνουν τὸ δοκίμιο τοῦ Καζαντζάκη μὲ τὸ δοκίμιο τοῦ Ι. Θεοδορακόπουλου «Ἡ κλασσικὴ φιλολογία καὶ ὁ Νίτσε» (Φιλοσοφία καὶ Ζωή, σελ. 469) ἢ κάποια ἀντίστοιχα κείμενα τοῦ Θεολόγου Ἀνδρούτσου, γιὰ νὰ πεισθοῦν ὅτι ἡ ἀπουσία οὐσιώδους φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ὑπῆρξε καὶ ἐντονη καὶ ὀδυνηρή.

Τὴν ἐποχὴ πού ὁ Καζαντζάκης γράφει γιὰ τὸν Νίτσε εἶναι ἕνας νέος ὀρμητικὸς, καλοπροαίρετος, γοητευμένος ἀπὸ τὸν γερμανὸ φιλόσοφο, ἔτοιμος νὰ θέσει τὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα τῆς ὑπαρξῆς. Ἡ μελέτη του, παρὰ τὸν πρῶμο καὶ ἀνολοκλήρωτο χαρακτῆρα τῆς, θὰ ρίξει τίς βάσεις, ὅπου θὰ στηριχθεῖ συνολικὰ τὸ ἔργο του. Ὅπως δὲ σημειώνει στὴν εἰσαγωγή ὁ Πάτροκλος Σταύρου: «Ἡ μελέτη αὐτὴ, πέρα ἀπὸ τὴν γενικώτερη ἐπιστημονικὴ ἀξία καὶ σημασίαν τῆς, σηματοδοτεῖ καὶ τὸ στίγμα τῆς ἀνηφορικῆς, ἀλλὰ καὶ τόσο γόνιμης καὶ δημιουργικῆς πορείας τῆς σαρανταπληγισμένης ψυχῆς καὶ τοῦ ἀσυμβίβαστου πνεύματος τοῦ Καζαντζάκη, πού πολὺ ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸν Νίτσε ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τῆς γνωριμίας μὲ τὸ ἔργο του» (σελ. 15-16).

ποία συντίθεται ἡ σχετικὴ θεωρία τοῦ Ποσειδωνίου εἶναι αὐτὴ τῆς λέξεως, ἢ τῆς νοηματοφόρας γλωσσικῆς ὄντοτητος μὲσω τῆς ὁποίας εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μία πραγματικότητα, ὑπαρκτὴ ἢ νοητὴ. Ἡ ἔμφαση πού ἀπέδιδε ὁ Ποσειδώνιος στὴν γραπτὴ διατύπωση τοῦ λογοτεχνικοῦ λόγου καὶ στὴν ἔμμετρη καὶ ἐνρυθμὴ διάταξη τῶν φθόγγων, τὸν ὁδήγησε σὲ μίαν ἰδιάζουσα θεωρία γιὰ τὴν φύση τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς ἀπήχησῆς τῆς στίς λογικῆς φαντασιακῆς καὶ συγκινησιακῆς λειτουργίαι τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἡ ποίηση ἐμφανίζεται ὅχι ὡς δουλικὴ μίμησις τῆς «θείας καὶ τῆς ἀνθρώπινης» πραγματικότητος, ἀλλὰ ὡς δημιουργικὴ ἀναπαραγωγή καὶ «ἀναζωγράφηση» τῆς, μὲ τὴν βοήθεια καθαρῶς ἐνοιακῶν συσχετισμῶν, καὶ ἔτσι ἀποκτᾶ γνήσια δημιουργικὴ καὶ φιλοσοφικὴ περιεχόμενα.

Ἡ ἐργασία χαρακτηρίζεται ἀπὸ συστηματικότητα, ἀξιοσημειώτη πρωτοτυπία καὶ πυκνότητα γραφῆς. Περιλαμβάνει ἐκτενὴ βιβλιογραφία καὶ πολὺτιμα εὐρετήρια ἀρχαίων χωρίων καὶ ὄρων. Πρόκειται γιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ποιητικῆς καὶ ρητορικῆς θεωρίας, μὲ ἰδιαίτερο φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον.

Παῦλος Καλλιγᾶς

★ **Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, *Ἡ ἀπανθροπία τοῦ δικαίου, Ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1998, σελ. 269.***

Ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα: Τὸ βιβλίον ἐπιχειρεῖ νὰ διερευνήσῃ τὸ ἐρώτημα: Κατὰ πόσο ἡ θεμελιακὴ προτεραιότητα

Ποιά είναι η σχέση του χρήματος με την συγκρότηση του σύγχρονου κόσμου; Πώς αξιολογείται το κράτος και η εξουσία; Πώς αντιμετωπίζονται πολιτικά ρεύματα όπως ο σοσιαλισμός, ο αναρχισμός, ο εθνικισμός, ο αντισημιτισμός; Τι σημασία λαμβάνει η κριτική στην μαζική κοινωνία; Πώς συνδέεται η προϊούσα εμπορευματοποίηση της παιδείας με την παρακμή της; Τα ερωτήματα αυτά που είναι θεμελιώδη για τον «πολιτικό» στοχασμό του Νίτσε ο Καζαντζάκης ούτε τά θέτει, ούτε τά εξετάζει. Μάλιστα, υποπίπτει σε καίρια μεταφραστικά λάθη που αλλοιώνουν το νόημα του νιτσεικού λόγου. Για παράδειγμα, υποκαθιστώντας την λέξη «κράτος» με την λέξη «πολιτεία» στην φράση «Τό κράτος είναι τό παγερότερο τέρας» ακυρώνει πλήρως την αντικρατική της προοπτική. Η ίδια η κατανομή του βιβλίου προδίδει την προσπάθεια του Καζαντζάκη να μὴν ενοχλήσει τον κυριαρχούντα ἠθικισμό και συντηρητισμό. Ὁ Νίτσε δὲν ἦταν βέβαια σχολαστικιστής κι οὔτε ἔγραφε συστηματοποιημένα. Ἐτσι οἱ διακρίσεις του Καζαντζάκη (θρησκεία - ἠθική - δίκαιο ἢ ψυχή - ἐλευθερία βούλησις) ἀπηχούν μία τελείως διαφορετική ὀργάνωση σκέψης, πού δὲν μπορεῖ νά βοηθήσει στην παρακολούθηση του στοχασμοῦ του Νίτσε. Ἀκόμη περισσότερο ὁ Νίτσε θεωρεῖ συνολικά τὴν οἰκονομία και τίς πολιτικές κατηγορίες με ἓνα τρόπο πού τελικῶς τίς ξεπερνᾷ.

Οἱ κρίσεις αὐτές διατυπώνονται ἔχοντας ὑπόψιν μας τὴν σημερινή πραγματικότητα. Δὲν πρέπει ὅμως νά παραγνωρίζουμε τὸ ιστορικό πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο γράφει ὁ Καζαντζάκης, οὔτε τὸν βρώμικο πόλεμο, πού δέχθηκαν τόσο αὐτός ὅσο και ὁ Σικελιανός.

Ἡ μελέτη του δοκιμίου του Καζαντζάκη ἀποτελεῖ ἓνα σημαντικό μεθοδολογικό ἐργαλεῖο για τὴν ἀποκάλυψη τῶν διαδρομῶν πού ἀκολούθησε ἡ σκέψη του, ἀλλά και τῶν καίριων ἐπιρροῶν πού δέχθηκε ὁ νεοελληνικός στοχασμός κατά τὴν διάρκεια τῆς ἀρχικῆς του συγκρότησης.

Σπύρος Κουτρούλης

τοῦ ἀτομικοῦ δικαιώματος στὸ νεωτερικό οἰκοδόμημα σχετίζεται με τὴν σύγχρονη κρίση του συνολικοῦ “παραδείγματος”. Μήπως ἡ ἐκδοχή τῶν δικαιωμάτων, στὴν ἀποκλειστική προοπτική τῆς ἀποδοκεντρικῆς κατοχύρωσης, ἀποδοσεῖται και θεσμοποιεῖ μιὰ ριζικά ἀντικοινωνική δυναμική; Ὑπονομεῖται τὸ ἴδιο τὸ γεγονός τῶν σχέσεων κοινωνίας, ὅπως και τὴν πολιτική τους πραγμάτωση, τὴν “πολιτική κοινωνία”. Παρότι ὁ Χ. Γιανναρᾶς θέτει ἐπιτακτικά τὸν προβληματισμό τῶν διαστάσεων του ἀτομικοῦ δικαιώματος και τῆς ιδεολογικοποίησης τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ἡ μὴ ἀναφορά σὲ προηγούμενες κριτικές πού διατυπώθηκαν ἀπὸ τὸν Ντέ Μαίστρ, τὸν Τοκβίλ, ὡς τὸν Μάρξ ἀδυνατίζει οὐσιωδῶς τὴν δυναμική τῆς σκέψης του.

Σπύρος Κουτρούλης

Ἐπιστολή

Κύριο Μελέτη Η. Μελετόπουλο
Διευθυντή περιοδικοῦ
Νέα Κοινωνιολογία
ι.α.χ.

Ἀγαπητέ Κύριε,

Θερμῶς εὐχαριστῶ γιά τήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου μου *Ὁ Ἐθνικός Διχασμός*. Ἡ ἄλλη διάσταση ἀπό τίς στῆλες τῆς Ν.Κ. Παρακαλῶ, ὅμως, νά γίνουν οἱ ἐξῆς ἐπισημάνσεις:

Ἡ διατύπωση «χρωματισμένη ἀπό τόν Βογομιλισμό Βουλγαρία» εἶναι ὀρθότερη ἀπό ἐκείνη «ἡ βογομιλική Βουλγαρία».

Ἀπό τήν ὀρθόδοξη πίστη — καί τήν σωκρατική σκέψη καί, ἕως ἓνα βαθμό παράδοση — ἀπορρέει πεποίθηση στήν ὑπαρξη ἀλήθειας ἀντικειμενικῆς· καί ἀπό τήν πεποίθηση αὐτήν πηγάζει ἀνάγκη διαμόρφωσης κοινωνικῆς ἱεραρχίας ὅχι συμπαγοῦς καί ἀμετάβλητης, ἀλλά σαφοῦς καί ἀνανεώσιμης.

Παρακαλῶ, κύριε Διευθυντά, νά δημοσιευθεῖ στό περιοδικό ἡ ἐπιστολή μου αὐτή.

Φιλικά,

Δημήτρης Μιχαλόπουλος

Εἰς μνήμην

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Ὁ Παναγιώτης Κονδύλης (1943-1998) ὑπῆρξε κορυφαῖος διανοούμενος, πολιτικός φιλόσοφος καί ἱστορικός τῶν ἰδεῶν, ὄχι στά πλαίσια τῆς ἀνύπαρκτης ἐλλαδικῆς πνευματικῆς κοινωνίας, ἀλλά σέ πανευρωπαϊκό ἐπίπεδο. Διέπρεψε στήν Γερμανία καί δῆ στήν Χαϊδελβέργη, χῶρο δύσκολο ἀκόμα καί γιά τούς ἄριστους. Πρὶν ἀπό ἀρκετά χρόνια ἀποφάσισε νά προσφέρει τίς πολύτιμες ὑπηρεσίες του στό ἐλληνικό πανεπιστήμιο, ὅμως αὐτό τόν ἀπέρριψε μετά πολλῶν ἐπαίνων. Αὐτό φυσικά δέν ἀπαξίωσε τόν Παναγιώτη Κονδύλη, ἀλλά τό ἐλληνικό πανεπιστήμιο. Ἐσχάτως, ὅταν στήν ἐλληνική ἐκδοση τοῦ πολύκροτου διεθνῶς βιβλίου του «Θεωρία τοῦ Πολέμου» συμπεριέλαβε ἐπίκαιρο ἐπίμετρο γιά τίς ἐλληνοτουρκικές προοπτικές, πού θά ἔπρεπε νά ἀποτελεῖ πολύτιμο ὁδηγό ρεαλιστικοῦ προβληματισμοῦ τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, βρέθηκαν ἀστεῖοι δημοσιογραφίσκοι ὀγδῆς κατηγορίας νά τόν ἀνακηρύξουν ἰδεολογικό ἀρχηγό τοῦ «κόμματος τοῦ πολέμου». Μακριά ἀπ' ὅλα αὐτά, ὁ Παναγιώτης Κονδύλης ἔζησε μιά πλούσια, μεστή νοήματος καί προσφορᾶς ζωή: προσφορᾶς στήν ἐπιστήμη, θεωρούμενος ἀπό τήν Εὐρωπαϊκή διάνοηση ἰσότιμος συνομιλητής τοῦ Habermas, ἀντάξιος συνεχιστής τοῦ Clausewitz καί ἔγκυρος ἀνασκευαστής τοῦ μαρξισμοῦ· προσφορᾶς στήν πατρίδα, διότι διηύθυνε δύο ἀξιόπιστες ἐκδοτικές σειρές, στά πλαίσια τῶν ὁποίων μεταφράστηκαν στά ἐλληνικά πάνω ἀπό ἐβδομήντα σπουδαῖα βιβλία. Ὁ Κονδύλης σπούδασε στήν Ἀθήνα καί στή Γερμανία, ἡ δέ διατριβή του στή Χαϊδελβέργη ἄφησε ἐποχή γιά τήν πνευματική τῆς ὀριμότητα. Ἐκίνησε ἀπό τήν ἀριστερά, ἀλλά γρήγορα συνεπέρανε ὅτι τά κάθε εἶδους ἰδεολογήματα ἀποτελοῦν ναρκωτικά γιά τούς ἀδύναμους. Ἐζησε τά τελευταῖα τριάντα χρόνια μεταξύ Ἑλλάδας καί Γερμανίας, τήν ἐλεύθερη ζωή ἑνός Εὐρωπαίου στοχαστή, γράφοντας ἀκατάπαυστα καί διαλογιζόμενος στούς μεγάλους περιπάτους πού ἔκανε

κάθε βράδυ μόνος στήν ἐξοχή. Ἀπέφευγε τίς κοσμικές συναναστροφές καί τίς περιττές κοινωνικότητες, καί ζοῦσε ζωή πραγματικοῦ ἀσκητῆ. Στήν γραφή του εἶχε ὡς βασική του μέριμνα τήν ἀφαίρεση τοῦ «λίπους», ὅπως ὁ ἴδιος τό ἀποκαλοῦσε. Κατηγοροῦσε συλλήβδην, στίς ἰδιωτικές του συζητήσεις, τήν πολιτική καί ἀκαδημαϊκή ἡγεσία τῆς πατρίδος μας ὡς φαύλη καί ἀνίκανη. Ἡ Συντακτική ὁμάδα τῆς *Νέας Κοινωνιολογίας* εἶχε τήν τιμή νά συνδεθεῖ φιλικά μέ τόν Παναγιώτη Κονδύλη. Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς φιλικῆς σχέσης, εἶχαμε τό προνόμιο ὄχι μόνο νά δημοσιεύσουμε μιά σημαντική συνέντευξή του, ἀλλά καί νά τόν ἀπολαύσουμε σέ κατ' ἰδίαν συζητήσεις. Στίς συζητήσεις αὐτές γνωρίσαμε ἕναν ἐντυπωσιακό ἄνθρωπο, μέ πλούσια ἄσπρα μαλλιά καί καθαρά γαλανά μάτια, ἀπλό στούς τρόπους καί στήν ἐμφάνιση, προσηγῆ καί φιλικό, πού ἤξερε νά διασκεδάζει, νά γελά καί ν' ἀπολαμβάνει τήν συντροφιά καί τό καλό κρασί μιᾶς ἐξοχικῆς ταβέρνας. Ἐναν ἄνθρωπο μέ ἐντυπωσιακή μνήμη, μέ ἀκριβῆ πληροφόρηση γιά τά παγκόσμια μακροοικονομικά μεγέθη καί τά διπλωματικά παρασκήνια, μέ ἐνδελεχῆ γνώση τῆς Εὐρωπαϊκῆς καί τῆς Ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς καί τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, μέ τρομακτική ἀναλυτική καί συνθετική ἱκανότητα, ἀλλά καί ταυτόχρονα πρωτοτυπία καί εὐρηματικότητα ἐκφρασης καί — τό κυριώτερο — πλήρη ἀδιαφορία γιά ὕλικές καί κοινωνικές καταξιώσεις ἢ κυρώσεις. Ἰπ' αὐτή τήν ἔννοια, ὁ Παναγιώτης Κονδύλης μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἰδιοφυῆς. Ὁ αἰφνίδιος καί ἀδόκητος θάνατός του ὑπῆρξε ἀτύχημα καί γιά τήν Ἑλλάδα καί γιά τόν κόσμον, τήν στιγμή μάλιστα πού σχεδίαζε νά συγγράφει τρίτομη Κοινωνική Ὀντολογία. Ἡ μνήμη του ὡς κορυφαίου πνευματικοῦ ἀνδρός εἶναι ἤδη ἐξασφαλισμένη. Ἐμεῖς θά θυμόμαστε μέ συγκίνηση καί τόν ἄνθρωπο.

M.H.M.

Ἡ σιωπή

Ἡ ἐπίθεση τῆς εἰκόνας στήν γραφή φαίνεται ὅτι ἀπωθεῖ τήν παλαιότερη ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν λόγο καί στήν σιωπή.

Κάθε πρόταση πού ξεφεύγει ἀπό τόν χῶρο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καθώς μᾶς λέγει ὁ Ζ. Λορεντζᾶτος «ἀνήκει στήν τεράστια περιοχή τῆς σιωπῆς». Βέβαια ὁ γραπτός καί ὁ προφορικός λόγος δέν φιλοξενεῖ μόνο τίς λογικά θεμελιωμένες κατασκευές, ἀλλά συχνότατα τήν φλυαρία. Ἡ κυριαρχία τοῦ ἔντυπου καί εἰκονικοῦ δημοσιογραφικοῦ λόγου εὐνοεῖ τήν ἐπέλαση τῆς πολυλογίας, τῆς πολυγραφίας ἀπό ἀνθρώπους πού δέν ἔχουν ἀπολύτως τίποτε νά ποῦν. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἀναγκαστικά συναντιόμαστε μέ τό Τίποτα. Ἡ σιωπή παύει πλέον νά εἶναι ὁ ἀποκλειστικός χῶρος ὅπου κατοικεῖ τό μή-νόημα.

Πολλοί στοχαστές ἐπισημαίνουν τήν ὄντολογική σημασία τῆς σιωπῆς. Ὁ Πλάτωνας στήν «Ἐβδόμη Ἐπιστολή», ἰσχυρίζεται πρῶτον ὅτι τό ἀληθές μᾶς ἀποκαλύπτεται σάν ἀστραπή μετά ἀπό κοινό μόχθο (γιά νά δηλώσει δέ τήν μεθοδολογία αὐτή, χρησιμοποιεῖ τήν λέξη «συνουσία», πού ἀποτυπώνει νοηματικά καί τήν ἐρωτική πράξη) καί δεύτερον ὅτι τό ἀληθές εἶναι δύσκολο νά χωρέσει μέσα στίς λέξεις: «ρητόν γάρ οὐδαμῶς ἐστίν ὡς ἄλλα μαθήματα, ἀλλ' ἐκ πολλῆς συνουσίας γιγνομένης περί τό πρᾶγμα αὐτό καί τοῦ συζῆν, ἐξαίφνης, οἷον ἀπό πυρός πηρῆσαντος ἐξαφθέν φῶς, ἐν τῇ ψυχῇ γενόμενον αὐτό ἑαυτό ἤδη τρέφει» (Ζ' Ἐπιστολή 341, cd) καί «ὧν ἕνεκα νοῦν ἔχων οὐδεὶς τολμήσει ποτέ εἰς αὐτό τιθεῖναι τά νενοημένα ὑπ' αὐτοῦ, καί ταῦτα εἰς ἀμετακίνητον, ὃ δὴ πάσχει τά γεγραμμένα τύποις» (Ζ' Ἐπιστολή 343 a).

Ἡ ὀρθόδοξη παράδοση δοκιμάζεται διά τῆς σιωπῆς, ἐνῶ σημαίνει τά ὅρια τῆς λέξης. «Ὁ σιωπηλός ἄνθρωπος εἶναι ὁ θρόνος τῆς ἐπιγνώσεως» γράφει ὁ Ὅσιος Θεόδωρος Ἐδέσσης («Φιλοκαλία Β' τόμος σελ. 27»), Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἀκριβῶς ἐπειδή τό οὐσιώδες δέν μπο-

ρεῖ νά περιληφθεῖ μέσα στήν λέξη, ἀλλά ὑπερβαίνει κάθε ὑπαρξή, γράφει «ὅτι ὁ Θεός δέν ὑπάρχει» («Φιλοκαλία» Τόμος Δ' σελ. 341).

Ὁ Νίτσε στέκεται ἐχθρικά πρὸς τήν θορυβώδη δημοσιότητα. Κάθε λέξη συνιστᾶ μιά προσωπική του νίκη: «Δέν πρέπει νά μιλά κανεὶς παρά μόνον ὅταν δέν ἔχει δικαίωμα νά σωπαίνει καί νά μιλά μόνο γιά ἐκεῖνο πού ἔχει ὑπερνικήσει, ὅλα τά ὑπόλοιπα εἶναι φλυαρίες, “φιλολογία”, ἔλλειψη πειθαρχίας. Τά κείμενά μου δέν μιλοῦν παρά γιά τίς νίκες μου» (Φ. Νίτσε: «Ἀνθρώπινο πολὺ Ἀνθρώπινο, Ἐκδ. Δαμιανοῦ, Μετ. Ε. Καλκάνη, σελ. 338).

Ὁ Φύερεμπαχ, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ Μάρξ στήν «Γερμανική Ἰδεολογία» (Ἐκδ. Gutenberg, Β' τόμ., σελ. 202) θεώρησε ὅτι «ἐκεῖ ὅπου σταματοῦν οἱ λέξεις, ἐκεῖ μοναχά ἀρχινᾷ ἡ ζωὴ, ἐκεῖ μονάχα ἀποκαλύπτεται τό μυστικὸ τοῦ ὄντος».

Ὁ Βιττγκενστάιν, μέ αὐστηρή καί σαφῆ γλῶσσα, δίχως ποιητικές ἐξάρσεις, ἐμίλησε σχεδόν τελεσίδικα γιά τήν γλῶσσα, τόν κόσμον, τήν σιωπή καί τό μυστικὸ στοιχεῖο. «Χωρὶς ἄλλο ὑπάρχει αὐτό πού δέν λέγεται μέ λόγια. Αὐτό δείχνεται, εἶναι τό μυστικόν. Γιά ὅσα δέν μπορεῖ νά μιλάει κανεὶς, γι' αὐτά πρέπει νά σωπαίνει. (Λ. Βιττγκενστάιν: Tractatus Logico - Philosophicus. Ἐκδ. Παπαζήση. Μετ. Θαν. Κιτσόπουλου σελ. 131 § 6.52.2 καί 6.54.7 ἀντίστοιχα).

Οἱ μεταφυσικοὶ μιλοῦν ἀκατάπαυστα γιά τόν Θεό, τοὺς Θεούς, τήν Ἀλήθεια, ἐνῶ γι' αὐτά κυρίως θά ἔπρεπε νά σωπαίνουν. Οἱ δημοσιογράφοι ἐπιθυμοῦν νά ταυτίσουν τήν σημασία μέ τήν δική τους ἔντυπη καί εἰκονική πραγματικότητα. Ὅλοι τοὺς διαιωνίζουν τήν κυριαρχία τοῦ Τίποτα. Ὅποιος ἔχει σιγαθεῖ αὐτὴ τήν κατάσταση εἶναι ἀνάγκη νά προσέχει σήμερα περισσότερο ἀπὸ ἄλλες ἐποχές, πότε ἐξέρχεται ἀπὸ τήν σιωπὴ του, γιατί καί πῶς ὁμιλεῖ.